ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

Cild: 16 Sayı: 5

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 1.790

Volume: 16 Issue: 5

Bakı – Baku
2022

Jurnal 25.04.2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was included in the register of Press publications of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic. Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Press Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
elmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/7-11

Natavan Havar qızı Hacıyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya elmləri doktoru
mrs.hacıyevanata7@gmail.com
Arzu Ağanəhməd qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
mrs.arzu1960@gmail.com

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ İLƏ İFADƏ OLUNAN İSMİ İDİOMLAR

Xülasə

Azərbaycan dilinə aid olan əsərlərdə ismi birləşmələr "təyini söz birləşmələri" adı ilə qeyd olunmuşdur.

Dilçi alim M. Hüseynzadə bu birləşmələri bele qruolaşdırır: birinci növ təyini söz birləşməsi, ikinci növ təyini söz birləşməsi, üçüncü növ təyini söz birləşməsi. O, eyni zamanda bu birləşmələrin hər birinin ayrıca leksik-qrammatik məna xüsusiyyətlərini qeyd edir.

Azərbaycan dilində idiomların təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi mühüm yer tutur. İdiomlar insan hisslərinin dolayı yolla ifadəsidir. Məfhumların dolayı yolla ifadəsi ona daha təsirli məna çalarları vermək məcburiyyətindən irəli gəlmişdir.

Obrazlı mənaya, böyük təsir qüvvəsinə malik olan idiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün hər bir xalqın tarixini, mədəniyyətini və yaşayış tərzini əks etdirir. Bu ifadələr tarixi mənbələrdə, dilçilik ədəbiyyatlarında lüğətlərdə "idiomlar", "frazeoloji birləşmələr", "sabit söz birləşmələri" adları altında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *təyini söz birləşməsi, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli xüsusiyyətlər, idiomlar, məcazi mənalı sözlər*

Natavan Havar Hajiyeva
Arzu Agahamad Mirzayeva

Nominal idioms expressed with defining word compounds

Abstract

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of

idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Key words: *defining word compounds, phraseological units, figurative expressions, national features, idioms, words in figurative meaning*

Giriş

İsmi birləşmələr türkologiyada müxtəlif adlarla qeyd edilsə də, əsasən "izafət" adı ilə tanınmışdır. (Mayzel, 1976 259) Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə isə bu birləşmələr "təyini söz birləşmələri" adı ilə qeyd olunmuşdur (Hüseynzadə 1951, 60) Sonralar feili birləşmələrin tədqiqi ilə bağlı olaraq, başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də "feili birləşmə" ifadəsi qarşısında "ismi birləşmə" ifadəsi də özünə mövqe tutmağa və möhkəmləməyə başlamışdır. (13, 1966: 18)

"İzafət" əslində, ərəbcə olub, ərəb və fars dillərinin qaydalarına əsaslanan ismi birləşmələri ifadə etmək üçün dilə gətirilmişdir. "İzafət" çox spesifik termindir və türk dillərinə aid birləşmələrin heç bir xüsusiyyətini özündə əks etdirmir. Ona görə də "İzafət" türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin tədqiqi tarixində ciddi məhdudiyyətlər yaratmışdır. Belə ki, tədqiqatçılar fars dilinə aid olan izafət formalarının türk dillərində qarşılığını axtarmış, bunlara uyğun gəlməyən birləşmələr isə nəzərdən qaçırılmışdır. (Seyidov,1992: 176)

İzafət türk dilində üç formaya uyğun gəlir:

Əsrari-nuhan – gizli sirlər, mahi-taban – parlaq ay. Şəbi-hicran – hicran gecəsi, həvayi-eşq – eşq havası. Əhvali-dünya – dünyanın əhvalı, sürəti Şirin – Şirinin sürəti

C.C. Mayzel bu birləşmə formasını belə göstərir:

Birinci növ – C_o+M_o. İkinci növ – C_o+M_1. Üçüncü növ – C_1+M_1

Bu birləşmələrin hər biri üçün bir sıra leksik-qrammatik məna xüsusiyyətlərini qeyd edir (Mayzel, 1976: 260)

Bu üç formanın "təyini söz birləşməsi" adı ilə qeyd edilməsinin səbəbi onların hamısında birinci tərəflərin müxtəlif yollarla ikinci tərəfləri təyin etməkdən ibarətdir. Deməli "təyini söz birləşməsi" ifadəsi bu birləşmələrin xarakterindən irəli gəlir və onların hamısı üçün ümumi olan müəyyən xüsusiyyətləri əks etdirə bilir. Bu ifadədən yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, başqa türk dillərinə aid olan əsərlərdə də tez-tez istifadə olunur (Dimitriev,1987: 259) M. Hüseynzadə bu birləşmələri bütöv şəkildə "təyini söz birləşmələri" adı ilə qeyd edir və belə bir qruplaşma aparır: birinci növ təyini söz birləşməsi, ikinci növ təyini söz birləşməsi və üçüncü növ təyini söz birləşmələri (Hüseynzadə, 19516 60)

Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliklə, feili sifətlə ifadə olunur.

a) birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *daş hasar, dəmir qapı, gümüş qaşıq.*

b) birinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: *böyük şəhər, sərin su, göy çəmən.*

c) birinci tərəfi sayla ifadə olunanlar: *iki millət, beş qitə, iyirminci əsr.*

d) birinci tərəfi əvəzliklə ifadə olunanlar: *bütün insanlar, həmin hadisə, o dağlar.*

e) birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunanlar: *gələcək gün, ləpələnən dəniz, yazılmış qanun.*

İkinci növ təyini söz birləşməsinin 1-ci tərəfi heç bir qrammatik morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: bulaq suyu, kənd həyatı, vətən torpağı.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri eyni zamanda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir: bir tərəf cəmlənəndə o biri tərəf tək olur: gözəllər gözəli, dünya gəncləri, yollar ayrıcı.

Bu birləşmələr həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç bir söz daxil ola bilmir.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: şəhərin mərkəzi, zamanın hökmü, baharın gəlişi və s.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi şəxs əvəzlikləri ilə ifadə olunur: Mənim kitabim, sənin kitabın, bizim kitabımız və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilir: şagirdlərin kitabları, onların dostları və s.

Bu birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil etmək olur. Məs: dağların havası – dağların sərin havası, bulağın suyu – bulağın şır-şır axan suyu və s.

Əsas hisssə

Təyini söz birləşmələrinin qanunlarını özündə ehtiva edən idiomlar da Azərbaycan dilində mühüm yer tutur. İdiomlar insan hisslərinin dolayı yolla dildə ifadəsidir. Axı əsrlər boyu insanlar sevinc və kədərini, iztirab və həyacanını, arzu və istəklərini yalnız birbaşa deyil, dolayı yolla ifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Məfhumların dolayı yolla ifadəsi isə ona daha təsirli məna çalarları vermək məcburiyyətindən irəli gəlmişdir. Obrazlı mənaya, böyük təsir qüvvəsinə malik olan idiomatik ifadələr həm bədii əsərlərin dilini, həm də nitqimizi gözəlləşdirir. Bu ifadələr tarixi mənbələrdə, dilçilik ədəbiyyatlarında, lüğətlərdə “idiomlar”, “frazeoloji birləşmələr”, “sabit söz birləşmələri” adları altında tədqiq edilmişdir.

İdiom- idioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətə malik olan ifadə deməkdir. Bu termin çoxmənalıdır. Dilşünaslıqda bir sıra dilçilər bu termini müxtəlif mənalarda işlətmişlər. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir.

Hər hansı bir söz məfhumu müstəqim mənada, yəni nominativ mənada ifadə etdiyi halda, idiom həmin məfhumu dolayı yolla, yəni məcazi mənada izah etmək yolu ifadə edir.

İdiomların böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlük onun mənası ilə bağlıdır. Qətiyyən dəyişilməyən, möhkəm leksik quruluşa sabit söz sırasına malik olan idiomatik ifadələr: gözləri kəlləsinə çıxmaq, ağzına dil atmaq, barmaq basmaq, başa düşmək, qulaq asmaq və s. Bunlar qovuşma idiomlar adlanır.

Müəyyən leksik, qrammatik dəyişikliyə yol verən idiomatik ifadələrin əsas mənası dəyişilmir. Məsələn: bir ayağı evdədir, bir ayağı qəbirdə - ayağının biri qəbirdədir; üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer süpürür - dodağı yer süpürür.

Bəzi idiomatik ifadələrə müəyyən söz əlavə etmək mümkündür. Məsələn: ağzının suyu axmaq - ağzının suyu damcı-damcı axmaq; ət tökmək - köynək-köynək ət tökmək; başına daş düşmək - başına daşın boyüyü düşmək; canına yayılmaq - canına sarı yağ kimi yayılmaq və s.

İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur. İdiomlar sözün ekvivalentinin məcazi məna ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir. Məsələn: əziyyət çəkmək mənasında: kipriyi ilə od götürmək, dəridən qabıqdan çıxmaq, saçını süpürgə etmək, iynə ilə gor qazmaq, sümük sındırmaq, can qoymaq; yorulmaq mənasında: əldən-ayaqdan düşmək, nəfəsi kəsilmək, haldan düşmək; öyünmək mənasında: mənəm-mənəm demək, ağzına çullu dovşan yerləşməmək, qabağından yeməmək, döşünə döymək; istəmək mənasında: ürəyi istəmək, könlündən keçmək, burnunun ucu göynəmək,sevinmək mənasında; canına yağ kimi yayılmaq, qanad açıb uçmaq, dünyanı ona bağışlamaq; məşhurlaşmaq mənasında: adı dildən-dilə düşmək, könülləri fəth etmək, agızdan-ağıza gəzmək, adı dillərdə dastan olmaq; hirslənmək mənasında: cin atına minmək, hirsi başına vurmaq, özündən çıxmaq, cin başına vurmaq; aldatmaq mənasında: gözdən pərdə asmaq, başına corab hörmək, saman altından su yeritmək və s.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların milli formanın əlamətdar cəhətlərindən olmasıdır. İdiomlar hadisə, etnik, ənənə, təfəkkür tərzi, dünyagörüşün tipik izini saxlayan, əks etdirən vahidlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində idiomların tədqiqinə 1950-ci illərdən sonra başlanılmışdır. Bu haqda ilk məlumata prof. M. Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” əsərində rast gəlirik. Müəllif bu əsərdə “Frazeologiya” başlığı altında frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsindən, onların sərbəst söz birləşmələrindən həm məna, həmdə quruluşca fərqli cəhətlərindən söhbət açır (Hüseynzadə, 1954: 32-34).

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyadan bəhs edən digər əsər C.Murtuzayevin “M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası” adlı tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə M.F.Axundovun komediyalarında

işlənmiş frazeoioji vahidlərin üslubi təsnifindən, qrammatik bölgüsündən və s. cəhətlərindən danışılır (Murtuzayev, 1958: 11-21).

S.Cəfərov "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" əsərində idiomlardan daha geniş məlumat verir. Yaranma yollarına görə idiomların qovuşma, birləşmə, uyuşma növlərindən söhbət açır. S.Cəfərov bu əsərində yalnız frazeoloji səciyyə nahidlərindən deyil, həm də hikmətli sözlər, zərb-məsəllərdən danışır (4, s. 35- 46).

İdiomlardan ilk dəfə ətraflı şəkildə "Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri" əsərində danışılmışdır. Bu əsərdə sabit söz birləşmələrinin əmələgəlmə yolları, mənaca növləri, səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışılır (13,1966: 18-29).

"Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları" adlı tədqiqat işində də idiomlar geniş şəkildə təhlil olunur, onun struktur quruluşu və məna növləri açıqlanır (Bayramov,1978: 44-56).

M.Mirzəliyevanın 1995-ci ildə çapdan çıxmış "Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri" əsərində də frazeologiya məsələləri işıqlandırılır. Oğuz qrupu dillərinin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dilləri) faktik materialları əsasında yazılmış bu əsərdə frazeologiyanın bir sıra problemləri öz uğurlu həllini tapmışdır (Mirzəliyeva, 1995: 9-16).

Azərbaycan dilində idiomların iki qrupa ayırırlar: ismi idiomlar, feli idiomlar.

İsmi idiomlar qrupuna adlar sırasına daxil olan nitq hissələrinin ekvivalenti ola biləcək idiomlar aid edilir. Bu idiomlarda əsas söz yerində isim, sifət, say kimi nitq hissələrindən biri işlənir. Bu da həmin idiomların növlərini meydana çıxarır: İsim mənasında işlədilən idiomlar, sifət mənasında işlədilən idiomlar, say mənasında işlədilən idiomlar. I növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: zəif damar, gül ağız, qara gün, ağ gün.

İsbatla Sevindik həmin professorun zəif damarını ustalıqla tutmuşdular (Hüseynoğlu, 1993: 154).Nəzakət, yenə qonşu arvadın gül ağzı açılıb, üçmərtəbəli söyüşün biri bir köpüyə (Hüseynoğlu, 1993: 112). Hər gündüzün bir gecəsi olduğu kimi, hər ağ günün də bir qara günü vardır (Hüseynoğlu, 1993: 137).

İsim mənasında işlənən idiomların tərkibi təyin və təyinedilən sözdən ibarət olsa da əsas söz obyekti əşyanı göstərir, asılı söz isə onu təyin edir, mənasını açır. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş, II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: alın yazısı, buz baltası, qan çanağı, qabırğa söhbəti, quş südü, dil pəhləvanı, əl çirki, elm dəryası, zəhər tuluğu, ilan dili, it dəftəri, göz dağı, süd gölü, od parçası, oğlan uşağı, qız uşağı, oğlan çağı, çörək ağacı, cəhənnəm əzabı və s.

Ona-buna iş yazmaqdan cana doydum, adım it dəftərində də olmadı (Hüseynoğlu, 1993: 160). Nə etməli, siz vermirsiniz, mən də istəmirəm pul deyəndə əl çirkidir (1, 1986: 48). Eşşək eşiyə çıxan kimi bir oğlan uşağı yeddi-səkkiz yaşında tumançaq, başıaçıq və keçəl özünü çırpdı küçəyə və ağlaya-ağlaya, çığıra-çığıra qaçıb yapışdı eşşəyin quyruğundan (1,1986: 58). Bir az keçdi, dörd-beş yaşında bir qız uşağı qapını açdı və Xudayar bəyi görən kimi qapını örtüb qaçdı həyətə (1,1986: 58). İndi də o, təzə redaktorumuz Mirzə Kəpəzilinin sağ əli olub (İldırımoğlu 1987: 61). Əjdaha cəhənnəmi udandan sonra onun içərisi başladı alışıb yanmağa, əjdaha ilan dili çıxarıb yalvardı (Ə.Haqverdiyev "Xortdanın cəhənnəm məktubları" (1,1986: 25).

III növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: sözün canı, türkün-sözü, gözünün ağı-arası, itimin qurd dayısı, şeytanın dal ayağı, sözün qısası, dünyanın qurtaran yeri, Allahın yazıq bəndəsi və s.

Təəccüb etməyin, sözümün canı var (1,1986: 28). Nadir Zabikənin gözünün ağı-qarası tək balasıdır (Hüseynoğlu, 1993: 137). Balalarım, sözün qısası, bu yazını yazan da sizin kimi uşaq idi; ancaq bircə təfavütünüz oradadır ki, onun saqqalı var, sizin hələ saqqalınız yoxdur (1,1986: 47).

Sifət mənasında işlənən idiomlar sifətin, feli sifətin birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: başı uca, başı boş, ağzı göyçək, bəxti qara, könlü-gözü tox, günü qara, kefi kök,damağı çağ, çörək itirən, ayağı yer tutan, çörəyi dizi üstündə olan, başı daşlı,ağıldan kasıb, dildən iti, sudan ucuz çənədən boş, güldən ağır və s.

Bir az o arvadın ayağı sürüşkən, gözü dağınıq idi. Bir də ürəyi əyri olanın işi, hərəkəti düz ola bilməz (Rəhimov, 1970: 25). Naçalnikin kefi kök görünür (Rəhimov, 1970: 298). Murtuzov şüşə cingiltisindən bu ana qədər özünü kefi kök, damağı çağ aparır (Rəhimov, 1970: 348). Xatun oğlunun həmişə gözü-

könlü tox olmağını, artıq tamaha yol verib, öz adını ləkələməməyini, atası Murada layiq tərtəmiz bir oğlu olmasını ürək çırpıntılarıyla arzu edirdi (Rəhimov, 1970: 56)

Say mənasında işlənən idiomların tərkibində kiçik rəqəmlərdən tutmuş böyük rəqəmlərə qədər saylar iştirak edir. Məsələn: iki daş arasında, bir qarın çörəyə möhtac, altı-beş vurmaq, göyün yeddi qatına çıxmaq, yüz arxın suyunu bir arxa calamaq, bir ayağı bu dünyada, bir ayağı o dünyada, 3-də alacağım yox, 5-də verəcəyim və s.

O indi elə yaşdadır ki, belələri barəsində deyirlər: bir ayağı bu dünyadadır,bir ayağı o dünyada (Hüseynoğlu, 1993: 54). 3-də alacağım yox , 5-də verəcəyim (Hüseynoğlu, 1993: 60).

Nəticə

İdiom- şirin dildir. Bu ifadələr qadın gözəlliyini, kişi ləyaqətini özündə əks etdirir. Ona görə də xalqımız tərəfindən sevilir, hər bir kəsin dilində işlənir, artır, çoxalır, nəsildən nəslə bir əmanət kimi ötürülür. Alimlər tərəfindən nə qədər tədqiq edilsə də həmişə öz aktuallığını saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan yazıçılarının əsərləri (1986) Bakı: Elm.
2. Bayramov, H. (1978) Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı
3. Barovkov, A.K. (1987) Priroda tureçkoqo izafeta, Akademiya Nauk. SSR akademiki N.N. Marri s. 165-177
4. Cəfərov S. (1958) Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı ADU nəşriyyatı
5. Dmitriev N.K. (1987) Stroy tureçskiy yazıkov s. 259.262
6. Hüseynzadə, M. (1954) Müasir Azərbaycan dili Bakı: Elm 32.34
7. Hüseynzadə, M. (1951) Təyini söz birləşmələri Müasir Azərbaycan dili, sintaksis I kitab Bakı: MBM, s. 60
8. Hüseynoğlu, G. (1993) Seçilmiş əsərləri 1-ci cild Bakı: Azərnıəşr
9. İldırımoğlu, Ə. (1987) Həmin adam. Bakı. Yazıçı-1987. S.61
10. Mayzel, S.S. (1976) İzafetv tureçkom yazıke s. 259. 262
11. Mirzəliyeva, M. (1995)Türk dilləri frazelogiyasının nəzəri problemləri. Bakı 1995 s. 9.16
12. Murtazayev, C.M. (1958) Axundovun komediyalarının frazeologiyası. Azərbaycan Bakı: SSR E.A nəşriyyatı
13. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, (1966) Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı Bakı, s. 18.29
14. Rəhimov, S. (1970) Seçilmiş əsərləri 4-cü cild Azərnəşr Bakı 1970 s. 25
15. Seyidov, Y. (1992) Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı Universiteti Nəşriyyatı 176

Göndərildi: 16.03.2022 Qəbul edildi: 19.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/12-16

Aygün Xanoğlan qızı İsayeva
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygun.isayeva@hotmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MODALLIQ KATEQORİYASININ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalə ingilis dilində modallıq kateqoriyasının kiçik təsvirindən bəhs edir. Modallıq, ifadə ilə reallıq arasında müxtəlif əlaqələri ifadə edən qrammatik və semantik kateqoriyadır. Modallıq təbii dilin əsas kateqoriyalarına aid olan linqvistik anlayışdır. Müxtəlif qrammatik və leksik vasitələr, əhval-ruhiyyənin xüsusi formaları modallığı ifadə edə bilir. Modal fellər müxtəlif mənaları və ya hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur, məsələn, xahiş, öhdəlik, sifariş, icazə və s. Modal fellərin istifadəsində müxtəlif ifadəlrin məna çalarlarının izahı böyük problemdir. İngilis dilində imkan modallığı leksik vasitələrlə ifadə olunur, lakin qrammatik vasitələr qədər geniş deyil.

Modallıq kateqoriyasına ənənəvi olaraq bu kateqoriyanın özəyini təşkil edən və danışanın reallığa münasibətini ifadə edən obyektiv modallıq və danışanın ifadəyə münasibətini vəinam dərəcəsini ifadə edən, ehtimalını müəyyən edən subyektiv modallıq daxildir. Modallıq dilin istifadə xüsusiyyətlərini təsvir edir, danışanla onun nitqi arasında əlaqə funksiyası daşıyan kateqoriyalara aiddir.

Beləliklə, modallıq danışanın dediyi sözə və onun obyektiv reallığa münasibətinin qiymətləndirməsini ifadə edən qrammatik-semantik kateqoriyadır.

***Açar sözlər**: modallıq, leksik vasitələr, imkan, modal sözlər, reallıq, imkan çalarları*

Aygun Khanoglan Isayeva

Aspects of the modality category in modern English

Abstract

The article deals with a small description of the category of modality in English. Modality is a grammatical and semantic category that expresses the various connections between expression and reality. Modality is a linguistic universal that belongs to the main categories of natural language. Various grammatical and lexical means and special forms of moods can express modality. Modal verbs are used to denote different meanings or actions, such as request, obligation, order, permission, etc. With all the different shades of meaning, the use of modal verbs is a huge problem. In English, the modality of possibility is expressed by lexical means, but not as widely as by grammatical ones.

The category of modality includes an objective modality that traditionally forms the core of this category and expresses the attitude of the delivered to reality, and a subjective modality that expresses the speaker's attitude to the message and the degree of confidence in the message, determines the probability of the validity of an opinion that reflects facts or a particular opinion. Modality describes the features of the use of language, not some features, qualities, or characteristics of the world, and refers to categories that have a connection function between the speaker and his speech.

Thus, modality is a grammatical-semantic category that expresses the speaker's attitude to what he says the assessment of the speaker's attitude to objective reality.

***Key words** : modality, lexical means, possibility, modal words, reality, shades of possibility*

Giriş

Modallıq deyimlə gerçəklik arasındakı müxtəlif əlaqələri ifadə edən qrammatik və semantik kateqoriyadır. Modallıq, dilin əsas kateqoriyalarına aid olan linqvistik bir anlayışdır. İngilis dilində modallıq kateqoriyası elmi-nəzəri cəhətdən kifayət qədər öyrənilmişdir. Bu mövzuda həm fəlsəfi-məntiqi, həm də linqvistik mövqedən yazılmış əsərlər xeyli çoxdur. Bu vəziyyət ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyətdəki rolu ilə birbaşa bağlıdır.

Modallıq məntiq, semiotika və psixologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanan bir çox dilçilərin tədqiqat obyektidir. Modal fellər müxtəlif mənaları və ya hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur, məsələn,

xahiş, öhdəlik, əmr, icazə və s. Müxtəlif məna çalarları ilə modal fellərin istifadəsi ingilis dilində təhsil alan üçün böyük bir problemdir. Tələbələr modal feldən səhv istifadə edərlərsə, bu, onların ifadə məqsədini və ya tonunu dəyişəcək və onları kobud və ya etibarsız göstərəcək. Yadda saxlamaq lazımdır ki, modal fellərin bir çox istifadəsi də nitq mədəniyyətindən asılıdır. Modal fellərdən istifadə ingilis dilinin qrammatikasında ən problemli sahələrdən biridir. Modal fellərin bir çox mənası və onlardan istifadə etməyin bir çox yolu var.

Linqvistik ədəbiyyatda modallıq anlayışının müəyyənləşdirilməsi məsələsi mürəkkəb və mübahisəlidir. Birincisi, bu anlayışın kateqoriyalı mənsubiyyətinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. İkincisi, modallıq anlayışının mürəkkəbliyi onun çoxsaylı cəhətləri ilə izah olunur.

Müasir ingilis dilində modallığı ifadə edən qrammatik və leksik vasitələr mövcuddur. Qrammatik vasitələr modal fellər və feli sifət formalarıdır. Modal fellər müəyyənliklə həmsöhbət olan fərziyyədən tutmuş, danışanın əmin olmadığı fərziyyəyə qədər müxtəlif modallıq çalarlarını çatdırır.

Leksik vasitələr də modal sözlərdir. Bəzi dilçilər modal sözləri müstəqil nitq hissəsi kimi hesab edirlər. Onların sintaktik funksiyası cümlənin baş üzvünün funksiyasıdır.

“Modallıq feli sifət formalarında da ifadə oluna bilər, ancaq bu kateqoriyalar kimi müəyyən edilməməlidir. Feli sifət – felin morfoloji kateqoriyası, modallığı ifadə edən vasitələrdən biridir, modallıq isəfeli sifətdən daha genişdir” (Arnold, 1966: 89).

Son 30 il ərzində modallıq və feli sifətin qrammatik kateqoriyalar kimi qəbul edildiyi bir çox əsərlər meydana çıxmışdı. Onların arasında Lyons, Coates, Palmer, Horn, Traugott, Sweetser, Warner, Bybee və s. əsərlərini görə bilərik.

Müasir ingilis dilində feli sifət kateqoriyası müxtəlif müzakirələrə və şərhlərə səbəb olmuşdur. Bu fikir ayrılıqlarına səbəbi olan amillər aşağıdakılardır:

1) feli sifət kateqoriyasının dəqiq tərifi yoxdur;

2) feli sifəti vurğulayarkən müxtəlif meyarlardan istifadə olunur (formal, semantik, funksional);

3) ənənəvi dillərin qrammatikasında latın, yunan və köhnə ingilis dilinin qrammatikasında oxşar feli sifət sistemlərindən istifadə olunur;

4) modal mənaları ifadə edən fel formalarının omonimliyi və çoxmənalılığı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Feli sifətin şifahi kateqoriyası qrammatikada modal mənaları qrammatik şəkildə ifadə edən müntəzəm təkrarlanan fel formalarının əhəmiyyətli qarşıdurması kimi nəzərdən keçirilir.

Dilçilikdə modallıq kateqoriyasında iki əsas yanaşma mövcuddur - geniş və dar modallıqdır. Modallıq geniş mənada danışanın hadisələrə münasibətini ifadə edən cümlə kateqoriyası kimi şərh olunur. Modallığa belə yanaşma russünaslıq üçün xarakterikdir və onu V.V.Vinoqradovun və onun tərəfdarlarının əsərlərində görmək olar. Duyğuları ifadə etmək və təsvir etmək olar, lakin modallığı təsviri şəkildə çatdırmaq mümkün deyil. (Vinoqradov, 1950: 38)

Modallıq çoxşaxəli hadisədir və ona görə də dilçilik də bu hadisənin mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Bildiyiniz kimi, modallığı iki növə bölmək artıq ənənəvi hal almışdır: obyektiv və subyektiv. Birincisi deyimin qrammatik cəhətdən rəsmiləşdirilmiş ekstralinqvistik reallığa münasibəti, ikincisi danışanın (yazıçının) məruzə etdiyinə münasibətinin ifadəsi kimi başa düşülür. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, obyektiv modallıq istənilən ifadə üçün məcburidir, subyektiv isə istəyə bağlıdır.

Modallıq qrammatik və leksik vasitələrlə (modal söz və hissəciklər, intonasiya) ifadə olunur. Bildiyiniz kimi, modallığın bölünməsinin müxtəlif prinsipləri var, lakin ənənəvi modallığ üç növə bölünür: obyektiv, subyektiv və törəmə modallıq.Obyektiv modallıq reallığa bildirilən münasibətin ifadəsidir. Obyektiv modallığı ifadə edən qrammatik vasitələr - zaman kateqoriyası, müxtəlif intonasiya növləridir.

Bundan əlavə, dilçilər subyektiv modallığı fərqləndirirlər: mesajla danışan şəxsin münasibətinin ifadəsi (etimad və ya qeyri-müəyyənlik, razılıq və ya fikir ayrılığı, ifadəli qiymətləndirmə). Subyektiv modallığı ifadə edən dil vasitələri bunlardır - söz sırası, intonasiya, leksik təkrarlar, modal söz və hissəciklər, giriş söz və ifadələr, giriş cümləl əridir.

Obyektiv modallıq istənilən ifadənin məcburi əlamətidir və predikativ vahid (cümlə) təşkil edir. Obyektiv modallıq ifadənin reallığa münasibətini reallıq/qeyri-reallıq baxımından ifadə edir. Obyektiv-modal mənalar cümlənin qrammatik paradiqmasında aşkar olunaraq predikat şəklində “yerləşdiyindən” bəzi alimlər obyektiv modallığı ilkin modallıq adlandırırlar. Obyektiv modallıq reallıq baxımından

bildirilənin reallıqla əlaqəsini ifadə edir, zaman kateqoriyası ilə əlaqələndirilir və müvəqqəti müəyyənlik - qeyri-müəyyənlik əsasında fərqləndirilir. Zamanın və anında baş verən hadisənin mənasına - irreallıq birləşir; bu mənaların kompleksinə obyektiv-modal mənalar deyilir. Obyektiv modallıq zaman kateqoriyası ilə bağlıdır və müvəqqəti müəyyənlik - qeyri-müəyyənlik əsasında fərqləndirilir.

Subyektiv modallıq, bəzən ikinci modallıq da adlanır. Onun semantik əhatə dairəsi obyektiv modallığın semantik dairəsindən xeyli genişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv modallıq kateqoriyası dilin antroposentrik xüsusiyyətini ehtiva edir ki, bu da konseptual başlanğıcın real və qeyri real informasiya fonunda ziddiyyətlə özünü göstərir.

Zolotova G. A. obyektiv və subyektiv modallıqları fərqləndirməklə yanaşı, qeyd edir ki, cümlənin modallığı ifadənin məzmununun etibarlılığı, reallığı, reallığa uyğunluğu və ya qeyri-uyğunluğu baxımından subyektiv-obyektiv münasibətidir, eləcə də cümlənin modal xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyət kəsb etməyən leksik modallıq hərəkət və onun subyekti arasındakı əlaqədir. (Zolotova, 2004: 544)

Bir çox alimlər obyektiv və subyektiv modallıqları da fərqləndirirlər. "Obyektiv modallıq reallıqda obyektiv şəkildə mövcud olan münasibətləri - obyektiv səbəblərə görə zərurət və ya imkan münasibətlərini əks etdirən modallıqdır. Subyektiv modallıq yalnız hansısa hərəkətin və ya vəziyyətin zəruriliyi, mümkünlüyü və ya ehtimalı haqqında danışanın fikrini əks etdirir". (Bazalina, 2001: 38)

Modallıq kateqoriyası problemi ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin fikirlərini yekunlaşdıraraq və müxtəlif modallıq növləri üçün ifadə vasitələrinin paylanmasını təhlil edərək, iki növ modallığı daha da alt qruplara bölməklə ayırırıq:

“-obyektiv və ya subyektiv modallıq;
- həqiqi və ya qeyri-həqiqi (yalan) modallıq;
- real və ya qeyri-real modallıq;
- arzuolunan və ya arzuolunmaz modallıq;
- ehtimal olunan və ehtimal olunmaz modallıq;
- zəruri və ya qeyri-zəruri modallıq;
- vacib və ya qeyri-vacib modallıq;
- zaman modallığı.

Göstərilənlərdən əlavə, subyektiv modallığın daha bir neçə yarım qruplarını göstərmək olar:
- əminlik və ya inamsızlıq bildirənlər;
- müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirənlər;
- ekspressivlik, gücləndirmə və ya zəiflətmə mənası bildirənlər.

Subyektiv modallığın müxtəlifsistemli dillərdə ifadə vasitələri dəzəngindir. Belə ki, subyektiv modallıq intonasiya ilə, söz sırası ilə, sintaktik təkrarlarla, intensivlik və sürət bildirən xüsusi konstruksiyalarla, ədat, modal sözlər, ara sözlər və ara cümlələrlə ifadə oluna bilər. Lakin, subyektiv modallıq münasibətlərini doğuran əsas vasitə modal sözlər hesab olunur” (Cahangirov, 2005: 281).

Modallığın birinci yarımnövlərinin qrammatik spesifikliyi ondadır ki, o, bütün cümlənin modal xarakteristikasını vermir, yalnız cümlə daxilindəki münasibətləri verir və hərəkəti hələ tamamlanmamış kimi ifadə edir, ehtimal istisna edilmir.

Modallığın ikinci alt növünün spesifikliyi ondan ibarətdir ki, natiqin roluna böyük əhəmiyyət verilir, çünki burada danışanın etimad, şübhə və ya qeyri-müəyyənlik dərəcəsi reallığa dair bütün ifadənin məzmununa münasibətdə ifadə olunur.

Modallıq, V.V Vinoqradovun konsepsiyasında cümlənin məzmununun qrammatik ifadəyə malik gerçəkliyə münasibəti kimi başa düşülür; semantik mahiyyətinə görə modallıq kateqoriyası ilə əlaqəli olan və ya ola biləcək halların, təcrübələrin, münasibətlərin, iradi istəklərin, keyfiyyət qiymətləndirmələrinin xarakterik xüsusiyyəti kimi...” (Vinoqradov, 1950: 66).

G.V. Kolşanskinin fikrinə görə, reallıq, imkan, zərurət mənalarını modal hesab etmək lazımdır, çünki “öz təbiətinə görə cümlənin modal məzmunu reallığın əksi kimi, düşüncənin mövcudluğunun “modusu” (ədat) tərəfindən götürülən bir fikir, real hadisədir (imkan, reallıq, zərurət)”.Bu konsepsiyanın müəllifi qeyd edir ki, Hind-Avropa dillərində (o cümlədən rus dilində) modal məzmun qrammatik (morfoloji), leksik (modal sözlər, modal fellər) və intonasiya vasitələri ilə ifadə olunur (Kolşanskiy, 1961: 97).

Qeyd etmək lazımdır ki, modallıq istər qrammatik, istər leksik, istərsə də intonasiya səviyyəsində, ya da bütövlükdə ifadənin bölmələrində həyata keçirilir və müxtəlif icra yollarına malikdir. Modallıq müxtəlif qrammatik və leksik vasitələrlə ifadə olunur: feli sifətin xüsusi formaları ilə, modal fellərlə

(məsələn, *can, must*;), digər modal sözlərlə (məsələn, *perhaps, likely*) və intonasiya vasitəsi ilə. Bir çox dillərdə qrammatik olaraq modallığın mənalarını müxtəlif yollarla ifadə edirlər.

İngilis dilində modallığı ifadə edən leksik vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

Certainly, indeed, perhaps, happily — unhappily
of course, evidently, maybe, luckily — unluckily
no doubt, naturally, probably, fortunately — unfortunately
surely, obviously, possibly
assuredly, actually - undoubtedly

Modal sözlər mənalarına görə reallıq faktlarına ifadə etdikləri subyektiv münasibətdən asılı olaraq aşağıdakılara bölünə bilər:

1) təsdiq ifadə edən sözlər;
2) fərziyyə ifadə edən sözlər;
3) ifadənin məzmununun arzuolunan və ya arzuolunmazlığı baxımından subyektiv qiymətləndirilməsini ifadə edən sözlər.

Hər bir qrup daxilində modallığı ifadə edən leksik vasitələr mənaca bir-birinə yaxın olsa da, eyni zamanda, onların hər biri öz çalarlarını ifadə edir və ya eyni semantik qrupun digər leksik vasitələrindən nitqdə işlənməsinə görə fərqlənir.İngilis dilindəki leksik vasitələrin əksəriyyəti zərflərdən yaranır və *-ly* şəkilçisi olan hərəkət tərzi zərfləri ilə üst-üstə düşür, buna görə də modal sözlər çox vaxt zərflərə və hissəciklərə işlədilir, ona görə də birinci ilə sonuncu arasında fərq bəzən çətin olur, məsələn: (Our success is really small. — I listened: indeed it was a voice.)

Məlumdur ki, ingilis dilində modallığı ifadə edən leksik vasitələr inam, şübhə, fərziyyə, cümlədə deyilənlərə müsbət və ya mənfi qiymət verilməsi, müəllifin öz ifadəsinə münasibətini bildirir.Modal sözlər sadə (***sure***, ***perhaps***), törəmə (***surely***, ***naturally***, ***really***) və mürəkkəb (***maybe***, ***to besure***)ola bilər. Ən çox istifadə olunan leksik vasitələr bunlardır:

1) məlumatın etibarlılığına dair şübhə və fərziyyə, qeyri-müəyyənlik ifadə edən modal sözlər: *maybe, perhaps, possibly, probably*bu modal sözlər sinonim kimi çıxış edərək sinonim qruplar əmələ gətirir.Məsələn, *maybe, perhaps* sözləri qeyri-müəyyənlik (şübhə) anlayışını ifadə edir, lakin çox vaxt ümid, ehtimal çalarlarını ifadə edə bilər, məsələn:

It's all right. — Murry smiled. — Maybe up there i'll find what i am looking for.
Perhaps he will be here at nine o'clock tomorrow.

Bəzi müəlliflər fərziyyə kateqoriyası əvəzinə imkan kateqoriyasını təqdim edirlər. İki dildə eyni olan və nitqdə istifadə olunduqda imkan çalarlarını ötürməyə qadir olan leksik vasitələrlə ifadə olunur. Bunlara *maybe, perhaps, certainly, probably* aiddir.

2) təz hərəkət və ya bəyənməmə ifadə edən modal sözlər: *fortunately, unfortunately, luckily, unluckily, happily, unhappily,* məsələn*: Unfortunately, the weather was bad*

3) intensivləşməni bildirən modal sözlər: *really,* məsəslən*:I really don't know what's to be done;*

Öz növbəsində, M. V. Zaynullin qeyri-reallığı əks etdirən modallığı aşağıdakı alt qruplara bölür:

1. əhəmiyyət və zərurət bildirən modallıq (Debitival);
2. mümkün və qeyri-mümkünlük bildirən modallıq (Potensial);
3. fərziyyələrin və şübhələrin modallığı (Hipotetik);
4. sifariş bildirən modallıq (İmperativ);
5. niyyəti ifadə edən modallıq (Intensional);
6. istəkləri ifadə edən modallıq (Optative)(Zaynullin, 1986: 123).

A.A. Xudyakov modallıq kateqoriyalarının aşağıdakı təsnifatını vermişdir: "obyektiv modallıq aleotik (apodiktik, assertorik) və deontikdir; subyektiv modallıq – epistemik və aksiolojidur. A.A Xudyakova görə, obyektin əlaməti və keyfiyyəti insana xas ola da bilər, olmaya da bilər. Məsələn, cümlələrdə:*Alex is a talented pupil; The weather is good; The bus go* away subyektə və obyektə malik olduqları keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə işarələnir. Bu cür mühakimələrin modallığına assertorik modallıq deyilir(Xudyakov, 2010: 256).

Apodiktik (yunanca məntiqi dəyər, təkzibedilməz) və iddialı (latınca təsdiq) obyektiv reallığı əks etdirdikdə və subyektiv amillərdən asılı olduqda birləşdirilə bilər. Apodiktik və təsdiqedici modallıq obyektiv modallığın alt növləridir.

Obyektiv modallığın başqa bir növü deontik adlanır. Deontik modallıq (yunan sözü deontologiyadan götürülmüş, vəzifə haqqında elm deməkdir) - cəmiyyətin, sosial qrupların müəyyən etdiyi normalardan ibarətdir. Belə normalar iki növ ola bilər: hüquqi və etik. Onlar xronoloji olaraq birinci (hüquqi) və ikinci (etik) olandan sonra yaranır, yəni dövlət yarandıqdan sonra hüquq normaları müəyyən edilir. Deontik modallığa misal olaraq aşağıdakı cümlələri göstərmək olar: *Man must be honest. - Hər kəs dürüst olmalıdır. Children ought to respecttheir parents. - Uşaqlar valideynlərinə hörmət etməlidirlər.*

Bu iki növ obyektiv modallığın təhlili göstərir ki, "təbiət qanunlarına və obyektiv reallığa əsaslanan aletik modallıq insanlar və cəmiyyət tərəfindən işlənib hazırlanmış və müşahidə edilən normalardan ibarət olan deontik modallıqdan əsaslı şəkildə fərqlənir. Deontik modallıqda norma və qanunlar insanlar və cəmiyyət tərəfindən yaradılır və tənzimlənir, aletik modallıqda isə yalnız obyektiv reallıq dərk edilir"(Krılova, 2004: 442).

İkinci növ modallıq subyektiv modallıqdır. Subyektiv modallıq danışanın ifadə olunan fikrə və ya ifadəyə münasibətini bildirir. Subyektiv modallığın epistemik və aksioloji alt tipləri vardır. Epistemik modallıq vəziyyətində (yunan sözü, qavrayış elmi mənasını verir) danışan nitq haqqında fikirlərini bildirir. Bu vəziyyətdə, məsələn, aşağıdakı ifadələr istifadə olunur: *I know that…, I believe that…, I am sure that…, və s.*

Nəticə

Beləliklə, müasir ingilis dilində modallıq qrammatik, leksik və intonasiya səviyyələrində müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Modal fellər (can, may, must və s.), modal sözlər (perhaps, surely, certainly), fonetik vasitələrlə (intonasiya və vurğu) ifadə edilə bilər.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, modallıq çoxşaxəliliyinə, linqvistik ifadənin spesifikliyinə və funksional xüsusiyyətlərinə görə hələ də tam izahını almamışdır.

Ədəbiyyat

1. Arnold, İ. V.(1966),Semantiçeskaya struktura slova v sovremennom anqliyskom yazike I metodike yeye isledovaniya,Leninqrad: Prosvesheniye,— 192 s.
2. Vinoqradov, V.V. (1950) O kateqorii modalnosti I modalnıx slovax v russkom yazıke, V kn.: Trudı instituta rsskoqo yazika, т. 2., Moskva: İzd-vo ANSSSR, c.38-79
3. Axmanova, O.S. (1966) Linqvistiçeskiy slovar, Moskva: Sovetskaya ensikloediya,608 s.
4. Zolotova, Q. A. (2004) Kommunikativnaya qrammatika russkoqo yazıka, Moskva: Nauka,544 s.
5. Bazalina,E. N. (2001) Semantiko-sintaksiçeskiye sredstva vırajeniya modalnosti v xudojestvennom tekste (sopostavitelnıy analiz nemetskoqo i russkoqo yazıkov),Avtoref. Diss. Kand. Filolk. Nauk. Krasnodar: 38 s.
6. Cahangirov, F.F. (2005) İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi, Bakı:Elm, 281 s.
7. Kolşanskiy, Q. V. (1961) K voprosu o soderjanii yazıkovoy kateqorii modalnosti // Voprosı Yazıkaznaniya, Moskva:№ 1.б s. 94-98
8. Zaynullin, M. V. (1986) Modalnost kak funksionalno-semantiçeskaya kateqoriya, Saratov: İzd-vo Sarat. Un-ta,123 s.
9. Xudyakov, A.A. (2010) Teoretiçeskaya qrammatika anqliyskoqo, Moskva:Liya, 256 s.
10. Krılova, İ. P. Qordon E.M. (2004) Qrammatika sovremennoqo anqliyskoqo. (A Grammar of Present-day English), Moskva: Knijniy dom Universitet, 442 s.
11. Yefimova, N.V. (1954) Modalnıye slova v sovremennom anqliyskom. Kand. Dissertasiya, Moskva:259 S.
12. Uşakov, D.N. (2007) Tolkovıy slovar, Moskva: AST, 912 s.
13. https://englex.ru/modal-verbs-in-english/
14. https://study-english.info/modal.php
15. https://danefae.org/pprs/vvv0/biblio.htm

Göndərildi: 24.03.2022 Qəbul edildi: 27.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/17-23

Emin Gündüz oğlu Babayev
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
emin.babayevvv@gmail.com
Məleykə Nəsib qızı Bayramova
Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
maleyka-bdu@mail.ru

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİK TARİXİNDƏ SEKSUAL XARAKTERLİ ZORAKILIQ HƏRƏKƏTLƏRİNƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Seksual cinayətlərə görə məsuliyyət məsələsi barədə xarici ölkələrin qanunvericiliyinin tarixi araşdırılaraq müqayisə edilmişdir. Belə məlum olur ki, seksual xarakterli cinayət əməllərinə görə məsuliyyət məsələsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif qaydada nəzərdə tutulmuşdur. Fransanın, İspaniyanın, Almaniyanın nəzərdən keçirilmiş cinayət məcəllələrindən fərqli olaraq, İsveçrə Cinayət Məcəlləsi zorlama və seksual xarakterli zorakılıq əməllərini nəzərdə tutan cinayətləri aydın bir şəkildə fərqləndirir. İngiltərə qanunvericiliyində seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinin müstəqil anlayışı yoxdur, belə hərəkətlər zorlama anlayışı ilə əhatə edilir. Müttəfiq respublikalar içərisində yalnız Ukrayna (118-ci mad.), Moldoviya (103-1-ci mad.) və Estoniya (115-ci mad.) respublikalarının CM-lərində cinsi cinayətlər konkretləşdirilərək uşaqbazlıq müstəqil tərkib kimi nəzərdə tutuldu. Məlum olur ki, seksual xarakterli cinayət əməllərinə görə məsuliyyət məsələsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif qaydada nəzərdə tutulmuşdur. Lakin belə hal hər bir dövlət daxilində bu qisim cinayət əməlləri ilə səmərəli mübarizə işinə xələl gətirmir.
Açar sözlər: seksual cinayətlər, homoseksual münasibətlər, zorlama, uşaqbazlıq, zorakılıq

Emin Gunduz Babayev

Responsibilty for sexual violence in the history of foregin criminal law

Abstract

The history of foreign legislation on liability for sexual crimes has been studied and compared. It turns out that the issue of liability for sexual offenses has been considered differently in different countries at different times. Unlike the criminal codes of France, Spain, and Germany, the Swiss Criminal Code clearly distinguishes between crimes of rape and sexual violence. There is no independent definition of sexual violence in English law, such acts are covered by the concept of rape. Among the Allied republics, only the CCs of Ukraine (Article 118), Moldova (Article 103-1) and Estonia (Article 115) specified sex crimes and considered child molestation as an independent component. It turns out that the issue of liability for sexual offenses has been considered differently in different countries at different times. However, this does not affect the effective fight against this type of crime within each state.
Key words: *sexual crimes, homosexual relations, rape, child molestation, violence*

Giriş

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, müxtəlif dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi tarixində seksual cinayətlərə görə məsuliyyət məsələsi eyni qaydada nəzərdə tutulmamışdır. Bu, əsasən, bu və ya digər hakim təbəqənin cinayətlərin bu kateqoriyasına baxışlarının dəyişkənliyi və dünyəvi qanunvericiliyə (xüsusilə orta əsrlərdə) güclü təsiri olan dini baxışların müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Ən çox yayılmış cinsi cinayət homoseksuallıq olub. "Homoseksuallıq" sözü yunan mənşəlidir və ümumi mənada eyni cinsdən olan insanlar arasında cinsi əlaqəni ifadə edir. "Homoseksuallıq" termininin özü ilk dəfə 1869-cu ildə macar həkim Benkkerverth tərəfindən istifadə edilmişdir.

Qədim Yunanıstanda homoseksual münasibətlərə baxışlara nəzər salarkən bəlli olur ki, qadınlar arasında cinsi əlaqə Yunan akut adından sonra lezbiyan sevgisi lesbos adlanırdı və bu cür münasibətləri e.ə.7-6-cı əsrlərdə yaşamış şairə Sapponun adı ilə də sapfizm adlandırırdılar.

Pederastiya (uşaqbazlıq) bir sosial hadisə kimi qədim Romada da mövcud idi, baxmayaraq ki, Yunanıstandakı kimi çox yayılmadı. Tarixi sübutlar var ki, e.ə. VI əsrdə romalılar oğlanları sevgi üçün alırdılar. Rəsmi olaraq belə münasibətlər yalnız romalı olanlar arasında qadağan edilirdi, qul, hərbi əsirlər, yaxud xaricilərlə isə yol verilirdi (7, 184-185).

Homoseksual münasibətlər Qədim Şərq xalqları - Finikiyalılar, Suriyalılar, Babillilər, Assuriyalılar, Liviyalılar, Hindular arasında da mövcud olmuşdur. Bununla belə, məhz zorakı üsullarla cinsi istəkləri təmin etmək qadağan edilirdi və repressiyaya məruz qalırdı (19, s.12).

Tədricən əhalinin mədəniyyətinin yüksəlməsi, monoqam ailə və nikah institutlarının inkişafı ilə homoseksual münasibətlərə baxışlar dəyişdi, onların həyata keçirilməsinin müəyyən formalarına məhdudiyyətlər qoyulmağa başladı.

e.ə. III əsrdə homoseksuallığı pozğunluğun bir növü kimi qadağan edən Skatinius Qanunu (e.ə. 226) qəbul edildi. Analoji olaraq məntiqi qadağalar Manu qanunlarında və Busido Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır.

Xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olaraq homoseksuallığa qarşı münasibət daha dözümsüz olmağa başladı. Hər şeydən əvvəl, bu onunla əlaqədar idi ki, kilsənin əsas kitabları nəsil vermə prinsipini, yəni "yaşamaq və nəsil artırmaq" kimi bir prinsipi elan edirdi. Nəsil artırmağa yönəlməyən hər hansı cinsi əlaqə günah sayılırdı. Belə ki, 390-cı ildə imperatorlar Valentin və Teodosiusun fərmanı ilə homoseksual münasibətlər üçün odda yandırma cəzası olaraq ölüm cəzası təyin edildi. Bu Fərmanda deyilirdi ki, "Bütün fəzilətlərin atası olan Roma qadına xas insanların doğulması və milli şücaətin zəifləməsi ilə gözdən salınmamalı və hər bir şəxs bədənin ruhun müqəddəs məbədi olduğunu unutmamalıdır" (22,s.307).

b.e. VI əsrdə Konstantinopolda İmperator Yustinian Konstantinopol vətəndaşlarına müraciətində homoseksuallığı ciddi olaraq pisləmiş və 538-ci ildə cinsi rolundan asılı olmayaraq homoseksuallığa görə məhkum olunanların hamısına cəzanı ağırlaşdırmış, qeyd olunan əməlləri törətməkdə davam edənləri isə qanunsuz və allahsız hərəkətlər etdiklərinə görə tutmağı əmr etmişdir (11, s.143). Uşağa, qadına və ya başqasına təcavüzlər, həmçinin zina da cəzalandırılırdı (4, s.39-76).

Qeyd etmək lazımdır ki, xristian doktrinası uşaqbazlıq kimi əməllərin hüquqi tənzimlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərdi: əsas diqqət nikah institutunun qorunmasına yönəldildi, buna görə də kilsə tərəfindən təqdir olunmayan bütün cinsi əlaqələr günahkar elan edildi. Xüsusilə cinsi zorakılıq ciddi şəkildə pisləndi və kilsə bu məsələdə barışmaz mövqe tutdu ki, bu da o dövrün qanunlarında öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, orta əsrlərdə, o cümlədən xristianlar arasında homoseksuallıq qədim dövrlərlə müqayisədə heç də az yayılmamışdı. Təsadüfi deyil ki, 1232-ci ildə Roma Papası IX Qriqori xüsusi müraciətində Avstriya ruhanilərini homoseksualları eretiklər ilə eyniləşdirərək, bu pisliyə qarşı mübarizə aparmağa çağırmışdı.

Almaniyada "Karolina" Cinayət Məcəlləsi "insanın heyvanla, kişinin ilə kişi ilə, qadının qadınla belə hərəkət edərsə" yandırılaraq edam edilməsini nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda qadın homoseksuallığından ayrıca bəhs edilərək ilk dəfə olaraq buna görə qanunnamədə məsuliyyət müəyyən edildi (20,s.68).

Bu qisim əməlləri məhdudlaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, daha çox şəxslər, hətta ruhanilər arasında yayılmağa başlamışdı. Belə ki, Fransada, 1581-ci ilin statistik məlumatlarına görə, kilsə nazirləri ilə birlikdə ruhanilərin ümumi sayı 1018.782 idi ki, onlardan 39.583-ü sodomitlər (homoseksuallar) olmuşlar (21,s.605).

XVII əsrdən başlayaraq, bəzi ölkələrdə homoseksual münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində repressiyaların yumşaldılması müşahidə edilir, belə münasibətlərə könüllü olaraq daxil olanlara qarşı isə cəzalandırmaya yol verilmirdi. Belə ki, 1887-ci il Avstriya Məcəlləsi homoseksuallığa görə həbsi nəzərdə tuturdu. Prussiya qanunvericiliyi könüllü homoseksuallığı dörd ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə cəzalandırırdı. O dövrdə dünyanın ən yaxşı hesab edilən və digər məcəllələrə nümunə olan 1810-cu il Napoleon Cinayət Məcəlləsi yalnız analoji əməllər yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı, yaxud zorakılıqla törədildikdə və ya "ictimai həvəsləndirməyə səbəb olduqda" məsuliyyət müəyyən edirdi. Qanunun dördüncü bölməsində "Əxlaqın pozulması" (Attentats aus moeurs) norması"zorlama" və "seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri" anlayışlarını bir-birindən

ayırmırdı, lakin onları əsas anlayışa - "zorlama"ya aid edirdi. Eyni zamanda, “hər hansı digər əxlaqsız hərəkətə” görə də cəza nəzərdə tutulurdu (18, s. 199-202).

Tarixin həmin dövrlərində homoseksuallığa qarşı mübarizə tədbirlərinin uyğunsuzluğu və ziddiyyətli olması hüquq sistemində böhrana səbəb oldu. Bu cür tədbirlər tədricən geniş ictimaiyyətin haqlı hiddətinə və etirazına səbəb olmağa başladı. Bunda kapitalist münasibətlərinin tərəfdarları olan humanistlərin bəyanatları mühüm rol oynadı. Onlardan biri də “Cinayət və cəza haqqında” əsərində orta əsr qanunvericiliyinin cinayət hüququ normalarının açıq şəkildə qəddar xarakterini tənqid edən və homoseksuallığın səbəblərini aradan qaldırmağın onu cəzalandırmaqdan daha yaxşı olduğunu qeyd edən Çezare Bekkariya idi (3, s.11).

Bu müddəa şübhə doğurmur, çünki hər hansı mübarizə tədbirlərinə, hətta cəzalandırıcı və repressiv tədbirlərə baxmayaraq, homoseksuallıq mövcud olmaqda davam edir və bu sosial pisliyin heç bir cəza və ya sıxışdırılması sistemi onunla bağlı problemləri həll edə bilməmişdir.

Beləliklə, sosial hadisə kimi homoseksuallığın tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı ölkələrdə ona münasibətin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu fenomenlə mübarizədə amansız, ölüm hökmünə qədər, qadağanedici vasitələrdən istifadə edilməsinə baxmayaraq, ondan yaxa qurtarmağa və ya onun kəmiyyətcə hər hansı nəzərəçarpacaq dərəcədə azalmasına səbəb olmaq mümkün olmamışdır.

Hazırda qüvvədə olan kontinental hüquq ölkələrinin qanunvericiliyində yalnız seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Belə ki, Fransanın 1992-ci il Cinayət Məcəlləsində belə əməllərə görə məsuliyyət “Şəxsiyyətin fiziki və ya psixi toxunulmazlığına qarşı törədilən əməllər” adlı II fəslin “Seksual təcavüz” adlanan 3-cü bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. Fransa Cinayət Məcəlləsinin 222-22-ci maddəsində cinsi təcavüzü təşkil edən cinayətlərdən bəhs edilir. Göstərilən normada deyilir: “Seksual aqressiya - zorakılıq, məcburiyyət, hədə və ya aldatma yolu ilə həyata keçirilən hər hansı cinsi zorakılıq nəticəsində olan seksual qəsddir” (12,s. 197).

Xarici ölkələr ədəbiyyatında seksual aqressiyaların üç qrupu müəyyənləşdirilir: a) ağırlaşdırıcı hallar olmadan və ya belə hallarla törədilən zorlama; b) digər seksual təcavüzlər; c) seksual təqib etmə (13, s. 257).

Seksual zorakılığın istənilən forması, cinayətkarın və qurbanın cinsindən asılı olmayaraq, Fransa cinayət qanunvericiliyində seksual təcavüz hesab edilir.Fransanın Cinayət Məcəlləsinə əsasən, hər hansı bir cinayətkar tərəfindən qadına və ya kişiyə qarşı “per os” və “per anum” şəklində cinsi xarakterli zorakılıq hərəkətləri seksual təcavüz olaraq zorlama kimi qiymətləndirilir. Qadının başqa qadına qarşı seksual zorakılığı, habelə davranışın seksual motivasiyası ilə bağlı hər hansı digər zorakı hərəkətlərin törədilməsi isə “digər seksual təcavüzlər” kimi qiymətləndirilir.

İspaniyanın 1995-ci il Cinayət Məcəlləsi şəxsin cinsi azadlığını müdafiə edərək, seksual cinayətlərə “Cinsi azadlığa qarşı cinayətlər” adlı VIII bölməni aid edir: 1-ci fəsil “Seksual təcavüz haqqında”, 2-ci fəsil “Seksual sui-istifadələr barədə”, 3-cü fəsil “ Seksual xarakterli təqiblər”, 4-cü fəsil “Fahişəliklə bağlı cinayətlər” və 5-ci fəsil “Əvvəlki fəsillərə dair ümumi müddəalar” adlanır (13, s.258).Cinsi aqressiyanı penetrasiya kimi izah edən İspaniya Cinayət Məcəlləsi bunu kişi cinsiyyət orqanının başqa şəxsin təbii boşluqlarına daxil edilməsi, habelə seksual məqsədlə təbii boşluqlara digər əşyaların daxil edilməsi kimi nəzərdə tutur. Belə ki, İspaniyanın Cinayət Məcəlləsinə əsasən, cinsi təcavüzün subyekti həm kişi, həm də qadın ola bilər.

Fransa Cinayət Məcəlləsi kimi, İspaniya Cinayət Məcəlləsi də “cinsi azadlıq” və “cinsi toxunulmazlıq” anlayışlarını fərqləndirmir. Bu anlayışlara 181 və 182-ci maddələrdə sadalanan şəxslər malikdirlər, yəni on iki yaşına çatmamış, ağıldan məhrum, psixi pozğunluqlardan əziyyət çəkən, xüsusilə yaşa, xəstəliyə görə psixi pozğunluqları olan şəxslər.

Almaniyanın Cinayət Məcəlləsində seksual cinayətlərə görə məsuliyyət “Cinsi özünü müəyyənlik əleyhinə olan cinayət əməlləri” adlı 13-cü bölmədə nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, Almaniya Federativ Respublikasının 31 may 1994-cü il tarixli 29 saylı qanunu homoseksual hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyətini Cinayət Məcəlləsindən çıxarmış və törədilmə formasından asılı olaraq zorlama ilə seksual xarakterli digər zorakılıq hərəkətləri arasında sərhəd çox aydın şəkildə müəyyən edilmişdir.Zorlama cinsi əlaqə və ya buna bənzər cinsi fəaliyyətlər, ilk növbədə nüfuz etmə kimi müəyyən edilir. Bu cinayətin qurbanı qadın və ya kişi ola bilər. Bu fakt həm də onu göstərir ki, kontinental ölkələrin cinayət qanunvericiliyində törədilmə formalarından asılı olmayaraq zorakı xarakterli seksual cinayətləri nəzərdə tutan tərkiblərin birləşdirilməsi tendensiyası mövcuddur.Fransa və İspaniyanın Cinayət Məcəlləsi kimi, Almaniyanın Cinayət Məcəlləsində də bu

cinayət tərkiblərinin ağırlaşdırıcı halları mövcuddur. Almaniya və Rusiya CM-ni müqayisə etsək, deyə bilərik ki, zorlama cinayət əməlinin ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri oxşardır.

Fransanın, İspaniyanın, Almaniyanın nəzərdən keçirilmiş cinayət məcəllələrindən fərqli olaraq, İsveçrə Cinayət Məcəlləsi zorlama və seksual xarakterli zorakılıq əməllərini nəzərdə tutan cinayətləri aydın bir şəkildə fərqləndirir. Belə ki, 189-cu maddədə əməl belə nəzərdə tutulur: şəxsi birlikdə yaşamaya bənzər hərəkətlərə və ya digər seksual hərəkətlərə məcbur etmə (14,s.70). Bu cinayətin subyektinin həm kişi, həm də qadın olduğunu müəyyən edir. 190-cı maddə isə qeyd edir ki, zərərçəkən qismində yalnız qadın çıxış edə bilər. Eyni zamanda, İsveçrə Cinayət Məcəlləsinə əsasən, zorlama seksual zorakılığın bir növü hesab edilir, lakin hər iki əmələ görə eyni sanksiyaların olmasına baxmayaraq, məsuliyyət ayrı-ayrı normalarda nəzərdə tutulur.

İsveçrə Cinayət Məcəlləsi seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri və zorlama tərkiblərinin ağırlaşdırıcı əlamətlərindən birini fərqli olaraq nəzərdə tutur: "Şəxs zərərçəkənin həyat yoldaşıdırsa və onunla birlikdə yaşayırsa. Şəxs qəddar hərəkət etdikdə, yəni silahdan və ya başqa təhlükəli əşyadan istifadə etdikdə" (14,s.72).

Çin və Yaponiyanın Cinayət Məcəlləsində baxılan cinayət növlərinə görə məsuliyyət məsələsinin həlli xüsusi maraq doğurur.Çin Xalq Respublikasının Cinayət Məcəlləsi 236-cı maddəsində zorlamaya görə məsuliyyət nəzərdə tutur və zərərçəkənin yalnız qadın olduğu qeyd edir. Zorakı sodomiya və lezbiyanlığa görə məsuliyyət isə bu cinayət qanununda ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmayıb.

Çinin Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq, Yaponiyanın Cinayət Məcəlləsi qadınlara və kişilərə qarşı zorakı seksual təcavüzə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan bir sıra maddələri nəzərdə tutur. Belə ki, Yaponiya Cinayət Məcəlləsinin 22-ci maddəsi əxlaqsızlıq, zorlama və ikili evliliyə görə məsuliyyət nəzərdə tutur (15).Zorakılıqla törədilən əxlaqsız hərəkətlərdən ibarət tərkiblər müstəqil qrupda qeyd olunur. Məsələn, 176-cı maddə "Zorakılıq tətbiq etməklə əxlaqsız hərəkətlər" adlanır və göstərilir ki, zor tətbiq etməklə və ya hədə-qorxu ilə on üç yaşına çatmış kişi və ya qadına qarşı nalayiq hərəkətlər edən şəxs, altı aydan yeddi ilə qədər müddətə məcburi əməklə cəzalandırılır. On üç yaşına çatmamış hər iki cinsdən olan şəxslərə qarşı əxlaqsız hərəkətlər etmiş şəxs də cəzalandırılır. 178-ci maddədə isə zərərçəkənin köməksiz vəziyyətindən istifadə etməklə törədilən cinsi zorakılığa görə məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Qeyd edilən normaların məzmunundan belə çıxır ki, bu cinayətlərin subyektləri və onların qurbanı həm kişi, həm də qadın ola bilər. Yaponiya Cinayət Məcəlləsinin qüsuru, fikrimizcə, onda bu əməllərin təriflərinin, anlayışının olmamasıdır.

Anqlo-sakson hüquq ailəsinə mənsub ölkələrin qanunvericiliyində seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinin törədilməsinə görə məsuliyyət fərqli müəyyən edilir: belə bir cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin əsasları və hədlərinin vahid tənzimləməsi mövcud deyil. Bu, ilk növbədə, həmin ölkə qanunvericiliklərinin presedent hüquq sisteminə əsaslanan xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Lakin bu ölkələrdə insan həyatının cinsi sferası cinayət qanunvericiliyi ilə ən ciddi şəkildə mühafizə edilir.

İngiltərə qanunvericiliyində seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinin müstəqil anlayışı yoxdur, belə hərəkətlər zorlama anlayışı ilə əhatə edilir. Beləliklə, 1956-cı il tarixli Qanunun 1-ci maddəsinə (1994-cü il Qanunu ilə dəyişdirilmiş) əsasən kişinin qadına və ya kişiyə təcavüz etməsi (zorlama) cinayətdir. 1994-cü il tarixli qanuna görə kişinin zorlanması cinayət hesab edilir (Maddə 142). Uşaqbazlıq isə yalnız on altı yaşına çatmamış kişiyə qarşı törədildikdə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Bu barədə ABŞ-ın hüquq sistemi də maraqlıdır. Belə ki, Amerika cinayət hüququna xas olan ənənəyə uyğun olaraq seksual zorakılıq tərkibləri ayrı-ayrı ştatların cinayət qanunvericiliyində, ümumiləşdirilmiş müddəaları isə ABŞ-ın Model Cinayət Məcəlləsində formalaşdırılır. Məcəllədə cinsi sferada bütün cinayətlər 213-cü bölmədə "Cinsi qəsdlər" adı altında birləşmişdir (6,s.338). Belə ki, 213.1-cü maddədə həm zorlama, həm də onunla yaxın olan cinayətlərə görə - seksual xarakterli zorakı hərəkətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Türkiyənin qüvvədə olan Cəza Məcəlləsinin 102-ci maddəsində cinsi təcavüz əməli belə müəyyən edilmişdir:(1) Cinsi davranışla bir şəxsin bədən toxunulmazlığını pozan hər hansı bir şəxs, qurbanın şikayəti ilə beş ildən on ilədək həbs cəzası ilə cəzalandırılır. Cinsi davranış zərər səviyyəsində qalsa, iki ildən beş ilədək həbs cəzası tətbiq edilir. (2) Bu hərəkət orqan və ya başqa bir cəsədin bədənə daxil edilməsi ilə həyata keçirildiyi təqdirdə, ən azı on iki il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə cəzası verilir. Bu hərəkət həyat yoldaşına qarşı edilirsə, istintaq və məhkəmə istintaqı zərərçəkmişin şikayətindən asılıdır.(3) hissədə digər ağırlaşdırıcı hallar nəzərdə tutulmuşdur. 103 -cü maddəsində uşaqlara qarşı

cinsi istismar əməli, 104-cü maddəsində isə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslə cinsi əlaqə - on beş yaşını tamamlamış bir uşaqla zor tətbiq etmədən cinsi əlaqədə olan şəxs, zərərçəkmişin şikayəti əsasında iki ildən beş ilə qədər həbs cəzasına məhkum edilir. Maddə 105 – (1) Bir şəxsə qarşı cinsi zorakılıq edən şəxs zərər çəkmiş şəxsin şikayəti üzrə üç aydan iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya məhkəmə qaydasında cərimə, əməl uşağa qarşı törədildikdə isə altı aydan üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Seksual xarakterli zorakı hərəkətlərə görə Rusiyada əvvəlki dövrlərdə tonqalda yandırma kimi cəza nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, 1716-cı ildə I Pyotr belə cəzanı qadağan etdi və bədən xəsarəti cismani əzab kimi müəyyən edildi. Əgər belə əməllər zorakılıqla törədilirdisə, ölüm cəzası və ya ömürlük sürgün etməklə cəzalandırılırdı (8, s.358).

Rusiyanın 1845-ci il Qanunnaməsində eyni cinsdən olan şəxslər arasında seksual münasibətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu. 1903-cü il Qanunnaməsində də 516-cı maddədə könüllü uşaqbazlıq əməllərinə, həmçinin də maddənin 2-ci hissəsində belə əməlin yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı zorakılıqla törədilməsinə, 3-cü hissədə isə digər məsuliyyəti ağırlaşdıran hallara görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu (16, s. 290).

RSFSR-in 1922-ci il CM-i uşaqbazlığa görə xüsusi norma nəzərdə tutmurdu. Lakin bu o demək deyildi ki, belə əməllər cəzalandırılmırdı. Belə ki, zorakı yolla uşaqbazlıq CM-nin 169-cu maddəsində zorlama kimi qiymətləndirilirdi. Könüllü olaraq törədilən bu qisim əməllər isə CM-nin 167-ci maddəsinə əsasən yalnız cinsi yetkinliyə çatmamış şəxslərlə cinsi əlaqədə olma və ya əxlaqsız formalarda cinsi ehtirasın təmin edilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu (9,mad.153).

RSFSR-in 1926-cı il CM-i də eyni mövqedə oldu. Həmin illərdə digər ittifaq respublikalarında, yəni Ukrayna, Belorusiya, Gürcüstan, Özbəkistan, Türkmənistan, həmçinin də Azərbaycan respublikasında qəbul edilən CM-ə nəzər yetirdikdə bəlli olur ki, yalnız axırıncı üç respublikada bu qisim əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.Belə ki, Özbəkistan SSR-in 1926-cı il Cinayət Məcəlləsində zor tətbiq etməklə və ya zərərçəkmiş şəxsin köməksiz vəziyyətindən istifadə etməklə törədildikdə (maddə 277) və ya şəxs tərəfindən maddi və ya xidməti asılılıqda olan və ya himayəsində olan kişini uşaqbazlığa məcbur etmə (maddə 276) əməlinə görə məsuliyyət müəyyən edilmişdi. Türkmənistan SSR-in 1927-ci il Cinayət Məcəlləsi yalnız kişi cinsindən olan azyaşlı və ya yetkinlik yaşına çatmayanlardan istifadə etməklə cinsi ehtirası təmin etmək üstündə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tuturdu.1927-ci il Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsində isə iki hissədən ibarət 197-ci maddədə uşaqbazlıq əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu: birinci hissədə fiziki zorakılıq, hədə-qorxu və ya zərərçəkmiş şəxsin köməksiz vəziyyətindən istifadə etməklə törədilmə, ikinci hissədə "qarşılıqlı razılıq əsasında", yəni könüllü surətdə törədilməyə görə məsuliyyət müəyyən edilmişdi. Digər respublikalarda isə uşaqbazlıq zorlama kimi qiymətləndirilirdi.

Yalnız 1933-cü il dekabrın 17-də SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi bütün Sovet İttifaqı daxilində uşaqbazlığa görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən xüsusi qərar qəbul etdi. Göstərilən qərarda həm könüllü, həm də zərərçəkənin asılı vəziyyətindən istifadə etməklə və ya zorakılıq, haqqı ödəməklə törədilən uşaqbazlığa görə məsuliyyət nəzərdə tutuldu (10, mad.5).

Bundan qısa müddət sonra, 07 mart 1934-cü ildə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin "Uşaqbazlığa görə cinayət məsuliyyəti haqqında" Fərmanı verildi ki, bu da göstərilən cinayətə görə cəzanı artırdı və yalnız iki əlaməti - zorakılıq və zərərçəkənin asılı vəziyyətdə olmasını ağırlaşdırıcı tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutdu (17, s.50).

RSFSR-in 1960-cı il CM-si bu normaya əlavə bir ağırlaşdırıcı halı - yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı törədilməsini də nəzərdə tutdu. Uşaqbazlıq hərəkətlərindən əlavə, həm zorakılıq tətbiq etməklə (zorlama istisna olmaqla), həm də onsuz (uşaqbazlıq istisna olmaqla) cinsi istəkləri təmin etməyin digər yollarına qanunverici kifayət qədər diqqət yetirməmişdi ki, bu da ittifaq və respublika qanunvericiliklərinin maddələrində məzmun ayrılığına səbəb olmuş, belə əməllərin tövsifində çətinliklər törətmişdir. Qeyd edilən hallarda əməllər ya zorlama, yaxud da Latviya SSR qanunvericiliyində olduğu kimi xuliqanlıq, əgər kişi cinsindən olan şəxslərə qarşı törədilirdisə, bəzən uşaqbazlıq, bəzən də şəxsiyyət əleyhinə (RSFSR-də) cinayət kimi, kiçik yaşlı oğlan uşaqlarına qarşı törədilirdisə, əxlaqsız hərəkətlər kimi qiymətləndirilirdi.

Müttəfiq respublikalar içərisində yalnız Ukrayna (118-ci mad.), Moldoviya (103-1-ci mad.) və Estoniya (115-ci mad.) respublikalarının CM-lərində cinsi cinayətlər konkretləşdirilərək uşaqbazlıq müstəqil tərkib kimi nəzərdə tutuldu. Rusiya Federasiyasının 29 aprel 1993-cü il tarixli Qanunu könüllü

olaraq uşaqbazlığa görə məsuliyyəti aradan qaldıraraq, zorakı xarakterdə olan, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində, zərərçəkənin asılı vəziyyətindən və ya köməksiz vəziyyətindən istifadə etməklə törədilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutdu.

Onu da qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasının (RF) 1996-cı il CM-nin qəbuluna qədər qadının qadın, kişinin kişi tərəfindən qeyri-təbii yolla cinsi zorakılıq hərəkətləri müstəqil əməl olaraq cinayət-hüquq təsirindən kənarda qalırdı və belə əməllər zorlama kimi qiymətləndirilirdi (5, s.33-34).

Beləliklə, göründüyü kimi, qanunvericiliyin inkişaf etdiyi sovet dövründə məhkəmə praktikasında cinsi cinayətlərin qiymətləndirilməsində vahid nöqteyi-nəzər mövcud deyildi, bəzi hallarda isə cinsi zorakılıq hərəkətləri zorlama və ya xuliqanlıq kimi tövsif edilirdi ki, buradan da belə çıxır ki, həmin dövrdə cinayət qanunun analogiya yolu ilə tətbiqi mövcud olmuşdur.Homoseksual münasibətlərə görə məsuliyyətə dair qanunvericiliyin keçdiyi tarixi inkişaf yolu bu kateqoriyadan olan cinayətlərə görə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə xidmət edərək RF-nın yalnız 1996-cı il Cinayət Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan 1999-cu il CM-də "Şəxsiyyətin cinsi toxunulmazliği və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlər" adlı 20-ci fəslində zorlama (149-cu mad.), seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri (150-ci mad.), seksual xarakterli hərəkətlərə məcbur etmə (151-ci mad.), on altı yaşına çatmayan şəxslə cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlər etmə (152-ci mad.), əxlaqsız hərəkətlər (153-cü mad.) cinayət tərkibləri konkretləşdirilərək müstəqil normalarda nəzərdə tutulur. Seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri adında cinayət əməli Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-də ilk dəfə müstəqil tərkib kimi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri tərkibi 150.1-ci maddəyə əsasən zərərçəkmiş şəxsə və ya başqa şəxslərə zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmə hədəsi ilə və ya zərərçəkmiş şəxsin köməksiz vəziyyətindən istifadə etməklə uşaqbazlıq və ya seksual xarakterli digər zorakılıq hərəkətləri etmə kimi müəyyənləşdirilmişdir (1,s.137). Lakin belə hərəkətlər əvvəlki illərdə də cinayət hesab edilərək ya uşaqbazlıq, yaxud da zorlama cinayət tərkibərinin əlamətləri kimi qiymətləndirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu zaman sovet dövrünün cinayət qanunundan fərqli olaraq, 16 yaşına çatmış hər iki tərəfin razılığı ilə, yəni könüllü olaraq törədilən seksual xarakterli əməllər cinayət kimi qiymətləndirilmədi.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə məlum olur ki, seksual xarakterli cinayət əməllərinə görə məsuliyyət məsələsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif qaydada nəzərdə tutulmuşdur. Lakin belə hal hər bir dövlət daxilində bu qisim cinayət əməlləri ilə səmərəli mübarizə işinə xələl gətirmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında cinsi cinayətlər içərisində nisbətən ağır hesab edilən zorlama və zorlamaya cəhd kimi cinayət əməllərinin sayında son dövrlər azalma müşahidə olunmaqdadır: 2016-2020-ci illər ərzində bu cinayətlərin sayı müvafiq olaraq 34,37,28,22, 21 olmuşdur (www.stat.gov.az).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021. - 852 s.
2. Əliyev, Ə.İ. (2008) Cinsi cinayətlərlə mübarizədə cinayət qanunvericiliyinin yaranması və inkişaf tarixinin bəzi məsələləri // Azər bay can Res pub li ka sın da döv lət və hü quq qu ru cu lu ğu nun ak tual prob lem ləri. El mi mə qa lə lər məc muə si. 20-ci bu ra xı lış. Bakı, 2008, s. 414-420.
3. Bekkaria, Ç. O. (1987) Prestupleniii nakazanii. Moskva, 1939 q., Reşetnikov F. M. Bekkaria. Moskva: Örlit.,125 s.
4. Diqestı Östiniana : per. s latinskoqo (2005)/ otv. red. L. L. Kofanov. T. VII.Polutom 2. Moskva: Statut, 112s.
5. Dğəçenko, A. P. (1995) Uqolovno-pravovaə oxranaqrajdanv sfereseksualnıxotnoşeniy. Moskva: Akad. MVD Rossii, 68s.
6. Malinovskiy, A. A. (2002) Sravnitelğnoe pravovedeniev sfereuqolovno qoprava. Moskva:Mejdunarodnıe otnoşeniə, 2002. -202s.
7. Robber, J.N. Povsednevnaəjiznğ Drevneqo Rimaçerezprizmunaslajdeniy/ per. s fr..Levinoy T.A. Moskva: Molodaəqvardiə, 2006. -182s.

8. Rossiyskoezakonodatelğstvo X–XX vv. Moskva:Örlit.1986. T.4. -512 s.
9. Sobranieuzakoneniy RSFSR. 1922. № 15. St. 153.
10. SobraniezakonodatelğstvaSSSR. 1934. № 1. St. 5.
11. Tgnngxil, R. Seksvistorii / per. s anql. A. İ. Bleyz. M., 1995. - 400s.
12. UqolovnıykodeksFranüii (2002)/ per. s franüuzskoqoi predisloviedoü. N. E. Krılovoy. SPb: ÖridiçeskiyüentrPress, 650s.
13. Uqolovnoe pravoz arubejnıx stran (2004). Osobennaəçastğ : uçeb. pos. / podred. i spredisl. İ.D. Kozoçkina. Moskva, 30 s.
14. Uqolovnıy kodeks Şveyüarii: pers nem. (2000) Moskva
15. Uqolov nıykodeks Əponii (2000)/ podred. A. İ. Korobeeva. Vladivostok:İzd-voDalğnevost. un-ta,32 s.
16. Uqolovnoe ulojenie. SPb:Qos.tip., 1903. -1122 s.
17. Uqolovnıy kodeks RSFSR.(1952)Moskva: Örlit., 1952. -126 s.
18. Franüuzskiyuqolovnıykodeks 1810 q (1947). (sizm. i dop. na 1 iönə 1940 q. / per. N. S. Lapşinoy; podred. M. M. İsaeva.Moskva: izd-voMinöstaSSSR, 372 s.
19. Fuks,İ. B. (1910) Qomoseksuali zmkak prestuplenie. SPb,1914. -94s.; Pətniükiy B. İ. Polovıeiz vraheniəi uqolovnoepravo. Moqilev, 93 s.
20. Xrestomatiəpo istoriisrednixvekov (1963)Moskva, T. 2. -751 s.
21. Şaşkov, S. S. Sobraniesoçineniy (1898)T.1. SPb, 1898.- 590 s.
22. Əkovlev, Ə. M. (1969) Polovıeprestupleniə. Duşanbe:İrfon 453 s.

Göndərildi: 10.03.2022 Qəbul edildi: 20.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/24-30

Elnarə Xeyrəddin qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
elnara.mamedova57@gmail.com
Fidan Rəhim qızı Əkpərli
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
magistrant
fidan-gimnastika@mail.ru

ADAPTİV BƏDƏN TƏRBİYƏSİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN SAĞLAMLIĞI MƏHDUD OLAN İNSANLARIN HƏYAT QABİLİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Mövzunun aktuallığı ondadır ki, fiziki qusurlu insanların cəmiyyətə tam dəyərli, sağlam bir şəxs kimi daxil olması üçün, sosiallaşması üçün adaptiv fiziki tərbiyənin (AFT) metodlarından, vasitələrindən istifadə edilməsi çox vacibdir. Beləki AFT kompleks şəkildə təsir edərək sağlamlığı məhdud olan insanların orqanizmində əzələ və orqanların fəaliyyətini stimullaşdırır və həyat qabiliyyətini artıraraq sosiallaşmasına vasitəci olur. Məqalədə göstərilən metodiki eksperimentin məqsədi AFT tədbirlərinin sağlamlığı məhdud olan insanların psixoloji, sosial və həyat qabiliyyətinə təsirini müəyyən etməkdir. Beləliklə fiziki, sosial və psixoloji inkişafı nəticəsində həmin şəxsin sağalmasına şərait yaranır.

Acar sözlər : *əlillər, sağlamlığı məhdud insanlar, adaptiv fiziki tərbiyə (AFT), uyğunlaşma*

Elnara Kheyraddin Mammadova
Fidan Rahim Akparli

The influence of adaptive physical culture on the viability of people with disabilities

Abstract

The urgency of the topic is that the disabled people can enter society as a full-fledged, healthy person. For this it is very important to use the methods.Means of adaptive physical education (APE) for their socialization. Thus APE stimulates the activity of muscles and organs of the disabled people in a complex way and promotes their socialization by increasing their viability. Thus as a result of physical, social and psychological development, conditions are created for the recovery of the disabled people.

Key words**:** *people with disabilities, adaptive physical culture (AFC), adaptation, physical culture, means, method*

Giriş

"Fiziki tərbiyə" anlayışı yunanca φύσις (fysis-fyusis) - təbiət deməkdir və latıncadan tərcümədə insan əməyi ilə torpağın, bitkilərin becərilməsi kimi başa düşülür. (Məcidov N.B., İdman nəzəriyyəsi,2009, 20-43 s.)Adaptiv fiziki tərbiyə (AFT) əlilliyi olan insanların sağlamlığı üçün təhlükəsiz və uğurlu təcrübə kimi tətbiq edilən bədən tərbiyəsidir.Adaptiv bədən tərbiyəsi bədən tərbiyəsinin ümumi nəzəriyyəsi və metodologiyasına əsaslanır.Burada tədqiq olunan obyekt həyata təkcə fiziki deyil, həm də cəmiyyətdə sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan əlillər və fiziki və əqli imkanları məhdud şəxslərdir. Onlarla işləmək üçün bədən tərbiyəsi tapşırıqlarının və üsullarının onlara uyğunlaşdırılması lazımdır. Bu səbəblərə görə bədən tərbiyəsinin bu forması adaptiv fiziki mədəniyyət (AFT) adlanır və ümumi insan mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biridir.AFT metodları əlilliyi olan hər bir şəxsə öz potensialını reallaşdırmağa, müəyyən zirvələrə çatmağa və arzularını həyata keçirməyə imkan verir (Vahidov F., Ağayev T., Sosiologiya, Bakı, 2013, 37, 121-134.)

Adaptiv bədən tərbiyəsinin növləri (komponentləri) bir tərəfdən müstəqil xarakter daşıyır, çünki onların hər biri öz vəzifələrini həll edir, öz quruluşuna, formalarına və məzmun xüsusiyyətlərinə malikdir; digər tərəfdən onlar bir — biri ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, adaptiv fiziki tərbiyə prosesində

müalicəvi bədən tərbiyəsi elementlərindən təkrar pozuntuların korreksiyası və profilaktikası məqsədi ilə istifadə olunur; rekreativ məşğələlər —oyun fəaliyyətinə olan tələbatı inkişaf etdirmək, dəyişmək, ödəmək üçün istifadə olunur; elementar idman yarışları.(Castnıye metodiki adaptivnoyfiziceskoy kulturı Moskva " Sovetskiy sport"shapkova-l.v.-chastnye-metodiki-adaptivnoj-fizicheskoj-kultury.pdf 55s.)

Bir çox əlil idmançılar stasionar şəraitdəfiziki reabilitasiyadan rekreativ idmana, ali nailiyyətlərin (adaptiv idman) idmanına ardıcıl yol keçirlər. Əgər sağlam insan üçün hərəki fəallıq gündəlik həyata keçirilən təbii tələbatdırsa, əlil üçün yaşamaq üçün mövcud olan üsul, obyektiv həyat qabiliyyəti şəraitidirHəşimov Ə. Ş, Sadıqov F. B. Pedaqoqika /Tərbiyə nəzəriyyəsinə aid mühazirələr/, 1995, 245 s). O, öz gücünə müstəqillik və əminlik verir, bilik və ünsiyyət dairəsini genişləndirir, dəyər istiqamətlərini dəyişir,mənəvi aləmi zənginləşdirir, hərəki imkanlarını yaxşılaşdırır, həyat tonusunu, fiziki və psixi sağlamlığını artırır, deməli, bioloji və sosial statusun müsbət dəyişməsinə imkan yaradır. Beləliklə, adaptiv bədən tərbiyəsi və bütün növləri səmərəli şəkildə təşkil olunan hərəki fəaliyyətinin köməyi ilə nəzərdə tutulmuşdur, həyat fəaliyyətinin təbii stimulu qorunub saxlanılan funksiyalardan, qalıq sağlamlıqdan, təbii resurslardan və mənəvi qüvvələrdən istifadə edərək sağlam insanların cəmiyyətə inteqrasiyası, özünütəsdiq və yaradıcılıq, sosial fəallığın və tamdəyərli həyat üçün orqanizmin və şəxsiyyətin imkanlarını maksimum dərəcədə reallaşdırmaq imkanına malikdir.

Əsas hissə

Adaptiv fiziki tərbiyə (təhsil) – adaptiv fiziki mədəniyyətə müsbət və fəal münasibətin formalaşdırılmasında, sağlamlıq imkanları məhdud olan insanın həyata, məişət və əmək fəaliyyətinə hazırlığına olan tələbatını ödəyən adaptiv bədən tərbiyəsidir.(Bayramov, Əlizadə, 2002: 626 s.)Adaptiv fiziki tərbiyə ilə məşğələlər zamanı xüsusi biliklər, həyati və peşəkar zəruri hərəki bacarıq və vərdişlər kompleksi formalaşdırılır, əsas fiziki və psixi keyfiyyətlər inkişaf etdirilir, müxtəlif orqan və sistemlərin funksional imkanları artırılır, inkişaf etdirilir, saxlanılır və yeni keyfiyyətdə istifadə olunur bədən - hərəkət xarakteristikası mövcuddur.

Adaptiv fiziki tərbiyənin əsas məqsədi məşğul olanlarda öz qüvvələrinə şüurlu münasibət, onlara möhkəm inam, cəsarətli və qətiyyətli hərəkətlərə hazırlıq, subyektin tamdəyərli fəaliyyəti üçün zəruri olan fiziki yüklənmələrin aradan qaldırılması, habelə fiziki hərəkətlərlə müntəzəm məşğuliyyətlərə olan ehtiyac və valeologiyanın tövsiyələrinə uyğun olaraq sağlam həyat tərzinin həyata keçirilməsidir. Aktiv adaptiv fiziki tərbiyə prosesində, hansı ki, uşağın doğuluşundan başlanmalıdır bu və ya digər patologiyanın aşkarlanmasından başlayaraq, birinci dərəcəli diqqət əsas qüsurun, müşayiət olunan xəstəliklərin və ikinci dərəcə yaranmış vəziyyətlərin korreksiyası, düzəlişin mümkün olmadıqda, həyati fəaliyyətin həyata keçirilməsinin kompensasiya mexanizmlərinin işlənib hazırlanması vəzifələrinə verilir. Məhz burada fənlərarası əlaqələr xüsusiəhəmiyyət kəsb edir, fiziki məşqlər zamanı əqli, sensor – perseptiv, hərəkət və anlayışların mənimsənilməsi həyata keçirilir, əqli, əxlaqi, estetik, əmək və digər tərbiyə növləri baş verir. Adaptiv bədən tərbiyəsinin bu komponenti və əldə edilmiş patologiya və ya əlillik halında, insanın həyati və peşəkar cəhətdən əhəmiyyətli bacarıq və vərdişlərə (protezlərdə yerimə, görmə itkisi halında məkana yönəlmə və s .) yenidən yiyələnməsi vacibdir.

Adaptiv idman - adaptiv bədən tərbiyəsinin komponentidir, şəxsiyyətin özünütaktuallaşmaya, öz qabiliyyətlərinin maksimum mümkün şəkildə özünü reallaşdırılmasına, onları digər insanların bacarıqları ilə tutuşdurmağa tələbatını,kommunikativ fəaliyyətə və sosiallaşmaya olan tələbatı ödəyir.(Hüseynov F.O. Igidlik və gözəllik oyunları, 1966, 78 s.)Bir çoxxəstəliklərdə və əlillik növlərində adaptiv idman insanın ən əsas tələbatlarından biri-özünü aktuallaşdırmaya olan ehtiyacın ödənilməsi üçün demək olar ki, yeganə imkandır. Adaptiv idmanın məzmunu, ilk növbədə, əlillərdə yüksək idman ustalığının formalaşmasına və onun müxtəlif növlərində insanlarla yarışda ən yüksək nəticələrə nail olunmasına, adaptiv bədən tərbiyəsinin idmana malik komponentinə, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırmaya, öz qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə özünü realizə etməyə, onları digər insanların bacarıqları ilə tutuşdurmağa , kommunikativ fəaliyyətə və sosiallaşmaya olan tələbatına yönəldilmişdir. Bir çox xəstəliklərdə və əlillik növlərində adaptiv idman insanın ən əsas tələbatlarından biri olan özünü aktuallaşmaya olan tələbatın ödənilməsi üçün demək olar ki, yeganə fürsətdir.

Adaptiv idmanın əsasını rəqabət fəaliyyəti və ona məqsədyönlü hazırlıq, əlverişli bioloji səviyyədə maksimal adaptasiya- təcrübə imkanlarına nail olmaq, fərdi idman texnikasının saxlanma funksiyaları hesabına təkmilləşdirilməsi təşkil edir. İdmançının fiziki, intellektual, emosional - psixi potensialınınreallaşdırılmasını təmin edən, estetik, etik, mənəvi tələbatı, fiziki təkmilləşməyə can atan müalicə və pedaqoji vasitələrin optimal nisbətdə işlədildiyi həkim-pedoqoji proses kimi yarışlara hazırlıq görülür. Adaptiv idman hazırda əsasən ən böyük Beynəlxalq Paralimpiya, Xüsusi və Surdlimpiya hərəkəti çərçivəsində inkişaf edir.Adaptiv idmanın əsas məqsədi əlil insanda idman mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ictimai-tarixi təcrübəyə yiyələnməsi, texnoloji, intellektual və digər bədən tərbiyəsi dəyərlərinin mənimsənilməsidir. Adaptiv idmanı cəmiyyətdə əlillərə və sağlamlıqı məhdud vəziyyətində olan şəxslərə qarşı aksioloji münasibət konsepsiyasının obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verən lakmus kağızı ilə sosial hadisə kimi müqayisə etmək olar: əlillər, həqiqətən, bərabər, müstəqil yol seçmək hüququna malik olan kimi qəbul edilir.

Adaptiv hərəkət rekreasiyası - istirahətdə, əyləncədə, asudə vaxtın maraqlı keçirilməsində, fəaliyyət növünün dəyişdirilməsində, zövq alınmasında, ünsiyyətdə sağlamlıq vəziyyətində pozuntularla insanın ehtiyaclarını qarşılamağa imkan verən adaptiv bədən tərbiyəsinin komponentidir.Adaptiv hərəkət rekreasiyasının məzmunu hər hansı fəaliyyət növü (əmək, təhsil, idman) zamanı əlilliyi olan insanların fiziki qüvvələrin fəallaşmasına,saxlanılmasına və ya bərpasına, yorğunluğun profilaktikasına, əyləncəyə, istirahətin maraqlı keçirilməsinə və ümumiyyətlə sağlamlaşmaya, konsentrasiyanın yaxşılaşdırılmasına, zövqlə və ya həvəslə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilib. Adaptiv hərəkət rekreasiyasından ən böyük effekt,əsas ideyası vasitələrin, dərs üsullarının və formalarının tam sərbəst seçimi hesabına məşğul olanların psixoloji rahatlığını və marağını təmin etməkdən ibarətdir. Adaptiv hərəkət rekreasiyasının əsas məqsədi fəlsəfə (hedonizm prinsipləri, əlilliyin əsas qəbullarının və rekreasiya üsullarının mənimsənilməsi) təbliğ edən Epikurun dünyagörüşünün tarixi praktikası ilə yoxlanılmış xarici şəxsiyyəti qəbul etməkdən ibarətdir. Digər fəaliyyət növlərinə keçid, əlaqə genişliyi, özünüidarəetmə, oyun fəaliyyəti, hərəkət zövqü deməkdir.

Sağlamlıqı məhdud insanlar üçün adaptiv hərəkət rekreasiyası - təkcə bioloji cəhətdən əsaslandırılmış özünütənzimlədən, emosional vəziyyəti, sağlamlığı və iş qabiliyyətini dəstəkləyən hərəkət fəallığı deyil , həm də qapalı məkanın qət edilməsi üsulu, psixi müdafiə, ünsiyyət imkanı, şəxsi maraqların, zövqlərin, məşğuliyyət növlərinin və formalarının seçilməsində arzuların ödənilməsidi. Əldə edilmiş əlillik və ya ağır xəstəlik halında adaptiv hərəkət rekreasiyası birinci mərhələ, stressin aradan qaldırılmasıvə adaptiv bədən tərbiyəsinə (adaptiv fiziki tərbiyəyə,adaptiv idmana və s.) qoşulmaq istiqamətində ilk addım ola bilər və olmalıdır.

Fiziki hərəkət, tənəffüs hərəkətləri əsas spesifik vasitədir ki, onun köməyi ilə məşğul olanlara yönəldilmiş təsir əldə edilir, korreksiyaedici, kompensasiyaedici, müalicə və profilaktik, təhsil, sağlamlıq, tərbiyəməsələləri həll edilir. Hərəkətlərin xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi, hərəki bacarıqların mənimsənilməsi, fiziki keyfiyyətlərin inkişafı tapşırıqların dəfələrlə təkrarlanması hesabına əldə edilir. Bununla yanaşı, hərəki fəaliyyəti bioloji strukturlarda və funksiyalarda bütöv bir dəyişiklik kompleksi ilə müşayiət olunur. Fiziki tapşırıqlar istənilən yaşda sağlamlığı məhdud imkanlı insanın orqanizminə müsbət təsir göstərir, xüsusilə qeyd etmək lazımdı ki inkişafda pozuntuları olan artan orqanizmə. Onlar:

1) dayaq-hərəkət aparatını möhkəmləndirir və inkişaf etdirir, sümüklərin böyüməsini stimullaşdırır, oynaqları və bağları gücləndirir, əzələlərin gücünü, tonusunu və elastikliyini artırır; 2) qan dövranını və limfa dövranını, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır; 3) mərkəzi sinir sisteminə əlverişli təsir göstərir, beyin qabığının fəaliyyətini və güclü stimullara qarşı müqavimətini artırır; 4) mərkəzi sinir sisteminin analitik-sintetik fəaliyyətini və iki siqnal sisteminin qarşılıqlı təsirini yaxşılaşdırır; 5) sensor sistemlərinin funksiyalarını yaxşılaşdırır.

2) Fiziki tapşırıqlar düşünülmüş məqsədyönlü hərəkət olmaqlabirsıra psixi proseslərlə (diqqət, yaddaş, nitq və s.), hərəkətlər haqqında təsəvvürlərlə, düşüncə işi, emosiyavə həyəcanlarla və s. əlaqəlidir., maraqları, inancları, motivləri, ehtiyacları inkişaf və iradə, xarakter, davranış formalaşdırmaq və beləliklə, insan mənəvi inkişaf vasitələrdən biridir; yəni bədən və şəxsiyyətə eyni zamanda təsir göstərir.

3) Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, AFT əlilliyə baxmayaraq yeni şəraitdə insanın həyata nikbin baxışını təmin edib dəstəkləyərək , cəmiyyətə normal inteqrasiyasına yardım etsin. Bunun üçünxəstənin daha müstəqil və aktiv olması vacibdir. AFT-nin bir insanın gündəlik həyatına daxil edilməsi vacibliyi ondadır ki, o xəstə şəxsin gündəlik həyatına daxil olaraq həyati bacarıqlar əldə etməsinə kömək edir, fiziki adekvatlığı stimullaşdırır, inkişaf etdirir və möhkəmləndirir. AFT insanın cəmiyyətdə daha da sosiallaşması üçün nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksidir. AFT-nin tətbiqi təbii amillərə, hərəkətə, sağlam həyat tərzinə, rasional qidalanmaya və s. əsaslanır. Bu onların həyatının tərkib hissələrindən birinə çevrilir. (Məcidov: 171-204). Əlilliyi olan insanlar söhbətlər, hobbilər, aktiv istirahəti əhatə edən istirahət fəaliyyətləri prosesində xəstəliklərindən və məhdudiyyətlərindən yayınırlar. Beləliklə AFT müasir cəmiyyətdə reabilitasiya və uyğunlaşma, müstəqil həyata vərdişləri əldə etməyə yönəlmiş idman və istirahət məşqlərinin məcmusudur. İnsanın müstəqil həyata başlaması üçün o sağlamlaşdırıcı, rekreasion hərəkətlər, idman-sağlamlaşdırıcı hərəkət kompleksini icra edir , ünsiyyət qurur.Müəyyən bir mərhələdə hərtərəfli həvəs yaranır və bu onu müstəqil qərarlar qəbul etməyə sövq edir. Sağlamlaşdırıcı və istirahət kompleksi icra edir , öz növbəsində, aktivlik və hərəkətlərin keyfiyyət və kəmiyyətinin yüksəlməsini təmin edirki, bu da onun müstəqil olmaq istəyinin inkişafında mühüm rol oynayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür hərəkət kompleksləri əlilliyi olan bir insanın gündəlik həyatına möhkəm daxil edilməlidir. Bu fəaliyyətlər bədənin əzələ, morfo-funksional sistemini inkişaf etdirir və tonuslayır, bununla da həm fiziki, həm də mənəvi - psixoloji rifahı təmin edir. Dərslərin gedişində əlilliyi olan şəxsin varlığının, ünsiyyətinin, cəmiyyətdəki yerinimüəyyən dərəcədə itirmiş bir şəxsdən öz istəkləri olan, özünü tapmağa hazır bir insana tədricən çevrilməsi baş verir. Beləliklə belə şəxslərcəmiyyətdə sosiallaşaraq öz fiziki məhdudiyyətlərini qismən unudur. Burada biz AFT-nin əlilliyi olan şəxsə faydalı təsir göstərdiyini və sosiallaşma vasitəsi kimi çıxış etdiyini görürük.

AFT-də əlillərin bütün reabilitasiya sisteminin ən mühüm hissəsini təşkil edən adaptiv bədən tərbiyəsi, adaptiv rekriasiya, adaptiv fiziki reabilitasiya kimi növləri vardır. Bu növlər əlilliyi olan şəxsin həyatının bütün sahələrində mövcuddur, həyat qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir, həmçinin tibbi və psixoloji reabilitasiya vasitələri və metodları kimi istifadə olunur.Sağlamlığı məhdud insanlar 4 nozoloji qrupu üzrə bölünür (Axundova, 1980:59):

1. Əzələ-hərəkət sistemi.2. Görmə.3. Eşitmə.4. Əqli gerilik.

Möhkəm iradəli, məqsədyönlü xarakterə malik olan bir çox sağlamlığı məhdud insanlarınhəyatda uğur qazandığı bir çox hallar məlumdur. Bu əsasən insanın özünə inamından, gücündən, keçməli olduğu psixoloji baryerdən asılıdır. Adaptiv fiziki mədəniyyətin bütün növləri fərdin öz gücünü səfərbər edə bilməsi üçün bir növ incə mexanizm kimi istifadə olunur.(Məmmədova, Əliyev, Əsədullayeva vəb. 2012: 45-52)

Sağlamlıqlarında müxtəlif məhdudiyyətləri olan insanlar həyat fəaliyyətlərinə mane olan əlilliklə yanaşı, mövcud statusları ilə bağlı psixoloji travma da alırlar. Onlar bu vəziyyətdə olduqları üçün daim narahat olur, hətta bəzən depressiyaya düşürlər.Bununla əlaqədar daimi sinir gərginliyi müşahidə olunur. Bupatoloji vəziyyətin dərinləşməsinə və hətta digər xəstəliklərin yaranmasına yol açır. Bildiyimiz kimi daimi stresli vəziyyət və depressiya öz mənfi təsiri ilə orqanların funksional vəziyyətini zəiflədir. Sağlamlıq məhdudiyyətləri kimi stress faktorlarına uzunmüddətli və müntəzəm məruz qalma onu fiziki cəhətdən yorur, iş qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Beləliklə sağlamlığında məhdudiyyətlər olan bir insan üçün düzgün istirahətin təşkili vacib məsələlərdən biridir.Belə ki, sağlamlığında məhdudiyyətlər olan, düzgün istirahəti olmayan, ünsiyyəti olmayan (Kazımov,2005:476 s) insanda stress xroniki formaya keşir. Onun bədəni daimi gərginlikdədir və orqan sistemləri artan stress altındadır. Bu apatiya vəziyyətində olan insanın ictimailəşməsi çətindir. Müvafiq olaraq adaptiv fiziki mədəniyyətin köməyi ilə AFT növlərinin (adaptiv bədən tərbiyəsi, adaptiv rekriasiya, adaptiv fiziki reabilitasiya) bu insanları bu psixoloji və fiziki vəziyyətdən çıxarmağa, uyğunlaşmaya və davamlılığını artırmağa yönəldilmişdir. Belə tədbirlərin keçirilməsi sağlamlığı məhdud olan insanların sosiallaşmasına öz töhfəsini verir.

Bu dissertasiyanın məqsədi AFT vasitələrinin və metodlarının əlilliyi olan insanlara təsirini onların sosiallaşması və həyat qabiliyyətinin artmasında bir vasitə olaraq nəzərdən keçirməkdir. Bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün praktiki metodologiyanın yeni və səmərəli tətbiq formalarının

yaradılmasına ehtiyac var. Əlilliyi olan insanlara əvvəllər qeyri-mümkün hesab etdikləri arzularına çatmaqda kömək etmək üçün hər il AFT üçün təkmilləşdirilmiş üsullar hazırlanır. Bu fiziki və psixoloji reabilitasiya ilə yanaşı, həmçinin apatiya və depressiya vəziyyətindən çıxmağa və ünsiyyətə başlamağa imkan verir. Əlil şəxsin qabiliyyətlərinin bərpası onun sosial, müstəqil bir vətəndaş kimi formalaşmasına və bir sıra hallarda ailə həyatı qurub yaşamasına imkan verir.

Təsvir edəcəyim metodologiya və təcrübə əsasında sağlamlığı məhdud olan insanların həyat qabiliyyətini və sosiallaşmasını artırmaq üçün AFT-nin təsirini və effektivliyini nəzərdən keçirək. Təcrübədə 10 nəfər sağlamlığı məhdud olan şəxs iştirak edəcək. Otaq bitkilərinin bədənə faydalı təsirləri haqqında hamımız bilirik. Bütün məlum kaktuslar zərərli elektromaqnit şüalarını öz səthindən keçirərək zərərsizləşdirir. Onlar istiliyi və parlaq işığı sevirlər. Məsələn, Rozmarin havadakı zərərli bakteriyaları öldürür, dərinin və saçın vəziyyətini yaxşılaşdırır, elektromaqnit şüalarının təsirindən qoruyur, baş ağrılarında, metabolik pozğunluqlarda istifadə olunur. Ətirşah həm də havaya patogen bakteriya və virusları öldürən fitonsidlər buraxır ki, bu da hazırkı pandemiyada mühüm rol oynayır. Sitrus meyvələri bakteriya və virusları öldürür,bədəni tonuslaşdırır, sakitləşdirir,diqqəti yaxşılaşdırır, tərkibindəki fitonsidlərin sayəsində patogenləri öldürür. (Şabanov, Məmmədova, 2006: 8-118) Digər tərəfdən bəzi bostan bitkiləri sortlarının ev şəraitində becərdilə bilməsini nəzərə alaraq praktik fəaliyyətdə tətbiq etmişik. Bu təcrübədə müəyyən nozoloji qrupdan olanSİM şəxslər gündəlik 5-dən 10-a qədər otaq bitkilərinin becərdilməsi ilə məşğul olur. Bununla yanaşı, hər bir bitkinin eksperimentdə iştirak edən əlilliyi olan bir şəxsə müvafiq nozoloji qrupdakı məhdudiyyətlər və patologiyalar nəzərə alınmaqla sağlamlaşdırıcı və reabilitasiyaedici təsirləri istifadə edilmişdir . İştirakçılar AFT hərəkətləri etməklə yanaşı, hər bir bitkiyə qulluq, gübrə, müalicəvi xüsusiyyətləri barədə bir-biri ilə məsləhətləşir, bağbanlardan peşəkar məsləhətlər alırlar. Onlar bitkinin tədricən necə böyüməsini, çiçəklənməsini və bəhrə verməsini izləyirlər. Bütün bu proses bu şəxslərin psixoloji vəziyyətinə və sosiallaşmasınamüsbət təsir göstərir. Məşqin təsviri və miqdar, həmçinin bitkinin müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında məlumat becərdilən qabın üzərində göstərilir. Təcrübədən əvvəl iştirakçıların nəbzinin, qan təzyiqinin, bədən istiliyinin,saturasiyası,yəniqanın oksigenlə doyma səviyyəsikimi özünə nəzarət məlumatları qeydə alınır. Təcrübənin əvvəlində və sonunda psixoloji test-sorğu keçirilmişdir. Təcrübənin nəticələri riyazi statistika üsulu ilə hesablanmışdır. Eksperimentin məqsədi AFT-nin əlilliyi olan insanların reabilitasiyası və sosiallaşmasına, habelə onların həyat qabiliyyətinin artırılmasına təsirini öyrənməkdir.

Nəticə

Aparılan eksperementin nətisində məlum oldu kitəklif olunan metodologiya idrak fəaliyyətini, yaradıcılığını, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edəcək, əlilliyi olan şəxsin sosial uyğunlaşmasına və cəmiyyətə inteqrasiyasına töhfə verəcək, əmək bacarıqları ilə yanaşı, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş gündəlik fiziki məşqlərin formalaşdırılmasına kömək edəcəkdir. Metodologiya ilə yanaşı, kompleks tədbirlər təkcə orqanizmin funksiyalarının reabilitasiyasına deyil, həm də əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdə dolğun yaşamaq qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, hətta bəzən yenilənməsinə də kömək edəcək. Həyatın təcəssümü olan bu metodika əlilliyi olan insanların reabilitasiyasını daha uğurla həyata keçirməyə imkan verəcək, insanın bitki aləmi ilə köməyi ilə əlaqədar digər imkanlarını açacaq, bununla yanaşı, insanın sosial adaptasiyasını yaxşılaşdıracaqdır, həmçinin emosional və iradi sfera daxil olmaqla. Əlil bir insanın təbiətlə işləməsi zamanı empatiya, iştirakçılıq və başqa bir insanın problemlərini yaşamaq qabiliyyətinin inkişafı prosesi baş verir. Texnika gizli imkanları aktivləşdirmək, özündə yeni resursları kəşf etmək və bunun əsasında insan həyatının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Aşağıdakı istiqamətlərdə də inkişaf var: intellektual (müxtəlif tipli yaddaşın inkişafı, diqqətin, müşahidənin təkmilləşdirilməsi, planlaşdırma və qərar qəbul etmək bacarığı, yeni bacarıqların mənimsənilməsi), idrak (yeni şeylərin dərk edilməsi, öyrənilməsi, xəbərdarlığı, yadda saxlama, bilik.), sosial (ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi , ümumi məqsədə çatmaq üçün qarşılıqlı əlaqə.), emosional, psixoloji (özünə hörmətin artması, özünə inam, uğurdan qürur, məsuliyyət) və fiziki (hərəkət bacarıqlarının inkişafı, əzələ koordinasiyası). V.A. Suxomlinski yazırdı: "Qabiliyyətlərin və istedadların mənşəyi barmaqlarınızın ucundadır. Obrazlı desək, yaradıcı düşüncənin mənbəyini qidalandıran barmaqlardan ən nazik axınlar axır. Təbiət hiss

sistemlərinin (eşitmə, görmə, qoxu, toxunma, dad alma) inkişafı üçün ən zəngin mühitdir.Bundan əlavə, iştirakçılar başa düşürlər ki, bu bitkinin həyatı onlardan asılıdır, ona görə də bitkilərə qulluq prosesi özünə nəzarəti yaxşılaşdırır. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, tədqiqatın nəticələrinin əlilliyi olan insanlarla işin təşkilində, onların reabilitasiyasında və sosiallaşmasında (Abbasov, 1966: 63) istifadə oluna biləcəyini güman edirik.

Beləliklə, AFT-nin vasitə və metodlarının köməyi ilə insanın həyat qabiliyyətinin inkişafı, psixofiziki vəziyyətinin təmin edilməsi hər bir əlilliyi olan şəxsin sağlam insanlar kimi yaxşı nəticələr göstərməsinə, hətta bəzən daha üstün olmasına səbəb olur.(Ağayev,1982: 48) Bizim gənclərimiz onlara gələcəkdə ehtiyac duyduqları bacarıq və bacarıqları əldə etməyə kömək edəcək adaptiv bədən tərbiyəsindən faydalanmalıdır.

Elmi fərziyyə. Tədqiqatın və keçirilən eksperimentin nəticələrinin gələcəkdə əlilliyi olan insanlarla işin təşkilinə, onların reabilitasiyasına və sosiallaşmasına kömək edəcəyi güman edilir.

Eksperiment zamanı təklif olunub ki, proqrama gündəlik AFT dərslərinin daxil edilməsi, nozoloji qrupla bağlı xüsusi məşqlərin yerinə yetirilməsi, işlənib hazırlanmış metodologiyaya uyğun vəsaitlərin istifadəsi ümumi fiziki hazırlığın optimallaşdırılmasına, onun gündəliklə yüklənmə səviyyəsinə müsbət təsir göstərəcək.Bu isə nəticədə stressin,psixoloji baryerin aradan qalxmasına, SIM şəxslərin sosiallaşmasına və reabilitasiya olunmasına, müstəqil və cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi inkişafına imkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, əlilliyi olan insanlar üçün adaptiv bədən tərbiyəsi vasitələrindən istifadə etməklə metodika işlənib hazırlanmışdır.

Praktik əhəmiyyəti. Adaptiv bədən tərbiyəsi dərslərinin metodikasını müxtəlif yaş qruplarından əlilliyi olan şəxslərə tətbiq olunması onların reabilitasiya olunmasına, sosiallaşmasını həyata keçirəməyə, psixoloji maneəni dəf etməyə, həyat qabiliyyətini artıraraq və cəmiyyətin tamhüquqlu üzvünə çevrilməyə kömək edə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin nəzəri əhəmiyyəti AFT sahəsindəolan elmi biliklərəfiziki məşqlərin vasitələri, metodları və formaları haqqında yeni məlumatların əlavə edilməsindədir.

Tədqiqatın məqsədi

1. AFT fəaliyyətinin insanların həyat qabiliyyətinə təsiri problemi ilə bağlı məsələnin vəziyyətini müəyyən etmək.
2. Əlillərin AFT-yə münasibətini öyrənmək.
3. Əlillərlə AFT məşğələləri zamanı iş təcrübəsini öyrənmək və ümumiləşdirmək.
4. Əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası və sosiallaşması üzrə metodika və tövsiyələr hazırlamaq.

Tədqiqat obyekti.Müxtəlif nozoloji qruplardan 8 nəfər əlilliyi olan şəxstədqiqata cəlb edilib.

Tədqiqatın predmeti. Adaptiv bədən tərbiyəsi reabilitasiya və sosiallaşma vasitəsi kimi.

Tədqiqatın nəticəsi iştirakçılar arasında adaptasiya prosesində ünsiyyət zamanı xeyirxahlıq və mehribanlığın, həmçinin verilən hərəkətlərin icrasında müsbət dinamika qeydə alınmışdır. Beləliklə, əlilliyi olan insanların adaptiv bədən tərbiyəsinə münasibətini öyrənmək üçün sorğunun sualları üzrə aşağıdakı məlumatlar əldə edilmişdir:

Riyazi statistikanın nəticələrinə əsasən özünü idarə etmə məlumatlarındakı göstəricilər(nəbz, qan təzyiqi, bədən temperaturu, qanın oksigenlə doyma) təcrübənin normal olması qeydə alındı.

Əlilliyi olan insanlar üçün bitkilərə qulluq zamanı həyata keçirilən fiziki məşqlər və adaptiv bədən tərbiyəsi meyarları yaxşılaşmağa kömək etdi:

1. Ünsiyyət və sosial bacarıqlar - həm qrupda, həmdə ictimai fəaliyyətdə iştirak yolu ilə.
2. Fiziki məşqlərin yerinə yetirilməsi və bitkilərə düzgün qulluq - optimallaşdırılmış gündəlik fiziki fəaliyyət, hərəki bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə töhfə verdi.
3. Güvən inkişaf etdi - bitki baxımı bir sıra yeni bacarıqların inkişafına kömək etdi.

Bitkilərə aktiv və məsuliyyətli qulluq şəklində məqsədyönlü fəaliyyətlə insanların bitkilərlə qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də təbiətə passiv qiymət verməsi əlilliyi olan insanlar üçün bir çox cəhətdən müalicəvi təsir göstərmişdir.

Birincisi, bitkilərə qulluq stressi aradan qaldırır, psixi simptomları azaldır, əhval-ruhiyyəni sabitləşdirir, sakitlik, mənəviyyat və həzz hissi verir.

İkincisi, dərslər diqqəti və idrak qabiliyyətlərini bərpa etməyə imkan verdi.

Üçüncüsü, respondentlərin özünə hörməti və həyat keyfiyyəti yüksəldi, qrupda birliyin və mənsubluq hissinin inkişafı üçün əlverişli atmosfer yaradıldı.

Beşincisi, sağlamlığı məhdudolan insanlar məqsədyönlü fəaliyyətlə məşğul olmağa başladılar və onlarda nailiyyət, məhsuldarlıq və məsuliyyət hissi formalaşdı. Əlilliyi olan respondentlərdən 2 nəfəri bağçılıqda davamlı peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirməyə başladı, digər 2 nəfər stolüstü tennis oynamaq arzusunu bildirdi, respondentlərdən 1-i təbiət rəsmləri çəkməyə başladı, 3 nəfər basketbol və atıcılıq bölməsinə yazıldı, 2 nəfər ünsiyyəti davam etdirmək və gündəlik nümayiş etdirmək qərarına gəldi.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu metodika effektivdir və AFT dərsləri reabilitasiyaya, psixoloji maneəni dəf etməyə, sağlamlıqı məhdud olan insanların həyat qabiliyyətinin yükəlməsinə və sosiallaşmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, T.T. (1966) Idman və mütəhərrik oyunlar. Bakı: Maarif, 63 s.
2. Ağayev, H. (1982) Uşaq idman oyunları. Bakı: Gənclik, 48s.
3. Axundova, S. A. (1980) Azərbaycan uşaq oyunları. Bakı: Gənclik, 59 s.
4. Bayramov ,Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. (2002) Psixologiya. Bakı: Çinar, 626 s.
5. Həşimov, Ə. Ş, Sadıqov F. B. (1995) Pedaqoqika /Tərbiyə nəzəriyyəsinə aid mühazirələr/, Bakı: Təbib, 245 s.
6. Hüseynov, F.O. (1966) Igidlik və gözəllik oyunları. Bakı: Azərnəşr, 78 s.
7. Kazımov, N. M. (2005) Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çaşıoğlu, 476 s.
8. Məcidov, N.B. (2009) İdman nəzəriyyəsi, Bakı : Nərgiz, 20-43 s.
9. Məcidov, N.B. (2018) Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası, Bakı: Müəllim, 171-204
10. Məmmədova, Ş.A., Əliyev S A., Əsədullayeva N.T., Əlibəyova S.S. (2012) Gimnastika ilə məşğul olan idmançıların morfofunksional göstəricilərin tədqiqi. Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərinə həsr edilmiş konfrans materialları, Bakı, Propolis, 2012, səh. 45-52
11. Şabanov, H.M., Məmmədova E. X. (2006) Məşq prosesinin təşkilati- metodiki xüsusiyyətləri Bakı , 8-118 s.
12. Vahidov, F., Ağayev T. (2013) Sosiologiya, Bakı, Zərdabi LTD, 2013, 37, 121-134.
13. Castnıye metodiki adaptivnoyfiziceskoy kulturı Moskva “ Sovetskiy sport”shapkova-l.v.-chastnye-metodiki-adaptivnoj-fizicheskoj-kultury.pdf 55s.

Göndərildi: 01.04.2022 Qəbul edildi: 02.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/31-37

Ləman Aslan qızı Məmmədova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
müəllim
lemanmamedovaa@mail.ru

AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ QADIN RƏSSAMLARININ PORTRET XƏZİNƏSİ

Xülasə

Məqalədə Maral Rəhmanzadə, Vəcihə Səmədova, Elmira Şahtaxstinskaya kimi görkəmli Azərbaycan rəssamlarının bəzi əsərləri təhlil edilmişdir. Maral Rəhmanzadənin, mahir fırça ustasının portret əsərləri incəsənətimizin tarixinə boyakarlığın qiymətli nümunələri kimi daxil olmuşdur. Böyük rəssamın portret janrında yüksək sənətkarlıq nümunəsi sayılan əsərləri son dərəcə özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında başlıca xüsusiyyətlərdən biri Azərbaycan qadınına xas gözəlliyin, zərifliyin, məğrurluğun və zəngin mənəvi aləmin parlaq vəhdətidir. Azərbaycanın görkəmli rəssamı Vəcihə Səmədovanın tablolarında isə biz maraqlı rəng çalarları, milli kolorit, kompozisiyanın dinamikliyini və böyük ustalıq görürük. Görkəmli rəssamın belə xüsusiyyətləri ilə seçilən tabloları dünya muzeylərində layiqli yer tutur. Elmira Şaxtaxtinskaya isə daha çox plakat və dəzgah rəsmlərinin müəllifi kimi şöhrət tapmışdır. Rəssamın Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin portretlər qalereyası yüksək sənətkarlığı ilə fərqlənir: Üzeyir Hacıbəyovun portreti, Hüseyn Cavidin portreti, Qara Qarayevin portreti, Əcəmi Naxçıvaninin portreti, Sultan Məhəmmədin portreti, Məhəmməd Füzulinin portreti, Məhsəti Gəncəvinin portreti və b.

Açar sözlər: *qadın rəssam, portret, XX əsr təsviri sənəti, rəssam, rəngkarlıq, bədii obraz, rəsm qalereyası*

Leman Aslan Mamedova

Portrait treasury of great Azerbaijan female artists

Abstract

The article analyzes some of the works of such outstanding Azerbaijan artists as Maral Rahmanzade, Vajiha Samadova, Elmira Shahtakhstinskaya. The portraits of the great master of the brush Maral Rahmanzade entered the history of our art as valuable examples of painting. The works of the great artis, considered an example of high skill in the genre of portraiture, are distinguished by high originality. One of the main features of Maral Rahmanzade's creativity is a bright unity of beauty, fragility, pride and rich spiritual world of Azerbaijan women. In the paintings of the outstanding Azerbaijan artist Vajiha Samadova, we see interesting shades of colour, national color, dynamism of composition and great skill. The painting s of the famous artist, characterized by such features, a worthy place in museums around the world. Elmira Shahtakhstinskaya is best known as the author of posters and picturesque paintings. Elmira Shahtakhstinskaya has created a portrait gallery of Azerbaijan culture and science figures, which is distinguished by high skill of execution: portrait of Uzeyir Hajibeyov, portrait of Huseyn Javid, portrait of Gara Garayev, portrait of Ajami Nakhchivani, portrait of Sultan Muhammad, portrait of Muhammad Fizuli, portrait of Mehseti Ganjavi, etc.

Key words: *artist, portrait, 20th century fine art, artist, painting, artistic image, art gallery*

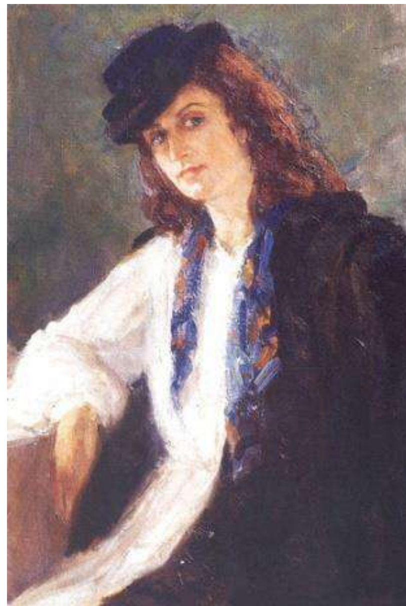
Giriş

Azərbaycan incəsənətində rəssamlıq sənəti dərin tarixi köklərə malikdir. Hər dövrün özü ilə bərabər gətirdiyi qanunauyğunluqlar ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan sənətkarları uzun əsrlər boyu insan simasının, bu simadakı zənginliklərin təsvirinə öz duyğu və düşüncə prizmasından yanaşmışlar. Bu baxımdan, Azərbaycan rəssamlıq tarixində bir çox yaradıcı rəssam-qadınlarda incəsənətimizi əvəzsiz əsərlər ilə zənginləşdirmişlər (Allahverdiyeva, 2022: 67). Onların əsərləri incə zövqdən xəbər verən koloriti ilə daha gözəl və maraqlıdır.Görkəmli qadın rəssamlar xüsusilə kompozisiyada işıq və kölgənin işlənməsinə, rənglərin ahəngdarlığına böyük əhəmiyyət verərək, əsərlərində simanın gözəlliyi ilə yanaşı insanın daxili aləminə, psixoloji, fərdi xüsusiyyətlərinə də böyük fikir verirdilər (Məmmədova, 2017: 71).

Maral Rəhmanzadənin adını çəkərkən, bu böyük rəssamın Azərbaycan incəsənətini zənginləşdirən sənət əsərlərindən bəhs etməmək qeyri-mümkündür (Kadjar, 2011: 42). Maral Rəhmanzadə daha çox müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə çizdiyi illüstrativ rəsm əsərləri ilə məşhurdur. Onun Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyində saxlanılan 1958-ci ildə çəkdiyi "Şah İsmayıl Xətai" və "Natəvan" əsərləri öz gözəlliyi ilə tamaşaçını valeh edir ("Sərvət" albomlar silsiləsi, 2013: 15). Bu əsərlər bir-birini tamamlayan vahid süjet xəttinə malikdirlər. Hər iki rəsmdə rəng seçimi, fon gözəlliyi, obrazların vücudunu oxşayan rüzgarın səsi, onların özlərinin də gözəlliyi inanılmazdır. Burada külək bir tərəfdə duraraq öz ilhamını vərəqlərə tökən Xətainin əlindəki vərəqi uçuraraq, digər tərəfdə olan Natəvana təslim edir. Bu sanki Azərbaycan incəsənətinin nəsildən-nəsilə ötürülməsi və daha böyük əzəmətlə inkişaf etdirilməsi mərhələsini canlandırır. Hər iki rəsmdə külək arxa fonda görünən ağacların budaqlarını, modellərin saçlarını və libaslarını böyük zərifliklə yellədir. Hər iki obraz incə və gözəl üz cizgilərinə malikdirlər. Onların geyimlərindəki milli ornamentlər sarı, mavi, qırmızı rəng çalarları ilə fərqlənir. Lakin bu fərq tablonun ümumi gözəlliyini daha da məftunedici edir.

Maral Rəhmanzadənin öz obrazını canlandırdığı avtoportreti isə xüsusi olaraq vurğulanmağa dəyər bir sənət əsəridir. Portretdə rəssam özünü ağ köynəkdə, çiynində palto, başında şlyapa, saçları çiyninə tökülmüş halda masaya söykənərək təsvir edib. Portret olduqca poetik və ecazkardır. Onun boynundakı mavi şərf geyiminin ümumi gözəlliyi ilə həmahənglik yaradır. Obrazın üz cizgiləri dolğun və cazibədardır. Bu obrazın həm mənəvi, həm də zahiri gözəlliyini əks etdirir. Portretdə bizə baxan qadının incə burnu, nazik dodaqları, bir az çatılmış qaşları, uzaqlara dikilən baxışları rəssam tərəfindən böyük məharətlə verilmişdir. Obrazın ümumi gözəlliyi onun aristokrat kimliyini vurğulayır.

Naturanın bütövlükdə mənimsənilməsi nəticəsində estetik baxımdan gözəl əsərlər yaratmaq, bu əsərlərdə təsvir olunan obrazları vahid harmoniyada canlandırmağa çalışmaq Azərbaycan təsviri sənətinin ən mühüm vəzifələrindən biridir, belə bir mühüm problemin həlli ilə isə biz rəssam Vəcihə Səmədovanın yaratmış olduğu tablolarda qarşılaşırıq. Vəcihə Səmədova zəngin koloriti ilə müxtəlif xarakterli, dünyagörüşlü insanların maraqlı simalarını canlandırır ("Sərvət" albomlar silsiləsi, 2013: 24).

Maral Rəhmanzadə. Avtoportret. 1948

Vəcihə Səmədovanın lirik planda işlədiyi əsərlər daha təqdirəlayiqdir. Rəssamın "Aktrisa Leyla Bədirbəylinin portreti" tablosunda istedadlı aktrisanın xəyala dalmış ifadəli baxışları, üz cizgiləri olduqca gözəldir. Milli rəssamlıq sənətinin şedevrlərindən hesab edilən bu əsərdə aktrisanın mənəvi dünyası, onun hiss və emosiyaları sanki portretin ümumi həcmində yerləşdirilən güzgüdə əks olunmuşdur. Modelin bu formada təsviri tabloya xüsusi emosionallıq qazandırmışdır. Bu səhnədə hər hansı bir əsərin növbəti epizodunu ifa etməyə çıxacaq aktrisanın ifa qabağı hazırlıq anlarını canlandırır. Aktrisa və onun portretdəki təsviri olduqca gözəldir. Bu gözəllik onun silahıdır. Və o, əmindir ki, gözəlliyi ilə onu izləyən hər kəsi valeh edəcəkdir. Portretdə də bu əminlik böyük reallıqla əks olunub. Rəssam tərəfindən aktrisanın şəffav libasda təsvir olunması onun vücud gözəlliyini bir daha vurğulayır.

Gözəl sima, bu simadakı incə cizgilər, burun və ağız formalarının mütənasibliyi, həyat eşqi ilə aşıb-daşan qara gözlər insanın gözəllik haqqında düşüncələrinin bütün normalarına uyğundur.

Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında qrup portretlərində təsvir olunan obrazların hər birinin daxili aləminin məharətlə açılmasının şahidi oluruq (Məmmədova, 2017: 123). Qrup portretlərində adətən bir peşədən və yaxud müxtəlif peşədən olan insanlar bir yerdə təsvir olunur. Bu insanların hər birinin xarakterik cəhətlərini vahid bir məkanda verə bilmək olduqca çətindir. Lakin sənətkar bu problemin öhdəsində gəlməyi bacarır. Onun yaratdığı Azərbaycan bəstəkarlarının bir qrupunu təsvir edən "Azərbaycan bəstəkarları" maraqlı əsərlərdəndir. Əsərdə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov öz gənc məsləkdaşlarının əhatəsində canlandırılıb. Onun simasında belə böyük bəstəkarlar nəslinin yetişdirilməsində oynadığı rolun əzəməti hiss olunur. O, ilk başda ətrafında duran gənclərin müəllimidir. Bu gənclərin hər birinə bəstəkarlıq sənətinin sirlərini öyrədib. İndi də zəhmətinin bəhrəsindən zövq almağın vaxtı yetişib. Dahi sənətkar da bu hisslə əlaqədar məğrurdur. O, böyük zövqlə gənclərin birinin royalda ifa etdiyi melodiyanı dinləyir. Onun simasında heyranlıq və qürur hisslərinin qarışıq ifadəsi var. Portretdə obraz dərinliyinə nail olmaq üçün qara və boz rəng çalarlarından istifadə edilmişdir. Portretdə yer alan hər bir obrazın simasında onun həmin andakı əhval-ruhiyyəsi əks olunmuşdur. Dahi sənətkarı əhatə edən bu gənc simalar öz yaradıcılıq təxəyyüllərinin tükənməzliyi ilə fəxr edirlər. Onların hər biri royalda ifa olunan melodiyanın inkişaf xəttinə valehdirlər. Bu simalar ifadəli və realdırlar. Onlar rəssam fırçasından həyat alaraq, daxili dünyalarının gözəlliklərini ifa olunan melodiyadakı gözəl nyuanslarla tamaşaçıya təqdim edirlər.

Vacihə Səmədovanın əsərlərində əmək mövzusu, zəhmətkeş insanların təsviri əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Onun 1955-ci ildə çəkdiyi "Pambıqçı qız" portretində əmək insanının əzəmətli obrazı yaradılıb. Portretdə gənc qız önlüyündəki pambığı boşaldarkən təsvir olunmuşdur. Bu obraz halal zəhmətin verdiyi qürur hissini yaşayan əmək insanının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Bu portretdə diqqəti əsas cəlb edən cəhət gənc insan simasında aşıb-daşan həyat sevgisidir. Rəssamın bu qəbildən olan bir sıra əsərləri var. Onlar arasında "Qız kitab ilə" (1953-cü il), "Tələbə qız portreti" (1958-ci il), "Gənc memar Solmaz Səmədova" (1960-ci il) və başqaları diqqətəlayiq əsərlərdir ("Sərvət" albomlar silsiləsi, 2013: 36).

"Qız kitab ilə" portretində rəng çalarlarının ziddiyyətindən, işıq və kölgə oyunundan bəhrələnən sənətkar obrazın daxili dünyasını sadə elementlərlə tamaşaçıya çatdırır. Portretdə dizləri üstündə kitab olan gənc qız oturmuş vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Onun vücudunun zərifliyi üz cizgiləri ilə həmahəngdir. Kompozisiyada interyer olduqca sadədir. Qızın oturduğu stul, əlindəki kitab fonla ümumi ahəng daşıyır. Fonun verilməsində rəssam qara, boz, açıq rəngin müxtəlif çalarlarından istifadə etmişdir. Bu portretdə təsvir olunan qızın sadəliyini, mənəviyyatının zənginliyini, düşüncələrinin aliliyini daha da qabarıq formada ifadə olunmasına şərait yaradır.

Vəcihə Səmədova. Pambıqçı qız. 1955

Qeyd edim ki, qadın obrazı Tokay Məmmədov yaradıcılığında aparıcı mövzulardan biridir. Sənətkar bütün yaradıcı imkanlarından məharətlə istifadə edərək öz əsərlərində qadın gözəlliyini, onun simasının incə cizgilərini, bu cizgilərdə gizlənən mənəvi dünyanın şıltaqlığını, bəzən məsum, bəzən saf, bəzən melanxolik duyğularını açmağı bacarır. Qadın, onun vücud gözəlliyi, mənəvi dünyası sənətkarın əsərlərində özünün maraqlı plastikası, zərifliyi, aydınlığı ilə yadda qalır. Həmin əsərlərdə olan bu ümumiləşmiş harmoniya sanki şair qələmindən qopub gələn misralardakı qüdrət ilə öz həllini tapıb. Sənətkarın rəssam Vəcihə Səmədovanın obrazını canlandırdığı heykəl-portretində qadın simasının ülviliyi əsərin ümumi plastikası ilə zəngin nyuanslar meydana çıxarır. Onun bu obrazda gördüyü qadın siması məftunedici və zərifdir. Əsərdə sənətkarın istedadlı həmkarının yaradıcılıq təxəyyülünə duyduğu hörmət hissi böyük məhəbbətlə tərənnüm olunub. Onun Vəcihəsi səmimiliyi, gözəlliyi, poetik duyğuları özündə yaşadan qadın, eyni zamanda da mahir sənətkardır. Portretin baxışlarında onun ilham mənbəyinin əsasını təşkil edən yüksək zövqü, yaradıcılıq təfəkkürü birmənalı olaraq əks olunub. Bu intelektual səviyyəsi, zəngin dünyagörüşü ilə hamını valeh edən qadın şəxsiyyətinin ümumiləşmiş obrazıdır. Müəllif böyük məharətlə əsərində qadın ucalığı, mənəvi zənginlik, zahiri gözəlliyi vahid harmoniyada verməyi bacarmışdır.

Portret janrında olan əsərlərin spesifikasını və konsepsiyasını dünyaya və insana olan sevginin etirafı, gözəlliyin, qəlb ağrısı və ya zövqün, iztirab və ya sevincin ifadəsinin təsviri formalaşdırır (Axundzadə, 2011: 94). Bu formalaşmanın düzgün ifadəsi üçün sənətkar müxtəlif yollar yeni axtarır. Onun portretdə yaratdığı obraz bütün bu affektləri dolğun əks etdirməlidir. Bu baxımdan portret janrında rəngarəng obrazlar yaradan rəssam Elmira Şahtaxtinskayanın yaradıcılğı maraqlıdır.

Elmira Şahtaxtinskaya təbiət və insan gözəlliyini ətraf mühitdən, insanlarla gündəlik münasibətindən aldığı təəssüratlar əsasında canlandırır. Əsərlərində həyatiliyin olduqca güclü təzahürü duyulan sənətkar bu həyatiliyi və ondakı gözəlliyi üzvü surətdə tamaşaçıya təqdim edir. Onun “Turan Cavid”, “Məhsəti Gəncəvi”, “Nigar Rəfibəylinin portreti” əsərlərində gözəl Azərbaycan qadınının ümumiləşmiş obrazı yaradılmışdır (“Sərvət” albomlar silsiləsi, 2013: 36). Bu portretlərdə zahiri və mənəvi gözəlliyin həmahəng uyğunlaşması hiss olunur. “Məhsəti Gəncəvi portreti” lirik və poetik cəhətlərə malik sənət əsəridir. Kompozisiyada şairə profildən əlindəki kitabı bağrına basaraq təsvir olunmuşdur. Onun digər əli dizinin üzərindədir. Obrazın simasında onun şair poetikasının incəliyi əks olunmuşdur. Təsvirdə boz, qəhvəyi, narıncı rənglərin tonlarından istifadə edilmişdir. Şairənin söykəndiyi masanın üzərində kağız və qələm görünür.

Elmira Şahtaxtinskaya. Məhsəti Gəncəvinin portreti. 1984

O, yazdığı yeni şerində təcəssüm olunan hiss və emosiyalar haqqında düşünür. Fondakı ağacın budaqları interyerə dolğunluq qazandırır. Rəssam interyeri zəngin boyalarla işləmişdir. Şairənin oturuşu, geyim tərzi və obrazı ziyalılığından, zəngin mənəvi dünyasından xəbər verir. Onun siması olduqca gözəldir. Bu simada qəhrəmanın yaşadığı həyat tərzinin izləri görünür. Bu həyat mübarizəsində qazanılan illərin təcrübəsi şairənin mənəvi dünyasını zənginləşdirərək, onun simasına alicənablıq qazandırmışdır. Obrazın məftunedici gözləri, simmetrik qaşları, zərif burnu, dodaqları olduqca gözəldir. Milli geyim tərzi bu gözəlliyi daha da füsünkar edir.

Elmira Şahtaxtinskayanın bütün portretlərində yaratdığı qadın obrazları xüsusilə məlahətəli və gözəldirlər. Rəssam bilərəkdən incə üz cizgilərinə, zərifliyə və zəngin mənəviyyata malik Azərbaycan qadınlarını özü üçün model olaraq seçir (Allahverdiyeva, 2017: 207). Onun “Nigar Rəfibəylinin portreti”ndə hamı tərəfindən sevilən bir sima bizə boylanır. Nigar Rəfibəyli Azərbaycan qadınının bütün gözəl cəhətlərini özündə yaşadan incə ruhlu şairədir. Onun portretində bu cəhət xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Portretdəki sima olduqca zərif və məlahətlidir. Ondakı hərəkətlilik naturanın pozasında da hiss olunur. Belə ki, portretin qəhrəmanı xüsusi incəliklə əlini çənəsinə dayayıb. Onun zərif biləkləri, qol əzələlərinin nəcibliyi olduqca gözəl təsvir olunub. Rəssam qəhrəmanını sadə geyimdə tamaşaçıya təqdim edir. Lakin bu sadə geyimdə belə şairə məftunedici zənginliklərə malikdir. Onun üz cizgilərindəki təbii gözəllik mənəviyyatındakı incə duyğuların əks-sədasıdır. Obraz romantik xüsusiyyətlər daşıyır. Bu romantizm tabloya lirik xarakter verir. Sanki şairənin təxəyyülündən süzülən misralardakı nəcib duyğular obrazın simasına hoparaq, ümumi ahəngdarlıq, xüsusi harmoniya yaradır.

Elmira Şahtaxtinskayanın rəssam təfəkküründəki gözəllik anlayışı zəngin koloriti ilə öz həllini tapır. Rəssam yaratdığı portretdə interyeri, obrazın ümumi görünüşünü olduqca maraqlı rənglərlə cilalayır (Məmmədova, 2018: 39). Onun rəng çalarlarında həyatın özü, onun rəngarəngliyi hiss olunur. Bu baxımdan rəssamın Şəki Rəsm qalareyasında saxlanılan “Uzaq gəmilərin kapitanı” portreti olduqca maraqlıdır. Portretdə qara libasda, boynunda mavi şarfı ilə gözəl qadın təsvir olunmuşdur. Portretin adı konkret olaraq onun qəhrəmanının peşəsi haqqında məlumat verir. Bu qəhramanın peşəsi, o cümlədən həyatı dənizlə bağlıdır. Obrazda da dənizə, onun ənginliklərinə heyranlıq hissi təcəssüm etdirilmişdir. Fonda mavi dalğalar şıltaqcasına sahildəki daşlara çırpılır. Dənizin sularının maviliyi obrazın boynundakı şarfın rəngi ilə harmoniya yaradır. Sanki bu mavilik şarfın rəngindən ilham alaraq bu qədər cazibədardır. Obrazın saçları bir qədər ağarmışdır. Bu onun simasına ali hiss qazandırır. Simanın gözəl üz cizgiləri qəhrəmanın peşəsinə, dənizə vurğunluğundan xəbər verir. Bu sima rəssamın digər portretlərində təsvir etdiyi simalar kimi gözəl və alicənabdır. Bu gözəllikdə rəssam özünün gözəllik anlayışına heyranlığını nümayiş etdirir. Rəssamın təfəkküründə qadın gözəlliyi özünün zərifliyi, incəliyi, məlahəti ilə gözəllik qavramının idealına çevrilir. Əsas o deyil ki, təsvir olunan obrazda cizgilərin zahiri gözəlliyi düzgün verilsin, əsas olan odur ki, bu zahiri gözəllik mənəvi gözəlliyin izlərini öz üzərində daşısın. Çünki üz cizgiləri nə qədər gözəl olursa olsun, zəngin mənəviyyata malik olmayan heç bir sima əsla gözəllik idealı kimi qəbul edilmir. Bu gözəllik mənəvi çirkinliklərin təsiri ilə əzilir və nəhayətdə eybəcər görünür. Lakin təsvir olunan gözəl simada mənəvi gözəlliyin nuru əks olunmuşsa, bu sima həqiqi mənada gözəl görünür və gözəllik idealını təcəssüm etdirir. Bu baxımdan da Elmira Şahtaxtinskayanın “Uzaq gəmilərin kapitanı portreti”ndən bizə boylanan obraz daxili və zahiri gözəlliyə malikdir.

Elmira Şahtaxtinskayanın rəsm qalereyasında tarixi şəxsiyyətlərin portretləri özünün rəngarəng obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu portetlərdə Nizami, Əlişir Nəvai, Bəhmənyar, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağai, Əcəmi Naxçıvani, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Qara Qarayev kimi dahi sənətkarların obrazlarında onların mükəmməl sənət dünyalarının əzəməti gözlər önündə canlandırılır (Məmmədova, 2022: 162). Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyində saxlanılan bu əsərlər milli mədəniyyətimizin zəngin nyuanslara malik şedevrlərindəndir. Bütün sadalanan portretlərdə rəssama xas yaradıcılıq dəsti-xəttinin şahidi olursan. Belə ki, tabloların işləndiyi rəssamlıq texnikası onların müəllifinin konkret ünvanını nəzərə çarpdırır. Demək olar ki, eyni yaradıcılıq təxəyyülü ilə yaradılmış bu portretlərin hamısında mənəvi gözəllik, daxili dünyanın zənginlikləri obrazın ümumi simasında mütləq şəkildə əks olunmuşdur.

Dahi söz ustası Nizaminin portretində şairin üz cizgiləri ilahi gözəlliyin izlərini əks etdirir. Onun qartal baxışları, azacıq çatılmış qaşları, üzünə xüsusi yaraşıq verən saqqalı, bir-birinə sıxılmış dodaqları incəliklə işlənmişdir. Bütün bunlar portretə lirik nyuanslar qazandırmışdır. Portretdən tamaşaçını izləyən obraz mükəmməllik abidəsidir. Şairin fəlsəfi təfəkkürü, əsərlərində təbliğ olunan ideya ümumi cizgilərlə

obrazın simasında canlandırılıb. Portretə baxarkən ordakı obrazın mənəviyyatının malik olduğu ali keyfiyyətlərə əsla şübhə duymursan. Hiss edirsən ki, yalnız bu qədər gözəl sima daşıyan biri o qədər mükəmməl poeziya yarada bilər.

Elmira Şahtaxtinskayanın "Füzulinin portreti" digər rəssamların bu mövzuda olan əsərlərindən dərin lirizmi ilə fərqlənir. Rəssamın portretindəki Füzuli məhz "məhəbbət şairi" olaraq təqdim olunur. Portretdə şair dizləri üstündə kitab, bu vəziyyətdə oturaraq təsvir edilib. İnteryeri canlı verə bilmək üçün rəssam ağ, mavi qara rənglərinin müxtəlif tonlarından istifadə etmişdir. Şairin bəyaz saqqalı arasından görünən dodaqları, bir az aşağı əyilmiş qaşları altından baxan gözləri onun şeir-sənət dünyasının əzəmətindən danışır. Füzuli bəlkə də ölməz "Leyli Məcnun"unun hər hansı bir hissəsini daha əzəmətli misralar çilalamaq haqqında, bəlkə də "Salam verdim, rüşvət deyil deyə almadılar" deyə üsyan etdiyi "Şikayətnaməsi"nin fəlsəfi ideyası haqqında düşünür. İlk halda şairin mənəviyyatı nə qədər romantik əhval-ruhiyyə daşıyırsa, ikinci halda o, həyata realist münasibət bəsləyir və bu gerçəkliyin acısı onun simasında əks olunur. Rəssam tərəfindən də bu iki hiss obrazda məharətlə vurğulanıb. Onun Füzulisi iki hissin məngənəsində özünün zəngin mənəviyyatı ilə yaşayır. Portretdəki obraz da bu baxımdan gözəldir. Burada zahiri gözəllikdən çox mənəvi zənginliklər ön planda işlənmişdir. Bu zənginliklərdə Füzuli dühasının əzəməti gizlənir.

Böyük Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin portreti Elmira Şahtaxtinskaya tərəfindən qeyri-adi formada tamaşaçıya təqdim olunur (Məmmədova, 2019: 55). Bəstəkarın saçları fondakı ağacın budaqlarına qarışıb. Daha doğrusu bəstəkarın siması əzəmətli ağacın gövdəsində təsvir edilib.

Ağac və onun budaqları bir çox halda yaradıcı insan fəaliyyətinin, onun yaratdığı obrazlar sferasının çoxşaxəliliyindən xəbər verir. Portretin də məhz bu formada işlənilməsi Qara Qarayev yaradıcılığının çoxşaxəliyini vurğulayır. Bəlkə də bu çoxşaxəliyi daha əzəmətli göstərməyin ən doğru yolu obrazı bu cür təqdim etməkdir. İnteryerdə bəstəkarın obrazı ağacın gövdəsi ilə harmonik əlaqə yaradır. O, yan profildən çəkilib. Obrazın simasının hər bir cizgisi bizə tanışdır. Bəstəkar yenə öz əsərlərindəki obrazlar dünyasına qərq olub. O, yenə əzəmətli və məftunedicidir. Portretdə rəng çalarlarının yuxarıya doğru tədricən açılması fonda görünən buludların hərəkətliliyi ilə ümumi uyğunluq yaradır. Bu təsvirə hərəkətlilik qazandıraraq, bir növ bəstəkarın fitri istedadının tanrı lütfkarlığı olduğunu diqqətə çatdırır.

Elmira Şahtaxtinskaya tərəfindən yaradılan Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağai portretləri demək olar ki, eyni texnika ilə işlənmişlər. Hər iki portretdə zəmanələrinin böyük müsiqişünas alimləri öz sənətlərinin onlara verdiyi ilhamdan vəcdə gəlmişlər. "Səfiəddin Urməvinin portreti"ndə fonda "Əbdülqadir Marağainin portreti"ndə isə obrazın əlində təsvir olunan ud aləti interyerin zəngin nyuanslarla doldurulmasında əsaslı rol oynayan ünsürlərdir. Hər iki portretin kontur xətləri obrazların sevimli sənətləri ilə məşğul olma anlarını ustalıqla təsvir edir. Səfiəddin Urməvinin yanında, Əbdülqadir Marağainin isə arxasında duran kitab dəsti və ətrafa səpələnmiş vərəqlər fonu dolğunlaşdırır. Obrazların geyim tərzləri bənzər elementlərə malikdirlər. "Səfiəddin Urməvinin portreti"ndə rəssam qara, ağ, mavi, "Əbdülqadir Marağainin portreti"ndə isə sarı, narıncı, qırmızı rənglərin müxtəlif tonlarından istifadə etmişdir. Portretdəki simalara gözəllik qazandıran onların sənət eşqidir. Bu sənət eşqi zəngin mənəvi dəyərlərdən, dahilikdən xəbər verir. Xüsusilə Əbdülqadir Marağai əlindəki ud alətini o qədər incə tutmuşdur ki, sanki bu dəqiqə onun pərdələrindən milli muğamların ecazkar ahəngini duyacaqsan, Səfiəddin Urməvi isə bu muğamların elmi sirlərini qələmə alacaq. Sənətkarlıq baxımından hər iki portretdə ifadə olunan ideya özünün aktuallığı ilə diqqətəlayiqdir. Bu ideya sönməz sənət eşqi, elmə duyulan hədsiz ehtirası tərənnüm edir.

Elmira Şahtaxtinskaya sarı, qırmızı, narıncı rəng çalarlarından daha çox istifadə edərək, yaratdığı rəsm əsərlərində həyat eşqi ilə dolu işıqlı obrazlar yaradılr. Böyük özbək şairi "Əlişir Nəvainin portreti"ndə də rəssam bu rəng tonlarının zəngin çalarlarından istifadə etmişdir. Digər portretlərində olduğu kimi bu portretdə də istedadlı söz ustasının misralarından doğulan əzəmətli şeir dünyasına qədəm basırsan. Şair əlindəki kitabla öz dünyasının sirlərinə qərq olub. Sanki ətrafda nə baş verirsə versin, bu əsla şairi bu sehirli aləmdən qopara bilməyəcək. Obrazın üz cizgiləri, onun keçirdiyi hisslər tamamilə canlı verilmişdir. Arxa fonda görünən fiqurlar şairin yaratdığı sənət əsərlərindəki obrazları xarakterizə edir. Obrazın üz xətlərinin konturu simanın gözəl cizgilərini məharətlə əhatələmişdir. Müdriklik timsalı olan ağ saqqal, ifadəli baxışlar tabloya incə məlahət aşılayır. Obrazın siması qeyri-adi təmizlik və əzəmətli yaradıcılıq eşqi ilə nəfəs alır. Rəssam yaradıcılığına xas olan elementlərin incə nəvazişlə işlənməsi bu tabloda da özünü hiss etdirir.

"Şah İsmayıl Xətainin portreti", "Qətran Təbrizinin porteti" də eyni baxış tərzi ilə yaradılmışlar. Bu tablolarda da obrazlar kitabların göründüyü interyerdə təsvir edilmişlər. Rəssam yenə də bu incə detalda qəhrəmanlarının sənət eşqini təcəssüm etdirir. Hər iki obrazın dövrünə görə zövqlü geyimi, üz konturlarının itiliyi, simalarına çökmüş alicənablıq hissi onların mənəvi zənginliklərindən xəbər verir. Bu səpgidə olan bütün tablolar kimi bu iki portretdə də milli ornamentlər obrazların təsvir olduğu interyerdə deyil, onların mənəviyyatının zənginliklərində hiss olunur. Bu insanlar Şərq dünyasının dahi sənətkarlarıdırlar. Və bu cür tablolar Elmira Şahtaxtinskayanın yaradıcılığında silsiləvi xarakter daşıyaraq, rəssamın gözəllik haqqında təsəvvürlərinin ümumiləşmiş ifadəsi kimi ortaya çıxır.

Nəticə

Hər bir dövrə aid qanunauyğunluqlar bu mövzunun incəsənətdə işlənməsini fərqli istiqamətlərə yönləndirmiş və hər bir dövr özünəməxsus xüsusiyyətlərlə bu mövzunun işlənməsinə zənginliklər qatmışdır. Azərbaycanda rəssamlıq sənəti və onda təsvir olunan obrazların çoxşaxəlilik qazanması XX əsrdə Azərbaycanda yeni həyat şərtlərinin, yaşayış tərzinin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, zəngin bazaya əsaslanan rəssamlıq məktəblərinin formalaşması incəsənətdə obraz seçiminə fərqli münasibətlə yanaşmağı tələb edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda yaranan rəngkarlıq nümunələrində fərdi və ya konkret şəxsiyyətlərin obrazları canlandırılırdı və bu zaman həmin obrazların xarıci gözəllikləri ilə yanaşı, onların mənəvi aləmi, fəaliyyəti də daha qabarıq əks olunmağa çalışılırdı.Azərbaycanda son illərdə də rəssamlıq sənəti ilə məşğul olan sənətkarlar, görkəmli rəssamlarımızın sənət ənənələrinə müraciət edərək, öz əsərlərində yeni obraz və onun gözəlliyinin təsviri üçün daim yaradıcı axtarışlar aparır, bu sənətə yeni nəfəs gətirməyə çalışırlar. İnsanın həyata keçirdiyi böyük yeniliklər, kəşflər, yaradıcı cəsarətin görünməmiş vüsəti bizim günlərdə bu gerçəkliyə elə bir sürət və həyat gücünün dolğunluğunu vermişdir ki, incəsənətdə insanın daxili aləminin obrazı daha çox hərtərəfli və mükəmməl sima qazanmışdır. Portretdə xarici gözəllik nədəsə ideal və müstəsna olmaqdan əl çəkərək, reallıqla daha möhkəm qovuşdurulur, lakin gündəlik həyatda azalmır, əksinə ondan özünün yeni səslənməsinin bütün dərinliyini və gələcəyə can atmaq pafosunu qavrayır. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərləri, qədim, zəngin ənənələri, ulu tarixi ilə dünyada və Şərq ölkələri arasında özünəməxsus yeri olan və inkişaf etmiş ölkələrdən biridir. Xalqımızın mədəniyyəti uzun əsrlər boyu yüksək inkişaf etmiş, böyük təkamül yolu qət edərək, bu günlərə gəlmişdir. Bu gün biz fəxrlə deyə bilərik ki, Azərbaycan milli-mənəvi dəyərləri, yüksək mədəni nailiyyətləri ilə həqiqi mənada qürur hissi keçirməkdə haqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, H. (2022), Rəngkarlığın əsasları, Naxçıvan: Əcəmi.
2. Allahverdiyeva, H. (2017), Naxçıvanın Türk-İslam mədəniyyəti abidələrin təsviri səhnəqrafiyada, Axtarışlar, cild 7, № 3.
3. Axundzadə, L. (2011), XX əsr dünya təsviri incəsənəti, Bakı: Azərnəşr.
4. Məmmədova, L., Əliyev, H. (2017), Təsviri sənət nəzəriyyəsi, Naxçıvan: Əcəmi.
5. Məmmədova, L., Əliyev, H. (2017), Heykəltəraşlıq və rəngkarlıqda insan gözəlliyinin təcəssümü, Naxçıvan: Əcəmi.
6. Məmmədova, L. (2018), Miniatür sənəti, Naxçıvan: Əcəmi.
7. Məmmədova, L. (2019), İncəsənət tarixi fənni üçün tədris-metodik vəsait, Naxçıvan: Əcəmi.
8. Məmmədova, L. (2022), Təsviri sənət məbədi – muzeylər, Naxçıvan: Əcəmi.
9. "Sərvət" albomlar silsiləsi. Vəcihə Səmədova. (2013), Bakı: Şərq-Qərb.
10. "Sərvət" albomlar silsiləsi. Elmira Şaxtaxtinskaya. (2013), Bakı: Şərq-Qərb.
11. "Sərvət" albomlar silsiləsi. Maral Rəhmanzadə. (2013), Bakı: Şərq-Qərb.
12. Kadzhar, G. (2011), Natsionalnoe dostoyanie. Lichnost, № 2 (50

Rəyçi: s.ü.f.d. Həbibə Allahverdiyeva

Göndərildi: 02.03.2022 Qəbul edildi: 24.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/38-43

Arzu Ağanəhməd qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
mrs.arzu1960@gmail.com

BƏDƏN DİLİMİZ NƏLƏR DANIŞIR

Xülasə

"Bədən dili" insanın emosional vəziyyətinin xarici təzahürüdür. Bu özünü mimika və jestlərdə ifadə edir. İnsani qaməti də, yerişi də jestikulyasiyaya daxildir. "Görünüş" adlandırdığımız bu obraz öz sahibi, onun emosional xüsusiyyətləri haqqında informasiya ötürür. Sifətin diaqnostikası zamanı insanın emosional vəziyyətini,sağlamlığını, psixoloji durumunu müəyyən etmək olur. Qaşlar, gözlər, burun, çənə və qulaqlara görə insanın xarakteri müəyyənləşdirilir. İnsanın təbəssümünün və gülüşünün öz möcüzəsi və mənası var. Gözlərin quruluş və formasından başlamış, baxışların növlərinə qədər insanın fikirlərini, danışığını və davranışını idarə edir. Başın, qolların, əllərin, ayaqların duruşu da insan haqqında informasiya ötürür. Beyinlə əllər arasındakı bağlar, digər orqanlar arasındakı bağlardan çoxdur. Sual olunur: Siz görüşdüyünüz adamın əlini necə sıxırsınız? Hakimiyyət, nüfuz, itaət - hamısı buradan başlayır, yəni ilk görüşdən. Məşhur Xəfiyyə Şerlok Holmosun təbirincə desək, insanın hansı peşə sahibi olduğunu onun dırnaqlarına, paltosunun, köynəyinin qollarına, ayaqqabılarına, şalvarının dizlərinə, barmaqlarındakı döyənəklərə, üzünün ifadəsinə baxan kimi bilmək olur. "Bədən dili"ni öyrənmək nəyin niyə baş verdiyini dərk etməyimizə kömək etdiyi üçün, yaşamağı asanlaşdırır. Ünsiyyət zamanı daha gözüaçıq olmaq başqalarını və nəticədə özümüzü daha dərindən, yaxşı anlamağı öyrətməkdir.

Açar sözlər: *bədən dili, emosiya, nitq, mimika, jestikulyasiya*

Arzu Aganahmad Mirzayeva

What our body language tells

Abstract

"Body language" is an external manifestation of a person's emotional state. It manifests itself in facial expressions and gestures. Gesticulation include both posture and gait. This image, which we call "appearance", conveys information about its owner, its emotional characteristics. During the diagnosis of the face, it is possible to determine the emotional state, health and psychological state of the person. Eyebrows, eyes, nose, chin and ears determine a person's character.

A person's smile and laughter have their own miracle and meaning. It controls a person's thoughts, speech, and behavior, from the structure and shape of the eyes to the types of views. The position of the head, arms, hands and feet also convey information about a person.The connections between the brain and the hands are greater than the connections between other organs. The question is: How do you shake the hand of the person you meet? Power, authority, obedience - it all starts here, that is, from the first meeting.

According to the famous detective Sherlock Holmes, it is possible to know a person's profession by looking at his nails, coat, sleeves, shoes, knees of his pants, bruises on his fingers, facial expressions.

Learning body language helps us to understand why things happen and makes life easier. It is to teach us to be more open in communication, to understand others and, as a result, ourselves better.

Key words: *body language, emotion, speech, mimicry,pantomime, gesture*

Giriş

Yolla gedərkən gözümüzə dəyən işarələrdən biri də yol nişanlarıdır. Eləcə də insan davranışı barədə söz açarkən iki əsas nişanı qeyd edirlər: Verbal və qeyri-verbal. Verbal nişanları tapmaq və müəyyən etmək hər birimizə öyrədilib. Bu nişanlar dayaqlara vurulur və biz tanımadığımız şəhərin küçələrilə

hərəkət edərkən aydın görünür. Qeyri verbal nişanlar da var və onlar hər zaman mövcud olub. Ancaq onları axtarmağı, mənalandırmağı bizə heç kəs öyrətməyib.

Təcrübələr göstərir ki, insanların dedikləri onların demək istədikləri, ya da hiss etdikləri ilə heç də həmişə üst-üstə düşmür.

Hamı bilir ki, siyasətçilər özlərini olduqlarından fərqli aparır, nəyəsə inanmadıqları halda inanırmış kimi davranırlar. Onlar vaxtlarının çoxunu sözdən yayınmağa, söhbətin istiqamətini dəyişməyə, cavabdan qaşmağa, uydurmağa, maska və güzgülərdən istifadə edərək, emosiya və hisslərini gizlətməyə kütlə arasındakı xəyali dostlara əl yelləməyə sərf edirlər. Şübhəsiz belələri bir gün büdrəyir - bədən dilinin işarələri onları ifşa edir.

İnsanların nitqi formalaşana qədər onlar hiss və həyəcanlarını bədən hərəkətləriylə, boğazdan çıxan səslərlə ifadə ediblər. Danışıq dili 2 milyon il əvvəldən başlayaraq, 500 min il əvvələ qədər formalaşıb. Bu zaman ərzində insanların beyninin ölşüsü 3 dəfə artıb. Beləliklə, nitq təkamül dövrünün sonlarında ünsüyyət repertuarının bir hissəsi olub, əsasən faktları və rəqəmləri ötürmək üçün istifadə olunur. Sadəcə sözlərə fokslandığımız üçün bədən dilindən çoxlarının xəbəri yoxdur və onun əhəmiyyətini nəzərə almırlar.

Çarli Çaplin kimi səssiz film aktyorları bədən dilində danışmağı bacaran pionerlər idi axı o zamanki ekranda mümkün olan yeganə ünsiyyət vasitəsi bu idi. Aktyorun qabiliyyəti, onun istifadə edə bildiyi bədən dili işarələri və jestlərin sayı ilə ölçülürdü. Film səsli olandan sonra aktyorluğa baxış dəyişdi və səssiz film qəhrəmanlarının çoxu yaddan çıxdı, yalnız yaxşı nitqi olanlar qaldılar.

Maraqlıdır ki, şifahi nitq bədən dilinin ünsiyyət üçün həmişə əhəmiyyətli olmuşdur. Çox istifadə olunan ifadələri xatırlayaq: "*Gözümün içinə bax", "Başını dik tut","Dilini dinc saxla", "Ürəyini boşalt", "Qoy əlindən gələni eləsin", "Ailənin yükü onun çiynindədir", "Burnun girməyən yerə başını salma"* və s. Elə sözlər var ki, onları yazmaq, eşidəndə isə udmaq olmur, amma etiraf edək ki, bu cür ifadələr bizim gözümüzü açır. Dediklərimizi qulaqardına vura, ideyaya ağız büzə bilərik. Ancaq bu ifadələrin sizə toxunacağına inanırıq.

Bədən diliylə bağlı XX əsrə qədərki araşdırmaların ən nüfuzlusu Çarlz Darvinin "İnsan və heyvanda emosiyaların ifadəsi" əsəridir. Bu kitab 1872-ci ildə nəşr olunub. Mimikalar və Jestlərlə bağlı araşdırmaların əsası məhz bu əsərlə qoyulmuşdur.

İnsanın inkişaf etdiyi min illər ərzində bədən dilinə əhəmiyyət verilməyib. Bu dil 1950-ci illərdən sonra öyrənilməyə başlayıb. Bədən dilini öyrənməyə başlayan Albert Mehrabian hələ 1950-ci ildə yazırdı ki, məlumatın təsirinin 7 %-i sözün, 38%-i səsin (danışıq tonu, intonasiya və başqa səslərin), 55% - i sözsüz informasiyanın payına düşür. Yəni "Məsələ sizin dediyiniz sözdə deyil, sözü deyərkən necə görünməyinizdədir".

Sözsüz ünsiyyət haqda ilk dəfə danışanlardan biri də antropoloq Rey Bördvistel idi. Onun araşdırdığı sahə kinesika (bədən hərəkətlərinin dili) idi. Onun hesablarına görə bir adam gündə orta hesabla 10-11 dəqiqə danışır və 1 cümlə cəmi 2,5 saniyə vaxt aparır. Biz insanlar 250 min mimikanı canlandıra və anlaya bilərik. Bördvistel aşkar etmişdi ki, üzbəüz ünsiyyətin söz payı 35%-dən aşağıdır, 65%-i sözsüzdür.

Təcrübələr və müşahidələr göstərir ki, işgüzar görüşlərdə danışıq masası ətrafında əyləşənlərə təsirin 60-80% -i bədən dilinin üzərinə düşür. Yəni şəxs barəsində ilkin təəssüratın 60-80% -i 4 dəqiqədən də az müddətə formalaşır. Telefon danışıqları zamanı kimin arqumenti daha güclüdürsə o udur. Üzbəüz söhbətdə isə şərtlər tamamilə dəyişir, çünki çoxumuz eşitdiklərimiz yox, gördüklərimiz əsasında qərar veririk.

Tədqiqatçıların çoxu razılaşır ki, sözlər informasiyanı ötürmək üçün istifadə olunur. Bədən dili isə birbaşa insanlararası münasibətlərin dilidir və bəzən şifahi nitqi əvəz edir. Məsələn, qadın kişiyə bircə "oğrun" baxışıyla elə mesaj göndərə bilər ki, sözə ehtiyac qalmaz.

İnsan psixikasında ayrıca bir sahə emosional sahə mövcuddur. Emosional sahə mürəkkəb psixi hadisələrin təsiri ilə dəyişə bilir. Emosiyaların başlıca funksiyası insanların qarşılıqlı anlaşması, bir-birini başa düşməsi yalnız nitqin deyil, bədən dili öz düşüncələrini ötürməsi, mühakimə yürütməsi, ünsiyyətdə əlverişli əlaqələr qura bilməsi üçün lazımdır. Bu baxımdan emosiyalar insanı sosial psixoloji cəhətdən xarakterizə edir.

İnsan öz emosiyalarını ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Mədəni, intelektual, yaş, cins, peşə xüsusiyyətləri həm emosiyaların modallığının tanınmasının dəqiqliyinə həm də, onların təzahürünün intensivliyinin qiymətləndirilməsinə təsir göstərir. Bu insanın mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətlərindən daha çox asılıdır. Hər bir xalqın milli rəqslərini müşahidə edərək onlarda bədən hərərkətlərinin stereotipliyini aydın şəkildə görə bilərik.

İnsanlar özlərinin emosional vəziyyətini iki yolla təzahür etdirir. Verbal və qeyri verbal. Emosiyaların başlıca ifadə vasitələri nitq, mimika, pantomimika, jestkuliyasiyadır. Bu mənada "Emosiya nədir" sualı elmdə müxtəlif şəkildə cavablandırılmışdır (İzard, 2008: 460)

İnsanın emosional vəziyyətini başa düşməyin vacib vasitəsi onun nitqidir. Lakin insanın yalnız səslər çıxardığı körpəlik dövrü var. Bioloji baxımdan əhəmiyyətli olan bu siqnallar dəqiq qiymətlədirilir. İnsanın emosiya və hisslərinin fəaliyyətinə ikinci siqnal sistemi təsir göstərir. İnsan nəinki əşya və fiziki təsirdən, sözdən də təsirlənə bilir. İkinci siqnal sisteminin fəaliyyəti nəticəsində insanda əxlaqi, intelektual və estetik hisslər formalaşır.

Bu mənada psixologiyada iki uyğun anlayış formalaşmışdır. Bədənin mimika və jestlərini ifadə edən bədən dili və nitqdə emosional balın məzmununu ifadə edən "emosional ton" yaxud nitqin emosionallığı (Vilyunas,1984: 403)

Bədən dili mimika və jestlərdə özünü göstərir. İnsanın qaməti və yerişi jestikulyasiyaya aiddir. "Görünüş" adlandırdığımız bu obraz öz sahibi haqqında bizə onun emosional xüsusiyyətləri barədə informasiya ötürür. Bir sözlə münasibətlərin, eləcə də bir sıra şəxsi keyfiyyətlərin xarakteri insanın qamətində, yerişində, davranışında təzahür edir. (Drujinin 2003: 114)

Bədən dili adamın emosional vəziyyətinin xarici təzahürüdür. Məsələn, artıq çəkisindən utanan kişi çənəsinin altındakı dərini dartmağa çalışır, budlarının çox yoğun olduğunu bilən qadın donunu aşağı çəkir. Qorxu hissi olan ehtiyatlanan adam ya qollarını sinəsində çarpazlayır, yada ayağını ayağının üstünə aşırır, yaxud hər ikisini edir.

Bədən dilini anlamaq üçün adamların dediklərinə qulaq asmaqla yanaşı, onların hansı şəraitdə danışdıqlarını nəzərə almaq, adamın emosional vəziyyətini qiymətləndirmək lazımdır.

Biz nə vaxtsa *"Ürəyimə nəsə damıb"* ya da "mənə yalan dediklərini hiss edirəm" kimi ifadələr işlədiriksə deməli qarşımızdakının dedikləriylə bədən hərəkətləri arasında bağlılıq görmürük. Əslində qadınlar kişilərdən daha perspektivdirlər və biz bunu çox vaxt "*qadın intiusiyası*" deyə ifadə edirik. Qadınlar sözsüz işarələri tutmaq və şifrələməkdə fitri istedada malikdirlər, eləcə də kiçik detalları görməkdə sərrastırlar.

Harvard Universitetinin tədqiqatları göstərir ki, qadınlar bədən dilinin işarələrinə kişilərdən daha çox diqqət edirlər. Onlar qadın və kişinin söhbət etdiyi bir neçə kiçik filmi nümayiş etdirib, sonra baxanlardan film qəhrəmanlarının nə haqda danışdıqlarını soruşublar, Qadınların 87%-i filmdəki situasiyanı dəqiqliklə ifadə edib, kişilərin göstəricisi 42% olub. Kişilər arasında bəzi peşə sahiblərinin məsələn, rəssamların, aktyorların, xəstələrə qulluq etməklə məşğul olanların, bir də homoseksualların göstəricisi yuxarı olub.

Qadınların çoxunun beyni elədir ki, söhbətdə planetin istənilən kişisini üsələyərlər. Maqnit Rezonans Tomoqrafiya (MRT) aydın göstərir ki, qadın beynində başqalarının davranışını qiymətləndirməyə xidmət edən 14-16 zona var, kişi beynində bu zonaların sayı 4-6-dır. Qadınların bircə ziyafətə getməklə masadakı cütlüklərin münasibətləri haqda mülahizə yürütməsinin səbəbi bununla izah olunur. Yəqin buna görədir ki, qadınların fikrincə kişilər çox danışmağı sevmir, kişilərin fikrincə qadınlar heç susmurlar (2, 20)

Sifətin dioqnostikası zamanı insanın emosional vəziyyətini, sağlamlığını, psixoloji durumunu müəyyən etmək mümkün olur. Qaşlar, gözlər, burun, çənə və qulaqlara görə insanın xarakteri müəyyənləşdirilir.

Dəyirmi (yumru) sifət xeyirxah qəlbdən, xoş, yumuşaq xasiyyətdən xəbər verir. Bu insanlar başqaları tərəfindən sevilmələrinə baxmayaraq şöhrətə can atmırlar.

Uzun sifət - həssaslığı, tarazlığı, nizam-intizamı bildirir. Bu insanlar yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyətinə, məqsədyönümlü xarakterə malikdirlər.

Üçbucaqlı sifət - yüksək həssaslığı və yüksək istedadı bildirir. Belə adamlar da hiyləgər, bədrəftar, qılıqsız olurlar.

Kvadrat formalı sifət - qəddar (kəskin), amansız, kobud, münasibətlərdə qeyri-sabitdirlər. Uğurlara, liderliyə hərisliklə can atır, öz fəaliyyətini daim ona doğru yönəldirlər.

N. Proxorov *"baxışların dili"* nə xüsusi önəm verir. Belə ki, tam açılmış gözlər, yüksək həssaslıq, həyatsevərlik, mühakiməlilik əlamətidir. Həddindən artıq geniş açılmış gözlər ətraf mühitə bağlılıq hissi yaradır. Qapalı və ya yarımqapalı gözlər, ətraf aləmə qarşı laqeydliyin, biganə münasibətin, yorğunluğun simvoludur.

Dar və qıyılmış baxışlar, ya mərkəzləşmiş diqqət, ya da yanakı baxmaqla nizamlanırsa, mənfi münasibəti, düşmənçiliyi, hiyləgərliyi, simvolizə edir. Düz və aydın baxış partnyora birbaşa açıq münasibəti, maraqlılığı, inamı, birbaşa qarşılıqlı münasibətlərə hazırlığı bildirir. Yanakı, gözünün ucu ilə baxmaq tam cavab verməyə hazır olmamaq, etibarsızlıq bildirir.

Başaşağı əyilərək aşağıdan baxmaq, ya aqressiv münasibətə hazırlığı, ya da baş çiyinə sıxılmış vəziyyətdə baxmaq tabe olmağı, sakitliyi ifadə edir.

Aşağıdan yuxarıya, geriyə əyilmiş baş və bu vəziyyətdə baxmaq özünüöymə, eqoizm, nifrət, hakimiyyət axtarışı ifadə edir. Baxışlarda qaşlar, onun təbii quruluşu, ünsiyyət zamanı vəziyyəti, gözlərlə mimik koordinasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qaşlar isə ümumilikdə əsəb sisteminin funksiyasını ifadə edir.

Masa arxasına oturub boyunbağısı ilə oynamağa başlayan qadının bu hərəkəti onun gərgin olmasından xəbər verir.

Üzə toxunma və ya tumarlama, alnı ovuşdurma, dodağı yalama, dodağa toxunma və sürtmə, baş və şəhadət barmağı ilə qulaq və mərcəyini (sırğa taxılan yumuşaq hissə) dartma və ya masaj etmə, üzü və ya saqqalı sığallama, saçla oynama kimi davranışların hamısı stresli halla üzləşən şəxsin sakitləşməsinə xidmət edir. Fit çalmaq da sakitləşdirici davranışdır. Bəzi insanlar qaranlıq və tanış olmayan yolda addımlayarkən sakitləşmək üçün fit çalırlar. Stress hallarında sakitləşmə məqsədilə özlər ilə danışanlara da rast gəlinir.

Bəzən stress altında olan insanların həddən artıq əsnədiyini görürük. Stress zamanı ağız quruyur əsnəmə tüpürcək vəzilərini işə salır. Gərginlik halında ağızın daxilində və çevrəsində olan müxtəlif "strukturlar" tüpürcək vəzilərinin qurumuş ağıza nəmlik buraxmasına səbəb olur. Bu halda əsnəməyə səbəb yuxusuzluq yox, stress olur (Carlins, 2004: 48)

Bloklama davranışı iş adamının gözlərini qapaması və ya ovuşdurması, həmçinin əli ilə üzünü örtməsi formalarında da təzahür edə bilər. Göz bloklaması çox güclü narahatlıq, inamsızlıq, və ya narazılığın təzahürüdür (Carlins, 2004: 34)

Boyun batığını (yaxasını) qapamaq, güvənsizlik, emosional diskomfort, qorxu və narahatlıqdan xəbər verən sakitləşdirici davranışdır.

Əli ilə boyuna toxunma emosional diskomfort, şübhə və güvənsizlik hallarında müşahidə olunur.

Əli ilə yanağa və üzə toxunma gərgin olarkən sakitləşdirmənin bir yoludur.

Dərindən nəfəs aldıqdan sonra həmin havanı yavaş-yavaş buraxmaq stressdən qurtulmanın ən geniş yayılmış vasitələrindəndir.

Qalstuku qaydaya salma güvənsizlik və diskomfort əlamətidir.

Burnuna toxunmaq Çikaqoda Qoxu və Dadbilmə orqanlarının Müalicəsi və Araşdırılması Mərkəzindəki alimlər aşkar ediblər ki, insan yalan danışan vaxt burnunda katexolamin adlanan maddə burnun içindəki toxumaların şişməsinə səbəb olur. Alimlər yalan danışan adamın qan təzyiqinin artdığını, burnunu genişləndirdiyini, böyüdüyünü müəyyən etmişlər. Buna "Pinokio effekkti" deyilir (Allan, Barbaar, 2004:147)

Adətən, uşaq bir şeydən qorxanda nəyisə görmək istəməyəndə əlləri ya da bir əli ilə gözlərini bağlayır. Böyüklər də nəyəsə baxmaq istəməyəndə gözlərini ovxalamağa, qaşımağa başlayırlar. Bununla beyin gözləri bağlamağa cəhd edir, yalanı, pisliyi, onu aldadanı görmək istəmədiyini bildirir.

Qulaqdan yapışmaq eşitmək istəməmək cəhdidir. Adətən valideynlərinin danlağından təngə gələn uşaq əllərilə qulaqlarını yumur. Eşitdiyi sözlərə qulaqlarını yummaq istəyən böyük isə əlini qaldırıb qulağının ətrafında, üzərində gəzdirir, sırğalığından yapışır.

Danışanda bəzən boynumuzu yazan əlimizin şəhadət barmağıyla sırğalıqdan aşağı hissəsini qaşıyırıq. Bu jest şübhə və tərəddüdün ifadəsidir. Məsələn, "əmin deyiləm", "inanmıram" deyən adama xasdır.

İnsanın təkamülü boyu əl ən vacib alət olub və beyinlə əllər arasında bağlar çoxdur. Belə ki, açıq əllər tarix boyu düzlüyün, dürüstlüyün, sədaqət və itaətin əlaməti olub. "Açıq əl" jesti hər yerdə istifadə olunur, siyasətçilər bununla açıq və səmimi olduqlarını göstərmək istəyirlər. Gecəni harada keçirdiyini demək istəməyən kişidən izahat istəyəndə əllərini ya cibində saxlayır, ya da qoynunda gizlədir. Amma duruşu onu ələ verir, qadın bu vəziyyətdə danışan kişiyə inanmır. Nəsə gizlətməyə çalışan qadın isə mövzunu dəyişir, məsələyə dəxli olmayan "əlli" şey haqda danışır, eyni zamanda müxtəlif işlərlə məşğul olur.

Ən güclü bədən siqnallarından biri də adamın ovucunun içindən gəlir - əmr və göstəriş verəndə, əl sıxanda. Əllə üç əsas əmr jesti var: əlin içi yuxarı; əlin içi aşağı, işarə edən barmaq.

"Əlin içi yuxarı", itaəti, təhlükəsizliyi ifadə edən jestdir. Açıq əllər qədim zamanlarda silahın olmadığını göstərib. Xahiş edəndə əliniz bu vəziyyətdədirsə, qarşınızdakı rahat olacaq, nədə və ya təzyiq hissi olmayacaq.

"Əlin içi aşağı" dadırsa siz bilavasitə hakimiyyət göstərirsiniz. Qarşınızdakı sizinlə eyni statusa malikdirsə, birinci halda ("Əlin içi yuxarı") sizin dediyinizi edər, amma ikinci halda ("Əlin içi aşağı") istəyinizi yerinə yetirməkdən imtina eləyə bilər.

İşarət barmağı edən: Burda şəhadət barmağı dəyənəyin – özünüzə tabe etmək istədiyiniz adama vurduğunuz dəyənəyin rəmzidir. Bu jest neqativ hisslər yaradır və ən xoşagəlməz jestlərdən biridir. Malaziyada və Fleppində insanı barmaqla göstərmək onu təhqir etməkdir, çünki yalnız heyvanı belə göstərmək olar. Malaziyalılar insanı, eləcə də istiqaməti baş barmaqları ilə göstərirlər.

Əllə salamlaşma qədimdən qalıb. İndi də bir-birimizin ovucunu bağlayıb sıxırıq. Çox yerdə əl sıxandan sonra 5-7 dəfəyə qədər silkələyirlər.

Dünyada ən çox əl sıxanlar fransızlardır, həm salamlaşmada, həm də sağollaşmada əl sıxır, bu jestə xeyli vaxt sərf edirlər. Əl sıxaraq salamlaşan qadın dünyagörüşlü adam kimi müsbət təsir bağışlayır. İşgüzar qadınlar vaxtında özləri əllərini uzadırlar ki, qarşısındakı kişinin əlləri havada qalmasın.

İkiəlli salamlaşma siyasətçilərin ən çox istifadə etdiyi jestdir. Bu cür salamlaşma sanki qucaqlaşmanın kiçik formasıdır. Ona görə də yalnız qucaqlaya bildiyiniz adamı ikiəlli salamlaya bilərsiniz. Buna "əlcək" də deyirlər.

Qolları sinədə çarpazlamaq, xoşlamadığınız əşya və ya adamla öz aranızda sədd çəkmək cəhdidir. Dünyanın hər yerində narazılığın ya da müdafiənin göstəricisidir. İnsan qollarını sinəsində nə qədər çox saxlayarsa, bir o qədər neqativ düşünər. Sıxılmış yumruq, çarpazlanmış qol ədalətin göstəricisidir.

Zaponka taxan kişilər səhnəyə çıxanda onu düzəldirmiş kimi hərəkət edirlər. Bu şahzadə Çarlizin ən çox istifadə etdiyi jestlərdəndir, o da hamının gözü qarşısında, yeriyəndə əlini zaponkasına atır. Onun əlini biləyindən saxlaması narahat olduğunu göstərir.

Narahat və utancaq kişilər tez-tez saatın bağın düzəldir, portmanatının içinə baxır, əllərini bir-birinə sürtür ya sıxır, köynəyinin qoluyla "oynayır "Yəni bütün hallarda qol bədənin qarşısına sədd çəkir. Qadınlar utananda, özlərinə əmin olmayanda pul kisəsi və ya əl çantası kimi əşyaları sıxa bilərlər. Kraliça Yelizavetanın qızı şahzadə Anna xalq arasına çıxanda özü ilə ya gül, ya da çanta götürür, Kraliça çantadan ona rahatlıq verən bir əşya kimi, ya da mesaj göndərmək üçün istifadə edir (Allan, Barbaar, 2004:100). Əllərini bir-birinə sürtən adam pozitiv nəticə gözlədiyini, ümid ediyini bildirir.

Pərçimlənmiş əllər ehtiyatı, narahatlığı, neqativ münasibəti göstərir. Danışıqlar üzrə mütəxəsislər - Niyerenberq və Kaleronun araşdırmaları göstərir ki, pərçimlənmiş əllər danışıqlar zamanı məyusluğu ümidlərin boşa çıxdığını, planların pozulduğunu bildirir (Allan, Barbaar, 2004:129)

Əlləri arxada birləşdirmək üstünlük, arxayınlıq və hakimiyyət deməkdir. Əllərini arxada birləşdirərək, başını dik, çənəsini irəli tutub gəzmək Edenburq Herseqonun və Britaniya kral ailəsinin bir neçə başqa kişi üzvlərinin vərdişidir (Allan, Barbaar, 2004:133)

Baş barmaq cibə girmir: bu jest özünü başqalarından artıq hesab edən, üstünlüyünü hiss edən adama məxsusdur. Şahzadə Çarlizin sevimli jestlərindəndir, onun özünə arxayınlığını göstərir (Allan, Barbaar, 2004:136)

Baş barmaqlar bəzən şalvarın arxa cibindən çıxır, sanki danışan dominantlığını gizlətməyə çalışır.

Çox istifadə olunan "jestlərdən" biri də çarpaz qollar və dik barmaqlardır. İki şeyi - ehtiyatı və neqativ münasibəti (çarpaz qollar), eyni zamanda üstünlüyü (dik dayananan baş barmaqlar) ifadə edir. Əllərini qoynuna qoyub, baş barmaqlarını dik saxlayaraq danışan adamlar fikirlərini həmin barmaqla vurğulayırlar.

Sözlə dediyimizi bədən hərəkətlərimizlə təsdiq edirik. Bəzən isə dilimiz bir söz deyir, bədən dilimiz tamam başqa şeyi ifadə edir, yəni yalanımızı üzə vurur.

Bəli, bu gün ən sadə insanlardan tutmuş məşhur siyasətçilərə qədər hamı "bədən dili"ndən istifadə edir.

Bugünkü siyasətçilər anlayırlar ki, siyasət imic və görünüşlə çox bağlıdır və indi yüksək rütbəli siyasətçilərin çoxunun xüsusi "bədən dili məsləhətçisi" var. Belə məsləhətçilər onlara səmimi, qayğıkeş, vicdanlı adam təsiri bağışlamağı öyrədir.

Nəticə

"Bədən dili" elmi nə qədər öyrənilsə də yenə də tədqiqata ehtiyacı var.

References

1. Abolin, L.M. (1987) Psychological mechanism of human emotional stability. Kazan: Kazan University, 1987, 262
2. Allan and Barbara, P. (2004) "The perfect book on body language." Baku. Law Publishing House, 2004
3. Aliyev, B.H., Jabbarov, R.V. (2008) Personality problem in education. Baku: Education, 134 p.
4. Bayramov, A.S., Alizade, A.A. Psychology. (2003) Textbook for universities. Baku: Maarif, 2003, 534p.
5. Dodonov, B.İ. (1978) Emotion like the value of. Moskva: Politizdat,272 p.
6. Drujinin ,V.Y. (2003) Emotions, feelings, psychology of will. Moskva: Sfera YM, 342p.
7. Ekman, P. (2010) Psychology of emotions. SPb .: Publisher: Piter, 319 p.
8. Izard, K.E. (2008) Psychology of emotions. M .: Piter, 460 p.
9. Joe Navarro and prof. Dr. Marvin Carlins. (2004) Body language. Baku: Law Publishing House,
10. Vilyunas, V.K., Gippenreiter, Y.B. (1984) Psychology of emotions: Moskva: 403 p.
11. Sigmund, F. (2021)Psychology of the Masses and Analysis of the Self
12. Psychology of peoples and masses (1985) Gustave le bon.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Xuraman Məhərrəmova

Göndərilib: 15.03.2022 Qəbul edilib: 15. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/44-50

Leyla Khudat Adgozalova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
müəllim
leyla.adigozalova@sport.edu.az

A HISTORICAL PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY AND TERM CREATION IN AZERBAIJAN

Abstract

The process of language development is closely linked to the historical, political, economic, social, and cultural development of a nation. Successful reforms, creative work, high economic growth, and sustainable implementation of national scientific development concepts carried out in Azerbaijan since independence have led to an increase in the level of development of science in Azerbaijan. The integration of scientific fields, the development of scientific knowledge in various directions, the strengthening of socio-political relations with othercountries, also influenced the development of the terminological base in all fields of science, including sports terminology.
Key words: terminological system, research, different stages of development, the origin and creation of sports terms

Leyla Xudat qızı Adgözəlova

Azərbaycanda terminologiyanın inkişafı və terminin yaradılmasının tarixi perspektivi

Xülasə

Dilin inkişafı prosesi xalqın tarixi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyamızın davamlı şəkildə həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Elmi sahələrin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici ölkələrlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elmin bütün sahələrində, o cümlədən idman terminologiyasında terminoloji bazanın inkişafına da təsir göstərmişdir.
Açar sözlər: *terminoloji sistem, tədqiqat, müxtəlif inkişaf mərhələləri, idman terminləri*

Giriş

It is a fact that the development of each language is closely linked to the historical development of a nation. The events and changes taking place in society are first of all reflected in the language. Changes in economic and cultural life have a strong impact on the development of a language, especially its vocabulary. Such changes occur gradually over a long time during its development. Thus, the process of language development continues in the same sequence, the pace of development differing in different periods of history. Social changes in the history of statehood affect the lexical structure of the language, including the terminological system. Researchers have divided the history of the development of terminology into different stages. These conventional divisions are determined by the stages of the history of the development of literary language. For example, M.Sh. Gasimov divided the stages of development of terminology as follows:

- The period from the VII-XIII centuries to the 30s of the XIX century.
- The period from the 1930s to the establishment of Soviet power in Azerbaijan.
- The period after the establishment of Soviet power in Azerbaijan (1).

Each of these periods reflects the characteristics of term creation to some extent. Significant development of the terminological system took place in the post-independence era, and it is important to include in these divisions the period after Azerbaijan gained independence. This stage played a great role in the development of the terminological system of Azerbaijan, as well as in the development of the science of terminology.

Close analysis of the development of terminology in the first stage demonstrates that this stage is associated with the formation of literary language and development of the oral-literary language. As the

oral literary language appeared earlier, we see that the terms used in the epos "Kitabi-Dada Gorgud", one of the first examples of oral literature, belong to different aspects of life. The use of the national language as a source can be considered a characteristic feature of the creation of the sports terms of the first period. These terms are based on the vernacular and cover various areas. Most of the terms included in the vocabulary of our language are based on national words, many of which have been used since ancient times. The development of written literary language is determined by the level of oral literary language. Although the tradition of writing in Persian was strong in the 11th and 13th centuries, term creation in oral literature was based more on the use of common words. The period from the 13th century to the 1930s is a very large unit of time for a stage. However, it is an undeniable fact that the artistic style was the leading one, played the role of a source for other styles and both artistic and artistic-philosophical works were used more to study the terminology during that period.

In the 19th century, the formation of the national language, the formation of a scientific style, and the introduction of new terms into the lexical layer further enriched the terminology. The emergence of journalistic and formal-epistolary styles has created a wide range of terms. Terminological vocabulary covering different areas of scientific style was formed based on different styles. Several words used in the vernacular were used as terms and took on new meanings.

The use of words and phrases used in the vernacular to express scientific concepts by writers and publicists of the XIX century such as M.F. Akhundov, H. Zardabi, N. Vazirov, and others served to enrich the terminology. The terminological vocabulary that emerged during this period was based on three sources: 1. The national language; 2. Arabic and Persian; 3. Russian.

The beginning of the twentieth century is a period in the history of the Azerbaijani people, rich in complex socio-political and cultural events. The development of science in the native language, the publication, and dissemination of scientific literature, textbooks, in particular, the formation of scientific style is associated with this period. New socio-political meetings, the rapid development of science and culture, organization of secondary and higher schools, research institutions, increasing the number of publications, writing textbooks, and scientific works in the Azerbaijani language gave impetus to the expansion of the social function of language. However, there was no systematic scientific language defined in the Azerbaijani per the requirements of the time. Therefore, in scientific works, textbooks, and terminological dictionaries, so many words and phrases belonging to the Arabic and Persian languages were used to express the terms that required special explanations to understand them. Taking into account the requirements of those years, on the initiative of N. Narimanov and S. Agamalioglu, a special body - the Terminology Commission under the Council of People's Commissars of Azerbaijan - was established in the republic to form a scientific language in the Azerbaijani, create textbooks for teaching and leading terminological work. Taghi Shahbazi was appointed as the chairman of the commission. The Terminology Commission developed and published a dictionary of several terms related to various fields - mathematics, geography, chemistry, and economics. During these years, special principles were developed to purify the Azerbaijani language from words of Arabic-Persian origin. They considered that the main way to form new terms was based on adding the beginning (prefixes) or the end (suffixes) to all terms under the grammatical laws of the Azerbaijani language. Therefore, the principle of substituting Azerbaijani words for the Arabic-Persian words used in the terminology was adopted as the basis. As a result, scientific and technical terms that have long been used in dictionaries in the Azerbaijani language have been replaced by artificially created words the meaning of which is hardly been understood. In the 20s of the last centuries, purism was allowed while creating socio-political, scientific-technical terms in the Azerbaijani language. They aimed to clean the vocabulary of the literary language, especially the terminology, from Arabic and Persian words, to bring the literary language closer to the vernacular and to develop it on this basis. Simultaneously, in the process of creating the term, the naming method was widely used, taking into account the function of individual concepts.

The next stage can be associated with the arrival of Bakir Chobanzadeh in Azerbaijan and his work mainly in the field of terminology. He engaged in serious scientific work on the alphabet, dialectology, methodology, history of language, etc., and prepared several reports and articles on terminology and presented them to the world of science. The language conference held in Baku in 1931 also played a big role in the expansion of terminological work in Azerbaijan. Among various issues, the issues of term creation were discussed at the conference and the following principles were put forward for the

compilation of the terminological dictionary: 1. Scientific terms should be translated into the vernacular first; 2. International terms that cannot be translated should be accepted in the original form; 3. The terms used in the past in the world of literature and science should be preserved; 4. The terms related to the structure of socialism in the Soviet Union should be accepted the same as they are. (2) Despite all these attempts, during the war, terms derived from Russian were used more commonly in our language. Successful reforms, creative work, high economic growth, and sustainable implementation of national scientific development concepts carried out in Azerbaijan since independence have led to an increase in the level of development of science in Azerbaijan. The integration of scientific fields, the development of scientific knowledge in various directions, the strengthening of socio-political relations with othercountries, also influenced the development of the terminological base in all fields of science.

Acceleration of collection, approbation, and application of terms developed in the Azerbaijani language, as well as new ones, improvement of scientific and technical concepts in our language based on a single system, was the requirement of the time. In 2000, the Terminology Committee under the Presidium of ANAS (Azerbaijan National Academy of Sciences) was renamed the Terminology Commission. During these years, significant work has been carried out to develop terminology. Thus, the formation and significant work in the field of terminology in the Azerbaijani language as well as in many fields of science and technology, economy, culture, the new emerging technologies in computer science, e-learning, aviation, automation, etc. have been done. The development of science, which serves the state’s independence, socio-economic and national-spiritual development of Azerbaijan, the protection of material and spiritual values in this process, has become one of the main directions of state policy.

It should be noted that the foundation of scientific research on terminology in the Azerbaijani language was laid in the first half of the twentieth century by Azerbaijani scientists B. Chobanzadeh, M. Shiraliyev, A. Orujov, and A. Demirchizadeh. Since that time terminology has been studied intensively. Various articles and books in this field have been published so far and other problems of terminology have been touched upon. In 1967 M. Gasimov, who had a special contribution to the development of Azerbaijani language terminology, published the book entitled "How terms are created in Azerbaijani " (3), which was the first step forward. After that the work on terminological research and compiling of terminological dictionaries in many different fields became widespread. At the heart of this large-scale work are the main methods of creating terms. Speaking about this, we mention the method of "translation of Russian terms with equivalent words". In the book "Theoretical bases of the terminology of the Azerbaijani language" published in 1973, we come across the name of a new method, which is called "the method of shortening and abbreviating words" (abbreviation).

The study of terms covering various fields of science in Azerbaijani linguistics is a new phenomenon. Research in the field of terminology in recent years includes the following works:"Western European derivations in the technical terminology of the Azerbaijani language" (R. Jafarov, 1990); "Military terminology of the Azerbaijani language" (D. Bagishov,1990);"Terms of Azerbaijani folk medicine" (A. Jafarova,1994);"Historical-comparative analysis of military terms in the Azerbaijani language" (Y. Mammadli,1995); "Carpet terms in the Azerbaijani language" (M. Abdullayeva, 1997); "Distributive features of engine terms" (P. Agayev, 1998); "Ways of formation of military terms in modern Azerbaijani language" (I.Gasimov, 2000); Dictionaries of Azerbaijan language (KuliyevaKh. 1990-2000) ; "Formation and development of military terminology vocabulary in Azerbaijani language" (2001); "Comparative study of linguistic terms in the Oghuz group of Turkic languages" (K. Karimova,2006) (4)

All these books were related to the issue of terminology and various opinions were expressed about the ways of obtaining and methods of creation of terms. Scientific research in this direction continues today, and a large number of monographs in various fields of terminology have been published. Of course, the research work in this direction is more practical, but various issues of terminology are studied and analyzed from a theoretical point of view, which proves once again that the quality of terminological research in Azerbaijani linguistics is constantly increasing.

The events of the early 1990s, as in other fields, had a profound effect on science, including linguistics. The process of enrichment of the Azerbaijani language, which is an integral part of the national culture, began as a result of different languages and different approaches. In Western Europe, the interaction with neighboring Turkic languages influenced the development of terminology. The use

of European and Turkish languages has certain historical roots. Beginning in the 19th century, terms of European origin were developed in our language through Russian. In general, many international terms were the result of the establishment of relations between different countries and languages in certain areas.

During the years since independence, the following trends are observed in the emergence of terms related to various fields of science:

1. Terms based on the internal capabilities of our language;
2. Terms derived from European languages;
3. Terms derived from Turkish languages.

After the collapse of the Soviet Union, there were delays in the publication of books in Azerbaijan. There was a slowdown both in the field of vocabulary and in the printing of other materials. Nevertheless, terminological dictionaries in various fields were published, including "An explanatory dictionary of physical and mathematical terms in the Azerbaijani language" (S. Sadigov 1998); "Azerbaijan agricultural terms" (Mahsati 1998); "Short explanatory dictionary of Azerbaijani-Russian and Russian-Azerbaijani archival terms" (Babayeva, 1998); "Dictionary of Azerbaijani-Russian ethnographic terms" (1987); "Dictionary of market economy terms" (1993); "Dictionary of religious terms" (N. Seyidaliyev, 1996); "Economic terms" (Pashayev, Allahverdiyev 1994); "Dictionary of detailed epidemiological terms" (1990); "Ancient Azerbaijani musical terms" (Z. Safarova 1997); "Russian-Azerbaijani-English terminological dictionary of oil and gas" (1999); "Russian-Azerbaijani-English terminological dictionary of gas" (1997); "Russian-Azerbaijani dictionary of management terms" (1991); "Russian-Azerbaijani dictionary of technical terms" (1996); "Russian-Azerbaijani-English dictionary of technical terms" (1997), etc. In the history of Azerbaijan, sport can be called a phenomenon of the twentieth century. Despite its general, universal character, today it is a part of Azerbaijani culture, politics, economy, national traditions, and self-awareness. The main factor in sports, regardless of the nation, is the person. The history of the Azerbaijani people is ancient, so the development of sports dates back to the distant past. Two thousand years ago, when bronze tools were developed in Azerbaijan (Bronze Age), we came across inscriptions and dances reflecting various physical movements of people. Ancient rock inscriptions in Gobustan are a vivid example of this. Rock carvings and cartoons depict hunting scenes, animal figures, human dances, and other physical movements. We can see early sports words in the work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who lived in the 12th century. He described the heroism of the Azerbaijani people, especially the skill of the wrestlers in his famous poems written 800 years ago. There is a lot of information about physical movements in the cultural monuments of the ancient East, which are associated with written and oral folklore. The other examples of words related to sports vocabulary are mentioned in the book "Avesta", written before IX-VI centuries BC and emphasizes the purity and beauty of the human body and the importance of preserving this beauty. In folk tales and legends, heroes and heroines have always been selected for their physical training, and in this regard, they have been set broad and complex requirements.

The new stage in the development of sport in the late twentieth century, is especially noted in the history of the Azerbaijan Sports Movement. It was the time when Ilham Aliyev became the president of the NOC that gave impetus to the rapid development of the Olympic Movement in our country and ensured its active participation in the International Olympic Games Movement. Today various fields of science, as well as linguistics, especially the field of terminology have focused on studying sports phenomena in Azerbaijan. The main reason for this is the desire of linguists to fully understand the language of sports and convey it to people in the right way. The sports lexicon of the Azerbaijani language consists of rich and colorful lexical-semantic word groups that come from the material and spiritual culture of our people. They play a special role in the enrichment of our language, because in our opinion, the wordsare very important for language, "without words, no idea can be expressed. Sports terminology, which is a part of the general terminological system, plays its role not only in the lexicon of sports but also in the general lexical fund of the literary language in general." (5)

Sports terms have become one of the current topics of linguistics. The latest research in this field has been revealed in the work of Professor I. Mammadli "Terms related to sports and physical education in the newspaper vocabulary" in which he studied names of sports/games as an integral part of ethnographic vocabulary, he also wrote about the development of sports in modern times in his

monograph called "Vocabulary of newspaper language" (6). Researcher H. Hasanov, who spoke about the lexical structure of our language, wrote about this issue in the book called "Vocabulary of modern Azerbaijani language". The author divides the terms related to sports into certain groups on the relevant topics, including words related to the types of sports, its venues, sports equipment, tools, types of competitions, etc. It is also worth mentioning V. Balayeva's article "On the terms of physical education and sports in the Azerbaijani language" (7). Studying the process of deriving sports terms from other languages, the author divides sports terms into several lexical groups. The research of sports terminology of S. Sadigov (8) and S. Huseynov's book "Explanatory Dictionary of Sports Terms" (9) also attracts attention. Sports terms were studied by A. Khalilova whose dissertation on the theme of "Sports vocabulary in the Azerbaijani language" (10), analyzed history, areas, sources, and methods of formation of sports vocabulary in the Azerbaijani language. The significance and mission of sport have changed as the sport has now become not only a profession, "a means of making living both for athletes and their administrators (officials, coaches, organizers), but a branch of the entertainment industry, which has resulted in the increased significance of commercial activities."(11) Nowadays, sports technology has turned out to be a technical language for a broad circle of users. Due to rapid advances in the sphere of technology and media, the number of sports competitions has increasedon a global level, exposing different host countries, at the same time popularizing the countries, their people and culture, as well as the local sports. Azerbaijan has hosted prestigious international competitions in various sports, such as the Formula 1, European Chess Championships, 2012 FIFA U-17 Women's World Cup, First European Games 2015. Simultaneously with these events, sports terms have been introduced into the Azerbaijani language. This process is progressing so rapidly that the terms borrowed from the foreign languages are used in their original forms or are "not professionally" assimilated and used en masse in the Azerbaijani language. Thus, to enrich the vocabulary of the language it is first of all necessary to study the vocabulary itself, select sports terms, systematize and classify them, and then learn their structural, semantic, etymological features.

Each of the sports in Azerbaijan has an independent terminology system that requires a separate analysis. While the mechanism of formation of sports terms in the Russian and English languages have been extensively studied scientifically it is not the same in the Azerbaijani language. Nevertheless, the compilation of new multilingual dictionaries in various fields in the same languages remains a topical issue, because dictionaries of general sports terms compiled in different periods have already lost their relevance.

Today, as in all world languages, the English language occupies a dominant position in the formation of sports terms and that applies to the Azerbaijani language as well. Almost all new sports terms in the English language have the right to be developed in various forms (either literally or colloquially) while adapting them to the Azerbaijani language. At this stage, acquisitions of sports terms are activated through intensive adaptation to the language, as a result of active use they expand their meaning, which increases their functional and stylistic capabilities.

Sports terms used in the Azerbaijani language can be divided into three groups in terms of origin:

1. Sports terms of national origin. Such terms can be historically explained in two groups:

- the ancient sports terms of Azerbaijan; e.g., trick names, race names, game, game-related names, words related to wrestlers, etc.
- b) Modern sports terms of Azerbaijan.

2. Sports terms of general oriental origin:

- those in the form of the whole words: hakim, hücum (referee, attack, etc.);
- b) those in the form of compound words: onbirmetrlik, estafetötürən, yerdəyişmə (eleven-meter, relay, displacement, etc.);
- c) In the form of double words: əks-hücum, əksoyun, əks-tutma (counter-attack, counter-attack, counter-catch, etc.);
- d) in the form of word combinations: hərəkət sürəti, sürətli eniş (speed of movement, rapid descent, etc.).
- 3. Sports terms of European origin.
- a) English origin: futbol, basketbol, həndbol, pas, rinq, boks, qolf, softbol, sport (football, basketball, handball, pass, ring, boxing, golf, softball, sports, etc.);
- b) of French origin: estafet (relay);

- c) German origin: ştanq (barbell);
- d) Italian origin: dama, salto, atlet (checkers, somersaults, athletes);
- e) Greek origin: gimnast, stadion, akrobatika (gymnast, stadium, acrobatics, etc.);
- f) Russian origin: konki, brus, bulava (skates, a bar, a stick, etc.) (The list could go on). The frequency of development of these terms is taken into account. (12)

In our opinion, the words and terms that enter the Azerbaijani language without any changes or with some changes are lexically semantically mastered in this language. Since the meaning of each foreign term in our language or the concepts defined by such terms doesn't often exist in this language, they must find a place in the dictionary of the Azerbaijani language both as a lexical unit and the sense it expresses, understood, and used by the scientific community.

The fact that the creation of a national term is based on a literary language undoubtedly serves to make the terms easier to understand, pronounce and remember. Innovations in various fields also lead to the naming of new concepts and notions in a language.

In modern times, the process of enriching the terminological vocabulary is faster. Although the Azerbaijani language has all the opportunities to create new terms, for some reason, the focus is on borrowed words, rather than the internal capabilities of the language, that is applying the word-formation method of literary language to terminological words used in our ancient literature and dialects.

The creation and enrichment of terms in the Azerbaijani language mean the process of independent word formation in this language. The following methods are used when creating terms based on the internal capabilities of the Azerbaijani language:

1) Semantic method;
2) Morphological method;
3) Syntactic method;
4) Calque method;
5) Abbreviations

Creating sports terms semantically - In the semantic method, the semantic load of the word increases, i.e., the meaning expands. As in any field, if you look at sports terminology, you can find a large number of semantic terms. Thus, the semantic method is the first in the creation and enrichment of terms in the language in different areas. This process arises both due to the internal capabilities of our native language, as well as due to the borrowings from other languages. For example, " atma, aut, avar, boks, bal, salto, rolik, rodeo, ritm, rəqs, reqbi, estəfet "(throwing, out, rowing, boxing, ball, somersault, roller, rodeo, rhythm, dance, rugby, relay) There are thousands of such words in our language. Such terms are formed through semantic conversion.

One of the main methods of term creation in the Azerbaijani language is the morphological method. This method is widely used in the creation of terms in different languages. Our linguists have repeatedly noted the role of the morphological method in word creation in general, as well as in the creation of terms related to various fields of science and technology. S. Jafarov notes that the process of formation of new words morphologically in our modern language is productive (13). The morphological method is characterized by the addition of word-forming suffixes to the roots of words to express any concept; the quantitative plurality allows the use of this method more in the creation of terms.

Conclusion

There are wide opportunities for the morphological creation of terms in the modern Azerbaijani literary language. Currently, about fifty suffixes are in use to create terms in our language. M. Huseynzadeh writes about word-forming suffixes: "Their main role is to create a new word from a word, so it is very important in the language. These suffixes are one of the main factors in the development of language, i.e., in the expansion and enrichment of vocabulary due to new words. Most of the newly formed words in the dictionary of the literary language are formed only based on the suffixes."(14). For example:

- Suffix – çi: e.g., müdafiəçi - defender, məşqçi - a coach, velosipedçi -a cyclist, etc.
- Suffix- çu/çü: e.g.,boksçu - a boxer, üzgüçü - a swimmer, etc.

- Suffix- lik: e.g., aktivlik - activity, çeviklik - agility, birincilik - priority, sıxlıq- density, etc.
- Suffix - ma/mə:e.g.,atma - throw, vurma – stroke, dönmə- rotation
- Suffix – iş:e.g., çağırış - call, çıxış - exit, gediş - departure, qaçış - running

Despite so much research, sports terminology is so rich in scope and variety of topics that it cannot be analyzed in a single study. Though some research has been carried out in this sphere there are still a lot of gaps in translation, assimilation, and spread of sports terms.

Ədəbiyyat

1. Qasımov, M.Ş. (1973) Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları AzSSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.- Bakı: Elm, 186 s.
2. Kazımov, Q. (2010) Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı
3. Kazımov, Q. (2009) Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı; I fəsil. Dünya dillərinin qohumluğu. Monogenez. s. 11-12
4. Kərimova, K.M. (2004) Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. Fil.elm.nam...dis.Bakı:
5. Həsənov, H. (1988) Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif
6. Məmmədov, İ. (2010)Qəzet dilinin leksikası". Bakı: Elm və Təhsil
7. Balayeva, V.G. (1988) Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı.: APU, səh.300-301
8. Sadıqova, S. A. (2011) Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm", 380 səh.
9. Hüseynov, S. (2009) İzahlı idman terminləri. Bakı: Yazıçı
10. Xəlilova, A.Z. (2014) Azərbaycan dilində idman leksikası. // 5706.01 - Azərbaycan dili / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın aftoreferatı, Bakı, 29 s.
11. Abdullayev, B.A. (1988) Bəzi terminlər haqqında mülahizələrim. // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988, səh. 15-20
12. Hüseynova, N.S.(1994) Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişaf tar
13. Cəlilov F.A. (1994)Azərbaycan dilinin morfonologiyası. B.: Maarif, 1988.ixi. Namizədlik diss.avtoref. Bakı, 27 səh.
14. Hüseynzadə, M. (1983) Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı: Maarif, 240 səh.
15. Gordana M.Ljubiele Some facts about sports terminology, ЗборникРадова, 2019
16. Ales Klegr, Sports terminology as a source of synonymy in language, Charles University Prague, 2019, pp. 163-186
17. Josh Howard, On sport public history, Vol. 45,No 1, (spring 2018) pp 24-40

Rəyçi: fil.ü.f.d. Lalə Əhmədova

Göndərildi: 07.02.2022 Qəbul edildi: 21.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/51-57

İradə Əlibala qızı Yusifova
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
irada.yusifova@list.ru

DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU (MİXAİL ALEKSANDROVİÇ ŞOLOXOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında müharibə və onun insan taleyinə təsiri haqqında çoxlu əsərlər yazılmışdır. Müharibə psxologiyasına nəzər salsaq situasiyalar dəyişdikcə insanların bir-birinə münasibətinin də dəyişdiyini, sülh şəraitində bir cür davranan adam müharibə şəraitində tamam başqa bir insana çevrildiyini müşahidə etmək mümkündür. Görkəmli rus yazıçısı M.A.Şoloxovun sözügedən əsərlərində bu proseslər bütün incəlikləri ilə ədəbi təsvirini tapmışdır.

Tədqiqatçı əmindir ki, M.A. Şoloxovun müharibə mövzulu əsərləri gənc nəslin hərbi - vətənpərvərlik tərbiyəsinə təsir göstərən ən qiymətli incilərdir. İstedadlı yazıçı bu mövzulu əsərləri ilə sübut etmişdir ki, ədəbiyyat harmoniya, balans yaratdığı halda, müharibə insanlığa bədbinlik gətirərək bu balansı dağıdır.
***Açar sözlər*:** *müharibə, M.Şoloxov, povest, vətən, roman*

Irada Alibala Yusifova

The theme of war in world literature (based on the works of Mikhail Alexandrovich Sholokhov)

Abstract

Many works of art have been written about war and its impact on the fate of people. If we look at the psychology of war, we will see that as the situation changes, the attitude of people towards each other changes, and a person who behaves the same way in peacetime becomes a completely different person in a war. In these works, this process found a literary description with all its subtleties.

The presence and manifestation of new wonderful works on the military-patriotic theme leads to the development and education of higher emotions in people. Literature creates harmony, balance, and war destroys them.

The content of the analyzed works shows that the heralds of peace raise their voices against all the wars that devastated the continents and claimed the lives of millions of soldiers and people. This theme is still actual today.
Key words: *war, M. Sholokhov, story, motherland, novel*

Giriş

İnsanlıq mövcud olandan müxtəlif səbəblərdən müharibələr baş vermiş və bu müharibələr acı nəticələrə, insan fəlakətlərinə, faciələrə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar onu deməyə imkan verir ki, ədəbiyyatda müharibə və insan heç vaxt köhnəlməyən mövzulardır. Unudulmayacaq bir məsələ də var ki, insanların müharibəyə baxışı da zamanla dəyişir. Troya müharibəsi fərdlərin toqquşması nəticəsində baş vermişdi və müharibənin iştirakçıları bu savaşı alın yazısı kimi dəyərləndirsələr də, sonrakı dövrlərdə baş verən müharibələrin mahiyyəti dəyişərək, fərdlərin savaşı toplumların savaşıyla, toplumların savaşı isə xalqların savaşı ilə əvəz olunmuşdur.

1. Dünya ədəbiyyatı və müharibə mövzusu

Dünya ədəbiyyatında müharibə mövzusunda yazılmış çoxlu sayda ədəbiyyat inciləri mövcuddur. Bunlardan biri qəhrəmanı son nəfəsinəcən döyüşərək qəhrəmancasına həlak olmuş bütün naməlum əsgərlərin rəmzi hesab olunan Boris Vasilyevin “Adı siyahıda yoxdur” povestidir. Digər müharibə mövzulu əsərlərdə də hadisələr real həyatdan götürülmüşdür. Leytenant Drozdovskinin həyatının bir gününün təsvir olunduğu, 1942-ci il Stalinqrad döyüşünün bütün dəhşətlərini oxucunun gözləri qarşısında canlandırılan Yuri Bondarevin “Qaynar qar” romanı bu maraqlı əsərlər sırasındadır. Birinci

Dünya Müharibəsi dövrünə nəzər salsaq, Brook və McCrae'nin əsərləri, qarşıdurmanın ilk mərhələlərində müharibə qurbanlarının vətənpərvərliyini tərənnüm etsə də, zaman keçdikcə müharibənin amansız dəhşətləri insanlarda daha qaranlıq düşüncələrə səbəb oldu. Bəziləri, ingilis şairi Vilfred Oven kimi, yazılarında müharibənin acınacaqlı həqiqətini əks etdirməyi özlərinin borcu hesab etdilər.Ovenin yazdığı kimi: "Bu gün bir şairin edə biləcəyi yalnız xəbərdarlıq etməkdir. Odur ki, əsl şair doğru danışmalıdır. "Məhv olmuş gənclik Marşı"nda Oven "mal-qara kimi qırılan" və "silahların dəhşətli qəzəbi" olan əsgərləri təsvir edir. Müharibənin dəhşətli gerçəkliklərini əks etdirən digər görkəmli əsərlər arasında ingilis yazıçısı Ford Madox Ford tərəfindən "Paradın Sonu" və Şərq cəbhəsindən rus - sovet yazıçısı Boris Pasternak tərəfindən əsas xarakterin döyüş meydanlarında aldığı xəsarətlərin təsvir edildiyi *"Dr. Zhivago"* əsəri mühüm yer tutur. "Böyük müharibə" nin ən məşhur əsərlərindən birində amerikalı yazıçı Ernest Heminquey Birinci Dünya müharibəsinin xaotik, sərt fonunda bir əsgər və bir tibb bacısının tutqulu sevgi hekayəsini oxucularına təqdim edir (12). Birinci Dünya müharibəsinə ədəbi cavab yalnız cəbhədəki dəhşətlərin real təsviri deyil, eyni zamanda müharibənin özündən sonra cəmiyyətdəki buraxdığı izlərdir.Tanınmış ingilis yazarı Virginiya Volf, əsərlərində müharibənin təsirindən yaranmış bəlaları, fəlakətləri əsas göstərmiş, müharibə törədicilərini müharibənin acı həqiqətlərini görməyə çağırmışdır. Müəllif məşhur romanı "Mrs Dallovay"ı yazarkən, müharibə bitsə də, hər kəs, o cümlədən romanın qəhrəmanlarından biri, post- travmatik stress pozuntusu kimi tanınan ağır bir beyin sarsıntısı keçirmiş və onun təsiri altında qalmışdı (8).

Müharibədən qaynaqlanan məyusluq ənənəvi yazı tərzini pozan, təbiətə dair romantik baxışları tərk edən və personajların daxili dünyasına yönəlmiş bir janr olan modernizmin yaranmasına təkan verdi.Tanınmış alman yazarı Erik Maria Remark "Qərb cəbhəsində hər şey sakitdir" kitabında yazdığı kimi: "İndi biz hələ müharibə içərisində olduğumuz üçün bütün şeylər içimizdə daş kimi boğulur, müharibədən sonra yenidən oyanacaqlar və sonra həyat və ölümün ayrılması başlayacaq" (5).

Müharibə və onun insan taleyinə təsiri haqqında istər Qərb ədəbiyyatında, istərsə də sovet ədəbiyyatında silsilə təşkil edəcək çoxsaylı nümunələr vardır. Mixail Şoloxovun"İnsanın taleyi", Konstantin Simonovun "Dirilər və ölülər"Aleksandr Tvardovskinin "Vasili Tyorkin" əsərləri bu silsilənin maraqlı nümunələridir. Bu ədəbi nümunələr oxucunun keçmiş və gələcək, olum və ölüm, sülh və müharibə barədə düşüncələrinə işıq tutur. "İnsanın taleyi" hekayəsi 1946-cı ildə yazıçının təsadüfən rastlaşdığı bir döyüşçünün öz həyat hekayətinin söyləntiləri əsasında yazılmışdır. K.Simonovun ən güclü nəsr əsəri hesab olunan "Dirilər və ölülər" əsəri də müəllifin Berlinə qədər keçdiyi döyüş yolunun təsvirini səhifələrində əks etdirmişdir. Aleksandr Tvardovskinin "Vasili Tyorkin" əsəri də əsl vətənpərvərlik örnəyinə çevrilmiş, Vətən uğrunda ölüm – dirim savaşı aparan əsgər, Vətənini ürəkdən sevən gənc Tyorkinin simasında səngər yoldaşını, köhnə dostunu, özünü görmüş, əsərin təsir dairəsi o qədər güclü olmuşdur ki, döyüşçülər tezliklə əsərin baş qəhrəmanını örnək kimi qəbul edib ona bənzəməyə çalışmışdılar. "Əsl insan haqqında povest" əsəri qələmə alan arxa cəbhədə partizanlıq etmiş, qanlı Stalinqrad və Kursk döyüşlərində vuruşmuş müəllif Boris Polevoy bu əsərində döyüş zamanı təyyarəsi vurularkən hər iki ayağını itirmiş, amma özündə güc və iradə taparaq yenidən cəbhəyə qayıtmış təyyarəçi Aleksey Meresyevin həyatını dolğun şəkildə təsvir etmişdir.1942-ci ildə könüllü cəbhəyə yollanan Viktor Astafyev "Lənətlənmiş və öldürülmüş" romanında müharibəni – "insanlıq adına ləkə" kimi qiymətləndirmiş, müharibənin törətdiyi dəhşətləri bütün təfərrüatları ilə təsvir edərək məqsəd və məramından asılı olmayaraq onu insanlığa qarşı ən böyük cinayət adlandırmışdır.

Boris Vasilyevin "Üfüqlər burada sakitdi "romanındakı hadisələr də real tarixi faktlara söykənir. Böyük Vətən müharibəsi zamanı yeddi cəsur döyüşçünün Murmanska silah-sursat daşıyan qatarı partlatmağa cəhd göstərən alman diversiya qrupunu məhv etməsi geniş rezonans yaratdı. Bu hadisəni qələmə alarkən isə müəllif real kişi qəhrəmanları romanda qadın qəhrəmanlarla əvəz etmişdi. Romanda qəhrəmanlıq, vəzifə borcu, döyüşən cəsur qadın əsasmövzular kimi göstərilir. Onlar vətənlərinin şərəfi üçün kişilərlə birlikdə mübarizə aparırlar. Hər biri bir insandır, hər birinin həyata dair planları, öz ailələri var. Ancaq qəddar müharibə hər şeyi əllərindən almışdır. Müəllif qəhrəmanın dili ilə müharibənin dəhşətli olduğu düşüncəsini səsləndirir,- çünki qadınların həyatının məhvi, bütöv bir xalqın həyatının məhvi demək idi.

Müəllif əsərdə möhkəm iradəyə malik olan rus qadınlarının uzun müddət işğala qarşı necə mübarizə apardıqlarını göstərmiş, onların hər birinin tərcümeyi-halından ayrı-ayrılıqda danışmaqla arxa və ön cəbhədə zərif cinsin nümayəndələrinin hansı sınaqlarla üzləşdiyini diqqətə çatdırmışdır. “Heç kimə aman verilmədi və bu şərtlərdə qızlar düşmənin amansız zərbəsini aldılar, hər biri müharibənin qurbanları oldu. Xalqın bütün qüvvələrinin iradəsindəki bu çıxılmaz gərginlik Boris Vasilyevin əsas ideyası kimi verilir. Bütün dünyanı nasizm zülmündən qurtarmaq üçün gələcək nəsilləri dünyaya gətirmək və böyütmək arzularını qurban verdilər” (10).

Birinci Dünya müharibəsindən sonra insanlıq tarixi tamamilə başqa bir mərhələyə qədəm qoydu və müharibənin törətdiyi acı nəticələr, dəyişikliklər həyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərdi. Güclü dövlətlərin siyasi maraqlarının toqquşması yeni müharibənin başlanmasına səbəb oldu. Hər dövrdə olduğu kimi müharibə dövrünün də yeni yazıçılar nəsli yetişməyə başladı. Bu dövrün parlaq simalarından biri uşaqlığı, gəncliyi müharibə ilə zədələnmiş və onun acı nəticələri bütün həyatına və yaradıcılığına təsir göstərmiş böyük rus yazıçısı M.A. Şoloxov idi.

Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatşünaslar Şoloxovu Tolstoy, Dostoyevski ənənələrinin davamçısı hesab edirlər. Gələcəkdə baş verəcək hadisələrin seçildiyi məkanın uzun-uzadı təsvirləri, idillik ovqat, təbiətin atmosferi və obrazların daxili aləminin bu atmosferlə uyğunlaşması, kinomatoqrafik detallar XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərinə xas olan təhkiyə tərzi idi. Bu ədəbi tipologiya 50-ci illərə qədər davam etdi. Sözsüz ki, M. Şoloxov realist yazıçı idi və öz yaradıcılığında da realizm ənənələrinə sonadək sadiq qaldı.

2. Mixail Aleksandroviç Şoloxovun yaradıcılığında müharibə mövzusu

XX əsrin böyük rus yazıçısı Mixail Şoloxovun yaradıcılığından danışarkən müharibədən danışmamaq mümkün deyil. Müharibə mövzusu Şoloxovun ən böyük əsərlərinin əhəmiyyətli mövzularından biridir. Bu mövzunu müəyyən edən ən əsas faktorlardan biri yazıçının özünün şəxsiyyətidir. Yazıçı əmin idi ki, o, mütləq cəbhədə olmalıdır. Müharibənin ikinci günü “Sakit Don” romanı üçün ona verilmiş birinci dərəcəli Stalin mükafatını SSRİ Müdafiə Fonduna köçürmüşdü. Daha sonra o, S.K.Timoşenkoya məktub göndərərək ondan xahiş etmişdi ki, onu Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordu sıralarına yazsın. Şoloxov cəbhəyə səfərbər olunmuş digər yazıçılarla birgə müharibəni “Qızıl ulduz”, “Pravda” qəzetlərinin və Sovet İnformbürosunun hərbi müxbiri kimi başa vurmuşdu.

Mixail Şoloxovun sənətkarlığı onda idi ki, hansı tərəfin qalib olmasından asılı olmayaraq müharibənin insanlığa vurduğu sağalmaz yaraları kiçik bir əsərdə göstərə bilmişdi. Professor Buludxan Xəlilov böyük yazıçı haqqında qeydlərinin birində haqlı olaraq yazır ki, “Yazıçı üçün təkcə mövzunun aktuallığı hər şeyi həll edə bilməz. Aktual olan mövzunu oxucuya təqdim etməyi bacarmaq lazımdır. Məhz bacarmaq. Bunu Mixail Şoloxov bacarmışdır” (Xəlilov, 2016:68). Yazıçının məhşur “Sakit Don” əsərində o dövrün, zamanın ruhu, intonasiyası qabarıq hiss olunur. Epoxanın daxili mexanizmi belə qurulmuşdu və M. Şoloxov da öz zamanının övladı idi. Amma “İnsanın taleyi” bütün ideologiyaların fövqündə olan bir əsərdir.

M.Şoloxuvun bütün əsərləri zəngin həyat təcrübəsinə və real həyat hekayələrinə əsaslanır. M. Şoloxov 1941-ci ilin avqustunda E.P.Petrov və A.A.Fadeyevlə birlikdə Qərb cəbhəsinə gəlmiş, oktyabrda Cənub cəbhəsinə, dekabrda Cənub-Qərb cəbhəsinə, 1942-ci ilin yanvarında isə Cənub cəbhəsinə göndərilmişdi. 1942-ci ilin sentyabrından 1943-cü ilin mayına kimi Stalinqrad cəbhəsində xidmət etmiş yazıçını əzablı, çətin həyatı, itkilərlə əzab və məhrumiyyətlərlə dolu olan cəbhə həyatı müdrikləşdirmiş, kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmışdı. Həyatda əzablar, çətinliklər insanı uğura aparan yolda önəmli bir faktordur. Şoloxov həmişə sovet xalqının qələbəsinə inanmışdır. Ancaq o, gözəl başa düşürdü ki, bu insan həyatları bahasına başa gələcəkdir. Mixayıl Şoloxovun həyat və yaradıcılığına da bu öz təsirini göstərmişdir. Təkzibedilməzdir ki, onun məşhur Nobel mükafatını almasında və dünyanın ən məhşur yazıçıları siyahısına daxil olmasında keçdiyi həyat yolu müstəsna rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, onun müharibə mövzusunda yazdığı “Sakit Don” əsəri 1965 –ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Ona Nobel mükafatı “Sakit Don” əsərində “Rusiya tarixi üçün mühüm dövrdə Don kazakları haqqında eposun mükəmməlliyinə və bədii təsir gücünə görə” verildi (13).

M.Şoloxov “İnsanın taleyi” əsərində həm bir vətəndaş, həm də bir yazıçı kimi böyük fəlakətlərə, bədbəxtliklərə səbəb olan müharibələri pisləyir, hegemon dövlətlərin öz məkrli siyasətlərini həyata

keçirmək istəklərinə qarşı çıxış edərək bütün müharibələrə qarşı etiraz səsini ucaldır. O, sözü gedən əsərdə Sokolov obrazını yaratmaqla müharibədə əzizlərini, doğmalarını itirmiş bütün insanlara təsəlli verir. Əsərin baş qəhrəmanı sayılan Sokolov bütün ailə üzvlərini itirməsinə baxmayaraq, müharibədən sonra tək qalmış Vanyanı himayəyə götürərək yaşamaq üçün özünə səbəb tapa bildi. Müharibənin çətin dönəmindən keçərək övladlarını itirən atalar atalarını itirmiş vanyalar üçün öz ataları əvəz etməlidir. Yazıçı müdrikcəsinə müharibənin insanları ayırdığı kimi, həm də onları birləşdirmək bəşəri ideyasını oxucularına sənətkarlıqla çatdırmışdır.Tanrı bütün itkilərin müqabilində Sokolova Vanyanı bəxş edir. Sokolov Vanyanın öz bəxtəvər uşaqlığını yaşaması üçün sonrakı həyatını ona həsr edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şoloxov Sokolov obrazında rus milli xarakterinin ən mühüm cizgilərini vermişdir. Sokolov faşistlərlə münasibətdə itaətkarlığa yox, təmkinliliyə üstünlük verməklə, rus insanının zəngin, sadə, insanlıq və şəxsi keyfiyyətlərini əks etdirmişdir ki, bu xüsusiyyətlər onun xarakterik cizgiləri kimi diqqəti cəlb edir (8).

Elə Vanyaya sahib çıxmaqla Andrey Sokolov müharibənin vurduğu yaraları bir fərd olaraq sağaltmaq istəyir, bu yolda özü nümunə olur. Çünki müharibənin törətdiyi dağıntılar xalqların tarixi taleyində dərin iz buraxır və bu yaraları sağaltmaq üçün uzun bir zamana ehtiyac yaranır. Şəhərlər dağılırsa, insan nəsli budanır, şikəst edilir, ruhi-mənəvi sarsıntılar insanların sonrakı həyatına təsir göstərir. Arxa cəbhədə sağ qalanlar da mənən yaralanmış insanlardır. Əsərdə müharibə bəşəriyyətin rifah içində yaşaması üçün bir maneə hesab olunur və yaşamaq, var olmaq üçün bu təhlükəni dəf etməyin lazım olduğu vurğulanır.

Don kazaklarının bəxtinə düşmüş məhrumiyyətlər, kataklizmlər Mixail Şoloxovun qələmində ədəbiyyat faktına çevrildi. "İnsanın taleyi" isə konkret olaraq bir fərdin və ya fərdlərin deyil, bütöv şəkildə insanlığın taleyini özündə ehtiva edir. Ədəbiyyatın başlıca predmeti insandır və Şoloxov bu əsərdə iki rus insanının timsalında həyatın əbədi qanunu olan doğuluş və ölümü bir hadisə kimi gerçəkləşdirir. Bu əsərdə insanın ölümü birbaşa təsvir edilmir. Ölümlə mübarizə aparan insanın tədricən ölümə məğlub olmasını, məhv olma prosesini ağrılı şəkildə göstərir. Amma bu ölüm həyatın sonu deyil, bütün itkilərə rəğmən insan yaşamağa məhkumdur. Ölənlərin yarımçıq qalan ömrünü qalanlar davam etdirir. Həcmcə kiçik olsa da əsərin mərkəzində mahiyyət etibarilə böyük bir məqsəd dayanır. Elə əsərlər var ki, əhatə dairəsi genişdir, amma dərin deyil. Amma "İnsanın taleyi" özündə həm genişliyi, həm də dərinliyi birləşdirir, oxucunun yaddaşında dərin iz buraxır. Bu əsərdə insanın məğlubedilməzliyi, həyat dözülməz olanda da özündə güc tapıb yaşamaq üçün bir səbəb tapa bilməsi xüsusiyyətidir (4).

Şoloxovun "Sakit Don" romanı dünya ədəbiyyatının ən qüdrətli əsərlərindən, şedevrlərindən biridir. Bu əsərin ən başlıca qəhrəmanlarından biri, bəlkə də lap elə baş qəhrəmanı zamandır. Sözü gedən əsərdə yazıçı həmin dövrün müharibə şəraitini və onun insanların həyatına, taleyinə təsirini dövrün bütün reallıqları çərçivəsində təsvir etmişdir. Şoloxovun "Sakit Don" əsərində konkret siyasi və tarixi şəraitdən asılı olmayaraq əbədi (ümumbəşəri) dəyərlərin əsas mənəvi imperativolduğu da oxucuya çatdırılır. Yəni əsərin problematikası milli problematikanın hüdudlarından kənara çıxır. M.Şoloxov bunu Qriqori Melexov obrazında bir-birinə qarşı ideologiyaların mübarizəsi ilə açıqlayır.Mərhum tərcüməçi Cahanbaxş Soloxovun "Sakit Don" əsərini dilimizə çox yüksək səviyyədə tərcümə etməklə, müəllifin insanlara çatdırmaq istədiyi dəyərləri bütün incəlikləri ilə təsvir etmişdir (1).

Mixail Şoloxovun "Sakit Don" roman - epopeyasında kapitalizmin yayılması- nın, Birinci Dünya müharibəsinin, rus inqilablarının və vətəndaş müharibəsinin kazakların həyatına və tarixi talelərinə təsiri əksini tapmışdır. Sadə əsgərdən diviziya komandiri vəzifəsinə, general rütbəsinə qədər yüksəlmiş Qriqori Melexovun obrazında çarizm, kapitalizm və sosializm tərəfdarına xas xüsusiyyətlər verilir. Lakin sonra isə bütün bu ideyalar qəhrəmanın içində öldürülür. Sonda müharibənin hər üzünü görmüşQriqori Melexov bir kazakkimi nə yaranmış sovetlərə qarşı çıxır, nə də ki, onun qurulması üçün mübarizə aparır. Arzusu ailəsinin başına keçib əkin əkmək, torpaq becərmək olmuşqəhrəman mübarizədən imtina edərək neytral mövqedə dayanır. Yaxınlarını,doğmalarını itirmiş Qriqori Melexov «həyatda onu torpaqla və bütün bu nəhəng, soyuq günəş altında parıldayan dünya ilə bağlayan yeganə yadigarı» oğlu Mişatka ilə qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Sakit Don"da yazıçı həmçinin milli mənsubiyyət probleminə də toxunur. Lakin, yazarlar bu problemi müxtəlif şəkildə əksetdirirlər.M.Şoloxov kazakların milli mənsubluğu sualına konkret cavab verir. Milli mənsubiyyətləri mübahisə doğuran kazaklar gah rus millətinin subetnik qruplarına aid edilir, gah da türk xalqları ilə qarışıqdan formalaşdığı iddia edilir. Kazaklar isə özlərini heç bir subetnosa və ya qarışığa aid etməyərək, özlərini ayrıca xalq hesab edirlər. M.Şoloxov "Sakit Don" roman-epopeyasında kazakların mənşələrinə necə yanaşması faktına komissar Ştokmanın kazakların rusların törəməsi olması replikasına cavabı ilə toxunur: "Kazaklar kazaklardan əmələ gəlib" (9).

M.Şoloxov "Sakit Don" roman-epopeyasında kazak etnosunun taleyini göstərir. "Sakit Don"un problematikası ənənəvi milli həyat tərzinin və dəyərlərin sosial kataklizmlər nəticəsində dəyişməsi ilə əlaqəlidir. Bu əsərdə xalqın keşməkeşli taleyi, müharibə və inqilabın mənəviyyatda əmələ gətirdiyi köklü dəyişikliklər realist üslubda göstərilir.Şoloxovun əsərlərindəki kazaklar rus ədəbiyyatında olan digər kazaklardan əsaslı şəkildə fərqlənir. "Sakit Don"da epoxal kolliziyalar təhlil və təsvir olunaraq təkcə bir nəfərin yox, bütöv bir sosial təbəqənin taleyi ön plana çəkilir.

Mixail Şoloxovun müharibənin təbiətə, insanlığa olan dağıdıcı təsirlərin, əsərdəki baş qəhrəmanın keçirdiyi hiss və həyəcanların gözəl, məxsusi bir üslubla təsvir olunduğu "Nifrət dərsi" əsərində göstərilir: Müharibə vaxtı ağacların da taleyi insanların taleyinə bənzəyir. Mən bizim topların atəşindən, güllələrindən kəsilib məhv olan böyük bir meşə sahəsi görmüşdüm. Həmin meşələrdə bu yaxınlarda Sş kəndindən qovulub çıxarılmış almanlar özləri üçün istehkam düzəltmişdilər. Onlar burada dayanmaq fikrində idilər, lakin ölüm ağaclarla bərabər onları da kökündən biçmişdi. Kəsilmiş şam ağaclarının gövdələri altında alman soldatlarının cəsədləri tökülüb qalmışdı. Parça-parça olmuş bu cəsədlər yaşıl pöhrəlikdə çürüyürdü. Çürüyən cəsədlərin kəskin, boğucu üfunətini mərmilərin qırıb parçaladığı şam ağaclarının qatranlı ətri də dağıda bilmirdi (Şoloxov,1975: s. 186). Əsərin obrazlarından olan leytenant Gerasimovun sözləri insanı düşündürür: Biz əsil döyüşçü kimi vuruşmağı da, nifrət etməyi də, ürəkdən sevməyi də öyrənmişik. Müharibə kimi məhəng daşında insanın bütün hissləri billurlaşır. Adama elə gəlir ki, sevgi və nifrəti heç vaxt yan yana qoymaq olmaz... Faşistlərin mənim vətənimə və şəxsən mənim özümə vurduqları zərərə görə mən onlara dərindən nifrət bəsləyirəm, eyni zamanda öz xalqımı bütün varlığımla sevirəm, onun faşizm əsarəti altında əzab çəkməsini istəmirəm. Məni də, bizim hamımızı da bu cür amansızcasına, misilsiz bir qəzəblə vuruşmağa vadar edən də məhz budur (Şoloxov,1975:210).

Şoloxovun oşerkləri tək oxucular deyil, həm də yazıçılar tərəfindən etimad və maraqla qarşılanırdı.

Özünün "Hərbi əsirlər" oçerkində Şoloxov qeyri-standart bir yol seçmişdi – o sadəcə vuruşan xalqın qəhrəmanlığını göstərmir, o bunu faşist hərbi əsirlərinin dili ilə diqqətə çatdırmışdır.

Müharibə mövzusu Şoloxov üçün yeni deyildi. O, artıq bir dəfə bu janra müraciət etmişdi. Şoloxovun "Sakit Don" roman-epopeyasının ikinci cildi vətəndaş müharibəsinə həsr olunmuşdu. Buraya Şoloxovun "Sakit Don"dan əvvəl yazmağa başladığı "Don hekayələri" kitabından Kornilov qiyamına aid fəsillər də daxil edilmişdi. Əsərin bu hissəsinin dəqiq tarixi vardır: 1916-cı ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəli.

Bolşeviklərin şüarları öz torpaqlarına sərbəst ağalıq etmək istəyən kasıbları cəlb edirdi. Ancaq vətəndaş müharibəsi baş qəhrəman Qriqori Melexovun qarşısına yeni suallar çıxarır. Hər iki tərəf, ağlar da, qaralar da bir-birini qıra-qıra öz həqiqətini axtarır. Qırmızıların yanına düşən Qriqori düşmənlərin qəddarlığını, barışmazlığını, qana susamışlığını görür. Müharibə hər şeyi dağıdır: ailələrin öz axarına düşmüş həyatını, dinc əməyi, ən axırıncı şeyini alır, məhəbbəti öldürür. Şoloxovun qəhrəmanları Qriqori və Pyotr Melexovlar, Stepan Astaxov, Koşevoy, praktik olaraq bütün kişi əhalisi mənasını anlamadıqları döyüşlərə sürüklənmişlər. Kimin və nəyin üçün onlar ömrünün baharında ölməlidirlər? Xutordakı həyat onlara xeyli sevinc, gözəllik, ümidlər, imkanlar bəxş edir. Müharibə isə - ancaq məhrumiyyətlər və ölüm.

Müharibənin yaratmış olduğu məhrumiyyətlər, insanları dərd-kədəri ilə bağlı əsərin səhifələrindən oxuyuruq: "...Günlər bir-birindən qüssəli, üzüntülü keçir,həmişə əndişə və təlaş içində, işdə-gücdə, ehtiyac içində, sevinci yarıtmaz, davaya gedənlərin insanlara verdiyi dərdi-sər içində itib-batırdı, ömrün necə gəldiyi, necə getdiyi bilinmirdi" (Şoloxov, 2006: 64).

Əsərin müəllifinin müharibəyə olan nifrət və etirazları qəhrəmanların danışığında da diqqətə çatdırılır. 44-cü polkun nümayəndəsinin çıxışı bu baxımdan diqqətçəkicidir. O deyir: "-Qardaşlar, qurultayımız bu ciddi işə elə yanaşmalıdır ki, xalqın qəlbinə toxunulmasın və hər işimiz əmin-amanlıqla qurtarsın! Biz qanlı müharibəyə yol verməməliyik. Onsuz da bizi üç il yarım səngərlərdə çürüdüblər" (Şoloxov, 2006: 239).

Müharibənin yaratmış olduğu aclıq və səfalətin izlərinin bədii əksi oxucunu M.A. Şoloxovun istedadlı qələminin əsiri edir. İstedadlı yazıçı bu dəhşətləri oxucusuna çatdıraraq onlarda amansız müharibələrə nifrət hissi aşılamaq üçün bütün bədii detallardan istifadə edir. Əsərin obrazlarından olan Bunçukun aşağıdakı sözləri dediklərimizin sübutudur: "Deməli, sən, qardaş, gör nə qədər aclıq çəkmisən ki, bircə dəfə adamın üzünə baxmaqla toxu acdan seçə bilirsən. Gör nə qədər müsibət və dəhşətə düçar olmusan ki, saçının hər çəngəsi bir cür ağarmışdır" (7, s. 217).

Müharibə ən yaxşılarını öldürür. Bunu dərk etdikdən sonra Qriqori silahı tullayır və doğma xutoruna qayıdır ki, doğma torpaqda işləsin, uşaqlarına gün ağlasın. Qəhrəmanın hələ heç 30 yaşı yoxdur, ancaq müharibə onu qocaldıb, ruhunun ən yaxşı hissəsini əlindən alıb, oda yaxıb.

Əsərin baş qəhrəmanı Qriqori Melexovun aşağdakı xəyalları ilə müəllif müharibə anlayışının məzmununu tam şəkildə açıqlayır: "Evə çataram, bir az dincələrəm, yaram sağalar, sonra da... – o belə düşünür və xəyalən əlini də yellədirdi. – sonra da işə baxaram. İş özü neyləmək lazım olduğunu göstərər" (Şoloxov, 2006:. 276).

Özünün ölməz əsərində Şoloxov tarixin şəxsiyyət qarşısında məsuliyyəti sualını ortaya qoyur. Yazıçı həyatı korlanan qəhrəmanının halına yanır.

Müharibə insanları kinli edib bir-birindən uzaqlaşdırır. Qriqori fikir verir ki, şüurdan "qardaş", "şərəf", "Vətən" sözlər, düşüncələr kimi ayrılır. Əsrlərlə möhkəm olan kazakların birliyi süquta uğrayır. İndi hər biri özünə və öz ailəsinə cavabdehdir. Öz hakimiyyətindən istifadə edən Koşevoy yerli var-dövlət sahibi Miron Korşunovu edam etmək qərarına gəlir. Mironun oğlu Mitka atasının qısasını almaq üçün Koşevoyun anasını öldürür. Koşevoy Pyotr Melexovu qətlə yetirir, onun arvadı Darya İvan Alekseyeviçi güllələmişdir. Koşevoy anasının ölümünə görə artıq bütün Tatarski xutorundan intiqam alır: gedərkən "dalbadal yeddi evə od vurur". Qan qan axtarışındadır.

Yazıçı göstərir ki, ölüm olan yerdə həqiqət ola bilməz. Həqiqət birdir, onun "qırmızısı" yaxud da "ağı" olmur.

Nəticə

Bədii əsərlərin cəmiyyətə təsirini dəyərləndirərkən Azərbaycan xalqının görkəmli mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazırdı: "Əgər insanları əsərlə qandırmaq, ağıllandırmaq, cahillikdən qurtarmaq mümkün olsaydı, onda İran xalqı Sədi Şirazinin əsərlərindən sonra dünyanın ən sivil xalqı olmalı idi" . Bədii – elmi fikrimizə Vurğun yadigarı olan Vaqif Səmədoğlunun da bu mövzuda maraqlı fikirlərinə nəzər salaq. O deyirdi: "Əgər yazıçının yazması ilə müharibə olmasaydı, Lev Tolstoyun "Hərb və sülh" əsərindən sonra iki dünya müharibəsi olmazdı" . Yəni bizim nə etməyimizdən asılı olmayaraq, ədəbiyyatın müharibə məsələsinə gücü çatmır.

Ədəbiyyat

1. Mustafa, F. (2019) "Bu əsərin qəhrəmanı zamandır", https:// www. yazyarat. com/yazi/ bu-eserin – bas – qehremani -zamandir-2019-12-13-201117
2. Qurbanov, Q. V. (2000) Şoloxov: mqnoveniya jizni, Rostov na Donu, Çvetnaya peçat
3. Xəlilov, B. (2016) Əbədiyaşar ədəbiyyat". – Bakı: Adiloğlu¸202 s.
4. Şərifova, S. M. (1987) Şoloxovun "Sakit Don" roman-epopeyası və F.Kərimzadənin "Qarlı aşırım" romanı: tarixi və bədii paralellər
5. Şoloxov, M.A. (2007) Povest və hekayələr. /tərcümə edənlər : Abbasov, Musayev B, Beyd, Hüseyn Şərif. – Bakı: Avrasiya Press, 360 s
6. Şoloxov M.A. (1975) İnsanın taleyi. (Hekayələr), Bakı: Azərnəşr, 255 s.
7. Şoloxov, M.A. (2006) Sakit Don: İkinci kitab, Bakı: Avrasiya press, 408 s
8. sckoolessay.ru.
9. https://sites.udel.edu/britlitwiki/the-first-world-war-and-literature/

10. https://www.history.com/news/how-world-war-i-changed-literature
11. https://unasmodno.ru/az/sostavlyaem-menyu/a-zori-zdes-tihie-harakteristika-geroev-iz-povesti-borisa-vasileva.html
12. https://www.academia.edu/26729324/The_Functions_of_War_Literature
13. https://www.encyclopedia.com/arts/culture-magazines/war-and-peace-american-literature
14. https://m.modern.az/az/news/94622
15. https://www.encyclopedia.com/arts/culture-magazines/war-and-peace-american-literature
16. https://sites.udel.edu/britlitwiki/the-first-world-war-and-literature/
17. https://www.academia.edu/26729324/The_Functions_of_War_Literature

Rəyçi: f.e.d. Lyudmila Səmədova

Göndərildi: 04.03.2022 Qəbul edildi: 19.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/58-63

Dilbər Vətən qızı Camali
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
doktorant
dilber.mehdiyeva@gmail.com

KÜL TARXAN, DOLODOYN VƏ BÖMBÖGÖR ABİDƏLƏRİNİN LİNQVİSTİK VƏ KULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Xülasə

Orxon-Yenisey abidələrinin kəşf olunan ilk nümunələrindən üzü bu yana ilbəil yeniləri tapılmaqda davam edir. Abidələrin dili-üslubu və daşıdığı kulturloji dəyərlər türkologiya üçün çox önəmlidir. Qədim türk yazılı abidələri Azərbaycanda araşdırılsa da son illərdə tapılan yeni abidələr hələ tədqiq edilməmişdir. Kül tarxan abidəsi, Bömbögör abidəsi və Dolodoyn abidəsi indiyə kimi Azərbaycanda tərcümə və nəşr edilməmişdir. Bu məqalədə abidələr haqqında məlumatlar verilmiş və mətnləri linqvistik və kulturoloji baxımdan araşdırılmışdır.

***Açar sözlər**: Kül Tarkan, Bömbögör, dolodoyn, abidələr, dil, kulturoloji*

Dilber Vatan Jamali

Linguistic and cultural analysis of Kul tarkhan, Dolodoyn and Bombogor monuments

Abstract

From the first discovered specimens of the Orkhon-Yenisei monuments, new ones continue to be found every year. The language and style of the monuments and the cultural values they carry are very important for Turkology. Although ancient Turkish written monuments have been studied in Azerbaijan, new monuments found in recent years have not yet been studied. The Kul Tarkhan monument, the Bombogor monument and the Dolodoyn monument have not yet been translated and published in Azerbaijan. This article provides information about the monuments and examines the texts from a linguistic and cultural point of view.

***Key words**: Kul Tarkhan monuments, Bömbögör monuments, Dolodoyn, monuments, language, cultural.*

Giriş

Qədim türk yazısı abidələri Azərbaycanda araşdırılsa da son illərdə tapılan yeni abidələr hələ tədqiq edilməmişdir. Kül tarxan abidəsi, Bömbögör abidəsi və Dolodoyn abidəsi indiyə kimi Azərbaycanda tərcümə və nəşr edilməmişdir. Bu məqalədə abidələr haqqında məlumatlar verilmiş və mətnləri ilk dəfə oxunub Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Son dövrlər yeni-yeni abidələr Orta Asiyanın müxtəlif bölgələrindən tapılmağa davam edir. Bu sahədə monqol türkoloqlar yeni tədqiqat üsulu seçərək yeni abidələrin tapılması, oxunması və qorunması istiqamətində işlər görməkdədirlər.

Kül Tarxan abidəsi: Abidə Monqolustanın Bulqan vilayətinin Xışıq-Ondor sumunda Arxanan təpəsinin 40 kilometirliyində qaya üzərində həkk olunub, Bulqan oymağında tapılmışdır. Hazırda tapıldığı yerdədə qalmaqdadır. Abidə qranit qaya üzərindədir. Üç sətirdən ibarətdir.

O. Namnandorx 1966-cı ildə şəkilləri və əlyazma nüsxələrini əldə etmişdir (8). Yazının kağız nüsxələrini Monqolustan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun alimi H. Luvsanbalda hazırlamışdır. Sonra E.Tryiarski, S.G.Klyashtorny, S.Karjaubay tədqiqatlar aparmışlar Qazaxıstan alimləri isə 2001 və 2004-cü illərdə tədqiqatlar aparmışlar (8). Abidədəki damğa işarələrinin və leksik vahidlərin quruluşu və yazı tərzi Orxon abidələrinə daha çox bənzəyir. Bu abidə indiyə kimi Azərbaycanda və Türkiyədə tərcümə və nəşr olunmamışdır. 2005-ci ildə monqol tədqiqatçı Ç.Battulqa özünün çəkdiyi fotolar əsasında oxumuş və monqol dilinə tərcümə etmişdir.

Abidə uzun qranit qaya üzərində iti iynə ilə həkk olunmuşdur. Üzərində 3 sətir qədim türkcə yazı vardır. Yazının çox da böyük bədii dəyəri yoxdur. Abidə Oroxn abidələri sırasına daxil edilsə də Yenisey abidələrinə bənzərliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qısa sətirlər abidəni qoyan şəxsin dilindən verilib. Digər Yenisey abidələrindəki kimi, "qutlu bolzun", "bedizdim" və s. ifadələr bənzərlik təşkil edir.

Tapılan abidələr Göytürk dövləti dövründə və ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış şəxslərə aid abidələrdir. Onların içərisində sıravi şəxslərə aid olanlarla yanaşı xaqanlara, yabqulara, tutuklara və s. titul və rütbə sahibi tarixi şəxsiyyətlərə aid abidələr də yetəri qədər çoxdur. Bəzən abidələr aid olduğu şəxslərin adları ilə adlansa da, çox vaxt onlar tapıldıqları yerə görə adlandırılıb.Tatbar xaqan abidəsi, Bilgə xaqan abidəsi, Kül tigin abidəsi, Tonyukuk abidəsi və s. Həsr olunduqları şəxslərin adı ilə adlandırıldığı halda Tepsey abidələri, İymə abidəsi, Elegest abidələri, Təle abidəsi, Kejilik Xovu abidəsi, Bay Bulun və s. abidələr isə tapıldığı yerlərin adı ilə adlandırılmışdır (9).

Kül tarxan abidəsinin oxunuşu və tərcüməsi:

1. *Teŋriken kunçuy : Yegen butur Erkin eki yılqı kün ... yaŋı Kül Tarkan kü edgü er erikten bui ....ar.... an ... kaya ak edgü bolzun*

Tərcüməsi:*tanrısifət şahzadə Yegən igid Erkin iki ilxı gün .... yeni Kültarxan yaxşı adam .... qaya ağ yaxşı olsun*

2. b...bitiçü bitidim : kaya Teŋiriken : kutluğ bolzun

Tərcüməsi*: yazı yazdım, qaya tanrısifət, qutlu olsun*

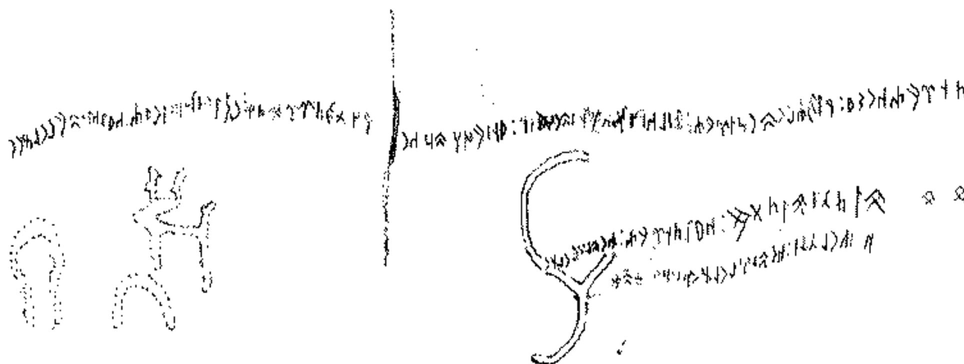
3. k...kulçuk .. kutluğ er ara bolzun bedizdim

Tərcüməsi: *k.... qutlu adam arasında olsun yazdım*

Teŋiriken: Bu sözlə Kül tarxan abidəsindən başqa Ongin abidəsinin 5, 6, 8-ci sətirlərində və III Orxon abidəsində qarşılaşırıq. Ə.Ə.Rəcəbli sözü *"tanrıyabənzər, tanrının kölgəsi, tanrının yerdəki nümayəndəsi və tanrının elçisi*" mənalarında tərcümə edir (Rəcəbli, 2009:443). Əlavə olaraq *teŋirilik* sözü isə yanlız İrk Bitig abidəsində işlənmiş, "*dindar, allah adamı"* mənalarında işlədilmişdir. Aydındır ki, hər iki söz tanrı sözündən gəlməkdədir. Divani-Lüğət-it-Türk əsərində M.Kaşğari sözü "müsəlman olmayan türklərdə bilikli şəxslərə verilən addır" deyə qeyd edir (DLT, III, 1988: 377). G.Klason isə "allaha ibadət edən müdrik, dindar, uzaqgörən şəxs" mənalarında vermişdir [Klason, 1972:525]. S.Göməç sözü abidələrdə həm qadınlar üçün, həm də kişilər üçün işlədilən rütbə və ya titul olduğunu bildirir (Göməç, 2010: 13).

Itug : Ç. Battulqa birinci sətirdə bu sözü oxusa da biz belə söz görmürük. Ola bilsin ki, bu söz pozulmuşdur. Lakin Ç. Battulqanın oxuduğu bu söz digər abidələrdə rast gəldiyimiz itguçi sözünə bənzəyir. *İguçi bənna, tikən, edən* deməkdir. Kül tigin abidəsinin şimal tərəfinin 13-cü sətirində işlədilmişdir.

Bedizçi: Bu sözü Orxon-Yenisey abidələrində adətən abidəni yazan adamın dilindən işlədilən söz kimi qarşımıza çıxır. Bəzək vuran, naxış vuran mənalarında işlədilir. Bu sözlə kökdaş olan *bedizçi, bedizlə, bediz* sözləri ilə digər abidələrdə də qarşılaşırıq.

Şəkil 1. Kültarxan abidəsi

Bömbögör abidəsi: Bömbögör abidəsi Monqolustanda kəşf olunan Yenisey abidələrindəndir. Monqolustanın Bayanxongör aymağında tapılmışdır. Abidə qarluq boyuna aiddir. Türk xaqanı qızını qarluq boyuna gəlin vermiş və ona abidə həsr etmişdir. Abidə beş sətirdən ibarətdir. Abidəni monqol alimlərindən ilk dəfə T. Battulqa 2005-2006-cı illərdə və yapon alimi S. Kosetu tərəfindən 2010-cu ildə tədqiq edilmiş və nəşr etdirilmişdir. Daha sonra Türkiyədə də H.Ş.User tərəfindən (2010) türk dilinə oxunub tərcümə edilmişdir. Abidəni digərlərindən fərqləndirən yeganə məqam onun bir xanıma həsr olunmasıdır. Bildiyimiz kimi digər abidələrdə bu hal müşahidə edilmir. Qədim türk dilində xaqan qızı kunçuy adlanır. Mətndən məlum olur ki, abidə xan və ya xaqan qızının və ya həyat yoldaşının dəfninə həsr edilmişdir. Abidə üzərində basmıl və karluq türk tayfalarının adlarının işlənməsindən demək olar ki, abidə bu tayfalara mənsubdur. Sətirlərdə bir çox damğalar olsa da bəziləri silinmiş haldadır.

H.Ş.User abidədə basmıl və qarluk tayfalarının adlarının qeyd olunmasını abidənin qoyuluş tarixini müəyyən etməyə kömək etdiyini bildirir. Tarixi qaynaqlarda bu sahədə məlumatlar az olsa da, A.Taşağılın əsərinə əsaslanaraq VII basmıllarla qarluqların adlarının tarixi qaynaqlarda Xaqanlığın dağıldığı (741-742) illərdə işləndiyini yazır (User, 2010: 67). Çin qaynaqları əsasında qədim türk boyları haqqında dəqiq məlumatlar verən A.Taşağıl qarluqların Altay dağlarının qərbində yaşadığını lakin bunun onların ilk məskənləri olmadığını qeyd etməkdədir. O əlavə edir ki, qarluqlar son dəfə Çin qaynaqlarında adları keçdikdən sonra bir də 614-cü ildə tarix səhnəsinə çıxmışlar. Qapağan xaqan öldükdən sonra azad olan bəzi türk boyları Çinin təhriki nəticəsində bir-birləri ilə vuruşmuşlar. Bilgə xaqan abidəsinin şərq tərəfinin 38-ci sətrindəki bir qeydə görə 720-ci ildə göytürklərlə qarluqlar arasında döyüş olmuş və qarluqlar məğlub olmuşdur (Taşağıl, 2004: 63). VIII əsrdə uyğurlarla dəfələrlə döyüşə girən basmıl və qarluq boylarının adları Şine Usu və Qarabalasaqun abidələrində yazılmaqdadır. Belə olduğu halda abidənin qoyuluşunu təxmini hesablamalara görə VIII əsrin ortalarına aid etmək olar.

Abidənin ön tərəfi

1. *l...................ŋ*
2. *Ilbilgə kunçuyuŋ*
3. *T lt n l....? k(a)rl(u)k*
4. *Kubr(a)p tult(u)nl(a)dı*

Tərcüməsi:

1. *Qutlu şahzadənin*
2. *Ilbilgə şahzadənin*
3. *Qəbri ....? qarluq(lar)*
4. *Birləşib dəfn etdilər*

Şəkil 2. Bömbögör abidəsi. (foto: N. Bazılxan)

Abidənin birinci sətrində bəzi damğalar pozulduğu üçün oxuma təxmini gəlinən qənaətdir. Abidələrin çoxunda birinci sətirdə məzar daşı qoyulan şəxsin kim olması, adı yazılmaqdadır.

Dolodoyn abidəsi: Orxon abidələrinə daxil edilsə də ancaq dili və üslubu Yenisey abidələrinə daha yaxındır. Abidə indiyə qədər Azərbaycanda tərcümə və nəşr olunmayıb. Yazı qırğız dövləti dövrünə aiddir. Yazının mətni Yenisey yazılarına çox oxşardır. Abidə Monqolustanın Uves bölgəsi Turgen məntəqəsinin, Har Us rayonunda tapılmışdır. Abidə VIII-IX əsrlərə aid edilir. Hazırda Stele Uves oymağında, Ulaangom məbədinin yerli tarixi muzeyində saxlanılır. Qırmızı-qəhvəyi qranit daş üzərinə həkk olunmuşdur. Abidə dörd sətirdən ibarətdir. 61 runik işarə oxunaqlı vəziyyətdədir. Burada istifadə olunan damğa işarələrin bəziləri Talas və Yenisey abidələrindəki versiyaları ilə üst-üstə düşür. İncə *“ək”* damğasını göstərən işarənin variantı isə Yenisey və Orxon abdələrindəkilərlə üst-üstə düşür. “K” səsinin bu versiyası isə Talas abidələrində görülmür. Xüsusilə “at” damğasının nisbətən ilkin versiyası olan qrafik işarəsi işlədilmişdir. Dolodoyn abidəsində sözləri ayırmaq üçün işlədilən qoşa nöqtəyə rast gəlinmir. Təxmini 30 runik işarə oxunmaz vəziyyətdədir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin orfoqrafiyasında fərqlər var və bəzən də qrafik işarələrin müxtəlif versiyalarına rast gəlinir. Dolodoyn abidəsinin tapıldığı yerə və damğa işarələrinin səliqəsizliyi və çoxversiyalılığına əsasən demək olar ki, bu abidə Yenisey abidələri silsiləsinə daxildir.

Yenisey abidələri işarə qrafikası və ya dil xüsusiyyətlərinə görə Orhon, Talas və digər qədim türk yazılarından ciddi şəkildə fərqlənmir. Bu yazılarda türk, turgeş, qırğız, az, çik, tolberi və s. etno adlarına rast gəlinir. Yenisey yazıları tarixi baxımdan türk dünyasına, əski türk dövlətlərinə, daha doğrusu “Qırğız dövləti” dövrünə aiddir. Ən böyük Yenisey yazılı abidəsində 400-ə yaxın işarə var. Mətnlərin mənaları müxtəlifdir, lakin əsasən epitafik mətnlər üstünlük təşkil edir. Epitafik mətndə əvvəlcə şəxsin adı çəkilir, daha sonra onun tərcümeyi-halı və qəhrəmanlıq yürüşləri qısa şəkildə gətirilir və sonda onun qohumlarının yanında qala bilməməsi (vəfat etməsi), elindən obasından qohum qardaşından doymamasından duyduğu kədər mərhumun dilindən yazılır.

Monqol arxeoloq 1955-ci ildə T. Dorsjsuren kəşf etmişdir. İlk dəfə monqol tədqiqatçı Ç. Battulqa oxumuşdur (14). Abidə haqqında bu gün də geniş tədqiqat aparılmamışdır.

Dolodoyn abidəsinin oxunuşu və tərcüməsi:

Transkripsiya:

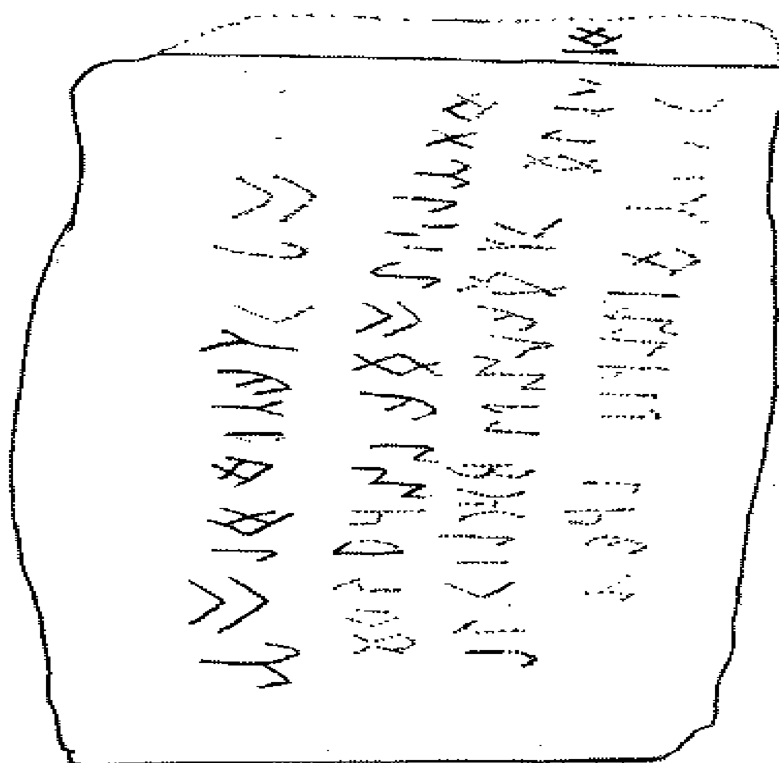
1. Ər atım Bilgə Çu (r) ap at
2. q... tən üg e ata ayi ərdəm
3. uluy kü nüg e. Çu (r)
4. ...gti... ...sü s..di l...u

Tərcümə:

1. Ər adım müdrik Çor,....
2. Ipək və xəzinə
3. Böyük.....çor
4. Qoşun yeritdi

Abidə haqqında danışılan şəxs igidlik adının Bilgə Çur olduğunu qeyd edir. Yazıdan məlum olur ki, abidənin aid olduğu şəxs sərkərdədir. Qoşun yeritmiş və çoxlu ipək və xəzinə əldə etmişdir.

Şəkil 3. və 4. Dolodoyn abidəsi. (foto : N. Bazılxan)

Nəticə

Müasir türk dillərinin əsasında dayanan qədim türk dilinin əsaslandığı qədim abidələrin dilinin öyrənilməsi hər xaman türkoloji ədəbiyyatda öz aktuallığı ilə seçilir. Bu üç yeni abidə Azərbaycan dilində ilk dəfə oxunmuş və tədqiq edilmişdir. Araşdırmaların nəticəsində Kül Tarxan abidəsi Orxon, Bombogörvə Dolodoyn abidələri qrafik işarələrin yazılma qaydası baxımından və tapıldığı yerlərə əsasən Yenisey abidələrinə aid edilmişdir. Buradakı leksik vahidlər linqvistik və kulturoloji cəhətdən tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Atalay, B. (1988). Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Tərcüməsi III. Ankara, 2. baskı.
2. Battulga, Ts. (2006), Bömbögöriyn Biçees, Mongol Sudlal, XXVI, Ulaanbaatar, 26-30
3. Clauson G., (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford
4. http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/sadettin_gomec_terken_unvani.pdf
5. https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf
6. https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf
7. https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf
8. https://bitig.kz/pdf/mongol2.pdf
9. https://bitig.kz/pdf/mongol2.pdf
10. https://bitig.kz/pdf/mongol3.pdf
11. Rəcəbli, Ə.Ə. (2009) Qədim türk yazısı abidələri Bakı: Nurlan.
12. Taşağıl, A. (2004) Çin qaynaqlarına görə əski türk boyları, Ankara: Atatürk kultur dil, tarix yüksək türk tarix qurumu basımevi yayınları, https://turuz.com/storage/Turkologi/-Tarix/2015/1099-_Turkoloji_Tarix_Chin_Kaynaklarina_Gore_Eski_Turk_Boylari_Ahmet_Tashaghil.pdf
13. User, H.Ş. (2010) Bömbögör yazıtı: Bir Türk kunçuyunun məzar daşı, Dil araşdırmaları, s:7 Güz-2010, 62-73 ss.
14. https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf

Rəyçi: fil.ü.f.d. Qətibə Quliyeva

Göndərilib: 01.04.2022 Qəbul edilib: 05. 05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/64-68

Parvin Aydin Karimova
Khazar University
PhD student
pkerimova@khazar.org

PHILOSOPHY OF LANGUAGE

Abstract

Philosophical examinations about the idea of language have become increasingly convincing over the most recent couple of hundreds of years. The contemplations about language are objects for different regions of logical research just as for hypothetical addressing. Philosophical investigation of language reveals insight into a wide range of fields like instruction, phonetics, humanism, legislative issues, brain science, and so forth. It could be said, where there is human life, there exists a hint of language since language is the most particular limit of man. Reasoning of language gives a profound foundation to both different fields of theory and different logical examinations. This article is both topical and chronicled; my significant point is to empower all individuals intrigued by language and theory to discover associations with their own subjects of study while presenting the field of philosophical examinations about language.

Key words: *philosophy of language, idea of language, model of communication, rules of language, theory*

Pərvin Aydın qızı Kərimova

Dilin fəlsəfəsi

Xülasə

Dil ideyası ilə bağlı fəlsəfi araşdırmalar son bir neçə yüz il ərzində getdikcə daha inandırıcı olmuşdur. Dillə bağlı mülahizələr məntiqi tədqiqatın müxtəlif bölgələri üçün də obyektdir. Dilin fəlsəfi tədqiqi təlimat, fonetika, humanizm, qanunvericilik məsələləri, beyin elmi və s. kimi geniş sahələrə dair fikirlər ortaya qoyur. Demək olar ki, insan həyatı olan yerdə dilin eyhamı var, çünki dil insanın ən xüsusi sərhəddidir. Dilin əsaslandırılması həm nəzəriyyənin müxtəlif sahələrinə, həm də müxtəlif məntiqi imtahanlara dərin əsas verir. Bu məqalə həm aktual, həm də xronika xarakterlidir. Əhəmiyyətli məqam dil və nəzəriyyə ilə maraqlanan bütün fərdlərə dil haqqında fəlsəfə sahəsini təqdim edərkən öz tədqiqat mövzuları ilə assosiasiyalar kəşf etmək səlahiyyətini verməkdir.

Açar sözlər: *dil fəlsəfəsi, dil ideyası, ünsiyyət modeli, dil qaydaları, nəzəriyyə*

Introduction

Albeit a portion of the themes bantered inside philosophy of language can be followed back to traditional Greek way of thinking and the refinements of medieval rationale (see Section IX), in reality the mark 'reasoning of language' for an unmistakable part of the subject didn't pick up money until after World War II. Some time before at that point, in the early long stretches of the twentieth century, there had been an away from of accentuation in theory toward semantic examination, which gave a noticeable quality to language inside way of thinking uncommon in the eighteenth and nineteenth hundreds of years, however it was not until later that logicians directed their concentration toward an efficient investigation of characteristic language itself and its establishments. This new request concentrated on crucial inquiries concerning the idea of importance, truth, and reference. A combination of intrigue created with hypothetical phonetics, prodded on by progressively complex strategies in rationale, and the twin territories of semantics and pragmatics came to comprise a focal center of systematic way of thinking for approximately two decades (the mid 1960s to the mid 1980s). From that point forward, somewhat impacted by issues emerging from philosophy of language (on purposefulness, prepositional frames of mind, mental substance, thought), there has been a further move at the focal point of reasoning toward theory of psyche, however banter proceeds on every contested issue, particularly identifying with truth and significance. The primary reason for this acquaintance is with distinguish a portion of the fundamental zones of conflict inside way of thinking of language and point to the applicable sections in the reference book where they are taken up.

The Language of Philosophy and the Philosophy of Language

The idea of language is too expansive to be in any way characterized in a solitary articulation. As it sits at the core of philosophy of language, it is important to portray and clarify the idea at first. When all is said in done dialects are types of emblematic portrayal. Certain implications are spoken to using other certain images. The definition might be utilized for formal dialects just as for normal dialects. However the point of this book is to investigate human language and give a philosophical record of human language. Utilizing language to talk, compose, tune in and read is an aptitude for us, extraordinary to people. Human language thusly can't be considered without individuals and individuals' utilizing, making, creating and evolving it.

It is an instrument for us to share our thoughts, sentiments and wants. It causes us to uncover our considerations and speak with others. Human language is one of the most created and confounded intends to transmit information. Language is an unquestionable requirement for verse, exposition and dramatization. It is the thing that makes a network out of a gathering of individuals.

Language is characterized as a solidarity of multidimensional ideas that is comprised of inadvertent signs and is a framework that gives correspondence (Frege, Gottlob 1993,p.117). At the point when the definition is viewed as it is consistent with state that there is no purpose behind naming an article by utilizing the sign "table" yet not utilizing "tabe." Language is a brought together arrangement of components related with each other somehow. One of the significant points of this framework is to set up a ground for correspondence. The ideas of language are multidimensional and are thusly considered in like manner. For example, the component of significance is identified with the field of semantics and pragmatics, the element of the utilization of language, in actuality, conditions is the focal point of pragmatics, the manner in which words and sentences are built is the issue of linguistic structure, and the sounds and how they are articulated are conversations in the fields of phonetics and phonology.

In a word reference of phonetic terms, language is depicted as something empowering man to comprise a fake world separate from this present reality with its own standards. Language is a discretionary framework dependent on social show and is an entirety of metaphor reinforced with inadvertent sounds in a solidarity of sound and significance (Chomsky, 1999: 98). This definition shows a portion of the essential characteristics of language. Right off the bat, language has the property of ordinariness. To communicate a being by utilizing another being, in particular an image, is a property of human language. Language is traditional, for we talk about specific articles by utilizing a few images that are not those images themselves. A second property of language is aggregation, that is the state of comprehension or thinking a similar article or idea when single word is articulated or read. The industriousness of dialects is firmly identified with the component of aggregation. The spread of a connection between a word in a language and the being it speaks to as far as time or space will build the seriousness of language. Tone of the properties deciding precise utilization of language is found out by its being far reaching over reality. The third property of language is discretion and is adequate on measurement of jargon. The being and the name we use to speak to that being is discretionary, is of no explanation.

From the earliest starting point of all the scrutinizing about the idea of language there has been a discussion about how words have certain implications. Is the significance of a word effectively existent in the substance of that word or is it connected by people? This leads us to the subject of what started things out: the being/the information on being or the name of the being.

The field of phonetics has displayed a clarification for this significant inquiry. The jargon of a specific language is grounded on two kinds of assets: Internal components and outer components. Inner components are crucial and are shaped by including or evacuating joins inside the limits of that specific language. On account of inner components, both the being/the information on being and the name of the being are existent simultaneously. Outer components are then again shaped by obtaining from different dialects. The places of these components are unique; either the being/the information on the being or the name of the being emerge at first.

At the point when he talks about the idea of language, Ferdinand de Saussure calls attention to a triple grouping of the term being referred to: Langage, Langue and Parole. Langage is the capacity to utilize a framework for conveying thoughts and emotions utilizing sounds, motions, signs, or checks. This ability is exceptional to people. Langue alludes to the perfect unique framework made out of socially ordinary images. It is the term Saussure uses to bring up a specific characteristic language like

English, Turkish, and Russian and so on. Parole communicates the genuine utilization of language in genuine condition conditions. As indicated by Saussure language is an unmistakable organic limit of people and is a component overseeing human conduct.

Another issue of discussion has been the utilization of a language by creatures. Do creatures speak with one another? In the event that truly, how is their correspondence not the same as that of individuals? What contrasts exist between creature language and human language? The inquiries were acted like new tests set forward different ends. Creatures utilize a vehicle of correspondence which is non-verbal. The correspondence of creatures is natural, intrinsic and is moved heritably. Human dialects are obtained and learned by instruction. They are acquired by the ages that follow as a social legacy. Creature language is a statement of erotic conditions. Despite what might be expected, human language goes past the statement of sentiments and is utilized for argumentation, portrayal, order and figuration. In contrast to people, creatures use flags rather than images. Human dialects are made out of images to be utilized for repeat and move (Achinstein, 2009: 65).

Another order in the conversations about the idea of language is the variety of language as being formal or common. Normal dialects and formal dialects are ordinarily considered as being entirely unique. In any case, when profoundly addressed, numerous similitudes will be found. Characteristic dialects are formal on a fundamental level. In the two sorts of dialects there are the qualifications of structure and substance or articulation and importance. The utilization of a characteristic language under genuine conditions is corresponding to the connection among hypothesis and practice exhibited in formal dialects. The fundamental huge contrast among common and formal dialects lies in the arrangement procedures of both. Characteristic dialects have not really been detailed misleadingly. The crucial development procedures of such dialects are common and the standards and rules establishing these procedures are different, one of a kind and complex. Such a dark structure can not exclusively be clarified by the syntactic and semantic standards of formal dialects.

Reasoning of language is firmly identified with some different trains in theory like rationale, epistemology, metaphysics and theory of brain. The inquiries concerning the idea of equity, information or being are of incredible intrigue and discussion throughout the entire existence of reasoning. Finding the fitting answers is, one might say, an issue of understanding the inquiry. Is it the significance of the word being addressed or is it the substance of the idea? For example, Wittgenstein guarantees that the subject of "what is information?" is pointless when considered as a philosophical inquiry. Wittgenstein epitomizes this with the idea of "family likeness" and clarifies that when "game" is considered and characterized, it is difficult to discover highlights shared by all games. The motivation behind why we call them games can be clarified by the way that they all take after one another in a few or different manners like the individuals from a family. Along these lines any sort of philosophical addressing might be significant to the language utilized in our inquiries or in the meanings of ideas.

Rationale is one field of theory that is associated with reasoning of language at the syntactic level. Rationale is an investigation into the sensible type of recommendations which is the syntactic degree of addressing language in theory. Rationale shows a formal and counterfeit language which is regularly stood out from human language. Reasoning of language is another field in theory whose way meets with that of theory of language in regards to the ideas of such mental procedures as still, small voice, suspected, conviction, discernment and learning. A portion of the recommendations in language are on conviction or discernment. The philosophical investigation of an articulation like "I trust it will rain today" requires understanding the psychological procedures included. Another idea in theory of brain is the idea of mental portrayal which ties the field to language. There is a connection between mental portrayal of something and alluding to that thing. Therefore, the idea of reference and mental portrayal of the thing being alluded to, have a bond. Concerning epistemology, the connection is that numerous rationalists concur that information is propositional. At the point when the connection between a subject as a knower and an article as the thing known is considered, many contend that the item is a suggestion. Other than the idea of suggestion, the two fields of reasoning are connected with the idea of truth. The contention is that for a subject to know a recommendation, it is fundamental that the suggestion is valid. In this way, the subject of truth of suggestions ties information to language. At the point when metaphysics is the situation, language is addressed as far as recommendations of presence. To suggest that something exists or doesn't exist is dangerous for some rationalists of language including Frege and

Russell. The conversations about such suggestions will be taken care of in the significant parts that follow (Achinstein, 2009:104).

Language is a faulty idea in reasoning as well as in social and instructive sciences. For certain sciences language is a significant idea of research and for others an optional conversation point when taking care of another dangerous item. In a word, language is the object of numerous sciences either straightforwardly or by implication. Etymology is the science that reviews language and puts the idea at the core of its examination. Brain research of language, physiology of language, philology and writing are different fields and sciences in which language is either an essential or auxiliary worry for examine.

In the first place the logical investigation of language, it is consistent with state that semantics has picked up prominence as researchers are increasingly accentuating the connection among language and human culture, conviction and conduct. During the 1960s, as the multifaceted nature of semantic marvels was considered, it was essential for the logical field to complete research about language as an autonomous field. Right now, effective looks into called attention to new discoveries, there created numerous subfields inside the significant field of etymology. Saussure set forward a qualification regarding how language can be researched in two frameworks. The diachronic framework analyzes language on a recorded scale and concentrates the adjustments in language and grouping of dialects into families. nineteenth century phonetics was for the most part diachronic. The synchronic framework contemplates different semantic conditions paying little heed to verifiable changes. Synchronic phonetics centers around investigation and portrayal of language as utilized by its speakers. Humboldt was a significant supporter of synchronic phonetics and shed a light on the significance of typological examinations among dialects. Synchronic phonetics turned into a progressively broad sort of etymology with its significant number of subfields which are identified with the conversations in theory of language. Concentrates in synchronic semantics were generally about examination of language structure. There are a few fields like sociolinguistics that scaffold synchronic and diachronic phonetics. Morphology, phonology, grammar, semantics, pragmatics and talk examination are a portion of the subfields in etymological investigation. Phonology is the investigation of discourse sounds and their capacities. Morphology analyzes words, their interior structures and development forms. Linguistic structure is connected near the punctuation of a language and it considers units like sentences, statements, expressions and word classes. Semantics is the investigation of customary importance concerned somewhat with sense and reference qualification. Pragmatics examines social and full of feeling meaning. The utilization of language, in actuality, circumstances presents flags about speakers and their social relations. The semantic units of concentrate in pragmatics are articulations in legitimate language use. Talk examines composed or spoken messages as far as solidarity, cognizance and accentuation.

The etymologist looking for general standards for all dialects is believed to complete investigations in hypothetical or general phonetics. Anyway the one attempting to uncover actualities in the arrangement of a particular language is rehearsing illustrative semantics. The field of semantics that examines contrasts and likenesses among dialects is called relative etymology (Graff, Delia 2001: 314).

Conclusion

Notwithstanding semantics, there are different fields of concentrate that ask into language in a roundabout way. Brain research of language is one of them and it look into a wide range of phonetic acts, for example, subjective wonders shown during the procedures of discourse and comprehension. It follows that there is a connection between phonetic conduct and the mental procedures like memory, consideration or center that underlie the etymological conduct. Right now is underscored that there is an association among language and character, insight or other mental variables. Human science of language manages language as far as sociological issues. The subject of what sorts of connections exist among society and language use or culture and language use and capacity is an issue of this field. Another observational investigation concerned by implication with language is physiology of language.

This explores natural ties that make talking conceivable. The conditions and terms of human physiology are inspected as far as its fundamental highlights like stomach, lungs, sense of taste, lips or teeth. Philology, the science began in the nineteenth century, accepts language as its immediate research subject and explores social wonders in the light of language considers. Anyway today philology centers around the uniqueness of dialects and heads towards the field of writing through research of individual

etymological marvels in abstract writings. In the field of artistic analysis the style, talk and tasteful degrees of language are examined. As a last case of fields associated near language, we can make reference to interpretation examines. This is a field exploring the approaches to build up correspondence of writings in various dialects. Various speculations of interpretation are proposed by the various kinds of writings and target audience/peruser.

References

1. Achinstein, P. (2009) Concepts of Science: A Philosophical Analysis. Johns Hopkins Press, Baltimore, MD
2. Austin, J. L. (2000). A plea for excuses. Proceedings of the Aristotelian Society 57: 1-30 Austin J L 1961.Philosophical Papers. Clarendon Press, Oxford
3. Baker, G, Hacker, P. (2007) Language, Sense, and Nonsense. Blackwell, Oxford
4. Chomsky, N. (1999) Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use. Praeger, New York Language and nature. Mind 104: 1-61
5. Devitt, M, Sterelny K (2006) Language and Reality: an Introduction to the Philosophy of Language. Blackwell, Oxford
6. Frege, G. (1993): “On Sense and Meaning”, in Geach, Peter and Black, Max Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege (Oxford: Basil Blackwell): 56-78.
7. Graff, Delia (2001): "Descriptions as Predicates," Philosophical Studies 102(1): 1-42. Hale, Bob and Wright, Crispin (1997): A Companion to the Philosophy of Language (Oxford: Blackwell Press).
8. Hempel, C. (2013) Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science. The Free Press, New York
9. Old Churches, New Believers / Ed. K. Kaariainer, D.E. Furman. SPb., 2000. S. 7–12.
10. Toporov, V. (2005) Moscow people of the 17th century (To ISSN 0321–3056 Proceedings of the universities. the north caucasus region. social sciences. 2005. No. 3 14 topic of the day) // To the 70th anniversary of Academician N.I. Tolstoy. M., 1993. S. 193.
11. Panchenko, A.M. (1993) On Russian history and culture. SPb., 2000.
12. Khrenov, N.A.(2002) Culture in the era of social chaos. Moskva: Rostov State Pedagogical University January 31, 200

Rəyçi: fil.ü.f.d. Gülnar Qəmbərova

Göndərilib: 01.03.2022 Qəbul edilib: 16. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/69-73

Dəniz Səftər qızı Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
denizquliyeva07.11.1998@gmail.com

İNSAN ORQAN VƏ TOXUMALARININ TRANSPLANTASİYASI SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN QANUNVERİCİLİYİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Orqan transplantasiyası zədələnmiş və ya itkin orqanın yerinə bir orqanın çıxarılması və resipiyentin bədəninə yerləşdirildiyi tibbi prosedurdur. Donor və resipiyent eyni yerdə ola bilər və ya orqanlar donor yerindən başqa yerə daşına bilər.

Uğurla transplantasiya edilmiş orqanlara ürək, böyrəklər, qaraciyər, ağciyərlər, mədəaltı vəzi, bağırsaq, timus və uşaqlıq daxildir. Toxumalara sümüklər, vətərlər (hər ikisi dayaq-hərəkət greftləri kimi istinad edilir), buynuz qişa, dəri, ürək qapaqları, sinirlər və damarlar daxildir. Dünyada böyrəklər ən çox transplantasiya edilən orqanlardır, ondan sonra qaraciyər, sonra isə ürəkdir. Buynuz qişa və sümük-əzələ greftləri ən çox transplantasiya edilən toxumalardır.

Açar sözlər: *orqan transplantasiyası, insan, xarici dövlət, donor, toxuma nəqli*

Deniz Saftar Guliyeva

Comparative analysis of the legislation of Azerbaijan and foreign countries in the field of transplantation of human organs and tissues

Abstract

An organ transplant is a medical procedure in which an organ is removed to replace a damaged or missing organ and placed in the recipient's body. The donor and recipient may be in the same location or the organs may be moved from the donor location to another location.

Successfully transplanted organs include the heart, kidneys, liver, lungs, pancreas, intestines, thymus, and uterus. Tissues include bones, tendons (both referred to as locomotor grafts), cornea, skin, heart valves, nerves, and blood vessels. The kidneys are the most transplanted organs in the world, followed by the liver and then the heart. Corneal and musculoskeletal grafts are the most commonly transplanted tissues.

Key words**:** *organ transplantation, human, foreign state, donor, tissue transplantation*

Giriş

Transplantasiya bir sıra bioetik problemləri gündəmə gətirir. Transplantasiya üçün lazım olan orqana görə razılığın nə vaxt və necə verilməli olduğu, transplantasiya olunan orqanlarçün ödəniş bura daxildir. Digər etik məsələlərə transplantasiya və ya daha geniş mənada orqan tədarükü, transplantasiyasının baş verə biləcəyi sosial-iqtisadi kontekst daxildir.

Transplantasiya təbabəti müasir tibbin ən çətin və mürəkkəb sahələrindən biridir. Tibbi idarəetmə üçün əsas sahələrdən bəziləri transplantasiyadan imtina problemləridir ki, bu müddət ərzində orqanizm transplantasiya edilmiş orqana qarşı immun reaksiyaya malikdir, bu da bəzən transplantasiya uğursuzluğuna gətirib çıxarır və orqanın resipiyentdən dərhal çıxarılması zərurəti yaranır. Mümkün olduqda transplantasiyadan imtina ən uyğun donor-resipient uyğunluğunu müəyyən etmək üçün serotipləmə və immunosupressant dərmanların istifadəsi ilə azaldıla bilər.

Əsas hissə

Azərbaycanda ilk dəfə akademik Mirməmməd Cavadzadənin orqan transplantasiyasını həyata keçirmişdir. 1971-ci il martın 4-də Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ilk dəfə xəstəyə böyrək köçürülməsi onun başçılığı altında olmuşdur. Mirməmməd Cavadzadə bu nailiyyətə görə 1974-

cü ildə SSRİ dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Mərhum akademikin rəhbərliyi ilə 1983-cü ilə kimi Azərbaycanda 30-a yaxın böyrək köçürmə əməliyyatı aparılmışdır. Sonradan bu iş dayandırılmışdır. Sovet hakimiyyətinin dağılması ərəfəsində yaranan durğunluq, tibbi avadanlıqların köhnəlməsi, işin risklilik dərəcəsinə görə onlar transplantasiya ilə məşğul olmayıblar.

2011-ci il noyabrın 17-də Nazirlər Kabineti insan orqanları və toxumalarının transplantasiyası ilə bağlı bir neçə qərar qəbul etmişdir. “İnsan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası Qaydaları və Şərtləri”nə əsasən, insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün digər tibbi üsullardan istifadə etmək mümkün olmadıqda, cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan və ya zədələnən orqan, toxumaların donorun və ya insan meyitinin orqan və toxumaları ilə əvəz edilməsinə yol verilir. Orqan və toxumaların transplantasiyası donorun və resipiyentin yazılı razılığı əsasında həyata keçirilir. Resipiyent 18 yaşına çatmayıbsa, transplantasiyaya onun valideynləri və ya qanuni nümayəndəsi tərəfindən yazılı razılıq verilir.

Transplantasiya yalnız ixtisaslaşdırılmış tibb müəssisəsində cərrahiyyə əməliyyatı tələblərinə riayət edilməklə həyata keçirilə bilər. Resipiyentin sağlamlığı üçün təhlükə törədən xəstəliyi olan şəxslərdən orqan və toxumaların götürülməsi, resipiyentin qulluq tabeliyində və ondan fiziki, mənəvi, maddi cəhətdən asılı olan və ya həbsdəki şəxslərdən, hərbi əsirlərdən və ruhi xəstələrdən orqan və toxumaların götürülməsi, insan orqanlarının alğı-satqısı və onların transplantasiya məqsədi ilə götürülməsinə məcbur edilməsi, donor və resipiyentin razılığı olmadan tibb işçilərinin transplantasiya barədə məlumat yaymaları qadağan edilir (5)

Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi "İnsan orqan və toxumalarının transplantasiyasının həyata keçirildiyi ixtisaslaşdırılmış tibb müəssisələrinin Siyahısı"na görə isə akademik M.Cavadzadə adına Respublika Klinik Uroloji Xəstəxanası, Mərkəzi Gömrük Hospitalı, akademik Zərifə Əliyeva adına Elmi Tədqiqat Oftalmologiya Mərkəzi və Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanası transplantasiya əməliyyatlarını həyata keçirə bilərlər (1, s.90)

"Transplantasiya üçün insan orqan və ya toxumalarının götürülməsi, hazırlanması və saxlanması Qaydaları"na görə isə şəxs donorluqla bağlı münasibətini bildirməmişdirsə, ölümündən sonra yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin icazəsi ilə onun orqan və toxumalarının götürülməsinə yol verilir. Şəxs sağlığında donorluqdan yazılı şəkildə imtina edərsə, ölümündən sonra ondan transplantasiya məqsədi ilə orqan götürülməsinə yol verilmir. Meyitdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və toxumaların götürülməsinə qanunvericiliyin tələbləri gözlənilməklə, həkim konsiliumu tərəfindən bioloji ölümün baş verməsini və baş-beyin fəaliyyətinin tam dayanmasını təsdiq edən inkaredilməz faktın olmasından sonra tibb müəssisəsinin baş həkimi tərəfindən icazə verilir.

Donorun ölüm aktının təsdiq edilməsində transplantoloqun və ya transplantologiya işinin təşkilində bu və ya digər formada fəaliyyət göstərən hər hansı bir şəxsin iştirakı qadağandır (2, s.10).

Donordan transplantasiya üçün cüt orqanlardan birini, tək orqan və ya toxumalardan isə donorun həyatı üçün təhlükəli hallar, yaxud onun sağlamlığında bərpaolunmaz pozuntular yaratmayacaq miqdarda və həcmdə götürmək olar (6)

Azərbaycanda Respublika Diaqnostika Mərkəzində ürək, ağciyər (ürək-ağciyər kompleksi), qaraciyər, böyrəklər, mədəaltı vəzi və seqmentləri, mədəaltı vəzi onikibarmaq bağırsaqla birlikdə, dalaq, gözün buynuz qişası, sümük iliyi transplantasiyasının həyata keçirilməsinə icazə verilmişdir (8, s.98).

Azərbaycanda 2013-2018-ci illərdə minə yaxın orqan və onun hissələrinin köçürülməsi əməliyyatı həyata keçirilib. Ümumi orqan köçürülməsi əməliyyatının 70 faizini böyrək transplantasiyası təşkil edir. İkinci yerdə qaraciyər və onun seqmentlərinin köçürülməsi gəlir. 10 faizini isə sümük iliyinin nəqli tutur. Azərbaycanda orqan transplantasiyasında böyrək nəqli əməliyyatı ona görə üstünlük təşkil edir (7, s.80).

Azərbaycanda buynuz qişasının transplantasiyasının aparılmasına icazə verilsə də, göz bankı yoxdur. Buna görə azərbaycanlı xəstələrin çoxu bu əməliyyatın aparılması üçün ya İrana, ya da Türkiyəyə gedirlər (5, s.78).

Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanasının İnsan Orqan və Toxumalarının Transplantasiyası Mərkəzinin rəhbəri Mircəlal Kazimi BBC News-a müsahibəsində deyir ki, bu günə qədər orqan köçürülən xəstələrin sayı 600-ü keçib.

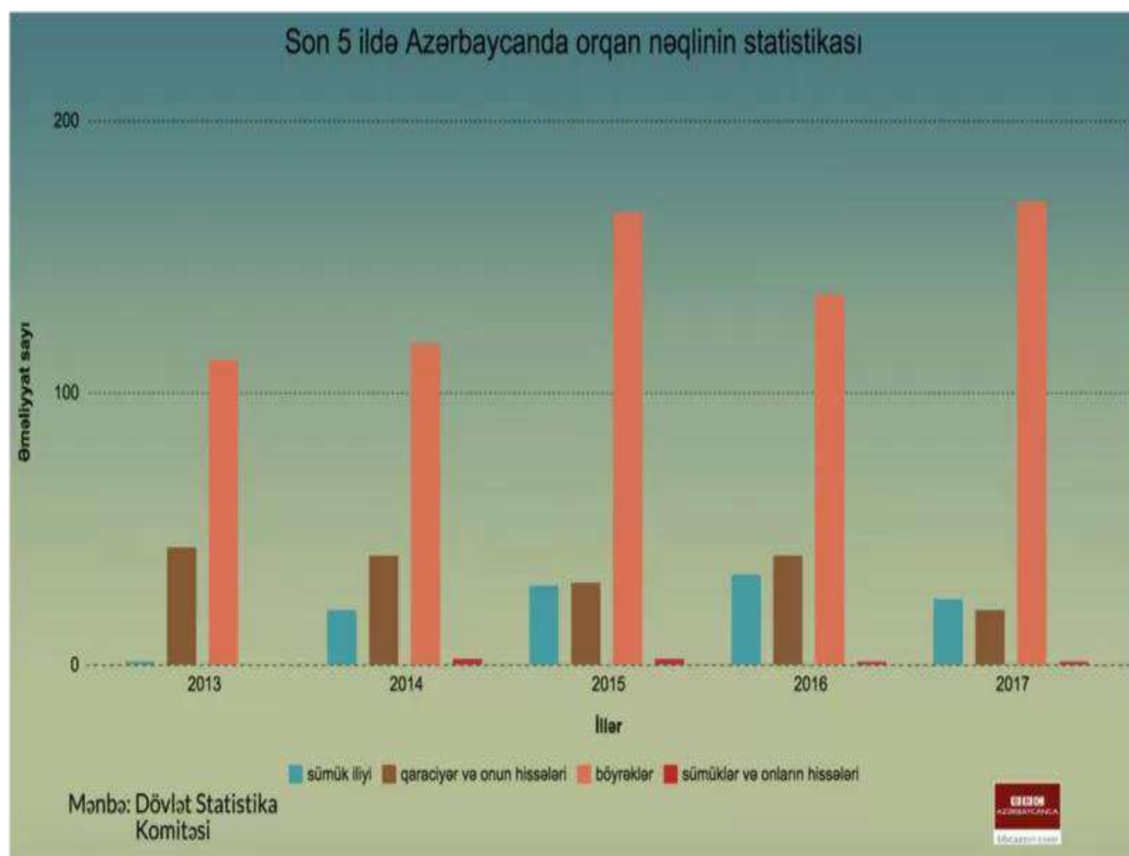
Onun sözlərinə görə, orqan köçürülməsi əməliyyatlarında ölüm sayı dünya standartları ilə eyni səviyyədədir. İnsan Orqan və Toxumalarının Transplantasiyası Mərkəzi qohum donordan istifadə edərək orqan köçürülməsi əməliyyatını aparır.

“Azərbaycanda böyrək köçürülmüş xəstələrin sayı qaraciyər köçürülən xəstələrdən daha çoxdur. Yaxın qohumlardan alınan orqanlar vasitəsiylə bu əməliyyatlar həyata keçirilir.

Bu sahədə işlərin bərpası Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı dövrdə müşahidə olunmuşdur. Orqan transplantasiyası ilə bağlı hüquqi bazanın formalaşdırılması Heydər Əliyevin dövrünə təsadüf edir. 1999-cu ildə "İnsan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuş, 2000-ci ildə isə Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərara görə, transplantasiyasına icazə verilən orqan və ya toxumaların siyahısı tutulmuşdur. Azərbaycan orqan köçürülməsi əməliyyatlarında ölüm sayı dünya standartları ilə eyni səviyyədədir (6)

Azərbaycanda orqan transplantasiyasında böyrək nəqli əməliyyatı ona görə üstünlük təşkil edir ki, donor tapmaq asandır. Orqan köçürülən xəstələr ömrü boyu dərman qəbul etməlidirlər, orqandan asılı olaraq, onlar müxtəlif vaxtlarda həkim nəzarətindən keçməlidirlər.

Əksər ölkələrdə transplantasiya üçün uyğun orqan çatışmazlığı var. Ölkələrdə kimin orqan donoru olduğunu və orqan resipiyentlərinin mövcud orqanları hansı ardıcıllıqla aldığını müəyyən etmək prosesini idarə etmək üçün çox vaxt rəsmi sistemlər mövcuddur.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda donor orqanların idxalı və ixracı qaydası da hazırlanıb. Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il 8 dekabr tarixli 1208 nömrəli Fərmanının 1.1.7-ci yarımbəndinin icrası məqsədilə Qanunun 33.3-cü maddəsinə uyğun olaraq transplantasiya məqsədilə donor orqanların idxalı və ixracı qaydasının hazırlanması nəzərdə tutulub. Qayda barədə təkliflər artıq Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunması üçün Nazirlər Kabinetinə təqdim olunub.

“İnsan orqan və toxumalarının donorluğu və transplantasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanının icrası məqsədilə 15 qərar layihəsi hazırlanıb. Onlardan bir hissəsi Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunub, digərləri isə təsdiq mərhələsindədir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında ölən donor orqanlarının böyük əksəriyyəti federal müqavilə ilə Orqan Təchizatı və Transplantasiyası Şəbəkəsinə ayrılır, bu Şəbəkə 1984-cü ildə Orqan Paylaşımı üzrə Birləşmiş Şəbəkə və ya UNOS tərəfindən Orqan Transplantasiyası Aktı ilə yaradılmışdır.

OPTN-nin bütün üzvləri olan fərdi regional orqan satınalma təşkilatları uyğun donorların müəyyən edilməsinə və bağışlanan orqanların toplanmasına cavabdehdirlər. UNOS daha sonra bu sahədə elmi rəhbərlik tərəfindən ən ədalətli hesab edilən metod əsasında orqanlar ayırır. Bölmə metodologiyası orqanlara görə və vaxtaşırı dəyişir. Məsələn, qaraciyər bölgüsü qismən MELD hesabına əsaslanır. Bu, qaraciyər xəstəliyindən olan şəxsin xəstəliyinin göstəricisi olan laboratoriya qiymətlərinə əsaslanan empirik hesabdır.

1984-cü ildə Milli Orqan Transplantasiyası Aktı (NOTA) qəbul edildi və bu qanun öz yerini orqan reyestrini aparan və orqanların ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edən Orqan Təchizatı və Transplantasiyası Şəbəkəsinə verdi. Transplantasiya Resipiyentlərinin Elmi Reyestri də orqan transplantasiyalarının qiymətləndirilməsi və klinik vəziyyəti ilə bağlı davamlı tədqiqatlar aparmaq üçün yaradılmışdır. 2000-ci ildə Uşaq Sağlamlığı Qanunu qəbul edildi və NOTA-dan pediatrik xəstələr və orqan bölgüsü (Xidmətlər) ilə bağlı xüsusi məsələləri nəzərdən keçirməyi tələb etdi.

"Xətt atlama" prosesi 2003-cü ildə Duke Universitetində həkimlərin ilkin olaraq səhv transplantasiyanı düzəltməyə cəhd etməsi zamanı baş verdi. Amerikalı bir yeniyetmə səhv qan qrupu ilə ürək-ağciyər donorluğu aldı.

2008-ci ilin aprelində “The Guardian” qəzetində dərc olunan məqalədə Böyük Britaniyanın Papvort Xəstəxanasında transplantasiya qrupunun rəhbəri Stiven Tsuinin yalan ümid bəsləməməsi ilə bağlı etik məsələni qaldırmasından sitat gətirilir. O qeyd edib ki, şərti olaraq insanların ömrü bir il və ya daha az olarsa, onları ürək transplantasiyasına namizəd hesab edərdik. Amma biz də gözləntiləri idarə etməliyik. Orta hesabla bir il ərzində 30 ürək nəqli edəcəyimizi bilsək, 60 nəfəri gözləmə siyahımıza salmağın mənası yoxdur, çünki onların yarısının öləcəyini bilirik və onlara yalan ümid vermək düzgün deyil.

1994-cü ildə Chester və Patti Szuber transplantasiyası zamanı Bu, ilk dəfə valideyn öz övladlarından birinin bağışladığı ürəyi alırdı. Bu yaxınlarda öldürülən uşağının ürəyini qəbul etmək qərarı asan qərar olmasa da, Szuber ailəsi razılaşdı ki, Pattinin ürəyini atasına vermək onun arzulayacağı bir şey olardı. Orqan transplantasiyasına əlçatanlıq tibbin inkişafının bir səbəbidir.

"Cütlənmiş mübadilə" serotipləmədən istifadə edərək, canlı donorları uyğun alıcılara uyğunlaşdırmaq mümkündür. Məsələn, həyat yoldaşı öz tərəfdaşına böyrəyini bağışlamağa hazır ola bilər, lakin bioloji uyğunluq olmadığı üçün bunu edə bilməz. İkinci donor cütünün mübadiləsini başa çatdırmaq üçün birinci alıcıya uyğun olmalıdır. Tipik olaraq, əməliyyatlar donorlardan birinin geri çəkilmək qərarına gəldiyi və transplantasiyadan sonra cütlüklərin bir-birindən anonim qalması halında eyni vaxtda təyin edilir.

Cütlənmiş mübadilə proqramları 1997-ci ildə L.F.Ross tərəfindən New England Journal of Medicine jurnalında dərc olunan "Etikası cütləşdirilmiş böyrək mübadiləsi proqramının" məqaləsində populyarlaşdı. Feliks T. Rapport tərəfindən də təklif edilmişdir.

Bəzi orqanların həbsxana əhalisi kimi arzuolunmaz hesab edilən insanların orqanlarını alması ilə bağlı narahatlıqlar var. Ümumdünya Tibb Assosiasiyası bildirmişdir ki, məhbuslar və həbsdə olan digər şəxslər sərbəst şəkildə razılıq vermək iqtidarında deyillər və buna görə də onların orqanları transplantasiya üçün istifadə edilməməlidir (6).

Çinin keçmiş səhiyyə nazirinin müavini Huang Jiefu'nun sözlərinə görə, edam edilmiş məhbusların orqanlarının transplantasiyası praktikası hələ 2017-ci ilin fevralından etibarən baş verir. World Journal xəbər verir ki, Huanq transplantasiya üçün istifadə edilən bütün orqanların təxminən 95%-nin edam edilmiş məhbuslardan olduğunu etiraf edib. Çində ictimai orqan donorluğu proqramının olmaması bu təcrübə üçün əsas kimi istifadə olunur. 2006-cı ilin iyulunda Kilgour-Matas hesabatında qeyd edir ki, 2000-2005-ci illər arasında altı illik dövr üçün 41.500 transplantasiyanın mənbəyi açıqlanmır və inanırıq ki, böyük miqyaslı orqan tutmaları olub və bu gün də davam edir.

Araşdırmaçı jurnalist Ethan Qutmann hesab edir ki, 2000-ci ildən 2008-ci ilə qədər 65.000 Falun Qonq praktikası orqanlarına görə öldürülüb. Bununla belə, 2016-cı il hesabatları Falun Qonqun təqibinin başladığı 15 illik müddət ərzində ölənlərin sayını 150 min ilə 1,5 milyona çatdıraraq yeniləmişdi [9] 2006-cı ilin dekabrında Çin hökumətindən çinli məhbuslarla bağlı iddialarla bağlı təminat almadıqdan sonra Avstraliyanın Queensland şəhərindəki iki böyük orqan transplantasiyası xəstəxanası Çinli cərrahlar üçün transplantasiya təlimini dayandırdı və Çin ilə orqan transplantasiyası üzrə birgə tədqiqat proqramlarını qadağan etdi (11)

Nəticə

2008-ci ilin may ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iki Xüsusi Məruzəçisi "Çin hökumətindən Falun-Qonq praktikantlarından həyati vacib orqanların alınması iddiasını və Çində orqan transplantasiyasının qəfil artmasına səbəb olan orqanların mənbəyini tam izah etməsi tələbini təkrarladı. Dünyanın digər yerlərində insanlar orqanların bu mövcudluğuna reaksiya verirlər və bir sıra şəxslər (ABŞ və Yaponiya vətəndaşları da daxil olmaqla) orqan nəqli almaq üçün Çin və ya Hindistana tibbi turist kimi səyahət etməyi seçiblər.

Ədəbiyyat

1. Manara, A. R.; Murphy, P. G.; O'Callaghan, G. (2011). "Donation after circulatory death". British Journal of Anaesthesia. p.108
2. Bernat, James L.; Capron, Alexander M.; Bleck, Thomas P.; Blosser, Sandralee;
2. Bratton, Susan L.; Childress, James F.; DeVita, Michael A.; Fulda, Gerard J.; Gries, Cynthia J. (March 2010). "The circulatory–respiratory determination of death in organ donation*". Critical Care Medicine. 38 (3): 963–70.
3. Further sources in the Bibliography on Ethics of the WHO Archived 4 March 2016 at the Wayback Machine.
4. See Organ trafficking and transplantation pose new challenges Archived 15 February 2014 at the Wayback Machine.
5. Heart of the matter, The Guardian [UK], Simon Garfield, 6 April 2008.
6. Frohn C, Fricke L, Puchta JC, Kirchner H (February 2001). "The effect of HLA-C matching on acute renal transplant rejection". Nephrol. Dial. Transplant. 16 (2):
7. Giedraitis A, Arnoczky SP, Bedi A (March 2014). "Allografts in Soft Tissue Reconstructive Procedures". Sports Health: A Multidisciplinary Approach. Sports Health. 6 (3): 256–264. doi:10.1177/1941738113503442. PMC 4000469. PMID 24790696.
8. Bassett, Laura (3 November 2016). "How House Republicans Derailed a Scientist Whose Research Could Save Lives". Huffington Post.
9. Yacoub, M. H.; Banner, N. R.; Khaghani, A.; Fitzgerald, M.; Madden, B.; Tsang, V.; Radley-Smith, R.; Hodson, M. (1990).
10. "Heart-lung transplantation for cystic fibrosis and subsequent domino heart transplantation". The Journal of Heart Transplantation. (5): 459–66, discussion 466–67. PMID 2231084.
11. After rare procedure, woman can hear her heart beat in another, Stanford Medicine News Center, Sara Wykes, 29 March 2016.
12. "Mayo Clinic Performs First 'Domino' Transplant in Arizona; Rare Procedure Saves Two Lives at Once, Optimizing Organ Supply". Mayo Clinic. 28 January 2003. Archived from the original on 20 February 2003.
13. Blum, Karen (1 August 2003). "Seattle Times Article on domino transplants at Johns Hopkins". Seattletimes.nwsource.com. Archived from the original on 14 June 2006. Retrieved 17 April 2013.
14. "Good Morning America Video on four-way domino 47674874 transplant at Northwestern Memorial Hospital". Abcnews.go.com. 8 April 2008. Retrieved 17 April 2013.
15. Turnbull, Barbara (24 February 2012). "Kidney transplant chains shorten the wait for wellness". Healthzone.ca. Archived from the original on 26 February 2012. Retrieved 27 February 2012.
16. Laurence, Jeremy (27 February 2012). "60 lives linked in kidney donor chain". Northern Star. Retrieved 27 February 2012.

Rəyçi: h.ü.f.d. Zamiq Aslanov

Göndərilib: 26.02.2022 Qəbul edilib: 30. 03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/74-80

Nurlan Abdul oğlu Aşurov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nurlanasurov@gmail.com

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ KONTEKSTİNDƏ HUMANİTAR HÜQUQ

Xülasə

Dünyadaki çoxsaylı münaqişələrin və müharibələrin gedişinə nəzər salsaq görərik ki, son nöqtəni güclü tərəf qoyur. Azərbaycan xalqının Qarabağ uğrunda 44 günlük Vətən müharibəsi buna ən yeni nümunədir. Ötən 17 ildə Azərbacan güc topladı və 30 il davam edən işğala 44 gündə son qoydu. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının və beynəlxalq ictimaiyyətin çoxsaylı qətnamələrinə baxmayaraq, Azərbaycan ərazilərini işğal edən Ermənistan məsələnin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün heç bir addəm atmamış, bu çərçivədə yaradılmış Minsk Qrupu problemi həll edə bilməmişdir. Bu yazı yuxarıda qeyd olunan münaqişəni təhlil etmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə birinci hissədə müharibənin gedişi ortaya qoyulur, tərəflər və onların təsirləri açıqlanır. Daha sonra münaqişə ilə bağlı hadisələrə yer verilir, razılaşmadan sonrakı yekun vəziyyət araşdırılır.

Açar sözlər: *II Qarabağ müharibəsi, münaqişə, hüquq, humanitar hüquq, pozuntular.*

Nurlan Abdul Ashurov

Humanitarian law in the context of the 2nd Karabakh war

Abstract

If we look at the many conflicts and wars in the world, we will see that the end point is set by a strong side. The 44-day Patriotic War of the Azerbaijani people for Karabakh is the last example of this. Over the past 17 years, Azerbaijan has gained strength and ended its 30-year occupation in 44 days. Despite numerous resolutions of the UN Security Council and the international community, Armenia, which has occupied Azerbaijani territories, has not taken any steps to resolve the issue peacefully, and the Minsk Group has not been able to resolve the issue. It is aimed in this paper to analyze the above-mentioned conflict. In this context, the first part describes the course of the war, the parties and their effects. Then the events related to the conflict are covered, and the final situation after the agreement is investigated.

Key words: *II Karabakh war, conflict, law, humanitarian law, responsibility, violations*

Giriş

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının - müharibə zamanı mülki şəxslərin, yaralıların hüquqlarının pozulması beynəlxalq humanitar hüququn pozuntuları hesab edilir. Bunlar beynəlxalq humanitar hüququn pozuntuları hesab edilməklə yanaşı, həm də müharibə cinayətləri kateqoriyasına da aiddirlər. Bu cinayətləri törətmiş şəxslər istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə məsuliyyət daşıyır və bu əməllərə görə müvafiq cəzalar nəzərdə tutulur. 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə konvensiyalarının müvafiq müddəalarına əsasən mülki şəxslərə qarşı törədilən hüquqa zidd hərəkətlər müharibə cinayətləri siyahısına daxildir.Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsasən, münaqişə vəziyyətində olan və müharibənin tərəfi olan hər bir dövlət bu prinsiplərə əməl etməli, müharibə qanunlarına hörmətlə yanaşmalıdır.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının və beynəlxalq ictimaiyyətin çoxsaylı qətnamələrinə baxmayaraq Ermənistan öz havadarlarınındəstəyi ilə Qarabağda işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməkdən imtina etmiş, yaradılmış Minsk Qrupu isə bu problemi həll edə bilməmişdir.

2020-ci ilin sentyabrında Ermənistan qoşunlarının atəşkəsi davamlı şəkildə pozması ilə təmas xəttində başlayan toqquşmalar sonrakı günlərdə tarixə "2-ci Qarabaq müharibəsi" kimi düşən müharibəyə çevrildi. 2020-ci il noyabr ayının 9-da Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs elan olunmaqla Ermənistan kapitulyasiya aktına imza atdı və sülh sazişi masasına oturan tərəflər noyabrın 10-dan

sazişin əsaslarını yerinə yetirməyə başlayıblar. Bununla belə, 44 günlük müharibənin nəticələri şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazı da əhatə edir və alınan dərslər beynəlxalq ictimaiyyət üçün aktualdır.

Əsas hissə

Beynəlxalq humanitar hüquq - beynəlxalq hüququn bir sahəsidir və məqsədi həm beynəlxalq, həm də beynəlxalq olmayan silahlı münaqişələrin nəticələrini məhdudlaşdırmaqdır. Döyüş əməliyyatlarında iştirak etməyən və ya artıq iştirak etməyən şəxslərin, xəstələrin və yaralıların, hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, döyüş əməliyyatlarının aparılması zamanı münaqişə tərəflərinin hüquq və vəzifələrini də müəyyən edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq növündən asılı olmayaraq silahlı münaqişədə iştirak edən şəxslərin üzərinə öhdəliklər qoyur. Onlar beynəlxalq humanitar hüququn qaydalarına özləri riayət etməklə yanaşı, həm də silahlı münaqişənin digər iştirakçıları, o cümlədən statusu beynəlxalq humanitar hüquqda aydın şəkildə müəyyən edilməmiş (məsələn: özəl hərbi və təhlükəsizlik şirkətləri) və ya açıq şəkildə qeyri-qanuni silahlı qruplar kimi təsnif edilə bilən silahlı qruplar tərəfindən riayət olunmasını təmin etməlidirlər. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət etmək və silahlı münaqişə iştirakçılarından hər hansı biri tərəfindən onların pozulmasının qarşısını almaq beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsiplərindən biridir.

Hüqo Qrotsi özünün ən məşhur əsərlərindən biri olan "Müharibə və sülh qanunu haqqında" əsərində qeyd etmişdir ki, müasir dünyada müharibələrdən qaçmaq olmaz. Bu nəticə XXI əsrdə də öz aktuallığını itirməmişdir [1, s.132]. Bu səbəbdən milyonlarla insanın həyatı məhz beynəlxalq humanitar hüququn müddəalarına ciddi və ardıcıl əməl olunmasından asılıdır.

Beləliklə, professor İ.P. Blişenkonun sözlərinə görə, beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüquq normalarının üç böyük qrupundan ibarətdir:

• dinc dövrdə insan hüquq və azadlıqlarının rejiminin müəyyən edilməsi;

• istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı elementar insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi rejiminin müəyyən edilməsi;

• silahlı qüvvədən istifadə üçün vasitə və üsulların seçilməsi şərtlərinin müəyyən edilməsi, o cümlədən müəyyən silah növlərinin istifadəsinə qadağa qoyulması [2, s. 100]

E.V. Martınenkonun fikrincə, müasir beynəlxalq humanitar hüquq mahiyyət etibarilə bəşəriyyətin tələbləri ilə hərbi zərurət arasında kompromisdir [3, s. 135]. Hərbi zərurətə istinadların mənası ondan ibarətdir ki, döyüşən tərəf qaçılmaz təhlükə ilə üzləşdiyi, onun aradan qaldırılması qanuni vasitələrlə mümkün olmayan hallarda, təhlükəni aradan qaldırmaq üçün hər hansı digər vasitəyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının universallığının tanınması da vacibdir. Bu 1949-cu il tarixli "Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında" Ümumi Cenevrə Konvensiyasının 1-ci maddəsinin müddəaları ilə təsdiqlənir. Orada deyilir: "Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bütün hallarda bu Konvensiyaya riayət etməyi və onun icrasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər".

Eyni qayda Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsi ilə bağlı 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il tarixli Əlavə Protokolunun 1-ci maddəsində də təsbit edilmişdir: "Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu Protokola riayət etməyi və onların yerinə yetirilməsini təmin etməyi öhdələrinə götürürlər".

Oxşar müddəalara 1 saylı Əlavə Protokolun preambulasında rast gəlmək olar, burada deyilir ki, yüksək razılaşan tərəflər xalqların sülh şəraitində yaşamasını səmimi arzuladıqlarını bəyan edərək, 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının müddəalarının və birinci əlavə protokolun 1977-ci il Qanunu bütün hallarda bu sənədlərlə qorunan bütün şəxslərə şamil edilməlidir (4, s. 207).

Ümumiyyətlə müharibə cinayətlərinin anlayışı Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin əsas müqaviləsi hesab edilən Roma Statutunda qeyd edilmişdir. Belə ki, 8-ci maddəyə əsasən, qəsdən öldürmə; qəsdən ağır əzablar vermək və ya bədənə və ya sağlamlığa ciddi xəsarət yetirmək; hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan və 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının müddəaları ilə qorunan şəxslərin qanunsuz şəkildə geniş miqyaslı məhvi və mənimsənilməsinə yönələn hərəkətlər müharibə cinayətləri kimi qəbul edilir. Dördüncü Cenevrə Konvensiyasının 4-cü maddəsi, Konvensiyaya əsasən qorunan şəxslərin kim olduğunu, 5-ci maddəsi isə müdafiəni istisna edən halları müəyyənləşdirir. Hər hansısa üzv dövlətin dövlət təhlükəsizliyinə qarşı fəaliyyətlərdə iştirak etməyən və ya bunda şübhəli bilinməyən vətəndaşları

Konvensiya əsasında qorunur. 1993-cü il İyun ayından Azərbaycan və Ermənistan bu Konvensiyanın üzvləridir (11).

Bundan başqa, Ermənistan Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olan 1 saylı Protokola üzv olan dövlətlərdən biridir. Protokolun 1-ci maddəsində üzv dövlətlər istənilən şəraitdə protokola riayət olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürdükləri bildirilir. Protokolun 4-cü hissəsi mülki əhaliyə aid müddəalara həsr olunmuşdur. 48-ci maddədə münaqişədə olan tərəflərin mülki əhali ilə kombatantlar arasında və mülki obyektlər ilə hərbi obyektlər arasında daima fərq qoymaq barəsində dövlətlər üçün norma və məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Əməliyyat və hücumlar yalnız hərbi obyektlərə qarşı yönələ bilər. 50-ci maddədə mülki şəxslərin və mülki əhalinin izahı verilir. 51-ci maddənin 4-cü bəndində mülki əhali ilə kombatantlar arasında fərq qoymayan hücumlar sadalanır. Konkret hərbi obyektə yönəlməyən hücumlar bu tip hücumlardan hesab edilir (5). Bu tip hücumlar Konvensiya tərəfindən qadağan edilir və Roma Statutunun 8-ci maddəsinin ciddi pozuntusu deməkdir. Ermənistan Respublikasının rəsmiləri Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilən bütün müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Geridə qoyduğumuz, lakin heç bir zaman unutmayacağımız 44 günlük Vətən müharibəsi ilə şübhəsiz ki, 2020-ci il Azərbaycan tarixinə şanlı hərflərlə yazıldı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuzun şücaəti sayəsində 30 il işğal altında qalan tarixi və əzəli torpaqlarımız öz doğma sahiblərinə geri qaytarıldı. Prezident İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasındakı çıxışında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmasının yenilənmiş cədvəlinin hazırlanmasına çağırıb və "BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində vaxt məhdudiyyəti yoxdur. Bu qərarlar icra olunana qədər qüvvədədir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin təhrif edilməsi yolverilməzdir" qeyd edib. Daha sonra, 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan ordusu Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı hərbi təxribatlar həyata keçirib. Bu eskalasiya 1990-cı illərdən bəri ən böyük və ən şiddətli eskalasiya idi. Həmin gün Azərbaycan ordusu mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə genişmiqyaslı hərbi əks-hücuma keçib (12).

Qarabağda 2020-ci il sentyabrın 27-də təcavüzkar Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin əmrilə Ermənistan ordusunun cəbhə zonasında yerləşən mövqeləri, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının təmas xəttində sıx məskunlaşma olan kəndləri atəşə tutması və Azərbaycan ordusunun Ermənistanın etdiyi hücumuna qarşı əks-hücuma keçməsiII Qarabağ müharibəsinin başlamasına gətirib çıxardı.

Azərbaycan Respublikasının Ordusunun həyata keçirdiyi "Dəmir Yumruq" əməliyyatının ilk günlərində Füzuli və Tərtər rayonları istiqamətində irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar həyata keçirildi. 2020-ci il oktyabr ayının 3-ü yüksək əhəmiyyət kəsb edən Tərtər rayonunun Madagiz kəndi işğaldan azad edildi. Tarixi torpaqda Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı qaldırılmaqla yanaşı, elə həmin gün kəndin tarixi adı da cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən bərpa edilərək – Suqovuşan elan edildi. Sağ cəbhədə, 2020-ci ilin oktyabr ayının 4-ü Cəbrayıl şəhəri, 9-u isə Füzuli rayonunun Hadrut qəsəbəsi düşmənlərdən təmizlənmışdır.

Cəbhə xəttində darmadağın edilən Ermənistan ordusu Azərbaycanın şəhərlərinə və mühüm infrastruktur obyektlərinə raket zərbələri endirib. Oktyabrın 4-də Azərbaycanın Mingəçevir şəhəri Ermənistan tərəfindən raket atəşinə tutulub. Ermənistan Mingəçevir SES və su anbarını hədəfə alıb Azərbaycanın hava hücumundan müdafiə sistemi hücumu zərərsizləşdirib və böyük ekoloji fəlakətin qarşısını alıb.

Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirlərinin Moskva şəhərində baş tutmuş görüşü nəticəsində 2020-ci il oktyabr ayının 10-u saat 12:00-dan etibarən humanitar atəşkəsə riayət olunması razılığının əldə edilməsinə baxmayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələri razılaşma şərtlərini kobudcasına pozmağa davam etmişdir. Belə ki, döyüş meydanında gedən müharibə məğlubiyyətini qəbul edə bilməyən Ermənistan cəbhə xəttindən xeyli aralıda yerləşən Gəncə, Bərdə və digər yaşayış məntəqələrinin mülki infrastruktur obyektlərini ballistik raketlərlə, fosforlu və kasetli bombalarla atəşə tutaraq mülki əhaliyə qarşı müxtəlif cinayətlər törətməyə başlamışdır.

2020-ci il oktyabr ayının 11-də gecə saatlarında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Gəncə şəhəri raket atəşinə məruz qalmışdır. Raket hücumu nəticəsində 5-i qadın olmaqla 10 nəfər dinc sakin həlak olmuş, 10 qadın və 5 azyaşlı uşaq, ümumilikdə 34 nəfər yaralanmışdır (13). Döyüş meydanında gedən əməliyyatlarda öz gücünü göstərə bilməyən Ermənistansilahları mülki əhaliyə doğruldaraq, yalnız Gəncə şəhərini deyil, Bərdə, Tərtər, Gəncə, Mingəçevir və Ağcabədini də nişan almışdır. Mülki əhalini

hədəf alan hücumlar arasında ən çox ölümlə nəticələnən 11 və 17 oktyabrda Gəncədə, 28 oktyabrda isə Bərdədə törədilən partlayışlar olmuşdur. Oktyabrın 29-da Bərdənin mərkəzinə atılan düşmən raketinin partlaması nəticəsində 21 dinc sakin həlak olduğu barədə məlumarlar beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrində də öz əksini tapmışdır (14). Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun məlumatına görə, 93 mülki şəxs sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək Ermənistanın Azərbaycan ərazisinə endirdiyi raket zərbələri nəticəsində həlak olmuş, 410 mülki şəxs isə yaralanmışdır (15).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciətində "Biz isə onların cavabını döyüş meydanında veririk. Şəhidlərin, günahsız insanların qisasını döyüş meydanında alırıq və alacağıq" deyib, Ermənistan tərəfinin hücum cəhdi göstərməsi ilə əks-hücuma keçən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 2020-ci il oktyabr ayının 17-si Füzuli şəhərini işğalçılardan təmizləmişdir (16). Növbəti gün – oktyabr ayının 18-i tarixi Xudafərin körpüsünün üzərində Azərbaycan bayrağını qaldıran ordumuz 20 oktyabr tarixində Zəngilan şəhərini azad etmiş və şəhidləriminiz qisası beləliklə döyüş meydanında alınmışdır.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının hər bir qarış torpağı mərd əsgər və zabitlərimizin canı, qanı və sağlamlığı bahasına azad edilirdi. Oktyabrın 22-də Zəngilanın Ağbənd qəsəbəsinin işğalçılardan azad edilməsi ilə Azərbaycanın İranla dövlət sərhədini tam nəzarətə götürməsi mühüm tarixi hadisə, ölkənin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin təmin olunması istiqamətində növbəti strateji qələbə idi.

Beləliklə, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində şanlı Azərbaycan Ordusu Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli şəhərlərini, Azərbaycan xalqının tarixində və mədəniyyətində xüsusi dəyəri olan, daha sonra həm də mədəniyyət paytaxtı sayılan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi daxil olmaqla, ümumilikdə, 200-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Murovdağ istiqamətində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir (17) Azərbaycanın döyüş meydanında qazandığı qələbələr, xüsusilə də 2020-ci il noyabr ayının 8-i Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynamışdır.

Ermənistanın sentyabrın 27-də növbəti hərbi təxribatından sonra Azərbaycan Ordusunun 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı noyabrın 10-da ta rixi qələbəmizlə başa çatdı. Həmin gün Azərbaycan, Rusiya prezidentləri və Ermənistanın baş naziri tərəfindən imzalanan birgə bəyanatla Silahlı Qüvvələrimizin hərbi cəbhədəki möhtəşəm qələbəsi diplomatik sahədə də rəsmiləşdirildi. Beləliklə, xalqımızın 30 il çəkən torpaq həsrətinə son qoyuldu, ədalət bərpa edildi. Eyni zamanda, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev qalib sərkərdə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri güclü ordu, xalqımız isə böyük, məğrur, yenilməz olduğunu bir daha təsdiqlədi [6]. Üç ölkə arasında əldə edilən razılaşma Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tam bərpa olunması baxımından tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, bəyanatla Qarabağa heç bir status verilməyəcəyi, Naxçıvanla Azərbaycanın quru əlaqəsinin reallaşacağı, habelə qardaş ölkə - Türkiyənin sülhməramlı dəstələrinin prosesdə iştirak edəcəyi də bildirilir.

Noyabrın 10-da qəbul edilmiş Üçtərəfli Bəyannaməyə əsasən, Ermənistan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycanın nəzarətinə qaytarmış və Azərbaycan tərəfi Ermənistanda yaşayan ermənilər arasında humanitar əlaqə kimi istifadə olunacaq Laçın dəhlizinin təhlükəsizliyinə zəmanət vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 dekabr 2020-ci il tarixli Sərəncamları ilə sentyabrın 27-si Azərbaycan Respublikasında Anım Günü, noyabrın 8-i Zəfər Günü elan edilmişdir.

44 günlük Qarabağ müharibəsinin mediada işıqlandırılmasının təhlili onu göstərdi ki, bir çox xarici media orqanlarında erməni əsilli jurnalistlər çoxluq təşkil edir və onlann müəllif olduğu yazılarda münaqişəyə qərəzli yanaşmalar açıq şəkildə hiss olunur. Həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə erməni lobbisinin KİV-ə təsiri də çox güclüdür. Hətta düşmən tərəf bəzi qanlı döyüşləri "müharibə cinayəti" kimi təqdim edərək, media vasitələrini qalibin əleyhinə yönəldə bilər. Ancaq mətbuat bütün konfliktləri obyektiv şəkildə işıqlandırmalıdır ki, əsl həqiqət gələcək nəsillərə də aydın olsun.

Cənab İlham Əliyevin 17 il ərzində gərgin siyasi fəaliyyəti, xalqımızın sarsılmaz həmrəyliyi, rəşadətli ordumuzun güc-qüdrəti, cəsarəti öz müsbət nəticəsini verdi. Vətən müharibəsi dövründə 30-a yaxın dünyanın aparıcı mediasına müsahibələri və çıxışları, bəyanatları, xarici jurnalistlərlə mətbuat konfransları, dünyanın aparıcı beyin mərkəzlərinin nümayəndələri ilə görüşü, habelə mühüm beynəlxalq platformalarda nitqləri, müzakirələrdə iştirakı aydın göstərir ki, ölkə rəhbəri təkcə dövlət idarəçiliyi,

daxili və xarici siyasət məsələlərinə deyil, həm də dövlətin informasiya siyasətinə yeni strateji baxış nümayiş etdirir (18).

II Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycana ən böyük dəstək qardaş Türkiyə Respublikasından gəldi. Sözügedən mənəvi dəstəyin ən böyük nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında imzalanan Şuşa bəyannaməsini qeyd etmək olar. Bu bəyannamə Şuşa şəhərində 15 iyun 2021-ci il tarixində, Azərbaycan və türk dillərində olmaqla iki əsl nüsxədə imzalanmışdır. Bəyannamədə tərəflərin iki dost və qardaş ölkə arasında strateji səviyyədə inkişaf edən münasibətlərin durumundan məmnunluq duyduqları, Azərbaycan Respublikasının 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ilə yaxın davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoyduğu, torpaqlarını işğaldan azad edildiyi ifadə edilmişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında və Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyi danılmazdır.

Son illər ərzində baş vermiş texnoloji inqilab hərbi sahədən də yan keçməmişdir. Azərbaycanın 44 günlük müharibədə əsasən müasir silahlanmadan istifadə etməsi və hədəflərin yüksək dəqiqliklə məhv edilməsi bu inqilabın göstəricisidir. Yaranmış yeni vəziyyət nəinki kiçik ölkələrin müdafiə imkanlarını artıracaq, həmçinin böyük dövlətlərin hərbi müdafiə xərclərini azaldaraq, yaranmış mübahisələrin danışıqlar yolu ilə həll edilməsində maraqlı olacaqlar. “The Washington Post” qazetində müəllif Maks But-a məxsus məqalədə də qeyd edildiyi kimi, Türkiyə istehsalı olan “Bayraktar” pilotsuz uçuş aparatları (TB2 PUA-ları) və İsrail istehsallı silahlar Azərbaycanın 2020-ci ildə qazandığı qələbədə mühüm rol oynayıb. Onun sözlərinə görə, İkinci Qarabağ savaşı zamanı Ermənistanın hərbi texnikasının 47 faizi məhv edilib və ya zədələnib (19).

Ermənistan 30 ilə yaxın müddətdə işğalda saxlanılan Azərbaycan torpaqları, hətta hərbi təyinatı olmayan torpaqları belə piyada və tank əleyhinə minalarla minalanmışdır. 10 noyabr 2020-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası, Ermənistan və Rusiya Federasiyası arasında Üçtərəfli Bəyanatda razılığın əldə olunmasına baxmayaraq, Ermənistan minalanmış sahələrin xəritələrini təhvil verməkdən imtina etmiş, bununla da, 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının tələblərini, Avropa Konvensiyasının 2-ci və 8-ci maddələri, 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi və 4 saylı Protokolun 2 və 3 maddələrinin tələblərini kobudcasına pozmuşdur.

Minalı sahələrin insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaratmaqla yanaşı, torpaqlardan səmərəli və təyinatı üzrə istifadə üçün mane olur. Ərazilərin qardaş ölkə - Türkiyənin göndərdiyi mina təmizləmə maşınlarının da dəstəyi ilə minalardan təmizlənməsinə baxmayaraq, mütəmadi olaraq baş verən mina partlamaları mülki vətəndaşların xəsarət almasına, bəzən isə həlak olmalarına səbəb olur.

Ermənistanın 30 il ərzində işğal altında saxladığı Qarabağ ərazisində abidələrimizə münasibətdə həyata keçirdiyi vəhşiliyin əsas məqsədi Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı tarixi tarixi-mədəni irsi yer üzündən silmək olub.

Ermənistan işğal dövründə Qarabağ və ətraf ərazilərdə tarixi və mədəni abidələrin 95%-ni dağıdıb (20).

Rəsmi statistikaya nəzər salsaq Qarabağ ərazisində 706 dövlət qeydiyyatına alınmış tarix-memarlıq abidəsinin olduğunun şahidi ola bilərik. Bu abidələrin əksəriyyəti bizim tarix və mədəniyyətimizi əks etdirən abidələrdir. Bura 1868-1870-ci illərdə tikilmiş Ağdam cümə məscidini, Laçında yerləşən və 5-6-cı əsrlərə aid olar “Ağoğlan” məbədini və s. aid etmək olar (7).

Hazırda Azərbaycan hökümətinin əsas vəzifələrindən biri işğaldan azad edilən bölgələri bərpa etmək və yenidən qurmaqdır. Qarabağa böyük qayıdış layihəsində böyük diqqət məhz mədəniyyət abidələrinin bərpasına, mədəniyyətimizin azad olunmuş torpaqlara qaytarılmasına ayırılmışdır. Hazırda işğaldan azad edilmiş şəhərlərdən biri və mədəniyyət paytaxtımız olan Şuşa şəhərində artıq 3 məscid və 1 kilsə bərpa edilmişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanın törətdiyi hərbi cinayətləri dəqiq səciyyələndirmək üçün ümumilikdə hərbi cinayətlərin və onların tərkib hissələrinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Professor Əliyev Ə.İ-nin fikrincə, müharibə cinayətlərini ümumilikdə beynəlxalq humanitar hüququn pozulması kimi qiymətləndirmək daha düzgündür (8, s.101). Bu yanaşma ilə razılaşaraq onu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumilikdə istər silahlı münaqişələr zamanı, istərsə də atəşkəs zamanı beynəlxalq humanitar hüququn geniş şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilə bilən hərəkətlər müharibə cinayəti kimi qiymətləndirilməlidir.

Bir sıra hallarda təcavüzün əlamətləri iləya naşı, onun “düzünə” və “yanakı” istiqamətlər üzrə növlərə ayrılması da irəlisürülür. Düzünə təcavüzlə yanakı təcavüzün fərqi ondadır ki, əgər düzünə

təcavüz zamanı silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin subyekti kimi özünün nizami silahlı qüvvələri qismində dövlət çıxış edirsə, yanakı təcavüz zamanı dövlət silahlıban dalar, muzdlular və ya qeyri-nizami hərbi birləşmələrdən gizli yolla istifadəedir (9, s. 48). Lakin təcavüzün əlamətlərinin hər iki növlərə ayrılmasıheç də onların ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsini şərtləndirmir.Çünki bir çox hallarda, həmçinin Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi təcavüzkar cinayətində düzünə və ya yanakı olmasından asılı olmayaraq, 1974-cü il Qətnaməsində nəzərdə tutulan bütün əlamətlərin özünü büruzəverməsi dəfələrlə təkrarlanmışdır.

Beynəlxalq strukturların Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində roluna dair isə, qeyd etmək olar ki Birləşmir Millətlər Təşkilatının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrə baxmayaraq, onlar Ermənistan tərəfindən 27 il ərzində icra olunmamışdır. Cənab Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciətində qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini icra etdi, öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi və işğala son qoydu.

Ermənistanın beynəlxalq humanitar hüquqa qarşı törətdiyi konkret cinayətlərdən biri də meyitlərin təhqir olunmasıdır. Bunun bariz sübutunu Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, o cümlədən atəşkəs dövründə gördük. Digər tərəfdən, ermənilərin video və fotolar çəkərək internetdə bu faktı yayması nifrətin qızışdırılması kimi qiymətləndirilir və beynəlxalq hüquqa ziddir (10, s. 211).

Qətlə yetirilmiş Azərbaycan hərbçilərinin meyitləri üzərində təhqiredici hərəkətlər etməklə Ermənistan hərbçilərinin törətdikləri cinayət əməlləri isə 1949-cu ildə qəbul edilmiş 1-ci Cenevrə Konvensiyasının 16-cı və 17-ci maddələrinin ciddi pozulduğunun bariz sübutudur. Cenevrə Konvensiyasının 16-cı maddəsinə əsasən münaqişənin tərəfləri onların əlinə keçmiş qarşı tərəfə mənsub yaralıların xəstələrin və ya cəsədlərin şəxsiyyətinin müəyyən olunmasına köməklik edəcək bütün məlumatı mümkün qədər tez qeydə almalı və müvafiq büroya mümkün qədər tez çatdırmalıdırlar.

Eyni Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən münaqişənin tərəfləri ölənlərin ləyaqətlə və mümkün qədər mənsub olduqları dinin tələblərinə uyğun olaraq dəfn və hörmət edilməsini təmin etməlidirlər (21).

Ermənistanın beynəlxalq humanitar hüquq normalarının, insan hüquqlarının, həmçinin özünün də qoşulduğu 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının öhdəliklərinə məhəl qoymamasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının məsələyə humanist yanaşması nəticəsində meyitlərin dəyişdirilməsi, əsir və girovların azad edilməsi yönündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tərəfindən zəruri göstəriş və tapşırıqlar verilmişdir.

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, ümumilikdə 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsinin tərəflərindən biri olan Ermənistan çoxsaylı hərbi cinayətlər törədib, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini kobud surətdə pozub. Bu hərbi cinayətlər bir daha göstərir ki, Ermənistan beynəlxalq hüquqa hörmət etməyən işğalçı dövlətdir.

Humanitar hüquq sahəsində təşkil etdiyi cinayətlərə görə məsuliyyəti Ermənistanın hərbi-siyasi hakimiyyəti daşıyır və onların təqibi təmin edilir. Beynəlxalq ictimaiyyət bu cinayətlərin cəzasız qalmasına imkan verməməli, cinayətkarların cəzalandırılması üçün sadalanan bütün mümkün mexanizmlərdən istifadə edərək Azərbaycana dəstək olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abaydeldinov, E. M. (2013). Mejdirnarodniy prava asobenniy çast: / Red. A.X. Abaşidze,. Boronej,: Nauka-Yunipres,.
2. Blişenkiİ.P. (1984).Obiçne orijei i mejdinarodniy i prava Moskva.
3. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 and relating to the Protection of Victims of International Armed conflicts, 1125 U.N.T.S 3, Article 51(4)(a)
4. Vaqif Bayramov- "İkinci Qarabağ müharibəsi-dövlətçilik tariximizin ən şərəfli səhifəsi". Xalq qəzeti,2020 24 noyabr (Vagif Bayramov - "The Second Karabakh War - the most glorious page in the history of our statehood". People's newspaper, 2020 November 24)
5. İsmayılov, F.(2013) "Tarix və mədəniyyət abidələri; qorunması, istifadəsi və bərpası barədə təlimatlar", Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
6. Əliyev, Ə.İ. (2018). Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: Hüquqi təhlil. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018

7. İbayev V.Ə Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2001, s. 48-49
8. Məcidli, S.T. (2018). Azərbaycanlılara qarşı törədilən sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər (1918-2018-ci illər), Bakı.
9. International Committee of the Red Cross, Treaties, States Parties And Commentaries (2020), available at: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages-_NORMStatesParties&xp_treatySelected=380
10. İlham Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 75 -ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxış etdi", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet saytı, 24 sentyabr 2020, https://en.president.az/articles
11. "Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin İctimai əlaqələr şöbəsinin məlumatı", Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin Rəsmi İnternet saytı, 13 oktyabr 2020, https://www.dtx.gov.az/az/news/1034.html
12. "Nagorno-Karabakh conflict: Missile strike on Azeri town kills 21 civilians", https://www.bbc.com/news/world-europe-54722120
13. Latest news for 30.11.2020 - crimes committed against the civilian population of Azerbaijan, Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Rəsmi saytı, https://genprosecutor.gov.az-/az/post/3234
14. "İlham Əliyev xalqa müraciət edib", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet saytı, https://president.az/az/articles/view/43334
15. Qarabağ uğrunda Vətən müharibəsi (İkinci Qarabağ muharibəsi)- (Patriotic War for Karabakh (Second Karabakh War), Dövlət İmtahan Mərkəzinin Rəsmi saytı, https://dim.gov.az/upload/-iblock/7e3/7e301bee04e71e6c5b79a7f2db719f2f.pdf
16. Azərbaycanın diplomatik mübarizədə qələbəsi döyüş meydanında Zəfərini şərtləndirən amillər sırasındadır, Bakı, 14 aprel, AZƏRTAC - https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_diplomatik_-mubarizede_qelebesi_doyus_meydaninda_Zeferini_sertlendiren_amiller_sirasindadir-1755939
17. "Vaşinqton Post" Azərbaycan Ordusunun İkinci Qarabağ müharibəsindəki peşəkarlığından yazıb, 23 mart 2022, https://report.az/herbi-xeberler/vasinqton-post-ikinci-qarabag-muharibe-sinde-azerbaycan-ordusunun-pesekarligindan-yazib/
18. Kərimov, A. (2021) "Ermənilər Qarabağda olan mədəni abidələrin 95%-ni məhv ediblər", 14 oktyabr 2021, https://report.az/medeniyyet-siyaseti/anar-kerimov-ermeniler-qarabagda-olan-medeni-abidelerin-95-ni-mehv-edibler/
19. The Geneva Conventions of 1949 and their Additional Protocols, International Committee Of The Red Cross official website, https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm

Rəyçi: h.ü.f.d. Fərdin Xəlilov

Göndərilib: 02.03.2022 Qəbul edilib: 13. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/81-85

Musa Natiq oğlu Əmiraslanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
musa.amiraslanov7@gmail.com

KORONAVİRUS (COVİD-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BÜDCƏLƏŞDİRMƏNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalənin vəzifəsi Azərbaycanda koronavirus pandemiyası dövründə sənaye müəssisələrində büdcələşdirmənin təşkilini təhlil etmək və bu sahə ilə bağlı təkliflər verməkdir. Sənaye müəssisələrində koronavirus pandemiyasına cavab vermək üçün büdcə tərtibatı təcrübəsini öyrənilməlidir. Bu müəssisələrdə büdcə tərtibinin təşkilini və bu dövrdə maliyyə hadisələrinin həllində ondan necə istifadə olunduğunu araşdırılacaqdır. Tətqiqatda həmçinin hökumət kifayət qədər maliyyə resursları təmin edə bilmədiyi zaman müəssisələrin öz büdcələrindən istifadə edərək gələcək dövrdə necə hazırlaşa biləcəyini araşdırılmışdır. Öyrənilməsi nəzərdə tutulan əsas məsələ koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə sənaye müəssisələrində planlaşdırma ilə yanaşı, büdcə tərtibinin təşkili ilə bağlı məsələlər olub. Bu tədqiqatın məqsədi pandemiya zamanı idarə və şirkət səviyyəli sənaye müəssisələrində büdcənin idarə edilməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarını hazırlamaqdır ki, ondan mərkəzi hökumət səviyyəsində ekspertlər tərəfindən istifadə olunsun.

***Açar sözlər**: pandemiya, sənaye, büdcələşdirmə, maliyyə, büdcə xərcləri*

Musa Natig Amiraslanov

Organization of budgeting in industry enterprises during the coronavirus (COVID-19) pandemy

Abstract

The purpose of the article is to analyze the organization of budgeting in industrial enterprises during the coronavirus pandemic in Azerbaijan and to make proposals in this area. Budgeting practices should be studied to respond to the coronavirus pandemic in industrial enterprises. The organization of budgeting in these enterprises and how it is used in resolving financial events during this period will be investigated. The study also looked at how businesses can use their budgets to prepare for the future when the government is unable to provide sufficient financial resources. The main issue to be studied was the organization of budgeting, as well as planning in industrial enterprises during the coronavirus (COVID-19) pandemic. The aim of this study is to develop a theoretical and methodological framework for budget management in management and company-level industrial enterprises during a pandemic that can be used by experts at the central government level.

***Key words:** pandemic, industry, budgeting, finance, budget spending*

Giriş

Çində sənaye və xidmət sektorunda daralma 2020-ci ilin yanvar ayından etibarən azalmağa başlayıb. Bütün bu hadisələr 2020-ci ilin mart ayından etibarən təkcə Çində deyil, digər dünya ölkələrində də görülən koronavirus tədbirləri nəticəsində istehsal və tələbat zəncirlərinin pisləşməsinə səbəb olub. Bütün ölkələrin epidemiyaya qarşı mübarizə çərçivəsində səhiyyəyə çəkilən xərclər, virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyətini dayandıran şirkətlərin kompensasiyası, vətəndaşların qidası və s. demək olar ki, onlar öz əsas ehtiyaclarını və zərər çəkən sektorları maddi cəhətdən təmin etməlidirlər.

Müəssisənin sənaye fəaliyyətinin büdcələşdirilməsi prinsiplərinin öyrənilməsinin aktuallığı istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasının aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır. İlk növbədə, göstərilən səviyyəni həyata keçirən xüsusiyyətləri qeyd etmək lazımdır.

Bu, bazar üçün zəruri olan malların növlərinin və həcminin çıxarılması əsasında mövcud həm maddi, həm də əmək ehtiyatlarını, habelə onların buraxılma müddətlərini nəzərə almaqla istehsalda müsbət tendensiya vektorunun və nisbətinin formalaşmasıdır.

Sənaye müəssisələrində büdcələşdirmənin səriştəli inkişafı sayəsində müəyyən biznes növlərinin və məhsulların maliyyə dayanıqlığını ətraflı qiymətləndirmək mümkündür ki, bu da son nəticədə bütün təşkilatın güclü maliyyə sabitliyini formalaşdıracaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi büdcə tərtibi metodologiyasının təhlilində, xüsusən də tədqiq olunan sahədə konkret prinsiplərin aydınlaşdırılmasındadır. Büdcənin formalaşmasında və inkişafında bir çox yerli və xarici alimlər öz töhfələrini vermişlər. Hal-hazırda çoxlu sayda büdcə prinsipləri mövcuddur, lakin müəllif onlardan ən vacibini müəyyən etmişdir. Covid-19 öz düzəlişlərini etdi, buna görə də bu, tədqiqatın bu sahəsində də əks olundu.

Koronavirus pandemiyası dövründə sənaye müəssisələrində büdcələşdirmə

Dünyada COVID-19 epidemiyası geniş yayılmış və həyatı ciddi şəkildə təhdid edən pandemiyaya çevrilmişdir. Xəstəliyin gedişatını və yayılmasını nəzərə alsaq, məsələ təkcə sənaye sahəsi üzrə deyil, habelə insan sağlamlığına, təhsilə, iqtisadiyyata, kənd təsərrüfatına, turizmə, sosial-mədəni, əxlaqi və mənəvi, eləcə də hüquqi aspektlərə bəzi mənfi təsirlərin ola biləcəyi təxmin edilir.

Büdcənin icra strategiyasından faydalanan müəssisələr həm də büdcənin tərtibinin əsas məqsədlərini həyata keçirəcək və büdcənin planlaşdırılması və nəzarətini təmin edəcəklər.

Bu müddət ərzində, yəni koronavirus infeksiyası dövründə mövcud vəziyyətlə əlaqədar ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində tam dissonans müşahidə olunur. Əsas zərbə ciddi problemlər yaşayan istehsal sektoruna dəydi. Müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların çeşidindəki dinamik dalğalanmaları və onun yenilənmə sürətini qeyd etmək lazımdır ki, bunun nəticəsində müəssisənin fəaliyyətinin xarakteri köklüşəkildə dəyişir. Nəticədə, təşkilatın dəqiq müəyyən edilmiş fəaliyyət planından istifadə etmədən və onun icrasına nəzarət etmədən bütün əsas mexanizmlərin tənzimlənməsi mümkün deyil. Yeni məhsulların buraxılışını formalaşdırmaq üçün nə üçün dinamika lazımdır. Bu, çox sadədir, potensial müştərilərin ehtiyaclarınıödəmək üçün əsas komponent kimi çıxış edir. Qeyri-kafi maliyyə resursları hesabına iqtisadi siyasətin prioritetləri ilə bağlı düzgün qərarların qəbul edilməsinin əhəmiyyəti artır.

Azərbaycan Respublikası formalaşmışşirkətdaxili planlaşdırma konsepsiyası onun fəaliyyət göstərməsi üçün aydın məqsədlərin qoyulması, kapitallaşmanın artırılması yolu ilə şirkətin strategiyasının formalaşdırılması baxımından tam mənzərəni vermir (Məmmədova, 2020). Qeyd etmək lazımdır ki, əldə edilmiş iqtisadi nailiyyətlərin təhlili üçün meyarların seçiminə yanaşmaq çox vacibdir, çünki düzgün olmayan yanaşma plan göstəricilərinin deformasiyasına səbəb olacaqdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən planlaşdırma sistemi planların həyata keçirilməsi üçün iqtisadi nəticələrin çoxşaxəli öyrənilməsinə imkan vermir, həmçinin daim dəyişən iqtisadi şəraitdə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutmur.

Buna görə də müəssisələr maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini planlaşdırmaq və nəzarət etmək üçün ən səmərəli üsulları axtarmağa məcbur olurlar, eyni zamanda maliyyə idarəetmə alətlərinin bütün spektrini nəzərə almaq vacibdir. Müəssisə idarəetməsinin aparıcı funksiyası əməliyyatların həyata keçirilməsinin ardıcıllığına və xronologiyasına əsaslanaraq məqsədə çatmaq yolunda ifadə olunan planlaşdırmadır.

Daim dəyişən iqtisadi mühitin mövcud tendensiyası strateji yönümlü proqramın işlənib hazırlanmasını tələb edir ki, onun mahiyyəti büdcə tərtibi kimi alətdən istifadə edərək istehsal müəssisəsinin səmərəli inkişafı olacaq. Büdcələşdirmə dedikdə müəssisənin bütün struktur bölmələrini əhatəli planların işlənib hazırlanması və formalaşdırılmasına cəlb etmək məqsədi ilə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesi başa düşülür.

Tətqiqatçılara görə büdcələşdirmə təşkilatların strateji planını təkmilləşdirmək, fəaliyyətləri koordinasiya etmək, menecerə təşkilati resursların idarə edilməsi üçün məsuliyyət vermək və onların fəaliyyəti ilə bağlı menecerlərə rəy bildirmək kimi məqsədləri vardır. Bundan əlavə, bir çox müəssisələr büdcə sistemini öz fəaliyyətlərinə nəzarət etmək üçün çox vacib alət kimi görürlər (Arnold, 2019: 54-56).

Büdcələrin plan kimi istifadə edilməsində büdcənin icrası strategiyaları mühüm rol oynayır. Biznes idarəetmə fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və nəzarəti strategiya çərçivəsində büdcələrin icrasından asılıdır. Büdcənin yaxşı idarə olunması da biznesin performansını artıracaq. Çünki büdcənin tərtibi prosesinin funksional effekti menecerlərin səyləri nəticəsində performansın artması ilə özünü göstərir. Büdcənin icra strategiyası eyni zamanda taktiki planları və strateji məqsədləri təfərrüatlandırarkən büdcənin tərtibi mərhələlərində və ondan sonra hansı fəaliyyət və proseslərin, hansı vaxtda və hansı planla təmin ediləcəyini müəyyən edir. Bu cəhəti ilə büdcələrdən müəssisələrdə idarəetmə uçotunda

qərar vasitəsi kimi istifadə edilir. Büdcə müraciətlərində əvvəlcə satış büdcələri tərtib edilir, daha sonra ilk maddi-material xərcləri büdcələri və digər büdcələr hazırlanır.

Bu kontekstdə büdcələrdən hansının təbii olaraq çox vacib olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Büdcələr daha çox maliyyə sabitliyi potensialına sahib olur. Bu, biznesdə büdcə və strategiya arasında müsbət nəticə yaratmağa kömək edir. Digər tərəfdən, effektiv təşkilatlar üçün idarəetmə nəzarət sistemlərini, o cümlədən büdcə nəzarətini öz strategiyalarına uyğunlaşdırmaq üçün tənzimləmək büdcə tərtibinin ən mühüm məqsədlərindən biridir(Abdullayeva, Vəliyeva, 2020: 162).

Planlaşdırılmış davranışın qavranılması həm də korporativ şəxsiyyətin daha yaxşı təqdim olunmasına səbəb olacaqdır. Büdcənin icrası ilə əlaqəli büdcə məlumatlılığı idarəetmə fəaliyyətinin ölçülməsinə kömək edir. O, biznes fəaliyyətinin planlaşdırılmasına və təşkilatların fəaliyyətinin ölçülməsinə töhfə verir. Bu səbəbdən büdcənin icra strategiyasının büdcənin dərk edilən əhəmiyyətini artırdığı halda, bu icra yanaşmasının büdcənin planlaşdırılmasına da töhfə verdiyi qiymətləndirilir.

Fəaliyyətə əsaslanan büdcələşdirmə gələcək dövrlərdə mal və ya xidmətlərə tələbatın təxmin edilməsi ilə başlayır. Bu, ənənəvi büdcə metodundan daha çox məlumat ehtiva edir, çünki istehsal həcmi, material sifarişlərinin satın alınma tezliyi, habelə sifariş miqdarı və müştərilərdən çatdırılma üsulları kimi müştəri məlumatları ediləcək proqnozlarda nəzərə alınır (Məmmədova, 2020).

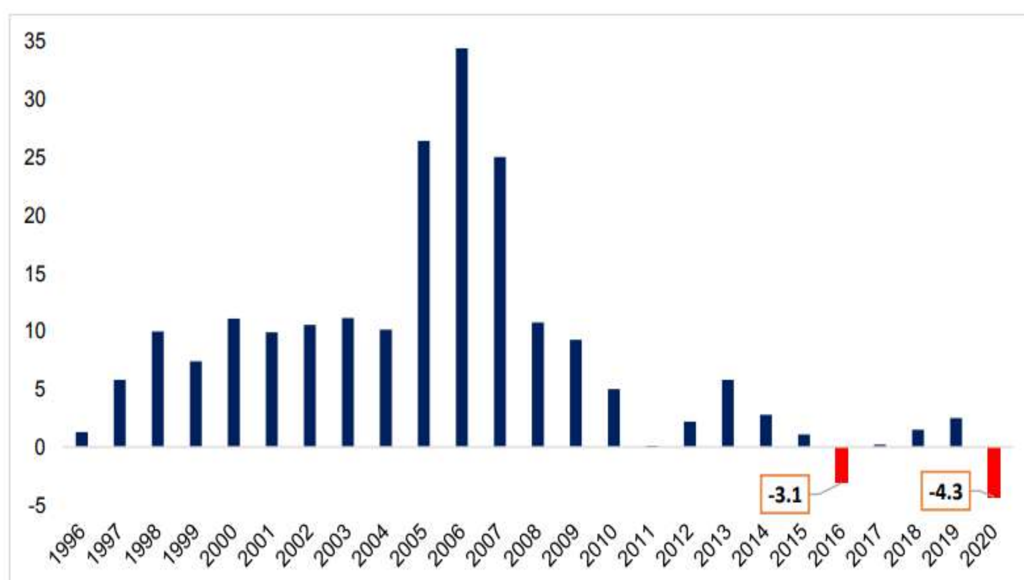
Tələb proqnozlarını verərkən satış və istehsal büdcəsindən kömək almaq lazımdır. Müəssisələrdə bazar təhlili, müştəri, məhsul və qiymət məlumatları, satış proqnozları nəzərə alınmaqla satış büdcəsi hazırlanmalıdır. Satış büdcəsindən sonra istehsal büdcəsi hazırlanır. Təxmini satış büdcəsinin sonunda tələbatı ödəyəcək məhsul qədər istehsal olunacaq məhsulların miqdarını və saxlanacaq ehtiyat miqdarını müəyyən edəcək istehsal büdcəsi hazırlanmalıdır.

Fəaliyyətlərin resurs məbləği müəyyən edildikdən sonra dolayı materiallar, dolayı əmək, enerji, amortizasiya və vergilər kimi resurs xərcləri müəyyən edilir. Resurslarla əlaqəli dəyərlər vahidə düşən resurs dəyərini və tələb olunan resursun vahid məbləğini vurmaqla pul dəyərlərinə çevrilir.

Resurs məsrəfləri, hansı resursun hansı fəaliyyətlə əlaqəli olduğunu nəzərə almaqla, resurs sərfiyyatı dərəcələrini hesablamaqla fəaliyyət obyektləri üzrə bölüşdürülür. Fəaliyyət məsrəfləri isə fəaliyyət sərfiyyatı əmsalı hesablanmaqla istehsal olunan məhsul və xidmət maya dəyəri obyektlərinə bölüşdürülür.

2020-ci il üzrə qlobal miqyasda kəskin dəyişkənlik tələb və təklif komponentlərini ölkəmizin iqtisadi göstəricilərini müəyyənləşdirən əsas amil olmuş, o cümlədən, bütün dünya üzrə iqtisadiyyatda qeydə alınan azalma tendensiyaları yerli iqtisadiyyatdan yan keçməmişdir. Hesabat ili üzrə baxdıqda mart ayından başlayaraq, ölkənin daxilində tətbiq olunan uzunmüddətli özünütəcrid rejimləri ilə ölkə iqtisadiyyatında mühüm azalmalar ilə nəticələnmişdir:

Şəkil 1. Son 25 il ərzində ÜDM-in dinamikası, faizlə

Mənbə:https://www.stat.gov.az -Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında Hesablama Palatası tərəfindəntərtib edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması məqsədilə əhəmiyyətli dərəcədə ekzogen göstəricilər kimi qiymətləndirmələr neftin qiymətini və büdcə xərclərini bir neçə ssenarinin tətbiq olunmaması qeyri-müəyyən dünya iqtisadiyyatına və bu qeyri-müəyyənlikdə həssas olan neft qiymətlərinə şərait yaratmış, xüsusilə də aktual məsələ olmuş, makroiqtisadi çərçivədə bir variant kimi hazırlanması iqtisadi şərtlərin pisləşməsiylə iqtisadi nəticələrin dəqiq müəyyənləşdirməyə imkanı çətinləşdirməkdədir. Buna görə də istər dövlət, istərsə də müəssisə büdcələrinin rolu iqtisadiyyatın bu qədər dalğalandığı şəraitdə daha böyük qiymətləndirilir.

Ortamüddətli perspektivdə fiskal dayanıqlığın bərpası xərclərin azalmasında və iqtisadi artımı yüksəltmək üçün islahatlarda davamlı təmkin tələb edir. Hazırda büdcələşdirmə zamanı maliyyə çərçivəsində risklər aşağıdakı kimidir:

• İnnovativ maliyyələşdirmə mexanizmləri vasitəsilə maliyyələşdirilən və təkmilləşdirilmiş texniki imkanlarla dəstəklənən infrastrukturun qurulması proqramı da daxil olmaqla, bir sıra islahatlar vasitəsilə iqtisadi artımın dəstəklənməsi.

• Fiskal perspektiv əhəmiyyətli risklərə məruz qalır. Bunlara qlobal və ya daxili iqtisadi artımın zəifləməsi, qlobal borclanma xərclərinin artması, dövlət xidmətlərinin əmək haqqı xərclərinin artması ehtimalı və bir sıra iri dövlət şirkətlərinin pis maliyyə vəziyyəti daxildir.

• Yeni sosial qrant kimi xərclərin hər hansı böyük daimi artımı gəlirdə daimi artımlara uyğunlaşmadan təmin edilə bilməz. Hökumət həmçinin dövlət maliyyəsini qorumaq üçün fiskal lövbərin tətbiqini nəzərdən keçirməlidir.

Ortamüddətli fiskal siyasət büdcə kəsirinin azaldılmasına və borcun ÜDM-ə nisbətinin sabitləşdirilməsinə yönəlib. Hökumət gözləniləndən çox vergi gəlirlərinin bir hissəsini kəsiri azaltmaq üçün istifadə edəcək, eyni zamanda iqtisadi artımı, iş yerlərinin yaradılmasını və sosial müdafiəni dəstəkləmək üçün qeyri-faiz xərclərini artıracaq.

Dövlət maliyyəsinin bərpası üçün ən böyük risk ÜDM artımının pisləşməsidir. Gözləniləndən yüksək qlobal inflyasiya qlobal faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər ki, bu da borclara xidmət xərclərinə və valyuta məzənnəsinə təsir göstərir.

2021-ci ilin sonuna doğru COVID-19 infeksiyalarının yenidən canlanması ilə əlaqədar yeni məhdudiyyətlər, yüksək inflyasiya, pul vəsaitlərinin daha əvvəl çıxarılması, ABŞ-ın maliyyə dəstəyi paketinin geri çəkilməsi və Çinin problemli daşınmaz əmlak sektorundakı dəyişkənliyin nəticələri artım proqnozlarını azaldıb.2022-ci ilin sonuna qədər inkişaf etmiş ölkələr pandemiyadan əvvəlki istehsal səviyyəsinə qayıdacaq, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələr tam bərpa olunmayacaq.

Dünya iqtisadiyyatı Covid-19 epidemiyası ilə çətin bir prosesdən keçir. Xəstəlik və görülən tədbirlər nəticəsində tələbatın azalması, tədarük zəncirinin pisləşməsi və istehsalda fasilələr baş verdi, iqtisadi tarazlıqlar pozuldu və dünya maliyyə böhranına girdi. Qeyri-müəyyənliyin artdığı bu dövrdə biznesin davamlılığını təmin etmək üst menecer üçün vacibdir. İnzibati qərarlarda planlaşdırma, nəzarət və koordinasiya üçün istifadə olunan büdcələr mühüm yer tutur (Gülməmmədov, Məmmədov,2019: 56).

Büdcə tərtibində qiymətləndirmə hesablanmış və idarə oluna bilən məlumatlara əsaslanır. Çox vaxt statistik modellər və iqtisadi meyarlar hesablanmış təxminlər əsasında baş verir. Büdcələşdirmə resurslara nəzarət etmək, proqnozlaşdırmaq, effektiv şəkildə bölüşdürmək və səhm üzrə qazancı maksimumlaşdırmaqla artımı sabitləşdirmək cəhdidir. Büdcənin tərtib edilməsində məqsəd gələcəkdə lazım olacaq resursları proqnozlaşdırmaqla müəssisənin maliyyə strukturunu hazırlamaqdır. Ümumi əməliyyat büdcəsi inteqrasiya olunmuş bir yanaşma ilə hazırlanmalı və bütün fəaliyyətlər ümumi strategiyaları dəstəkləməlidir. Büdcələşdirmə prosesində dəyər yaratmayan fəaliyyətlər aradan qaldırılmalı, müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə edilməlidir.

Büdcələmə müəssisənin cari əməliyyatlarının və bu fəaliyyətlərin maliyyə təsirlərinin layihələndirilməsi prosesidir (Cəfərli, 2021: 2). Bu, ümumiyyətlə, illik büdcənin təşkili üçün maliyyə, qeyri-maliyyə və texniki cədvəllərə aiddir.

Büdcədə nəzərdə tutulan tədbirlərin planlaşdırılmış məbləğ və xərclə yerinə yetirilməsi müəssisənin fəaliyyəti haqqında məlumat verir (Sərxanlı, 2020). Əməliyyat büdcəsi departament büdcələrinin bir araya toplanmasından ibarət olduğu halda, şöbə büdcələri işçilər üçün fəaliyyət göstəricisidir. Departamentlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş xərclər daxilində planlaşdırılan hərəkətləri yerinə yetirə bilmələri ilə uğurlu sayılırlar. Müvafiq şöbələrdə çalışan işçilər büdcədə nəzərdə tutulmuş tədbirləri müəyyən edilmiş xərclər daxilində yerinə yetirdikdə, təşkilati məqsədlərə xidmət etmiş hesab edilir və mükafatlandırılır. Təşviqat, maaş artımı və bonuslar biznesdə əsas mükafatlandırma üsullarıdır.

Nəticə

Büdcə sistemi təşkilatda və ya firmada mövcud vəziyyətin nəticələrini və şirkətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasıüçün həyata keçirilən strategiyanın nəticələrini əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir. Belə ki, maliyyə əmsallarının hesablanması və təhlili və ya digər maliyyə təhlili vasitələrindən istifadə etməklə sənaye müəssisələrində büdcələşdirmə aparılır. Beləliklə, büdcə tərtibi bütün təşkilatın maliyyə dayanıqlığını təmin edərək, müəyyən növ biznes və məhsulların maliyyə dayanıqlığını əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir.

Təşkilatda pandemiya ərzində büdcədən istifadə nəticəsində xərclərin azaldılmasıüçün ehtiyatlar, biznesin səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyən edilir, maliyyə axınlarının şəffaflıq, etibarlılıq və proqnozlaşdırıla bilmə dərəcəsi artır, idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün asanlıqla qəbul edilən obyektiv məlumat bazası yaradılır. formalaşır, müəssisənin gəlir və xərclərinin real strukturu aşkarlanır, maliyyə məsuliyyəti sahələri rəhbər və işçilər dəqiq müəyyən edilir, idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulu üçün vaxt azalır, maliyyə əməliyyatlarından itkilər azalır. Buna görə də, pandemiya dövründə sənaye müəssisəsinin fəaliyyətində büdcələşdirmə prinsiplərinin seçilməsinə, formalaşmasına və praktiki tətbiqinə səriştəli yanaşma lazımdır.Hal hazırda ölkəmizdə pandemiyanın yartadığı fəsadları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər davam edir. Dünüşürük ki, bu problemlər tezliklə tamamilə aradan qalxacaq.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, E.T., Vəliyeva, R.A. (2020). “Makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində büdcə-vergi siyasətinin rolu”. In iqtısadi təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət və Perspektivlər. səh.160-164.
2. Arnold, M., Artz M., “The use of a single budget or separate budgets for planning and performance evaluation”. Accounting, Organizations and Society, 2019, №73, p.50-67.
3. Cəfərli, R., (12 Noyabr 2021),“2022-ci il büdcə layihəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlığını göstərir”, Azərbaycan,s.2.
4. Cho C.H., Kurpierz J., “Stretching the public purse: budgetary responses to COVID-19 in Canada”, Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management, 2020, Vol. 32 No. 5, p.1-13
5. Gülməmmədov, V.İ, Məmmədov R.A. (2019). “Büdcə vəsaitləri ölkənin inkişafına və xalqın rifahına xidmət etməlidir”. Bakı,səh.7-20.
6. Məmmədova, A., “Dövlət büdcəsində səmərəli istifa əsas istiqamətləri” //Kooperasiya/elmi-praktiki jurnal, 2020, №1, S.108-113
7. Məmmədova, P., “Azərbaycanda sənayə müəsiisələrinin investisiya potensiyalının formalaşması və qiymətləndirilməsi”, Kooperasiya/elmi-praktiki jurnal, 2020. №3. S. 61-68.
8. Sərxanlı, S.A., (2020). “Sənayenin İnvestisiya Cəlbediciliyinə Təsir Edən Amillər”. In İqtısadi Təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət Və Perspektivlər, səh.318-321
9. Yusubov, O., (2021)“Ölkədə iqtisadi artımın təmin olunmasında büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi”, Əmək və sosial münasibətlər: Elmi-praktiki jurnal, 2021, № 1(15), S. 125-134
10. Azərbaycanın sənayesi,Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (2022)https://www.stat.gov.az/source/industry/
11. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, https://www.senaye.gov.az
12. Milli hesablar və makroiqtisadi göstəricilər statistikası, https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/01/001.php

Rəyçi: i.ü.f.d. Nigar Atakişiyeva

Göndərildi: 05.03.2022 Qəbul edildi: 07.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/86-91

Vüsal Sədi oğlu Hacıyev
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
law802552@gmail.com

GÖMRÜK ORQANLARININ VƏZİFƏLİ ŞƏXSLƏRİ TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN VƏZİFƏ CİNAYƏTLƏRİNİN KRİMİNALİSTİK XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Məqalədə həm vəzifə cinayətlərinin, həm də gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikasının anlayışı və mahiyyəti göstərilməklə yanaşı, hüquq ədəbiyyatlarında ona verilən anlayış və izahatlardan da bəhs edilir. Bununla yanaşı, tədqiqatda ayrıca olaraq, həmin cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının hüquqi təhlili də aparılır. Məlumdur ki, vəzifə cinayətləri cəmiyyətdə idarəetmə aparatı yarandığı vaxtdan mövcud olsa da, bu qrup cinayətlərin baş vermə tezliyi və yayılma miqyası müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə heç də eyni deyildir. Bu fikirləri eynilə gömrük sahəsində törədilmiş vəzifə cinayətlərinə də aid edə bilərik. Hazırda, ədəbiyyatlarda və bütün dünyada bu istiqamətdə müxtəlif profilaktik tədbirlər aparılsa da, yenə də aparıcı yeri həmin cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının aydınlaşdırılması tutur. Ona görə ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası belə ictimai təhlükəli əməllərin kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətləri haqqında məlumatlar sistemidir və bu sistem qeyd olunan əlamətlər arasında qanunauyğun əlaqələri əks etdirir, istintaqın konkret vəzifələrinin həlli üçün istintaq fərziyyələrinin qurulması və yoxlanılmasına xidmət edir. Ancaq onu da qeyd edək ki, gömrük sahəsi mütəşəkkil cinayətkar qrupların xüsusi yüksək maraq dairəsinin obyekti olduğu üçün bu sahədəki cinayətlərin araşdırılması xeyli mürəkkəbdir.

Açar sözlər: *kriminalistik xarakteristika; vəzifə cinayətləri, gömrük orqanları; istintaq şəraiti; kriminal situasiyalar*

Vusal Sadi Hajiyev

Criminal characteristics of official crimes committed by customs officials

Abstract

The article demonstrates the concept and essence of the criminological characteristics of both duty crimes and official crimes committed by customs officials, as well as the concepts and explanations given to it in the legal literature. In addition, the study also provides a juridical analysis of the forensic characteristics of these crimes. It is known that although official crimes have existed in society since the establishment of the administration, the frequency and scale of this group of crimes are not identical, but distinct in different periods and in various countries. The same can be mentioned about the crimes committed in the field of customs. In the same way, we can mention crimes committed in the customs field. However various prophylactic measures are being taken in this direction in the literature and around the world, the headmost role is still to clarify the criminological characteristics of these crimes. Because the juridical characterization of crimes committed by customs officials is a system of information on the forensic signs of such socially detrimental acts, and this system reflects the legitimate relationship between these signs, serves to establish and verify investigative hypotheses to address specific tasks of the inquiry. Nonetheless, it should also be underlined that the investigation of crimes in this area is very complicated, as the customs area is the object of special interest of organized criminal groups.

Key words: *criminological characteristics; official crimes, customs authorities, investigation, interrogation conditions*

Giriş

Məlum olduğu kimi, vəzifəli şəxslər, eləcə də gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının azaldılması və qarşısının alınmasından ötrü həyata keçirilən metodik tədbirlərin əsasında konkret cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası dayanır. Ümumiyyətlə, kriminalistik xarakteristika verilmiş qrup, növ və konkret cinayət üçün tipik olan hansı izləri və harada aşkar edə bilməyə, habelə cinayətkarın onları hansı hərəkətlərlə və hansı üsul və ya vasitələrlə törətməyi, yaxud onların hansı ardıcıllıqla aşkar edilə bilməsinə yardımçı olur. Bu nöqteyi-nəzərdən, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikası, bu növ cinayətlərin struktur elementləri haqqında məlumatlar şəraitin daha düzgün qiymətləndirilməsinə, istintaq fərziyyələrinin yoxlanılması üçün zəruri olanları irəli sürməyə, məlumatların təhlili əsasında cinayətlərin modellərinin qurulmasına, eləcə də araşdırmanın planlaşdırılmasına köməklik göstərir. Ona görə də məqalədə yuxarıda sadaladığımız bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirilməklə, bütövlükdə cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası ilə yanaşı, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikasının da anlayışı verilir, mahiyyəti açıqlanır, təsnifat növləri əhatəli şəkildə göstərilir.

İlk öncə, onu qeyd edək ki, vəzifə cinayətləri ilə bağlı aparılan elmi tədqiqatlar və ibtidai araşdırma orqanlarının iş təcrübəsi onu göstərir ki, cinayətlərin, o cümlədən də haqqında söhbət açdığımız gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin araşdırılma metodikasının əsasında konkret cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası dayanır. Ona görə ki, kriminalistik xarakteristika verilmiş qrup, növ və konkret cinayət üçün tipik olan hansı izləri və harada aşkar edə bilməyə, habelə cinayətkarın onları hansı hərəkətlərlə və hansı üsul və ya vasitələrlə törətməyi, yaxud onların hansı ardıcıllıqla aşkar edilə bilməsinə yardımçı olur. Ümumiyyətlə, kriminalistik xarakteristika, onun struktur və elementləri haqqında məlumatlar şəraitin daha düzgün aydınlaşdırılmasına, istintaq fərziyyələrinin yoxlanılması üçün zəruri olanları irəli sürməyə, məlumatların təhlili əsasında cinayətlərin modellərinin qurulmasına, araşdırmanın planlaşdırılmasına köməklik göstərir. Bu baxımdan, A.A.Eysmanın da proqnoz etdiyi kimi, bu və ya digər cinayətkar fəaliyyətin əlamətlərinin tipik abstrakt modeli kimi ayrı-ayrı növ cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası mürəkkəb istintaq şəraitlərində müstəntiqlər üçün istiqamət kimi çıxış etmiş və etməkdədir (Qədirov, 2010: 48-49). İ.A.Vozqrinin mövqeyinə görə, cinayətin kriminalistik xarakteristikası cinayətlərin hərtərəfli, tam, obyektiv və tez bir zamanda açılması və istintaqının təşkili və həyata keçirilməsi üçün zəruri olan məlumatları özündə daşıyan cinayətkar əməlin ən əhəmiyyətli əlamətləri haqqında ümumiləşdirilmiş, faktiki məlumatlar və tövsiyyələr sistemidir (Vozqrin, 2010: 22). V.V.Kloçkov göstərir ki, kriminalistik xarakteristika istintaq üçün əhəmiyyət kəsb edən tipik əlamətlər və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələr haqqında məlumatlar sistemindən ibarət olan elmi abstraksiyadır (Klaçkov, 1984: 64). A.N.Kolesniçenko və V.E.Konovalova isə göstərirlər ki, cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası müəyyən növ cinayətlərin kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətləri haqqında məlumatlar sistemidir və bu məlumatlar bazasına daxil olan ayrı-ayrı elementlər arasında mövcud qanunauyğun əlaqələr konkret cinayətlərin istintaqının əsasını təşkil edir (Kolesniçenko, Konovalova: 7-9). Bu baxımdan da N.P.Yablokov düzgün olaraq qeyd edir ki, kriminalistik xarakteristika elmi ümumiləşdirmə məlumatlarına söykənir və bu əsasda müəyyən növ cinayətkar fəaliyyətin açılması və istintaqı üçün ümumi və xüsusi tövsiyyələri işləyib hazırlamağa imkan verir. Bununla yanaşı, elmi analizə məruz qalaraq bu informasiya vəzifə cinayətləri ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin kriminalistik idrakının, nəzəri konsepsiyasının əsası ola bilər (Yablokov, 2002: 44-45). Vəzifə cinayətlərindən söz düşmüşkən, M.V.Axundovun fikrincə, gömrük fəaliyyəti sahəsində törədilən vəzifə cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikası cinayətlərin ümumi xarakteristikasının müddəalarını konkretləşdirməklə, aşağıdakı məlumatların nizama salınmış sistemini birləşdirir: onun törədilməsinin ən geniş yayılmış üsulları haqqında; tipik şərait haqqında (həmin cinayətin törədilmə yeri, vaxtı və şəraiti); cinayətkarın (cinayətkarların) şəxsiyyət haqqında; cinayətin, qarşılıqlı təsiri sübut informasiyanın formalaşmasına həlledici təsir göstərən törədilməsi nəticələri (Axundov, 2012: 65).

İ.F.Panteleyev cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasına, yuxarıda sadalanan elementlərlə yanaşı, tipik kriminal situasiyaları, eləcə də daha geniş yayılmış texniki vasitələr və onların əldə edilməsi

mənbələri, iştirakçıların cəlb edilməsi metodları və üsulları, cinayətin törədilməsinin ən geniş yayılmış motivləri və məqsədləri, onların tipik nəticələri haqqında məlumatları, həmçinin, cinayətin törədilməsinə kömək etmiş kriminal situasiyanın və halın tipik viktimoloji aspektlərini daxil edir (Panteleev1980: s.18; 43).

Göründüyü kimi, bəzi müəlliflərə görə, kriminalistik xarakteristika cinayətlərin göstəricilərinin, xarakterik cəhətlərinin məcmusu, digərlərinə görə cinayətlərin kriminalistik cəhətlərini, əlamətlərini və xassələrini əks etdirən elmi abstraksiya, üçüncü qrup müəlliflərə görə isə, cinayətkar əməlin hər hansı xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri haqqında məlumatlar sistemidir. Ona görə ki, kriminalistik xarakteristika yalnız istintaq üçün əhəmiyyət kəsb edən cinayətin strukturunu təşkil edən elementlərin tipik xassələrini, əlamət və əlaqələrini əks etdirir. Habelə cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası, eyni zamanda, istintaqı aparılan cinayətin kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərinin məqsədyönlü şəkildə üzə çıxarılmasını təmin etməyə, ən perspektivli fərziyyələri irəli sürməyə, istintaq prosesini səmərəli planlaşdırmağa və onun qarşısında duran vəzifələri tez bir zamanda və daha az qüvvə sərf etməklə həll etməyə imkan verir. Bu baxımdan, cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası cinayətin tipik, kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətləri haqqında ümumiləşdirilmiş faktiki məlumatlar (informasiya) sistemi, onlara əsaslanan elmi nəticələr və tövsiyyələrdir ki, bunlar haqqında biliklər cinayətlərin hərtərəfli, tam, obyektiv və tez bir zamanda açılması, istintaqının təşkili və həyata keçirilməsi üçün zəruridir (Qədirov, 2010: 51-52).

Onu da diqqətə çatdıraq ki, bir çox kriminalist alimlər cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının strukturuna müxtəlif elementləri daxil etsələr də, indiyə qədər gömrük sahəsində həmin orqanların vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının strukturu tam işlənib hazırlanmamışdır. Məsələ ilə bağlı M.V.Axundov yazır ki, belə struktur aşağıdakı əsas komponentlərdən (elementlərdən) toplanır:

1) Müxtəlif cinayətkar əməllərin törədilməsi təşkilatçılarının tipik cəhdləri (Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin daşınmasının həyata keçirilməsi zamanı; gömrük rejiminin pozulması; gömrük ödənişlərinin və rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsi zamanı; gömrük və valyuta nəzarətinin reallaşdırılması vaxtı);
2) Cinayətkarların şəxsiyyətinin tipik xüsusiyyətləri (oxşar növ cinayətlər, bir qayda olaraq, təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində hərəkət edən, peşəkar cinayətkarlıqda ixtisaslaşan və s. mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən törədilir) və onların hərəkətlərinin motivləri;
3) Nəzərdən keçirilən cinayətlərin hazırlıq və törədilməsinin ən geniş yayılmış üsul və vasitələri;
4) Cinayətə hazırlıq və onun törədilməsi zamanı tətbiq edilən gizlətmənin (konspirasiyanın) tipik üsulları;
5) Gömrük sahəsində hazırlanan və törədilən cinayətlərin tipik şəraiti (vəziyyəti);
6) Cinayətkar fəaliyyət subyektlərinin spesifik izləri (Axundov, 2012:.68).

Qeyd edək ki, gömrük orqanların vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin spesifikliyi çoxsəviyyəli xarakterə malikdir və özündə iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif komponentlərini (bank, vergi, nəqliyyat, sanitar nəzarət sistemi, sərhəd xidməti, biznes və s.) birləşdirir. Diqqətə çatdıraq ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının xüsusiyyətləri, ilk dəfə, Y.P.Qarmayev tərəfindən verilmişdir (Qarmayev, 2003 s.105). Buna əsaslanaraq, M.V.Axundovun fikrincə, bütövlükdə Y.P.Qarmayevin verilmiş məsələ üzrə mövqeyini əsas kimi qəbul etməklə, tədqiq edilən cinayətlərin spesifikliyini nəzərə almaqla, onu gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının aşağıdakı tərkib elementləri ilə tamamlamaq lazımdır: cinayətin mexanizmi; cinayətin törədilməsinin yeri və vaxtı şərtləri; cinayətin törədilməsi zamanı istifadə edilən vasitələr; cinayətin törədilməsinə köməklik göstərən hallar və şəraitlər; mənafeyi naminə gömrük orqanlarının nümayəndələri tərəfindən vəzifə cinayətləri törədən cinayətkarın şəxsiyyəti (Axundov, 2012: 69).

Ümumiyyətlə, gömrük fəaliyyəti sahəsində törədilən cinayətlər özünün müxtə-lifliyi ilə fərqlənməsinə, və ya müxtəlif üsullarla törədilməsinə baxmayaraq, onların hamısı tipik xüsusiyyətlərlə səciyyələnirlər və həmin xüsusiyyətlər bir çox cəhətdən kriminalistik xarakteristikanın məzmununu müəyyən edərək aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Gömrük sahəsində fəaliyyət normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir və müvafiq uçot sənədləri ilə rəsmiləşdirilməlidir (9);
2. Vəzifə cinayətləri həm qəsdən, həm də ehtiyatsızlıqdan müəyyən hüquqi tələblərin, qaydalar, müddəalar və təlimatların, o cümlədən verilmiş müəssisə, təşkilatlarda müəyyən edilən qaydanın, bir qayda olaraq, müxtəlif motivlər üzrə pozulması yolu ilə törədilir;
3. Cinayət həm vəzifəli şəxslər, həm də vəzifəsi olmayan şəxslər, sıravi işçilər, fiziki şəxslər və hüquqi şəxslərin nümayəndələri, eləcə də nəzərdən keçirilən cinayət növünə aidiyyatı olan digər şəxslər tərəfindən törədilir (10, s.144);
4. Cinayət əksər hallarda bu və ya digər gömrük əməliyyatının yerinə yetirilməsi prosesində törədilir;
5. Cinayətkar hərəkətlər, bir qayda olaraq, gömrük, bank, nəqliyyat-müşayiətedici, sərhəd, beynəlxalq-tranzit və digər uçot sənədlərində qeydə alınır; yəni müəyyən izlər saxlanılır, bəzən isə, onlar qismən uçotda əks etdirilmir ki, bu da öz-özlüyündə cinayətkar qəsd haqqında şəhadət verir;
6. Hesabat və uçot sənədlərinin təqdim edilmə müddətinin pozulması;
7. Cinayət uzanan xarakter daşıyır; bir qayda olaraq, leqal xarici iqtisadi fəaliyyət çərçivəsində müntəzəm həyata keçirilir;
8. Cinayətkar hərəkətlər digər müəssisə və təşkilatların, o cümlədən də xarici təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlıdır və onların fəaliyyətində, əməliyyatlarında, sənədlərində, həmin təşkilatlarda işləyən şəxslərin yaddaşında müəyyən izlər əks etdirir;
9. Cinayətkar fəaliyyət – adi fəaliyyət, konkret əməliyyat çərçivəsində müəyyən şəraitdə həyata keçirilir; onlar bu və ya digər dərəcədə idarə, idarədənkənar, dövlət nəzarəti altında olurlar; dövlət nəzarəti orqanlarının yoxlamalarının nəticələri sənədlərlə rəsmiləşdirilir və bu zaman, şübhəsiz ki, müəyyən izlər formalaşır;
10. Cinayətkar fəaliyyət nəticəsində idarə, müəssisə və təşkilata müəyyən zərər vurulur ki, bu da onalrın maliyyə və iqtisadi vəziyyətində əks olunur və həmçinin, müəyyən izlər formalaşır. Çünki xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki cinayətkar hərəkətlər qaçılmaz olaraq qanunauyğun fəaliyyətlə bağlıdır; ona görə də cinayətin izləri kontragentlərlə olan əlaqədə təzahür etməyə bilməz (Axundov: 2012: s.70-71).

Göründüyü kimi, yuxarıda verdiyimiz izahlarda cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasını cinayət izlərinin məcmusu kimi, yəni faktlar-nəticələr kimi başa düşməklə, onları cinayətin kriminalistik əlamətləri kimi nəzərdən keçirmiş olduq. Qeyd edək ki,gömrük işi sahəsində belə əlamətlərə,həmçinin, aşağıdakılar da aiddir:

1) Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin həm dövlət tərəfindən tənzimlənən, həm də verilmiş strukturun təsis və normativ aktları ilə müəyyən edilən normativ, qanunverici tələblərinin pozulması;
2) Ticarət-iqtisadi münasibətlərin gömrük tənzimlənməsinin qeyri-qanuni vasitələrinin tətbiqi ilə pozulmalar;
3) Gömrük rüsumlarının, vergilərinin və digər gömrük ödənişlərinin tutulmasından yayınmaya köməklik göstərmə;
4) Kəsirlər, nəzərdə tutulmayan şübhəli ödənişlər, qeydə alınmamış dəyərlilərin olması və s.;
5) Müəssisə və təşkilatlarda istehsal prosesi və kommersiya fəaliyyəti ilə, xüsusən kontragent sazişləri ilə nəzərdə tutulan əməliyyatlar üzrə, bağlı olan qarışıq sahələrdəki neqativ və kriminal hadisələr;
6) Təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan bu və ya digər işçilərin qanunsuz davranışı, qeyri-qanuni və ya kriminal hərəkətlər, onlara müvafiq rəhbərlərin və vəzifəli şəxslərin reaksiya verməməsi;
7) Şübhəli həyat tərzi, o cümlədən gəlirlərə müvafiq olmayan məsrəflər, təşkilat (müəssisə) hesabına konkret şəxslərin çox bahalı əmlak əldə etməsi və s.;
8) Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddindən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi qaydalarının pozulması;
9) Gömrük işi sahəsində cinayətlər, eləcə də gömrük qaydalarının və vergi qanunvericiliyinin normalarının pozulmasına yol verilməsi və onların törədilməsinə köməklik göstərilməsi; Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən narkotik vasitələrin, silahın, bədii, tarixi və Azərbaycan xalqının və xarici ölkələrin xalqlarının arxeoloji sərvətinin, əqli mülkiyyət obyektlərinin, məhv olmaq təhlükəsi

olan heyvan və bitki növlərinin, digər malların qanunsuz keçirilməsinin qarşısının alınmaması; beynəlxalq terrorizmlə mübarizəyə və Azərbaycan Respublikası hava limanlarında beynəlxalq mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilənin qarşısının alınmasına köməklik göstərilməməsi;

10) Gömrük nəzarətini – gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən gömrük işi və gömrük rəsmiləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə riayət olunmasını təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər məcmusunu qəsdən pozulması, Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddindən sürətləndirilmiş mal dövriyyəsinə maneələr törədilməsi;

11) Öz hərəkət və hərəkətsizlikləri̇lə xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük statisti-kası və Azərbaycan Respublikasının xüsusi gömrük statistikasının təhrif edilməsi;

12) Xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası haqqında hesabatın təhrifi;

13) Müəssisələrin, təsisatların, təşkilatlar və fiziki şəxslərin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına maneəçilik törədilməsi;

14) Dövlət təhlükəsizliyinə, ictimai qayda və mənəviyyata, insanların həyat və sağlamlığına, heyvan və bitkilərin, ətraf mühitin mühafizəsinə, daşınan malların Azərbaycan istehlakçılarının mənafelərinin müdafiəsinə ziyan vurulması;

15) Valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarının pozulması;

16) Azərbaycan Respublikasının gömrük işinə dair hissəsində beynəlxalq öhdəliklərinin, gömrük işi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin yerinə yetirilməsinə maneəçilik törədilməsi, bəzən isə pozulması;

17) Xarici dövlətlərin gömrük və digər orqanları ilə gömrük işi məsələləri ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq üçün maneələrin yaradılması;

18) Əməkdaşların əxlaqi-peşəkar keyfiyyətlərinə mənfi təsir göstərilməsi;

19) Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Milli Məclisinə, digər dövlət orqanlarına, müəssisə, idarə və təşkilatlara və vətəndaşlara gömrük məsələləri üzrə həqiqətə uyğun olmayan, təhrif olunmuş, bilə-bilə yalan informasiya təqdim edilməsi;

20) Dövlətin vahid maliyyə-təsərrüfat siyasətininin reallaşmasına, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazasının genişlənməsinə maneəçilik törədilməsi, həmin orqanların işçiləri üçün zəruri əmək və sosial şəraitin yaradılmaması (Axundov: 2012: 71-73).

Qeyd edək ki, yuxarıda sadaladığımız əlamətlər gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilmiş cinayətlər üçün tipikdir və onların araşdırılmasına oxşar yanaşmalar tələb olunur. Ümumiyyətlə, araşdırmanın tam, hərtərəfli və obyektiv aparılması ibtidai istintaqın qarşısında duran vəzifələrin həllinə mühüm köməklik göstərir. Bundan əlavə, onu da diqqətə çatdıraq ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə sadaladığımız əlamətlər, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, odlu və soyuq silahların qanunsuz dövriyyəsi, terrorizmin maliyyələşdirilməsi və digərləri ilə bağlı olan hallar gömrük işində vəzifə sui-istifadələri haqqında müəyyən qənaətlərə gəlməyə əsas verə bilər. Bu baxımdan, onları informasiyanın qiymətləndirilməsi, kriminalistik xarakteristikanın digər elementlərinin, o cümlədən vəzifə cinayətlərinin törədilmə şəraitinin təhlili zamanı nəzərə almaq mütləqdir. Ona görə ki, belə əlamətlər gömrük orqanlarında baş verən vəzifə cinayətlərinin törədilməsi və gizlədilməsi üsullarını, həmçinin, cinayətin törədilməsinə aidiyyatı olan şəxsləri aşkar etməyə kömək edir.

Göründüyü kimi, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilmiş cinayətlər ilə mübarizə üzrə tədbirlərin ümumi sistemində mühüm rol onun təmin edilməsinin kriminalistik metod, üsul və vasitələrinə məxsusdur. Ümumiyyətlə, gömrük sahəsi mütəşəkkil cinayətkar qrupların xüsusi yüksək maraq dairəsinin obyekti olduğu üçün bu sahədəki cinayətlərin araşdırılması xeyli mürəkkəbdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin, eləcə də digər hüquq-mühafizə orqanlarının əməliyyat işçiləri və müstəntiqləri, ilk növbədə, belə cinayətlərin mahiyyətini, onların, tədqiq edilən cinayətlərin hazırlığı, törədilməsi və gizlədilməsi qanunauyğunluqlarının təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında qurulan kriminalistik xarakteristikasını təsəvvür etməlidirlər.

Beləliklə, sonda ümumi şəkildə qeyd edək ki, vəzifə cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikası haqqında apardığımız təhlilin məqsədi ondan ibarətdir ki, bu anlayışın mahiyyəti aydınlaşdırılmaqla, vəzifə cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikasının işlənib hazırlanmasında onun müddəalarından istifadə olunsun. Bu nöqteyi-nəzərdən, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə

cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikası belə ictimai təhlükəli əməllərin kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətləri haqqında məlumatlar sistemidir və bu sistem qeyd olunan əlamətlər arasında qanunauyğun əlaqələri əks etdirir, istintaqın konkret vəzifələrinin həlli üçün istintaq fərziyyələrinin qurulması və yoxlanılmasına xidmət edir.

Nəticə

Yuxarıda tədqiqatın aparılması ilə gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, vəzifə cinayətləri bütövlükdə özünün ictimai təhlükəliliyi, təcrübədə baş vermə tezliyi ilə həm ölkə daxilində, həm də dünya miqyasında fərqlənən ictimai təhlükəli əməllərdəndir. Yaşadığımız müasir dövrdə isə, vəzifə cinayətlərindən sayılan gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilmiş müxtəlif spektrlı vəzifə cinayətləri istər dövlətdaxili, istərsə də qlobal səviyyədə əksər dövlətlərin əziyyət çəkdiyi, özünün ictimai təhlükəliliyinin xarakter və dərəcəsi ilə fərqlənən cinayətlərdəndir. Bu cinayətlərinin araşdırılması, öyrənilməsi və qarşısının alınmasında həmin növ cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası çox mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, ədəbiyyatlarda da söylənildiyi kimi, bu və ya digər cinayətkar fəaliyyətin əlamətlərinin tipik abstrakt modeli kimi ayrı-ayrı növ cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası mürəkkəb istintaq şəraitlərində müstəntiqlər üçün istiqamət kimi çıxış etməkdədir. Odur ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilmiş vəzifə cinayətlər ilə mübarizə üzrə tədbirlərin ümumi sistemində mühüm rol onun təmin edilməsinin kriminalistik metod, üsul və vasitələrinə məxsusdur.

Ədəbiyyat

1. Qədirov, A.X. (2010) Korrupsiya cinayətlərinin istintaqının prosessual-taktiki və elmi-metodiki problemləri, Bakı, 196 s.
2. Vozqrin, A.İ (1983) Kriminalistiçeskaya metodika rasledovaniya prestupleniya Minsk: Vışeyş.şk.
3. Klaçkov, V.V.(1984) Sostayennie i prespektivı kriminalistiçeskaya xarakteristika prestupleniy, Moskva, s. 63-65.
4. Kolesniçenko, A.N., Kononova V.E. (1985) Kriminalistiçeskaya xarakteristika prestupleniy, Xarkov: s. 131
5. Yablokov, N.P. (2002) Rassledovanie orqanizovannoy prestupnoy deyatelnosti, Moskva: Yurist, 172 s.
6. Axundov, M.V. (2012) Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin araşdırılmasının xüsusiyyətləri, Bakı: Elm-Təhsil, 232 s.
7. Panteleev, İ.F. (1980) Teoretiçeskie problemı sovetskoy kriminaliski, Uçeb.posobie, Moskva: Vyuzi, 96 s.
8. Qarmaev, Y.P. (2003) Aktualınıe vaprosı teorii i praktiki rassledovaniya doljnost nıx prestupleniy v tamojennıx orqanax, Dis.kand.yurid., Moskva: 175 c.
9. http://www.e-qanun.az
10. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / H.e.d., red. F.Y.Səməndərov, II Hissə. CM-in 190 – 353-cü maddələrinin şərhi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2018. – 800 s.
11. Məmmədov, V.Q. (2006) Korrupsiya ilə bağlı cinayətlərlə mübarizənin problem məsələləri, Bakı: Adiloğlu, 186 s.
12. http://e-qanun.az/framework/46947 – Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi.
13. http://e-qanun.az/framework/46957 – Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi

Rəyçi: h.e.d. Midhət Qafarov

Göndərildi: 01.03.2022 Qəbul edildi: 17.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/92-96

Leyla Ramiz Mammadova
Baku State Universty
master
leilaa.mva@gmail.com

PROCEEDINGS IN THE UN INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE

Abstract

The International Court of Justice as the UN main judicial body plays a fundamental role in establishing the rule of law in international relations. It should help to resolve interstate disputes in conditions where all other means of peace are ineffective. The relevance of the study of the functions and powers of the UN International Court, its practice is explained by the fact that it is precisely from the day of its establishment that the court remains the only universal international judicial body to date. The article will examine a number of procedural issues in the activity of the court, in particular, the procedure for conducting proceedings in the International Courtof Justice.

Key words*: international court, international court of justice, proceedings, world Court, Hague court*

Leyla Ramiz qızı Məmmədova

BMT Beynəlxalq ədalət məhkəməsində icraat

Xülasə

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi BMT-nin baş məhkəmə orqanı kimi beynəlxalq münasibətlərdə hüququn aliliyininbərqərar edilməsində başlıca rol oynayır. O,dövlətlərarası mübahisələrin həlli üçün bütün digər sülh vasitələrinin səmərəsiz olduğu şəraitdə köməklik göstərməlidir. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin funksiyalarının və səlahiyyətlərinin, onun təcrübəsinin tədqiqinin aktuallığı onunla izah olunur ki, məhz məhkəmə yarandığı gündən indiyədək yeganə universal beynəlxalq məhkəmə orqanı olaraq qalır. Məqalədə məhkəmənin fəaliyyətində bir sıra prosessual məsələlələr xüsusilə, beynəlxalq məhkəmədə icraatın keçirilmə qaydaları araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: *beynəlxalq, beynəlxalq ədalət məhkəməsi, icraat, Dünya məhkəməsi, Haaqa məhkəməsi*

Introduction

The International Court of Justice (the International Court of Justice, hereinafter referred to as ICJ), which is perhaps the most authoritative judicial body in the world, deserves the most attention. Therefore, it is vital for our state to train highly qualified international lawyers who, in the event of any international dispute, can represent the interests of our state at a high level. However, it is possible to speak about the success of the domestic higher education given the mass nature of the professional level of lawyers.

As you know, the ICJ was founded at the same time with the United Nations (hereinafter referred to as the UN) in 1945 and began its activity in 1946. The creation of the ICJ is the culmination of a long development of ways to peacefully resolve international disputes. The Statute of the ICJ is based on the Statute of the Permanent Court of International Justice, but differs from the latter, first of all, in that the ICJ is one of the main organs of the UN. All members of the UN automatically become parties to the ICJ Statute, and if the state is not a member of the UN, then it can be a party to the process (Article 93 of the UN Charter) (1).

The ICJ Statute gives broad powers to the parties to involve their representatives in court. Interpretation of Art. 42 gives reason to believe that "there are no restrictions on the choice of representatives ... The state may invite any person to participate in proceedings, regardless of citizenship or qualifications" (2, 965). In fact, ICJ does not establish any rules for the selection of state representatives. The choice of a representative rests solely with the state, so the representative does not have to be a member of a professional bar association of any state in order to represent the state before

The ICJ (3,56). This differs significantly from the requirements for representatives of the parties before international criminal courts. Thus, the Codes of Professional Ethics of the International Tribunal for the Former Yugoslavia and the International Tribunal for Rwanda were prepared in close cooperation with the International Bar Association and are currently applied by the International Criminal Court (4, 493). In addition, a corresponding association of lawyers participating in the processes of this court has been created at the International Criminal Court. Article 42 of the ICJ Charter defines in general terms the procedural status of state representatives in court: “Representatives, attorneys and lawyers representing parties in the Court shall enjoy the privileges and immunities necessary for the independent performance of their duties.”

The lack of specific requirements for State representatives in the ICJ is explained by the nature of the court itself. The Court resolves international disputes of States, and each State puts forward its own requirements for practicing lawyers. Therefore, the Court gives States the freedom to choose representatives in accordance with their needs and requirements. The Court also took the path of compromise on the application of sources of law, despite the difference in the legal systems of States. The ICJ is a judicial institution that resolves disputes based on the norms of international law that exist at the time of the decision. ***Formally, it cannot create norms, since it is not a legislative body*** (5, 12). The Court has repeatedly emphasized thatthe resolution of a legal dispute is carried out only on the basis of the principles and norms of international law and cannot depend on the political motives of the State seeking to resolve the dispute (6, 69). When considering and resolving a dispute, the court applies the norms of international law (treaties, customs), general principles of law, with the reservation specified in art. 59 of the UN Charter, judicial decisions and doctrines of the most qualified specialists in public law of various nations as an auxiliary tool for determining legal norms.

Speaking about advocacy in international judicial institutions, it is impossible to determine the key scope of its application only by judicial debates, as is done by authors in common law countries (7, 668). As a rule, courts focus either on written proceedings (as in the US Supreme Court), or on oral (as a rule, in the UK) (8, 501). In accordance with the Statute of the ICJ, "Judicial proceedings consist of two parts: written and oral proceedings" (Article 43). Communication between the Court and the parties is carried out in accordance with the procedure and time established by the court. Thus, the ICJ guarantees the rights of the participating States to a fair resolution of the dispute both through written proceedings, during which memoranda, counter-memoranda, responses to them, papers and supporting documents (often numbering thousands of pages) are exchanged, and through oral proceedings, which often last more than three weeks. Moreover, each document that is provided to the court by one of the parties must be handed over to the other party in a certified copy. An analysis of the practice of the ICJ shows that the duration of dispute resolution (from the date of filing the application to the date of the decision) ranges from 2789 days in the Barcelona Traction case of 1970 to 176 days in the Iranian Hosts case of 1980 (9, 443). The written proceedings are carried out in English or French, the official languages of the UN ICJ.

If the claim for dispute resolution is unilateral, the defendant may appeal against the jurisdiction of the court. The appeal may be expressed in an objection justifying the inadmissibility of the complaint. The Court, having received an objection regarding jurisdiction, in accordance with Article 36, Part 6 of the Statute, suspends proceedings on the merits of the dispute [10, Art.79(3)], and the only issue that requires a decision remains the question of the jurisdiction of the Court and the admissibility of the complaint: "In the case of a dispute about the jurisdiction of the case to the Court, the issue is resolved by the court ruling". This stage, in fact, is a "case within the case itself" and goes through all types of proceedings (oral or written, adversarial or advisory) decisions of the case on the merits and ends with a decision on jurisdiction and admissibility of the complaint. If the court at this stage makes a decision in favor of the plaintiff, then the consideration of the case on the merits is restored (11, 34). Since the proceedings on jurisdictional issues are carried out on the same model as the proceedings on the merits of the case, which will be considered below, it should be pointed out its peculiarity - the presence of a relatively small amount of materials that make up the application, since it is not about the essence of the dispute, but about the possibility of resolving this dispute by the court in general.

The procedure for carrying out written proceedings depends on whether the case was referred to the court by special agreement or unilaterally. In case of filing a complaint unilaterally, the plaintiff provides his first memorandum. The memorandum should contain a statement of the main facts, references to the law and arguments. In turn, the defendant provides a counter-memorandum, which must contain: recognition or denial of the facts specified in the memorandum; if necessary, additional facts; considerations regarding the application of the law set forth in the memorandum; counter-proposals regarding the application of the law and arguments (10, art.44(1), 49(1)). At the request of the parties, the court may begin a shortened stage of the exchange of pleadings "Reply and Rejoinder" (Reply and Rejoinder): "... the court issues the necessary orders to clarify inter alia the number and order of pleadings and determines the time during which they must be provided" (10, art.44(1), 45(2)). The Court ensures that at the "Response and objections" stage, the parties not only confirm their intentions, but also determine the disputable points on which they have disagreements (10, art.49(3)).

In the case of an appeal to the court under a special agreement, the parties do not have the status of plaintiff and defendant, but must simultaneously submit their memoranda. In this case, difficulties may arise, since both sides almost always do not cover those aspects of the case that depend on the opinion of the opposite party. Therefore, in practice, the exchange of adversarial documents goes through three stages. First, the parties highlight their position on the merits of the case. At the second stage, they provide defense arguments or highlight secondary aspects. And finally, they explain their positions on minor aspects of the case.

Analyzing the results of its activities, in 2001 the ICJ developed and approved a Practical Guide for States that are brought before the court (12). The Court, in particular, calls on States to make sure that special agreements do not provide for the simultaneous submission of pleadings, which will help save time and reduce their volume of papers: "The Court expects that future special agreements will contain provisions on the volume and procedure for the provision of pleadings"

Oral proceedings in court are the cornerstone of advocacy in the case. Generally accepted international practice provides for the possibility of representatives of the parties to state their position on the case to the court orally after the exchange of pleadings is completed. Oral proceedings are characterized as a lawyer's speech before a judge or a panel of judges in order to bring the legal reasons for the rightness of his client.

Oral proceedings in the UN ICJ take place in the Great Hall of Justice of the Peace Palace in The Hague in English or French. During the hearings, the Secretary and fifteen judges of the ICJ, sometimes with two ad hoc judges, sit almost in complete silence in black robes at a long table. The Chairman of the Court briefly opens the public session and grants the right to speak to one of the parties. Representatives of the party address the judges virtually continuously for several hours, as a rule, reading verbatim the text provided to the judges in advance. After each meeting, the Secretary makes a transcript of the speech, which has more than 50 pages of text. These verbatim records play an important role in the proceedings, since "the judge can refer to them if his attention was attracted by an argument that the speaker did not emphasize in his speech" (13, 12). Usually, oral proceedings on the merits of a case take one or two three-hour hearings daily for two to six weeks. Although in particularly complex cases concerning, for example, genocide, the court spends more time on oral proceedings. When considering the dispute between Ethiopia, Liberia and South Africa, the oral proceedings lasted 112 hearings, which were presented in 112 transcripts that required translation, and occupied 6818 pages.

Each hearing is accompanied by a lunch break for "the judges' rest, but it is difficult to rest for 15 minutes, as the court discusses and formulates the questions it intends to ask, sitting at a long table under the warning and mysterious glances of the former heads of the court, whose portraits are hung with a luxurious room decorated with red velvet, through the door of which the judges enter the Large hall of justice" (11, 45). In general, an oral hearing includes two rounds of the same time, during which the parties turn to the court. Success is achieved by those lawyers who ruthlessly weed out all unnecessary arguments.

Articles 60 and 61 of the ICJ Rules of 1978 deserve special attention for understanding the essence of oral proceedings. Article 60 establishes general rules of oral proceedings, at the same time article 61 grants judges the right to suspend the parties and propose to cover only arguments that are essential for resolving the case, since "very little is proved on the merits by numerous arguments". Therefore, the court has never used this right to suspend the parties, because if the court clearly determines which issues are relevant or not, suspicion may arise about the court's interest in resolving the case in favor of one or another party. Therefore, the court patiently listens to all the arguments and arguments of the parties, even if the specific issue does not concern the essence of the dispute. Can the court stop the parties in this situation? There is no right answer to this question. The court must be absolutely sure that the issue is irrelevant, since "it has no right to be sure until the parties are heard" (11, 29-46).

But article 61 proved its acceptability by giving the court or its individual members the right to demand explanations on issues raised by lawyers during the speech. But such cases do not happen very often. If the judges want to ask a question, they can do it at the end of the day, after discussing the issues among themselves. The answer to these questions can be provided either orally at the next hearing, or in writing within a certain period. For example, in the Nicaragua-Honduras Maritime Delimitation case, the court asked only three questions during the oral proceedings (14). They arrived after the first hearing in writing, since the court sent the text of the questions to the parties, who then decided whether to answer orally or in writing. The last question came at the end of Nicaragua's second hearing. The researchers point out that even if the judges ask questions, the very procedure for providing an answer is slow, formal and not very effective (15, 47-51).

After the closure of the oral proceedings, the Chairman of the court gathers judges to determine the list of aspects of the case and determine the time for registration of records of members of the court (16, 119).

Written proceedings in the ICJ are not ideal due to the frequent waste of time and confusion of judges in the large amount of information provided by the parties. But the positive feature is that the parties are free to provide information, the court does not tell them what to do and how to do it, in addition, there is no simplified procedure in court.

Oral proceedings, although they do not have the value that written proceedings have, still play a role in the consideration of the case. It is during the oral proceedings that the parties can focus the court's attention on the key aspects of the dispute. During the oral proceedings, the party may provide the Court with a more verified, honed version of the case. This helps when a lot of time (even years) has passed between written and oral productions. Therefore, if necessary, the parties can update their factual and legal arguments. Public coverage of arguments before the court and the press allows you to highlight all the hidden and ambiguous facts before justice.

ICJ judges are usually reluctant to ask questions and enter into debates with the parties. But a greater dialogue of these subjects during oral production will significantly enhance the value of the latter. The judges' questions provide an opportunity to check the strength of the arguments of the parties and avoid the usual repetition of numerous facts and arguments stated during the written proceedings. Thus, judges can focus the attention of the parties on aspects of the case that are of great importance for resolving the dispute. In our opinion, this makes it possible to increase the efficiency of oral proceedings in particular and judicial proceedings in the ICJ in general.

Conclusion

Summing up the above, it is necessary to dwell on such points. Firstly, the creation of the UN ICJ is a significant step by the world community towards resolving international disputes. And although it has its weaknesses: limited jurisdiction, slow dispute resolution, it still bears a huge responsibility for resolving disputes between States. Less than a hundred years ago, disputes between states were resolved by force, but now there is a chance to change the situation forever and resolve disputes only peacefully.

Secondly, the Court's approach to determining the requirements for lawyers has common sense. Very often, a person without a lawyer's license has extensive knowledge of international law. Some cases may involve aspects of a historical or diplomatic nature. Therefore, a scientist or diplomat with excellent

knowledge of the merits of a dispute is a better candidate for a lawyer before the UN ICJ than a professional lawyer. Moreover, States do not limit the number of representatives in court. Thus, Canada and the USA in the Gulf of Maine case of 1984 More than 70 lawyers, experts and other support staff were involved in the delimitation of the water border in the Gulf of Men as their representatives. In addition, the doctrinal developments of well-known scientists are important in international law, so it is very important for the State party in the case to have the best scientists as part of the legal team.

References

1. The UN Charter - https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text
2. Ehrenhaft P.D. (2001) The role of lawyers in the World Trade Organization // Vanderbilt Journal of Transnational Law. - 2001. - Vol.34:4.
3. Shabtai Rosenne, The Law and Practice of the International Court, 1920-2005, 4 Vols., 4th ed., Leiden: Nijhoff, 2006. - Vol. 1.
4. Walsh, M. (2003) The International Bar Association Proposal for a Code of Professional Conduct for Counsel before the ICC // Journal of International Criminal Jusrice. - 2003. - Vol.1.
5. Fisheries Jurisdiction case // ICJ Reports. – 1974
6. Nicaragua, V. Honduras // ICJ Reports. - 1988.
7. Bishop R.D., Kehoe E.G. (2010) The Art of Advocacy in International Arbitration. NY: Juris Publishing, 2010.
8. Jennings, R.Y. (1995) The International Court of Justice after fifty years // The American Journal of International Law. - 1995.-Vol.89. - №3.
9. Singh, N. (1989)The role and record of the International Court of Justice.-Dordrecht; Boston: Norwell, MA, U.S.A.: M. Nijhoff Publishers
10. Rules of International Court of Justice (1978)
11. Bedjaoui M. The «manufacture» of judgments at the International Court of Justice // Pace International Law Review. - 1991. - Vol.3:1.
12. ICJ Practice Directions, 20 January 2009
13. The International Court of Justice Decides to Take Measures for Improving its Working Methods and Accelerating its Procedure // ICJ Press Release №2002
14. Territorial and Maritime Dispute between Nicaragua and Honduras in the Caribbean Sea (Nicar. v. Hond.), at 7 (Oct. 8, 2007)
15. Rose C. (2008) Questioning the silence of the bench: Reflections on oral proceeding at the International Court of Justice // Transnational Law and Policy. - 2008. - Vol.18:1.
16. Resolution Concerning the International Judicial Practice of the Court (1976) Arts. 2, 3 (1975-76) // Yearbook of International Court of Justice.

Rəyçi: h.ü.f.d. Rauf Rüstəmov

Göndərildi: 15.03.2022 Qəbul edildi: 18.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/97-101

Aytaj Ilgar Adgozalzade
Baku State University
master
aytac.adigezalzade@gmail.com

INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNALS IN THE HISTORY OF INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEDURE

Abstract

This article is about International Criminal Tribunals as important bodies of International Criminal Procedure. The London Agreement. Nuremberg and Tokyo Military Tribunals in legal history, their influence on international criminal jurisdiction. What is the role of International Criminal Tribunals? The Declaration ofAtrocities one of main documents about jurisdiction of international criminal procedure. International Criminal Tribunal for Rwanda andformer Yugoslavia. Statute of International Criminal Court. International Criminal Court as an independent body, its functions, role and jurisdiction. Other legal acts that regulate international criminal procedure.

Key words: *international criminal tribunal, declaration, International Criminal Court, military tribunals*

Aytac İlqar qızı Adgözəlzadə

Beynəlxalq cinayət prosesi tarixində beynəlxalq cinayət tribunalları

Xülasə

Bu məqalə Beynəlxalq Cinayət Prosesinin vacib hissəsi olan Beynəlxalq Cinayət Tribunallar haqqındadır. London razılaşması. Nyuremberg ve Tokio Hərbi Tribunalları hüquq tarixində və onların beynəlxalq cinayət prosesinə təsirləri. Beynəlxalq Cinayət Tribunallarının rolu nədir? Vəhşiliklərə qarşı qəbul olunan bəyənnamə beynəlxalq cinayət prosesinin yurisdiksiyasını tənzimləyən mühüm sənədlərdən biri kimi. Keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalları. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi müstəqil qurum kimi, onun səlahiyyətləri, rolu və yurisdiksiyası. Beynəlxalq Cinayət Prosesi tənzimləyən başqa normativ aktlar.

Açar sözlər: *beynəlxalq cinayət tribunalı, bəyannamə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, hərbi tribunallar*

Introduction

What is International Criminal Tribunal? As it is established by the United Nations, they are formed for the purpose of prosecuting war criminals. As the host country for them we can point Netherlands, it was a host country to a number of these tribunals. One of them was International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

One of main trials in the history of humanity were the Nuremberg Trials. After the War, Allied powers- the Soviet Union, France, Great Britain and the United States came together to form the International Military Tribunal (IMT). Nazi Germany leaders stood trial for crimes against peace, crimes against humanity, war crimes and conspiracy to commit any of these crimes from 1945 till 1946.

President Harry S Truman appointed Associate Supreme Court Justice Robert H. Jackson to be the chief prosecutor who would represent the United States in the proposedtrials for the European Axis powers. It was even if before Germany surrendered on May 8, 1945. An agreement called the London Charter, setting the procedures for the Nuremberg Trials was lead the Allies with the help of Jackson

The London Agreement created the International Military Tribunal (IMT) on August 8, 1945, where each of the four Allied nations appointed a judge and a prosecution team. As the court's presiding judge Lord Justice Geoffrey Lawrence of Great Britain would serve.The proceedings itself would be simultaneously translated into English, Russian, French and German. The trial would make history as the first of its kind with judges from four different countries with various legal systems.

Main Part

The Declaration of Atrocities one of main documents about jurisdiction of international criminal procedure was signed by President Franklin D. Roosevelt, British Prime Minister Winston Churchill, and Soviet Premier Joseph Stalin during the Moscow Conference on October 30, 1943. Main ideas were: "The United Kingdom, the United States and the Soviet Union have received from many quarters evidence of atrocities, massacres and cold-blooded mass executions which are being perpetrated by Hitlerite forces in many of the countries they have overrun . . . those German officers and men and members of the Nazi party who have been responsible for or have taken a consenting part in the above atrocities, massacres and executions will be sent back to the countries in which their abominable deeds were done in order that they may be judged and punished according to the laws of these liberated countries and of free governments which will be erected therein..." (15)

Why did the Allies choose Nuremberg for trials? Nuremberg, Germany was chosen as the location of the trials for being a focal point of Nazi propaganda rallies leading up to the war. The Allies wanted Nuremberg to symbolize the death of Nazi Germany and its inhuman propaganda. One of interesting moments in this trial was:the court convened in the Palace of Justice in Nuremberg that was previously expanded by German prisoners to fit up to 1,200 detainees (15)

Indictment of perpetrators was a bit different. The indictment of 24 Nazi government officials and organizations was filed on October 18, 1945 by the four chief prosecutors of the International Military Tribunal: Robert H Jackson of the United States, Sir Hartley Shawcross of Great Britain, Francois de Menthon of France, and Roman A. Rudenko of the Soviet Union. The **jurisdiction** of the Tribunal included war crimes, crimes against peace and crimes against humanity. The International Military Tribunal defined crimes against humanity as "murder, extermination, enslavement, deportation...or persecutions on political, racial, or religious grounds" (15)

The indictment was read on November 20, 1945. 21 defendants were appearing in court. The suicides of top Nazi leaders such as Adolf Hitler, Joseph Goebbelsand Heinrich Himmler prevented themfrom standing trial (that was their **"rescue").** The day before the trialHead of the German Labor Front, Robert Ley, committed suicide so he prevented himself from standing trial, too. (15)

Between November 20, 1945 to October 1, 1946, the Tribunal tried twenty four of the most important political and military leaders of the Third Reich and heard evidence against twenty one of the defendants. During the trial, the Tribunal—and the world—learned about the the Nazi Party and its "planning, initiating and waging of aggressive war" from the beginning. Footage of Nazi concentration camps taken by Allied military photographers during liberation was shown to the court. The graphic scenes of what had taken place in Europe were the most powerful evidence presented at the trial. Other memorable moments of the trial were the screenings of the *Nazi Concentration and Prison Camps* and *The Nazi Plan* films, the detailed description of the Final Solution, the murders of prisoners of war, atrocities in extermination camps, and countless cruel acts to prosecute Jews (15)

On October 1, 1946, the Tribunal convicted 19 of the defendants and acquitted three. Of those convicted, 12 were sentenced to death. Three defendants were sentenced to life imprisonment and four to prison terms ranging from 10 to 20 years. On October 16, executions were carried out by hanging in the gymnasium of the courthouse. Hermann Göring committed suicide the night before his execution. In 1947, the prisoners sentenced to incarceration were sent to Spandau Prison in Berlin.From December 1946 to April 1949, a series of twelve additional military tribunals for war crimes against Nazi Germany leaders were held by the United States in the Palace of Justice. The defendants were 177 high-ranking physicians, judges, industrialists, *SS* commanders and police commanders, military personnel, civil servants, and diplomats. The trials uncovered the German leadership that supported the Nazi dictatorship. Of the 177 defendants, 24 were sentenced to death, 20 to lifelong imprisonment, and 98 other prison sentences. Twenty five defendants were found not guilty. Many of the prisoners were released early in the 1950s as a result of pardons. Thirteen of the 24 death sentences were executed (16)

After giving information about Nuremberg Tribunal we should give a bit information about Tokyo Military Tribunal, too. The International Military Tribunal for the Far East (IMTFE), also known as the Tokyo Trial or the Tokyo War Crimes Tribunal, was a military trial that was convened on April 29, 1946 to try leaders of the Empire of Japan for crimes against humanity, conventional war crimes and crimes against peaceleading up to and during the Second World War.It was modeled after the International Military Tribunal (IMT) formed some months earlier in Nuremberg, Germany to prosecute senior officials of Nazi Germany. (17) Both of these tribunals have similar features.

The Tokyo War Crimes Tribunal was composed of judges, prosecutors, and staff from eleven countries that had fought against Japan: Canada, Australia, France, China, India, the Netherlands, New Zealand, the Philippines, the Soviet Union, the United Kingdom, and the United States; the defense comprised Japanese and American lawyers (17)

Where were the trials held? The trials were held in the former building of the Japanese Ministry of War in Ichigaya, Tokyo. Before World War II, the building housed the Japanese Army Academy. It wasn't accidental because it was a building where the Japanese advanced the country's military ideologies for the young generation. During the war, the Imperial General Headquarters made up the Ministry of War, the Army General Staff Office, and the Ministry of the Navy—acting as a center for the direction of war tactics. Over three quarters of Tokyo's buildings were demolished by fires and bombing, but this building was left standing (17)

The trial was held on the first floor, the second floor was for judges and deliberating, and the third was for the prosecution teams. The office of the Tribunal President, Sir William Flood Webb of Australia, was used by Imperial Japanese Army general and Prime Minister of Japan, Hideki Tojo, during the war (17)

Unlike its counterpart in Nuremberg, the Tokyo Trial exercised broader temporal jurisdiction, beginning from the 1931 Japanese invasion of Manchuria. Twenty-eight high-ranking Japanese military and political leaders were tried by the court, including current and former prime ministers, foreign ministers, and military commanders. They were charged with fifty-five separate counts, including waging aggressive war, murder, and various war crimes and crimes against humanity (such as torture and forced labor) against prisoners-of-war, civilian internees, and the inhabitants of occupied territories; ultimately, 45 of the counts, including all the murder charges, were ruled either redundant or not authorized under the IMTFE Charter (17)

By the time it adjourned on November 12, 1948, two defendants had died of natural causes and one was ruled unfit to stand trial. All remaining defendants were found guilty of at least one count, of whom seven were sentenced to death and sixteen to life imprisonment. Thousands of other "lesser" war criminals were tried by domestic tribunals convened across Asia and the Pacific by Allied nations, with most concluding by 1949 (13)

The Tokyo Trial lasted more than twice as long as the better-known Nuremberg Trial, and its impact was similarly influential in the development of international law; similar international war crimes tribunals would not be established until the 1990s (13)

The history of the first international criminal tribunals begins from the 1990s. International criminal tribunals exist to investigate and prosecute individual people for serious violations of international criminal law or international humanitarian law – such as war crimes, genocide, and crimes against humanity – when national authorities are unable or unwilling to do so. Such courts may be established by a multilateral international agreement (“international tribunals”) or by an agreement between one State and an intergovernmental organizational (“hybrid tribunals”) (8)

The only permanent supranational court dedicated to atrocity crimes is the International Criminal Court (ICC), which began operating in 2002. While the ICC’s authority is limited by certain requirements, it is designed to address atrocities around the world and into the future (8)

In contrast, the international community has established other criminal tribunals that are each focused on a specific place and time, corresponding to a particularly intense period of past conflict or unrest involving widespread human rights abuses. International criminal tribunals established to prosecute war crimes, crimes against humanity, or genocide, include:International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), International Military Tribunal for Germany (Nuremberg Tribunal), International Military Tribunal for the Far East (Tokyo trials) (8)

The international community has also cooperated with national governments to establish “internationalized” or “hybrid” tribunals to prosecute international crimes. These courts may operate exclusively within a national judicial system or may have been established by an agreement between the United Nations and the national government, and as such, their staffing and judicial composition may be national or international in nature. Some examples include the following:

- Special Court for Sierra Leone
- Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia
- Special Tribunal for Lebanon

- Serious Crimes Panels of the Dili District Court (East Timor)
- Regulation 64 Panels of Kosovo
- War Crimes Chamber of the Court of Bosnia and Herzegovina
- Special Department for Adjudicating in Trials Against Perpetrators of War Crimes of the Belgrade District Court (Serbia)
- Iraqi Special Tribunal
- Scottish High Court of Justiciary, sitting in the Netherlands (Lockerbie trial). (8)

After giving information about international criminal tribunals it is naturally necessary to analyze the Rome Statute of the International Criminal Court and ICC itself.

The **Rome Statute of the International Criminal Court** is the treaty that established the International Criminal Court (ICC). It was adopted at a diplomatic conference in Rome, Italy on 17 July 1998and it entered into force on 1 July 2002.As of November 2019, 123 states are party to the statute.Among other things, the statute establishes the court's functions, jurisdiction and structure(12)

The Rome Statute established four core international crimes: genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression. Those crimes "shall not be subject to any statute of limitations".Under the Rome Statute, the ICC can only investigate and prosecute the four core international crimes in situations where states are "unable" or "unwilling" to do so themselves; the jurisdiction of the court is complementary to jurisdictions of domestic courts. (Yudan Tan, 2021: 10) The court has jurisdiction over crimes only if they are committed in the territory of a state party or if they are committed by a national of a state party; an exception to this rule is that the ICC may also have jurisdiction over crimes if its jurisdiction is authorized by the United Nations Security Council(12).

The ICC has jurisdiction over these crimes in three cases: first, if they took place on the territory of a State Party; second, if they were committed by a national of a State Party; or third, if the crimes were referred to the Prosecutor by the UN Security Council. The ICC may begin an investigation before issuing a warrant if the crimes were referred by the UN Security Council or if a State Party requests an investigation. Otherwise, the Prosecutor must seek authorization from a Pre-Trial Chamber of three judges to begin an investigation *proprio motu* (on its own initiative). The only type of immunity the ICC recognizes is that it cannot prosecute those under 18 when the crime was committed. In particular, no officials – not even a head of state – are immune from prosecution (12).

The Rome Statute established three bodies: the ICC itself, the Assembly of States Parties (ASP), and the Trust Fund for Victims. The ASP has two subsidiary bodies. These are the Permanent Secretariat, established in 2003, and an elected Bureau which includes a president and vice-president. The ICC itself has four organs: the Presidency (with mostly administrative responsibilities); the Divisions (the Pre-Trial, Trial, and Appeals judges); the Office of the Prosecutor; and the Registry (whose role is to support the other three organs). The functions of these organs are detailed in Part 4 of the Rome Statute (12).

Any amendment to the Rome Statute requires the support of a two-thirds majority of the States parties, and an amendment (except those amending the list of crimes) will not enter into force until it has been ratified by seven-eighths of the States parties. A state party which has not ratified such an amendment may withdraw with immediate effect. Any amendment to the list of crimes within the jurisdiction of the court will only apply to those states parties that have ratified it. It does not need a seven-eighths majority of ratifications (12)

Conclusion

At the end it is important to give a bit information about other legal acts that are part of international criminal jurisdiction.

The Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (commonly known as the United Nations Convention against Torture (UNCAT)) is an international human rights treaty, under the review of the United Nations, that aims to prevent torture and other acts of cruel, inhuman, or degrading treatment or punishment around the world.

The Convention requires member states to take effective measures to prevent torture in any territory under their jurisdiction, and forbids member states to transport people to any country where there is reason to believe they will be tortured.

The text of the Convention was adopted by the United Nations General Assembly on 10 December 1984and following ratification by the 20th state party, it came into force on 26 June 1987. 26 June is now recognized as the International Day in Support of Victims of Torture, in honor of the Convention.

Since the convention's entry into force, the absolute prohibition against torture and other acts of cruel, inhuman, or degrading treatment or punishment has become accepted as a principle of customary international law. As of April 2022, the Convention has 173 state parties.

The Inter-American Convention to Prevent and Punish Torture (IACPPT) is an international human rights instrument, created in 1985 within the Western Hemisphere Organization of American States and intended to prevent torture and other similar activities (5)

The Inter-American Convention entered into force on February 28, 1987, and, as of 2013, 18 nations are party to it, with another two having signed but not yet ratified (5).

The Inter-American Convention defines torture more expansively than the United Nations Convention Against Torture, including "the use of methods upon a person intended to obliterate the personality of the victim or to diminish his physical or mental capacities, even if they do not cause physical pain or mental anguish." The Convention is one of a series of OAS agreements that seek to protect human rights, within the framework of the American Convention on Human Rights, which bans torture in less detail (5).

The Convention also requires states to take effective measures to prevent torture within their borders, and creates an ability to extradite persons accused of torture (5).

References

1. An Introduction to the International Criminal Court. William Schabas, Cambridge University Press; 6th edition August 2020.
2. Beth Van Schaack's 2013 article, *Universal Jurisdiction Cases Involving U.S. Defendants*, on Just Security catalogs universal jurisdiction cases brought in non-United States courts against U.S. personnel.
3. Carsten Stanh: A Critical Introduction to International Criminal Law. Cambridge University Press, August 2018.
4. Futures of International Criminal Justice- 1st Edition Emma Palmer. December 2021.
5. Inter-american convention to prevent AND PUNISH TORTURE (oas.org)
6. International Criminal Justice: Legitimacy and Coherence. Gideon Boas, William A.Schabas, Michael P.Scharf.
7. International criminal law - Volume I: History and Structures on the International Criminal Court Paperback – July 28, 2021.
8. Internationalized Criminal Tribunals – International Justice Resource Center (ijrcenter.org).
9. International Criminal Tribunals: Politics, Law & Business Kindle Edition; May 2010.
10. Robert Cryer, Darryl Robinson, Sergey Vasiliev: *An introduction to International Criminal Law and Procedure*. 4th edition, August 2019.
11. Roger O Keefe, International Criminal Law; 4th June 2015.
12. RS-Eng.pdf (icc-cpi.int).
13. The International Military Tribunal for the Far East, Digital Collection (virginia.edu).
14. The International Criminal Responsibility of War's Funders and Profiteers. Nina.H.B.Jorgensen Cambridge University Press, September 2020.
15. The Nuremberg Military Tribunals and "American Justice" , The National WWII Museum | New Orleans (nationalww2museum.org).
16. The Nuremberg Trials, The National WWII Museum, New Orleans (nationalww2museum.org).
17. Tokyo War Crimes Trial, The National WWII Museum, New Orleans (nationalww2-museum.org).
18. Yudan Tan: (2021)The Rome Statute as Evidence of Customary International Law (International Criminal Law, 16); Brill , Nijhoff (July 29).

Rəyçi: h.ü.f.d. Könül Hüseynova

Göndərildi: 05.04.2022 Qəbul edildi: 02.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/102-106

Hüseyn Mərdan oğlu Hacıyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
h.haciyev.eesmn@gmail.com

SOSİAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Davamlı inkişaf konsepsiyası XX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. İlk baxışdan iqtisadi, ekoloji və sosial olmaqla üç hissədən ibarət olan bu konsepsiyanın əsas məqsədi təkcə iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi deyil, eyni zamanda onun davamlı olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Sonra isə bu konsepsiyanın davamı olaraq davamlı insan inkişafı konsepsiyası təklif edilmişdir. İnsan amilini ön plana çəkən yeni konsepsiyanın mahiyyətini aşkarlamaq və onun cəmiyyətdə sosial problemlərin həllində rolunu göstərmək üçün ilk növbədə "insan inkişafı" anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Məqalədə sosial probelmlərin həlli yollarından bəhs edilir, müasir dövrdə bu istiqamətdə aparılan islahatlar araşdırılır.

Açar sözlər: *sosial problem, gənclərlə iş, davamlı inkişaf, iqtisadi vəziyyət, cəmiyyət*

Huseyn Mardan Hajiyev

Solutions to social problems

Abstarct

The concept of sustainable development emerged in the late twentieth century. At first glance, this concept, which consists of three parts, economic, environmental and social, aims not only to support economic development, but also to ensure its sustainability. Then, as a continuation of this concept, the concept of sustainable human development was proposed. In order to reveal the essence of the new concept that highlights the human factor and to show its role in solving social problems in society, it is first necessary to clarify the concept of "human development". The article discusses ways to solve social problems, and examines the reforms carried out in this direction in modern times.

Key words: *social problem, work with youth, sustainable development, economic situation, society*

Giriş

İnsan inkişafı konsepsiyası ilk dəfə 1990-cı ildə BMT tərəfindən irəli sürülmüşdür. İnsan inkişafı konsepsiyası sosial tərəqqi tendensiyalarını təşkil etməklə cəmiyyətdə hər bir fərdin vəziyyətinin müxtəlif indikatorlar vasitəsilə çoxcəhətli dəyərləndirilməsinə əsaslanır. Digər inkişaf konsepsiyalarından fərqli olaraq insan inkişafı konsepsiyası insan həyatının təkcə iqtisadi tərəflərini yox, eyni zamanda onun sosial aspektlərini də (təhsil, səhiyyə, ekologiya, demoqrafiya, mədəniyyət, ailə və məişət və s.) əhatə edir (Hüseynov, 2003: 79).

İnsan inkişafı konsepsiyası inkişafa əsas yanaşmalardan fərqlənir və bir sıra paralel konsepsiyalarla eyniləşdirilə bilməz. İnsan inkişafı, inkişaf problemləri və strategiyalarına yeni prizmadan, insan maraqlarından çıxış etməklə yenidən baxmağı təmin edir. Konsepsiyanın əsas müddəasını belə də formulə etmək olar: insan iqtisadi inkişafın nəinki əsas vasitəsi, ilk növbədə bu inkişafın əsas məqsədidir.

BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi Ümumi insan haqqları bəyannaməsi inkişafın başlıca məqsədinin insan rifahının olmasını təsdiq edir. Son illərdə BMT-nin himayəsi altında insan inkişafının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş və insana istiqamətlənən inkişaf prinsipini bəyan edən bir sıra forum və konfranslar keçirilmişdir. İnsan inkişafı anlayışına müxtəlif təriflər verilmişdir. S.Y.Hüseynova görə: "İnsan inkişafı həyatın bütün sahələrində fərdin inkişaf imkanlarının genişlənməsi prosesinin əsas istiqamətlərinin göstəricisidir" (Hüseynov, 2003: 79). Bu anlayış sırf iqtisadi deyil mənəvi amilə – insanın inkişaf imkanına yönəlir. Bu sahədə respublikamızda tanınmış tədqiqatçı alim, akademik U.Ələkbərova görə isə insan inkişafı "istehsalın genişləndirilməsi və iqtisadi göstəricilərin artması deyil, insanlara seçim üçün geniş imkanlar yaradılmasıdır. Bu imkanlara daha məzmunlu, yaradıcı və

məhsuldar fəaliyyət göstərmək, uzun, sağlam və dolğun həyat sürmək, tarix boyu toplanmış bilgilərə yiyələnmək, qaçıla bilən xəstəliklərdən azad olmaq və s. aiddir. Başqa sözlə, insan inkişafı anlayışı azadlıq deməkdir"[7.s.37]. Burada da inkişaf anlayışı insanın mənəvi-psixoloji ölçülərinə aid edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan inkişafı anlayışı BMT-nin rəsmi sənədlərində də özünəməxsus tərifini almışdır. Adı yuxarıda çəkilmiş məruzədə insan inkişafına belə tərif verilib: "insan inkişafı –bu insanların daha geniş seçim imkanları ilə təmin olunma prosesidir" [6, s.10].

İnsan inkişafına verilmiş bu tərifləri belə ümumiləşdirmək olar: İnsan inkişafı – insanları həyatın bütün aspektlərində daha geniş seçim imkanları ilə təmin etmə prosesidir. Bu imkanların ən mühümləri: uzun və sağlam həyat, bilik əldə etmə və layiqli həyat səviyyəsi üçün zərurui olan resurslara əlyetərlik imkanı. Bu anlayışın əlavə aspektləri siyasi, iqtisadi və sosial azadlıqlardan yararlanmaq və istehsal etmək imkanlarına, şəxsi ləyaqət hissi və insan hüquqlarına qədər dəyişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan inkişafı anlayışı heç də birdəfəlik müəyyənləşdirilmliş, məzmunca dəyişməz qalan anlayış deyil və zaman etibarilə bu anlayış məzmunca zənginləşir, eyni zamanda iqtisadi, siyasi və sosial inkişaf səviyyəsi ilə determinləşərək yeni çalarlar əldə edir. Bunu konkret rəsmi sənədlər də sübut edir. Belə ki, BMT İnkişaf Proqramının 2001-ci il üçün İnsan İnkişafı haqqında Məruzəsində qeyd olunur ki, insan inkişafı elə bir ətraf mühitin yaradılmasıdır ki, orada insanlar öz tələb və maraqlarına uyğun olaraq məhsuldar və yaradıcı həyat sürə, öz potensiallarını tam şəkildə inkişaf etdirə bilsinlər. İnsan inkişafının ən əsas şərti uzunömürlü və sağlam həyat imkanı, zəruri informasiya əldə etmək, layiqli həyat üçün zəruri vasitələrə yiyələnmək, cəmiyyət həyatında fəal iştirak etmə imkanlarıdır. Bütün bunlar olmadan digər imkanlar sadəcə gerçəkləşə bilmir və çoxsaylı digər həyat perspektivləri əlçatmaz olur (Əliyev, 2002: 9).

Əsas hissə

İnsan inkişafı konsepsiyası problemə ikili yanaşmaları zəruri edir. Bir tərəfdən sağlamlığın möhkəmləndirilməsi ilə insan imkanlarının genişləndiriməsi, yeni biliklərin əldə olunması, peşəkar vərdişlərin təkmilləşdirilməsi, digər tərəfdən isə insanların əldə etdiyi qabiliyyət və bacarıqlardan istehsal məqsədləri, mədəni, siyasi fəaliyyət və istirahət üçün istifadə prosesidir. Bu konsepsiya insan inkişafını, təkcə istehsal fəaliyyəti üçün resursların formalaşdırılmasına, maddi nemətlərin artırılmasına istiqamətlənməyə gətirmir, nsan inkişafı konsepsiyasının nəzəri təhlili bu konsepsiyanın təkamül prosesini tədqiq etməyi zərurətə çevirir.

Tərəqqi anlayışı bərabərlik və sosial ədalətdən ayrılmazdır. Bu prinsip insan inkişafı konsepsiyasının ən mühüm aspektlərindən olaraq, Volter, J.J. Russo, Hegel, qədim Şərq mütəfəkkirləri kimi böyük filosof-humanistlərin əsərlərində ətraflı təhlil olunmuşdur.

İnsan inkişafının ictimai tərəqqinin məqsəd və meyarı olmasına əsaslanan yanaşma heç də birdən-birə meydana gəlməmişdir. XX əsrin sonlarına qədər müxtəlif elmlərin hər biri inkişafın özünəməxsus meyarlarını seçmişlər ki, bu da "iqtisadi inkişaf", "sosial inkişaf", "demokratik inkişaf" və "ictimai tərəqqi" anlayışlarının süni bölgüsünə, daha doğrusu bir-birindən fərqləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. İnsan inkişafı konsepsiyasında inkişafın bu resursları birləşdirilmişdir və əsas indikator kimi insan inkişafında tərəqqi çıxış edir. Konsepsiyanın formalaşması inkişafın vahid, ümumbəşəri, humanist təmayüllü meyarların axtarışı nəticəsində gerçəkləşmişdir. Bu isə, özündə həm iqtisadi inkişaf səviyyəsini, həm elmi nailiyyətləri, idarəetmə prinsiplərini və cəmiyyətin sosial-siyasi vəziyyətini, təhsil və səhiyyənin səviyyəsini, ətraf mühitin vəziyyətini, həm də əxlaqi şüur və dünyagörüşü də daxil olmaqla həyat tərzini də əhatə edir. İnsan inkişafı konsepsiyası gerçəkdən əhatəli inkişaf konsepsiyası olaraq məqsəd və vasitə, məhsuldarlıq və ədalət, iqtisadi və sosial inkişaf, maddi nemətlər və sosial təminat amillərini əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan inkişafı konsepsiyasını şərtləndirən, onu həyata səsləyən bir sıra inkişaf konsepsiyaları vardır.

İnkişaf nəzəriyyəsi və onun sosial istiqamətlənməsinin konseptual əsaslarından birini marjinalizm konsepsiaysı təşkil edir və bu konsepsiya marjinalistlər istehsal sferasına üstünlük verirlər. Uzun zamanlar ərzində inkişafın əsas məqsəd göstəricisi qismində iqtisadi artım çıxış etmişdir. Artım təkcə inkişafı təmin edən vasitə yox, inkişafın əsas məqsədi olaraq qəbul edilmişdir. Bu mərhələdə bəzi iqtisadçılar hesab etmişlər ki, iqtisadi artım özü üçün məqsəd yox, yalnız inkişafın vasitəsidir. İqtisadçı

alim Artur Luis apardığı tədqiqatlarında inkişafın məqsədini "insanın seçiminin genişlənməsi kimi müəyyənləşdirir" .

Yuxarıda deyilənlər, inkişafa kəmiyyət yox, keyfiyyət yanaşmasının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. XX əsin ortalarından başlayaraq iqtisadi nəzəriyyələrdə, inkişafın məqsədi, imkanları və şərtlərinə aid olan yeni yanaşmaların hazırlanması və tənqidi qiymətləndirilməsi dövrü başlayır. Bu müddət iqtisadi və sosial tərəqqinin əldə edilməsinə aparan daha optimal yolların axtarış zamanıdır. İqtisadi artımın insan inkişafının sinonimi olmaması faktının dərki yalnız sosial-siyasi qeyri-sabitliyin və əhalinin yoxsulluğunun artması nəticəsində gerçəkləşir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin praktikası göstərir ki, əhalinin vəziyyəti hətta istehsalın inkişaf etdiyi bir zamanda da pisləşə bilər. İqtisadi artım öz-özlüyündə resursların ədalətli paylanmasını təmin edə bilmir. Əhalinin maddi rifah halı, yalnız bərabərliyin artması, o cümlədən təhsil və səhiyyə sahəsində müəyyən pozitiv istiqamətli proqramları gerçəkləşdirən hökumətlərə malik azsaylı ölkələrdə mümkün olmuşdur (4, 2003: 78).

Keçən əsrin 60-cı illərində baş verən inkişaf təcrübəsi göstərmişdir ki, geniş miqyaslı sosial proqramları həyata keçirmədən həyat keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, sosial-demokratik problemlərin həllinə, produktiv məşğulluq sisteminin yaradılmasına və yoxsulluğun miqyasının azaldılmasına nail olmaq mümkün deyil. Sonra isə "iqtisadi inkişaf " anlayışı yeni-yeni keyfiyyət əlamətləri ilə zənginləşir, inkişafın iqtisadi araşdırılması daha da genişlədikcə o, daha çox çoxplanlı proses kimi nəzərdən keçirilməyə başlayır, inkişafa sosial və siyasi xarakterli amillər böyük təsir göstərir. Bu zaman insan inkişafı nəzəriyyəsinin konseptual əsasları kimi çıxış edəcək yeni poradiqma və prinsiplər meydana gəlir. Bura isə əsas ehtiyaclar konsepsiyasını, yenidən paylanma konsepsiyasını, insan kapitalı nəzəriyyəsini nümunə göstərmək olar. Bu konsepsiyaların hər birini qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

XX əsrin 70-ci illərində inkişafın iqtisadi konsepsiyasının əsas diqqəti iqtisadi və sosial inkişafın qarşılıqlı təsiri çəkir və nemətlərin bölünməsi probleminə, publik sektorun rolunun yüksəldilməsinə doğru istiqamətlənir. "Artım hesabına yenidən paylanma" konsepsiyasının əsas məqsədi insanların, ilk növbədə yoxsul insanların maddi rifahının təmin olunmasıdır.

"Əsas ehtiyaclar konsepsiyasının" gerçəkləşdirilməsi, dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada məhsul və xidmətlərin göstərilməsi ilə üst-üstə düşür. Əsas ehtiyaclar konsepsiyası yalnız yoxsullara xidmətlə məhdudlaşmır. Bu konsepsiyanın əsas məqsədi insana seçim imkanları yaratmaq yox, istehsalın iqtisadi artımından yaranan faydanın yenidən bölgüsünü təmin etməkdir.

"Əsas ehtiyaclar konsepsiyası" ilkin tələbatların ödənilməsini problem kimi ortaya qoymuşdur. Bu konsepsiya çərçivəsində mövcud göstəricilər sistemi şəxsiyyətin inkişafını səciyyələndirən əlamətləri bütövlükdə əks etdirmir və konsepsiyanın problemə çoxölçülü yanaşması, bu və ya digər ölkənin inkişaf səviyyəsini daha dəqiqliklə əks etdirməyə yardımcı olmuşdur. Burada şəxsiyyətin inkişafı, bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf ölçüsü kimi qəbul edilən uzunmüddətli məqsəd kimi götürülmüşdür, iqtisadi artım və insanların həyat keyfiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə bütöv və əhatəli şəkildə aşkarlanmamışdır.

"İnsan kapitalı" nəzəriyyəsinin banisi Teodor Şults XX əsrin 50-60-cı illərində apardığı tədqiqatlarda bu konsepsiyanı formulə etmişdir. O, əsas ideyalarını "Təhsil vasitəsilə kapitalın toplanması" və "İnsan kapitalına sərmayələr" adlı əsərlərində göstərmişdir. İqtisadi artımın yeni amillərini axtaran Şults belə bir məsələyə diqqət yetirmişdir ki, məhz təhsil sadə icraçını yaradıcı fəhləyə çevirir, onu situasiyanı təhlil etməyə və istehsalat problemlərinin optimal həll yollarını tapmağa vadar edir. Şultsun fikrincə, insan kapitalına qoyulan sərmayə təkcə təhsilə verilən xərclərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsi, elm və səhiyyənin inkişaf etdirilməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə aparılan tədqiqatlarda "insan kapitalı" anlayışına müxtəlif təriflər verilir. Belə təriflərdən birində bu anlayış sərmayə qoyuluşunun xüsusi növü kimi göstərilir: "İnsan kapitalı – sərmayə qoyuluşunun xüsusi növü, insan potensialının təkrar istehsalının inkişafına yönəldilmiş məsrəflərin məcmusu, işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və keyfiyyətin artırılmasıdır" (2, 276-277).

İnsan kapitalı dedikdə- sərmayə qoyuluşu nəticəsində müəyyən qabiliyyətlərin formalaşdırılması başa düşülür. Bilik ehtiyatları, sağlamlıq, peşəkar vərdişlər və əmək bacarığı- bütün bu qabiliyyətlər əməyin məhsuldarlığının artmasına və gəlirlərin çoxalmasına səbəb olur. İnsan əməyinin keyfiyyəti artdıqca onun kapitalı da artır və deməli bu kapital üzrə gəlirlər də artır. İnsan kapitalı iqtisadi artımın və

iqtisadi potensialın genişləndirilməsində mühüm amillərdən hesab olunur. Bu yanaşma zamanı inkişaf iqtisadi artım tempinin sadəcə yüksəlişi kimi yox, insan kapitalına investisiya və yoxsulluğun ləğvi kimi nəzərdən keçirilir.

"İnsan inkişafı" nəzəriyəsi ilə "İnsan kapitalı" arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. "İnsan inkişafı" nəzəriyyəsi və "insan kapitalına" görə insanın imkanları və qabiliyyətləri istehsala qoyulan ən etibarlı və səmərəli yatırımdır. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi, insanları tərəqqinin əsas məqsədi hesab edən insan inkişafı nəzəriyyəsindən fərqli olaraq insana istehsal artımının vasitəsi kimi baxırlar.

Beynəlxalq iqtisadi sferada son onilliklərdə müstəqil istiqamət formalaşmış və insan resurslarının inkişafına yardım adlandırılmışdır. "İnsan resurslarının inkişafı" insan potensialı, onun iqtisadi və sosial inkişaf məqsədilə səmərəli istifadəsinin maksimallaşdırılmasını bildirir. İnsan resurslarının inkişaf problematikası özündə demoqrafik, məşğulluq, səhiyyə, ərzaq, mənzil və urbanizasiya, ətraf mühit, təhsil və kadrların hazırlanması və s. kimi problemləri ehtiva edir (Ələkbərov, .2013: 89).

XX əsrin sonlarında əksər mütəxəssislər üçün aydın olur ki, özlüyündə iqtisadi artım dəyər kimi qəbul edilə bilməz. Həmçinin bir çox ölkələrdə iqtisadi artım tempinin azalması və struktur böhranlar müşahidə edilir və buna müvafiq olaraq bəzi ölkələr inkişaf strategiyalarında yeni prioritetləri ön plana çıxarırlar: dövlət borcu və məsrəflərin ixtisarı, iqtisadi böhranın qarşısının alınması. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması əvvəllər təklif edilmiş və təhsil, səhiyyə, istehsalın əsas amili kimi qəbul edilən insanda yeni bacarıq və qabiliyyətlərin aşılanması istiqamətində sərmayə qoyuluşunun iqtisadi faydalılığını əsaslandıran insan kapitalı nəzəriyyəsinə diqqəti artırır. Bu konsepsiya nə yoxsulluq, nə də digər mühüm sosial problemlərin həlli üçün konkret təsir göstərmirdi. Müxtəlif ölkələrdə keçirilən struktur yenidənqurma UNİSEF-in himayəsi altında A.C.Kornea, F.Stüart və R.Colli tərəfindən cavab hazırlanır. "İnsan sifətli yenidənqurma" adlandırılan bu sənəddə struktur yenidənqurmanı heç də inkar etməyən müəlliflər Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının yoxsulluq və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına daha böyük diqqət ayırmağa çağırırlar. Burada əsas prinsip olaraq göstərilir ki, sosial aspektlər struktur yenidənqurma strategiyası paketinə sadəcə əlavə olunmamalı, bütövlükdə inkişafın əsas amillərindən biri kimi qəbul edilməlidir.

İnsan inkişafı konsepsiyasını ənənəvi iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsindən kəskin şəkildə ayrılmır. İnsan inkişafı və iqtisadi artım nəzəriyyələrinin qarşılıqlı əlaqəli olması haqqında ideyalar İnsan inkişafı haqqında Məruzələrdə də əksini tapmışdır. Burada qeyd olunur ki, "insan inkişafı məqsəd, iqtisadi artım isə onun vasitəsidir." İqtisadi artım ictimai tərəqqinin əsas amillərindən birirdir, bütövlükdə ölkə sərvətlərinin artımı, onun yoxsulluqla mübarizə imkanlarını genişləndirir, müxtəlif sosial problemlərin həllinə kömək edir. Lakin burada əsas məsələ, iqtisadi artım modelinin seçilməsidir.

Təbii resursların düzgün olmayan istismarına əsaslanan sürətli iqtisadi artım müəyyən problemlər yarada bilər. Bu problemlərə ekoloji təhlükələr, resursların tükənməsi, biomüxtəlifliyin kasadlaşması və s. göstərilə bilər. Sürətli artım tempi heç də məşğulluğun artmasını şərtləndirmir, insan inkişafı konsepsiyasına görə iqtisadi artım təkcə adambaşına düşən gəlirlərin artmasını deyil, eyni zamanda sosial sferaya ayrılan vəsaitlərin də artmasını təmin etməli, bununla da insan kapitalının inkişafını stimullaşdırmalıdır (Əliyev, 2005:89).

Nəticə

İnsan inkişafı konsepsiyalarına uyğun hazırlanmış davamlı insan inkişafı konsepiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və davamlılıq insan və onun potensialının mühüm elementlərindən biri hesab edilir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti inkişaf imkanlarına bərabər əlyetərliyin təmin edilməsidir. 1994-cü il İnsan inkişafı haqqında məruzədə davamlı insan inkişafına belə tərif verilmişdir: "Davamlı insan inkişafı elə bir inkişafdır ki, o təkcə iqtisadi artıma gətirmir, həm də bu artımın ədalətli bölgüsünü təmin edir, ətraf mühiti məhv yox, onu bərpa edir, insanları ruhsuz icraçılara çevirməyərək, onlarda məsuliyyət hissini gücləndirir. Belə inkişaf ilk növbədə yoxsullara birinci dərəcəli diqqət göstərir, onların imkanlarını artırmaqla yanaşı, həyatlarına təsir göstərəcək qərarların qəbulunda onların özlərinin iştiraklarını təmin edir. Belə inkişaf insanlar üçün, təbiət üçün, iş yerlərinin sayının artırılması üçün və cəmiyyətdə qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün inkişafdır.

Davamlı inkişafın əsas prinsiplərinə görə öz tələbatlarını ödəmək istəyən insanlar bir sıra problemləri- iqtisadi, sosial, ekoloji və s. həll etməlidir. Cəmiyyətin inkişafının uzun müddət davam etməsi üçün yuxarıda adı çəkilmiş problemlərin müəyyən balansına nail olmaq zəruridir. Bu

komponentdən birinin inkarı həm gələcək iqtisadi artımı, həm də bütövlükdə cəmiyyətin inkişafını təhlükə altına sala bilər.

Davamlılıq "bütün nəsillər üçün bərabər imkanlar" prinsipinə əsaslanır. Davamlı inkişaf insanlar qarşısında gələcək nəsillər üçün minimum indiki halda mövcud olan inkişaf imkanları saxlamaq kimi mənəvi öhdəlik qoyur. Bu prinsip öz növbəsində aşağıda göstərilən üç amilin gerçəkləşdirilməsini zəruri edir:

1. Gələcək nəsillərin ödəməli olacaqları iqtisadi borc öhdəliklərinin götürülməsi;
2. Gələcək nəsillər qarşısında sosial borc kimi götürülən təhsil və səhiyyə sahəsinə kifayət qədər investisiyaların qoyulması;
3. Təbii resurslardan elə istifadə edilməlidir ki, onlar tükənməməli və "ekoloji borc" yaranmamalıdır (Şükürov, 2007:90).

Sosial problemlərin meydana gəlməsinin hər bir cəmiyyət üçün özünəməxsus səbəbləri mövcuddur. Sosial problemlərin bu səbəblərini ümumiləşdirərək onları obyektiv və subyektiv qruplara ayırmaq olar. Obyektiv səbəblərə iqtisadiyyatın inkişafı və milli gəlirlərin bölgüsünün aparılması üçün dövlət siyasətinin qeyri- effektivliyini, sahibkarlıq, elm və səhiyyədə sərbəst əlyetərliyin məhdudluğunu, insan potensialının kompleks inkişafı üçün proqramların müasir tələblərə cavab vermədiyini aid etmək olar. Subyektiv səbəblərə isə sahibkarlıq və hüquqi mədəniyyətin aşağı səviyyəsini, cəmiyyətin ümumi passivliyini, iqtisadi həyatın təzahürlərinə qarşı qeyri- adekvat davranışı göstərmək olar. Bu səbəblərdən cəmiyyətlərdə yoxsullar təbəqəsi arta bilir. Onlar bir sıra güzəştlərə malik olsalar da, sabit və kafi qazanc mənbəyinə malik olmurlar. Bunların müəyyən qismi dövlətdən sosial yardım alsalar da bu kafi olmur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2014) Bakı: Elm, 340 s.
2. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı; 9 aprel 2002-ci il), 230 s.
3. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Dövlət Proqramı) «Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu» (31 mart 2002-ci il, № 5,).
4. Gənclərin yerli və regional həyatda iştirakı haqqında yenidən işlənmiş avropa xartiyası. (10-cu sessiya – 21 may 2003-cü il – 128-ci Tövsiyəyə Əlavə)
5. Hüseynov, S.(2003) Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı: "Adiloğlu", 264s.
6. Əfəndiyev, M. (2008) Siyasi elmin əsasları. Bakı, 280 s.
7. Ələkbərov, Y. (2013) Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyaların əsasları. Bakı: "Təhsil", 224s.
8. Əliyev, M. (2002) Sosial təminat hüququ. Tədris-metodiki vəsait. Baki: Elm.
9. Əliyev, M.N. (2005). Sosial xidmətin anlayışı və prinsipləri. Keçid dövründə AR-da dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmusu. 12-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 350 s.
10. Əskərov, Ə.X. (2005) Sosial siyasət və sosial ədalət. Bakı: Gənclik, 290 s.
11. Həsənzadə, S.B. (2006) AR-da əlillərin sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimi. Bakı: Elm, 369 s.
12. Hacıyeva, M. A. (2006) Sosial xidmətin dövlətin sosial fəaliyyəti ilə nisbəti. AR-da dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmusu. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, 289 s.
13. Babaoğlu, H. (2006) İnsan hüquqları və azadlıqları. Bakı: Elm, 290 s.
14. Şükürov, A. M. (2007) Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün ,sabah. Bakı: Elm, 287 s.

Rəyçi: f.ü.f. d. Novruzəli Rəhimov

Göndərildi: 05.03.2022 Qəbul edildi: 25.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/107-113

Tural Namig Afandiyev
Baku State University
master
afandiyev100@gmail.com

COMPATİIE ANALYSIS OF CONSTITUTIONAL CONTROL IN FOREGİN COUNTRİES (DEVELOPMENT TRENDS)

Abstract

Constitutional control is a special type of law enforcement activity. This activity consists of checking the compliance of laws and other normative legal acts with the country's constitution. Constitutional control is realisedout by various government bodies in the world. Constitutional control in foreign countries is constantly developing. The new challenges that States have faced in recent decades have set new tasks for the constitutional control bodies. At the present stage, the constitutional control bodies are expanding the interpretation of the Constitution, laws and other normative acts. We will try to analyze new trends in the activities of constitutional control bodies in the USA, France, Germany and a number of other states.The purpose of this article is to identify the main trends in the field of constitutional control.

***Key words**: comparative jurisprudence, constitutional control, Constitution, law, trends*

Tural Namiq oğlu Əfəndiyev

Xarici ölkələrdə konstitusiya nəzarətinin müqayisəli təhlili və inkişaf tendensiyaları

Xülasə

Konstitusiya nəzarəti hüquq-mühafizə fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Bu fəaliyyət qanunların və digər normativ hüquqi aktların ölkə Konstitusiyasına uyğunluğunu yoxlamaqdan ibarətdir. Konstitusiya nəzarəti dünyada müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Xarici ölkələrdə konstitusiya nəzarəti daim inkişaf edir. Son onilliklərdə dövlətlərin qarşılaşdığı yeni çağırışlar konstitusiya nəzarəti orqanları qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur. Müasir dövrdə konstitusiya nəzarəti orqanları Konstitusiyanın, qanunların və digər normativ aktların şərhini genişləndirir. Biz ABŞ, Fransa, Almaniya vəbir sıra digər dövlətlərdə konstitusiya nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində yeni meylləri təhlil etməyə çalışacağıq. Bu məqalənin məqsədi konstitusiya nəzarəti sahəsində əsas tendensiyaları üzə çıxarmaqdır.

***Açar sözlər:** müqayisəli hüquqşünaslıq, konstitusiya nəzarəti, konstitusiya, hüquq, çağırışlar, Fransa, Almaniya*

İntoduction

In the legal literature, great attention is paid to the influence of judicial authorities on the formation of constitutional order, the strengthening of the rule of law, and the protection of citizens' rights and freedoms(1, 3).

Based on the importance of the Constitution as a system-forming act, all State bodies, officials and citizens are interested in its supremacy and protection.The constitutional control bodies play a special, specific role here. It is quite obvious, and the experience of many States testifies to this, that the adopted normative legal acts may contradict the constitution, distort its meaning, contain gaps and other defects.

The starting point of constitutional control is considered to be the decision of the US Supreme Court in 1803 in the case of Marbury v. Madison (the highest judicial authority of this country is not without reason considered as the creator of the constitution), later this model was adopted by a number of states of the Anglo-Saxon legal system, as well as some European and Latin American countries.When we talk about European constitutional justice, we should note its historical milestones: the model developed theoretically by the Austrian scientist G. Kelsen was implemented in the 20s of the last century in Austria and Czech Republic, later in Spain (1931) and was marked by the formation of independent

constitutional control bodies.There has also been constitutional construction in the direction of creating "mixed" models of constitutional control, in which judicial bodies of general jurisdiction "share" the competence to protect the constitution with special bodies.

The diversity of constitutional jurisdictions makes the comparison of constitutional control in different states rather conditional.As noted in the report of the Chairman of the Arbitration Court of Belgium, M. Melchior, published in the proceedings of the international conference "Constitutional Justice at the Turn of the Century", there is no constitutional justice in Europe on a global scale that meets structurally andfunctionally common or uniform criteria (2, 191-192).

Nevertheless, certain trends in the development of this institute were observed. After the Second World War, in the wakeof democratic transformations in various states, special bodies carrying out constitutional control began to be created.The main vector of their activity was aimed at ensuring human rights and freedoms. A common point in the activities of States at present, in terms of maintaining the rule of law, is the expansion of control over the constitutionality and legality of normative legal acts as a necessary element of the fulfillment by the state of its obligations to society.

In recent years, a fairly detailed scientific analysis of various models of constitutional justice has been carried out.Therefore, the development of this institution in the world may be better illustrated by the practice of individual countries in this area.

The first country on this list is the United States of America, which, as noted, is rightfully considered a pioneer in terms of constitutional control.The current American model of judicial constitutional control with divided competence between federal and state courts has a number of advantages over other models of specialized control.Such control is carried out by ordinary courts, which address the issue of the constitutionality of a normative legal act in the context of the judicial dispute under consideration.For them, the question of constitutionality is only one of the functions accompanying the legitimate consideration of the dispute.As scientists note, this shows the diffuseness of the American model of constitutional control, which assumes the right to verify the compliance of acts of each court and judge.As a positive point, we also note that in the conditions of the American model, constitutional control is always associated with the circumstances of a particular case.A distinctive feature of the American model of constitutional control is that the subject is the one who has the right to appeal to a court of ordinary jurisdiction. This eliminates unnecessary links for access to justice, which is currently one of the concerns of international organizations.

In the United States, the first such case in which the concept of the supremacy of the Constitution over other laws was confirmed was the case of Marbury v. Madison, considered by the Supreme Court in 1803. The verdict of the court stated that the Constitution has supremacy over the laws, and the competence and duties of the judiciary include explaining what the law is.In the decision on this case, for the first time in the history of the United States, the court recognized a parliamentary law as inconsistent with the Constitution, thus creating a precedent for future similar decisions (3, 118-119).

The position of the Chairman of the Supreme Court of the United States J. Marshall was as follows: it is absolutely certain that the competence and responsibilities the judiciary includes an explanation of what the law is. Those who apply the norms to specific cases must necessarily explain and interpret each norm. If two laws contradict each other, then the courts must decide on the application of each of them. If the law contradicts the constitution and both the law and the constitution are applied in a particular case, then the court must decide whether the law should be applied ignoring the constitution, or the constitution should be applied ignoring the law. The court must determine which of the conflicting norms must be applied in a specific case. This approach is the main task of the judiciary. If the courts take into account the constitution, and the constitution has supremacy over an act of the legislature, then the constitution (and not an ordinary act) should be applied in a case to which both the constitution and the ordinary act are applicable. Those who challenge the principle that the constitution should be considered in court as the supreme law should to recognize that the courts should turn a blind eye to the constitution and see only the law. Such a doctrine undermines foundations of all written constitutions.

As noted, the New Jersey courts were the first to check the constitutionality of state laws (1780): the court invalidated the state law because it contradicted the state Constitution. A similar practice was in

the states of Virginia, Rhode Island, etc. It continued after the formation of the USA.The main thing is that by declaring an act of federal Congress unconstitutional for the first time, J. Marshall formulated the principles of constitutional control and laid the foundation for the implementation of the most important function performed by the US Supreme Court – supervision of the correct understanding, interpretation and application of the Constitution(4, 146-149).

Judicial control has become not only one of the cornerstones of US law, but also one of the key doctrines of American constitutionalism.The control activity of the Supreme Court has gone through several stages. The first stage was the birth of constitutional control; the second stage lasted from the middle of the XIX century to the beginning of the XX (during this period, the traditional literal interpretation of the US Constitution was preserved; the slavery provided for by the laws, the prohibitions on recognizing slaves as US citizens in the constitutions were recognized as constitutional); the third stage covers the period from the first half of the XX century to the middle of the XX century. (an expansive active interpretation of the Constitution is inherent, based on an analysis of the intentions of the authors of the constitutional text and its perception taking into account modern realities); the fourth stage dates back to the middle of the XX century. (during this period, executive acts, judicial decisions become the subject of constitutional control, special attention is paid to the rights and freedoms of citizens, as well as their possible restrictions).In the modern period, the Supreme Court is characterized by two trends: judicial activism and restraint(moderation) of its approaches in interpreting the Constitution(5, 79–85).

As noted, a feature of the functioning of constitutional control by the Supreme Court of the United States is the absence in the Constitution of norms that give the Supreme Court the right to verify the constitutionality of laws. We believe that the established and well-established practice is due to a number of factors, among which, first of all, we should mention the tendency to create, albeit a federal state, but setting common goals and objectives, including the protection of state sovereignty, liberation from British dependence, which is gaining strength by the day of the adoption of the US Constitution. In addition, judging by the first decisions, the Supreme Court acted cautiously, trying to avoid extremes in its decisions. Secondly, it is the desire to provide uniform rules of conduct for a very disparate population with its own characteristics of national, historical and cultural development. Unlike other countries, customary law, due to the youth of the United States, was not established, and if it was, it differed in diversity from state to state. Thirdly, the Constitution was a legal document and therefore it was natural to recognize the authoritative decisions of lawyers elected to the Supreme Court of the United States. Unlike the US Constitution, the constitutions of some states contain a reference to constitutional control.Please note that the trial in the Supreme Court is fleeting, the sides are given up to thirty minutes to speak; up to twenty-four cases can be heard in one session. Sessions are held on certain days of the week.This organization of work indicates that more attention is paid to the preliminary study and analysis of case materials by judges than publicity. It is known that judges of the US Supreme Court quite often express their dissenting opinions, which have a noticeable impact on the development of the doctrine and the subsequent formation of the court's practice.

The American model of judicial constitutional control was borrowed by Latin American countries, some elements of this model began to be used in certain European countries (Denmark, Norway, Switzerland) (6, 15-17).

We believe that this model demonstrates its effectiveness, especially if proper interaction between specialized bodies (for example, constitutional courts) and courts of general jurisdiction is not established.

As a result of judicial constitutional control in the United States, two main tasks were solved: statehood was strengthened and legal guarantees of citizens' rights and freedoms were provided.The American model of constitutional control is characterized by such features as universality (extends its effect to normative acts); has a decentralized character (carried out by any court of general jurisdiction); has a casual character (carried out when considering a specific case); is mandatory for the parties and is taken into account later when considering similar cases.

The American model has a number of positive and negative features. The positive aspects include the fact that the dispute is considered in a single process in connection with the dispute that has arisen; duplication is excluded, an integrated approach is provided when considering the dispute. The disadvantages include delaying the process; the difficulty of making the decision binding; the possibility of making conflicting decisions by different courts(7, 127-129).

We have already noted that the nature and scope of constitutional control in various countries depends rather not only on the model of constitutional justice. Therefore, it is possible to talk about the general laws of the functioning of constitutional control in European countries where it is carried out by courts of general jurisdiction (Ireland, Switzerland, Norway, Estonia, Monaco, Malta, the Republic of Cyprus) and a similar model in the USA, Canada, Australia and a number of Latin American states only with certain reservations.

It seems even more conditional to compare the mechanism of constitutional control in European countries that have adopted the Anglo-Saxon model with countries that have specialized bodies of constitutional control. Let us turn to the French practice, where the Constitutional Council exercises mandatory preliminary control over the constitutionality of organic laws, as well as optional preliminary control over the compliance of ordinary laws with the Constitution. At the same time, control over the constitutionality of executive acts is entrusted to the State Council (8, 229-230).

The number of cases considered by the constitutional control bodies of France in the last decade shows a positive trend.

However, not only this event is characteristic of the constitutional justice of this country. The constitutional reforms of 2008 provided for the expansion of the range of subjects entitled to appeal to the Constitutional Council, and the verification of legislative acts can be carried out even after they have entered into force, which essentially means a departure from the previously existing practice of preliminary constitutional control and a transition to subsequent control. According to the Constitution of 1958 The right to appeal to the Constitutional Council to verify the constitutionality of laws is vested in: the President, the Prime Minister, the chairmen of the chambers of Parliament. In the future, this list was expanded to include 60 deputies and 60 senators. With the adoption of the Law of 2008, if, when considering specific cases, the State Council or the Cassation Council (the highest court of general jurisdiction) comes to the conclusion that any law violates rights and freedoms, they can apply to the Constitutional Council with a request for an assessment of the disputed act and the adoption by the supreme body of constitutional supervision of the relevant decision.

As noted in the article "Constitutional reforms in France in the 2000s": "The presumption of the constitutionality of existing laws is clearly shaken, which objectively requires a revision of the very concept of legality in the activities of the executive branch, when compliance with its law automatically implied compliance with the constitution. The rejection of the presumption of the constitutionality of the law, and, consequently, the assumption that it is unconstitutional, expands the boundaries of legality within which the administration should act." This should lead to the inclusion of normative acts of the President in the sphere of constitutional control, since ordinances and decrees of the Government are signed by the President, as well as normative acts of the Government (9, 60-62).

The expansion of the subjects of legal circulation to the constitutional control bodies has essentially led to changes in the political configuration of France. Being integrated into the executive branch and actually its head, the President will have to share responsibility with the Government and Parliament for the provision of the law recognized unconstitutional by the Constitutional Council on the initiative of the judiciary.

The decisions taken by the Constitutional Council in recent years speak of a wide range of "interests" of this body.

They made decisions on the following issues: 1) on international treaties and agreements (Treaty on the Status of the International Criminal Court); 2) on Community legislation (Treaty on the Adoption of the European Constitution; Treaty on the European Community); 3) on secondary Community legislation (Law on the Protection of Intellectual Property on the Internet); Law on the Energy Sector; about copyright and other rights in the information community; The Law on the conditions for the

operation of Article 88-3 of the Constitution regarding the right of citizens of the European Union residing in France who are not French citizens to exercise active and passive suffrage in municipal elections; 4) on equality of men and Women, the Law on Promoting Equal Access of Men and Women to Elected Positions; the Law on Amendments to the Electoral Code the Code and the Municipal Code regarding the election of municipal councillors and the conditions for the inclusion of French citizens living abroad in the Voter Lists; 5) on immigration issues (the Law on Immigration Control, Integration into Society and Granting the Right of Asylum); 6) on Citizenship and Civil Service (the Law on the Reform of the Citizenship Code; the Law on Various Norms Relating to Civil Service.

As can be seen from the above list, the Constitutional Council of France has been dealing with the most important issues for the country in the last decade: political and economic rights and freedoms, immigration and citizenship, the fight against terrorism, etc. All this, in our opinion, determines the place of the Constitutional Council in the mechanism of power in France (10, 175-179).

The decisions of the Constitutional Court of Germany, created by the first in Europe after the Second World War, adopted in recent decades, also testifies to the active position of this body in the protection of fundamental rights and freedoms. In Germany, as in a number of other countries (for example, in Austria, Malta, the Czech Republic, etc.), the constitutional complaint procedure is widely used. Since the object of filing a complaint is not only federal legislation, but also land legislation, as well as administrative regulations, individual acts and court decisions, their number is constantly increasing. For example, in 2001 it has reached 4900. It should be noted that the German practice is characterized by filing most complaints against decisions of judicial bodies, A certain "barrier" in the way of such complaints is that the Constitutional Court accepts them for production only when they have already passed the stages of consideration in other judicial bodies.

A review of previously adopted court decisions can take place only if the basic rights of the plaintiff are violated or the court decision is based on an unconstitutional, in the opinion of the complaining party, regulatory act. All this reduces to a certain extent the effectiveness of the Constitutional Court as a defender of the interests of citizens. Itshould be noted that the number of positive decisions made by this body, according to citizens' appeals, is not high.

At the same time, a fundamentally important point for the German constitutional control is that the scope of rights and freedoms that are subject to protection is much wider than in countries that stand on the position of protecting only civil and political rights. In contrast to this provision, the Federal Republic of Germany also provides for the protection of the socio-economic rights of citizens.

To characterize constitutional control, we have taken three countries in which it is carried out in different forms. Without stopping at the procedures of the constitutional justice bodies, it can be stated that, undoubtedly, the decisions of these bodies in the "constitutional field" have a significant impact on their legal and political system.

A new moment in the activities of the constitutional control bodies is the expansion of the interpretation of the constitution, laws and other normative acts, which led to the fact that the decisions of these bodies began to de facto occupy a different place in the hierarchy of normative acts. Thus, the main **Report** at the XVIII International Congress of Comparative Law, which was held in July 2010 in Washington, was called "Constitutional Courts as positive legislators in comparative Law"(11, 173-186).

It should be noted that this document was prepared on the basis of materials provided by speakers from individual countries.

What gives grounds to determine the place of decisions of the constitutional control bodies in the hierarchy of normative acts in a new way? According to the current situation, which is reflected in a number of constitutions, when the constitutional control bodies declare a normative act unconstitutional, this leads to its cancellation. At the same time, the practice of "conservation" of such acts is now widely recognized. From now on, the constitutional control bodies assume the role of their interpreter. In defense of this provision, proponents of such a position cite arguments according to which in this case there is no legal vacuum (it is precisely this provision that we described in part of the decision of the Federal Constitutional Court of Germany regarding preventive arrest).

A new moment in the activities of the constitutional control bodies is also the interpretation of laws in connection with gaps in legislation. As a result, such decisions essentially become norms of temporary action.

The *"Report"* also notes other points in the activities of the constitutional control bodies, which give reason to speak of them as "positive" legislators. First of all, constitutional control bodies are "included" in the work of legislative bodies when they interpret constitutional norms on the delimitation of competence between the federation and subjects (in countries with a federal structure). Such moments quite often take place, for example, in Austria and the USA. In particular, in the United States, the Supreme Court received a "broad" interpretation of the Constitutional provision on "interstate commerce", which made it possible for Congress to pass laws on a wide range of issues.

A clear example of the constitutional control bodies going beyond the limits assigned to them is currently also observed when making decisions on cases of violation of fundamental human rights and freedoms.

When making decisions by the Supreme Court on the constitutionality of laws, a flexible approach is applied. As a result, a significant part of the set of norms of constitutional law cannot be correlated with the text of the Constitution by bringing into effect the traditional means used in the interpretation of other forms of normative acts. In most cases, it is more correct to say that the law violates not the Constitution, but the principle, as the courts say, which the Constitution enshrines (12, 535-536).

The significant change in the interpretation of "fundamental rights" that has taken place in the last decade has led to the fact that the constitutional control bodies, without any reservations, have been considered as bodies implementing "positive" legislation. For example, the Constitutional Council of France, by its decision, introduced into the "constitutional field" not only the preamble to the Constitution of 1958, but also the preamble to the Constitution of 1946 and even the Declaration of Human and Civil Rights of 1789. Similar phenomena have also occurred in Switzerland, Germany, Portugal, Austria, Poland, India, etc.

Along with this, the constitutional control bodies also change the competence of some State bodies by their decisions. As an example, the"Report**"** cites the decision of the Federal Constitutional Court of Germany, which allowed the deployment of the country's armed forces in peacetime on the territory of foreign states as a temporary measure with a simultaneous requirement for the legislative body to adopt an appropriate regulatory act on this issue. The decision of the Constitutional Court of Austria defines the limits within which the Parliament should act in areas not directly provided for by the Constitution, for example, in terms of privatization.

In recent decades, the scope of activities of the constitutional control bodies has been significantly expanded as a result of the interpretation of certain legislative acts. In order to prevent the emergence of gaps in legislation due to the recognition of certain legislative acts as unconstitutional, the constitutional control bodies, such as in Italy and Germany, have essentially created new legislative prescriptions by their decisions.

As a result of the adoption by the constitutional control bodies of decisions providing for their entry into force in the long term, the line between abstract and concrete constitutional control is blurred. For example, in such countries as Austria, Greece, Belgium, etc. The constitutional control bodies may determine the time frame that should be considered as the beginning of the judicial decision so that the legislative body has the opportunity to fill the existing gap in legislative regulation.

The constitutional control bodies also act as a "positive" legislator in other cases: 1) when a constitutional complaint is based on the fact that some issue has not been fully settled by the legislator (absolute legislative omissions), or 2) there are gaps in the legislative regulation that interfere with the implementation of specific constitutional rights. Portugal was one of the first to introduce such a provision, where article 283 of the Constitution "Unconstitutionality due to a gap in legislation" contains the following provision: "The Constitutional Court evaluates and verifies non-compliance with the Constitution due to the lack of legislative measures necessary to ensure the effectiveness of constitutional norms. When the Constitutional Court establishes the fact of unconstitutionality due to a gap in the legislation, it reports this to the competent legislative body" (13, 832–833).

Subsequently, similar norms were adopted in a number of Latin American States.

The practice has also become widely used by the constitutional control bodies when, in case of gaps in legislative regulation that do not allow citizens to exercise their fundamental rights, they do not cancel such acts, but send recommendations to the legislative bodies on the adoption of legislative acts that fill the existing gaps.

It should be noted that such "Recommendations" have different legal force. In some cases they can be considered mandatory, in others they are so—called "wishes", but in case of their non-fulfillment, the constitutional control body, when reviewing a complaint on a similar topic, may decide on the unconstitutionality of such a law.

Conclusion

Speaking about the main trends of constitutional control, I would like to note that in the last decade there has been an expansion of the scope of judicial control over the constitutionality and legality of normative legal acts, an increase in the volume of legal norms checked for constitutionality, an expansion of the range of subjects and opportunities to appeal to constitutional justice bodies. Accordingly, the state bodies exercising constitutional control have more powers now.I would like to note another interesting point regarding the decisions of the constitutional control bodies. So, many such bodies (the exception, perhaps, is the Supreme Court of the United States and other judicial bodies of this country), when making decisions, turn to the judicial practice of other countries. This phenomenon indicates the internationalization of the activities of state bodies exercising constitutional control.

References

1. Alebastrova, I. A. (2001) Osnovy amerikanskogo konstitutsionalizma. – M. Yurisprudentsiya.
2. Konstitutsionnoye pravosudiye na rubezhe vekov (2002) Moskva. DGT.
3. Konstitutsionny kontrol v zarubezhnykh stranakh : kollektivnaya monografiya (2015) – Moskva: MGIMO Universitet
4. Konstitutsionno-pravovyye osnovy sudebnoy vlasti v zarubezhnykh stranakh : kollektivnaya monografiya / pod red. K. V. Karpenko. – M. : MGIMO-Universitet, 2017
5. Konstitutsionnyy kontrol v zarubezhnykh stranakh: uchebnoye posobiye / otv. red. V. V. Maklakov.
6. Goldman, R., Lentovska E., Frankovski S. Verkhovnyy Sud SSHA. (1996) Prava i svobody grazhdan. –Polsha : Bega, 1996.
7. Pobedonostsev K. P. (2004) Sudebnoye rukovodstvo. – Moskva : Statut, RAP.
8. Kasatkina, N.M. (2005) Gosudarstvennyy sovet (yevropeyskaya model), «Konstitutsionnoye pravo gosudarstv Yevropy». M., 2005.
9. Pilipenko A.N. (2010) Zhurnal zarubezhnogo zakonodatelstva i rassledovaniya pravonarusheniy № 4.
10. Sudebnyye sistemy Yevropy i Yevrazii : nauchno-entsiklopedicheskoye izdaniye : (2019) v 3 t. / pod red. R. A. Kurbanova. – Moskva : Prospekt.
11. Allan, R. Brewer-C. (2010) Constitutional Courts as positive Legislators in Comparative Law. Washington. July
12. Bernam, U. (2006) Pravovaya sistema SSHA. Moskva
13. Konstitutsii gosudarstv (2001) Yevropy. Moskva: T.Ç.

Rəyçi: h.ü.f.d. Nəsib Şükürov

Göndərildi: 26.03.2022 Qədul edildi: 28.04. 2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/114-119

Gulzar Fuad Hasanova
Baku State University
master
gshixmmmdova@yahoo.com

HISTORICAL BACKGROUND OF A CONTINENTAL SHELF AND INTERNATIONAL LAW PRINCIPLES OF THE CONTINENTAL SHELF DELIMITATION

Abstract

States are interested in defining and recognizing shelf rights in order to acquire real and potential continental shelf resources. However, previously there was no agreed method on how to determine the outer boundaries of the shelf. Even after the Truman Proclamation of 1945, states did not use the term "continental shelf" in the same sense. The principles of international law on maritime delimitation at the crossroads of political, legal and technical knowledge play an important role in resolving many disputes in this area.

***Key words**: shelf, legal regime, delimitation, principles*

Gülzar Fuad qızı Həsənova

Kontinental şelfin tarixi və kontinental şelfin delimitasiyasının beynəlxalq hüquqi prinsipləri

Xülasə

Real və potensial kontinental şelf sərvətlərini əldə etmək məqsədilə dövlətlər şelf hüquqlarını müəyyən edilməsində və tanınmasında maraqlıdırlar. Lakin əvvəllər şelfin xarici sərhədlərinin necə müəyyən ediləcəyi ilə bağlı razılaşdırılmış üsul yox idi. Hətta 1945-ci il Trumen bəyannaməsindən sonra dövlətlər "kontinental şelf" terminini eyni mənada istifadə etmirdilər. Siyasət, hüquq və texniki biliklərin kəsişməsində olan dəniz delimitasiyasına dair beynəlxalq hüququn prinsipləri bu sahədə bir çox mübahisələrin həllində mühüm rol oynayır.

***Açar sözlər:** şelf, hüquqi rejim, delimitasiya, prinsiplər*

Introduction

In ancient times, the seas were used mainly for shipping and fishing. But over time, minerals, oil, gas, and other resources have been found on the ocean floor. Thus, the importance of defining a continental shelf for the use of these resources by coastal states has increased.

For this reason, the definition of maritime borders is one of the most discussed topics in international law.That maritime boundaries differ from land boundaries in some aspects is beyond doubt. Notwithstanding this, it is also doubtless that some disputes over maritime boundaries are highly charged with political concerns (2,p.13)

Although historical and political factors on the continental shelf have been extensively studied, little theoretical research has been done. However, research should be based on both theoretical research and practice.

Therefore, two conventions on the continental shelf and the principles of delimitation of the continental shelf will be analyzed in this article.

The Convention on the Continental Shelf, adopted at Geneva on April 26, 1958, by the United Nations Conference on the Law of the Sea, represents the first great effort to determine by an act of international legislation the scope of the continental shelf doctrine in international law (9)

The text of the Convention of the Continental shelf was adopted at the plenary meeting on 26 April 1958 by 57 votes to 3 (Belgium, Federal Republic of Germany, Japan) with 8 abstentions. (4,p.328)

In 1958, the first United Nations Conference on the Law of the Sea accepted a definition adopted by the International Law Commission, which defined the continental shelf to include "the seabed and subsoil of the submarine areas adjacent to the coast but outside the area of the territorial sea, to a depth

of 200 metres, or, beyond that limit, to where the depth of the superjacent waters admits of the exploitation of the natural resources of the said areas" (10)

There have been numerous arguments relating to the "exploitability criterion" in article 1 of the Convention. Particularly in circumstances where overlapping claims have been made by adjacent or opposite neighboring states the arguments have been multifarious. Moreover, article 6 of the Convention also presents confusion, which is inherent in the basic criteria of "median line" and "special circumstances". Substantial legal problems can also be posed by the presence of islands in the vicinity of the continental shelf. The essential query is whether a state, which owns a little island off its mainland coast or the coast of its neighbor, may claim that the coast of its islet, rather than its mainland, is the starting point from which the seabed boundary should be delineated, as against the neighbor. Not only does the Convention fail to provide for precise definitions of "island" or "inlet", but also it fails to provide a response to the question related to the delineation of the boundary mentioned above (8)

Coastal states have an exclusive right to explore and exploit both living and non-living resources on their continental shelf. Coastal states have a duty to safeguard the environment on their continental shelf, and an obligation to let other states use the shelf for certain purposes, such as the laying of pipelines and cables.

The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) was adopted in 1982.This Convention was adopted in order to resolve all issues related to the law of the sea by mutual understanding, taking into account the sovereignty of all states. UNCLOS provides a comprehensive legal framework governing all activities and uses of the world's seas and oceans.

Article 76 of the convention defines continental shelf as follows:

The continental shelf of a coastal State comprises the seabed and subsoil of the submarine areas that extend beyond its territorial sea throughout the natural prolongation of its land territory to the outer edge of the continental margin, or to a distance of 200 nautical miles from the baselines from which the breadth of the territorial sea is measured where the outer edge of the continental margin does not extend up to that distance.

Thus, the first part of this definition defines the continental shelf, and the second part refers to the continental shelf up to 200 nautical miles to those coastal states.As a result, UNCLOS put an end to the controversy over the definition of the continental shelf by giving the above definition.

The Commission on the Limits of the Continental Shelf was set up under Annex II.According 8 article Information on the limits of the continental shelf beyond 200 nautical miles from the baselines from which the breadth of the territorial sea is measured shall be submitted by the coastal State to this Commission. The Commission shall make recommendations to coastal States on matters related to the establishment of the outer limits of their continental shelf. The limits of the shelf established by a coastal State on the basis of these recommendations shall be final and binding (6)

Article 77 further defines the rights of the coastal state over the shelf as exclusive, not dependent on occupation or an express proclamation. Despite this concept of single shelf, it is clear that the Article treats the exploitation of non-living resources differently whether within or beyond 200 M. This difference needs to be understood in the historical context of the decade of negotiations during the Third United Nations Conference on the Law of the Sea. When the Conference sessions began in 1973, the 1958 Geneva Convention was in force for more than fifty states and, therefore, the exclusive right of a coastal state over the resources of the continental shelf adjacent to its coast, up to 200 meters depth or up to where exploitation was feasible, was widely accepted. This reference to the possibility of exploitation to determine the limit made it indefinite and subject to technological advances. (5)

Article 38 (1) of the Statute of the ICJ defines normative in international law. Thus, in this article, the general principles of law occupy the 3rd place among the sources of law (1st place treaty law, 2nd place customary law).The importance of principles is that they set the starting point for relationships that are not regulated by rules.

Because it is international in nature relations regulated by private international lawa number of initiatives developed by common international lawis of particular importance. First of all, this includes the principles of general international law.(1,p.20)

The 1958 Convention adopted equidistance as a principle. Where the same continental shelf is adjacent to the territories of two or more States whose coasts are opposite each other, the boundary of

the continental shelf appertaining to such States shall be determined by agreement between them. In the absence of agreement, and unless another boundary line is justified by special circumstances, the boundary is the median line, every point of which is equidistant from the nearest points of the baselines from which the breadth of the territorial sea of each State is measured. (3,art.60

Notably, UNCLOS does not refer to equidistance as a principle; nor is it referred to as the proper approach. Rather, Articles 74 and 83 refer to equitable resolutions to boundary disputes. Equidistance is viewed as one of a variety of methodologies and/or principles that have been developed to achieve this goal (7,p.49)

In order to apply the principle of equity in relation to the continental shelf, the borders of the states and the relevant circumstances must be taken into account. Only then the principle of equity can be applied. Given the key role of equity in determining maritime boundaries, courts must investigate and decide on each case according to the facts of the case. Articles 74 and 83 of the 1982 Convention stipulate that the delimitation of the continental shelf is carried out by agreement on the principle of equity. This convention obliges States to prepare their maritime borders. However, there is no single standard for delimitation. Thus, the division depends on the geography of the states.

In the absence of such an agreement in advance, in accordance with the principle of equity, States Parties shall make every effort to conclude an interim agreement in accordance with Article 83.3 of the 1982 Convention and to reach a final agreement.

Here, equity is an important principle of international law. Thus, there is a possibility of delimitation of the continental shelf and obstruction of it for their own interests. For this reason, the above-mentioned article has been added to the Convention. In each disputed situation, the trial must be conducted on the basis of the principle of equity, taking into account both geographical and legal criteria.

Significant progress has been made in delimitation of the continental shelf over the past three decades, including the introduction of an initially two-stage and later a three-stage approach. As a matter of fact, there is no doubt that the latest decisions have made great contributions to the delimitation methodology. These developments are positive and provide more clarity and consistency in terms of the general approach to limitations. In addition, the positive contributions of state practices should not be forgotten. However, states generally try to support their claims of limitation by referring to past judicial decisions. Contemporary approaches in international maritime law have serious difficulties in terms of practical applications in delimitation of the continental shelf and determination of the final point of maritime borders.

In particular, it is not always easy to determine the relevant coasts and the relevant area. In addition, in some cases, restrictions arising from geographical factors may lead to an unequal distribution of the area. It is important to consider these restrictions in detail in order to better understand the principle of proportionality. A good definition of the relevant coasts will also provide healthy results in terms of limitation. It is possible to frequently encounter principles pointing to the relevant coasts in international judicial decisions. In this context, "the land dominates the sea", "the coastal projections towards the sea are the basis of the demands on the sea areas", "the coast should be formed to coincide with the coastal projections of the other side in order to be suitable for the purpose of delimitation", "due to the geographical situation of any part of the coasts of one side, the coasts of the other side It is seen that the relevant coasts are mentioned. The form of the coast and the relationship between these coasts affect the principles of equity and the methods used in delimitation. In addition, the length of the relevant coast forms the basis for the proportionality assessment used to test the equitableness of the delimitation. In this regard, in the delimitation of the continental shelf, the relevant coasts must be defined as "…, to determine how much of the overlapping areas constitute the claims, and in the third and final stage of the delimitation process, to check whether there is any disproportion in the ratio of the coastal length of each state and the sea areas falling upon it in sharing…" has been shown to have different roles.

In the North Sea Cases, the parties differed in determining the appropriate method of delimitation, suggesting the "front-of-shore principle" for the measurement of the general direction of the coastline. The Court, on the other hand, stated that for the purpose of proportionality, the relevant coastline of the parties should be "measured in terms of their general direction". It is "measured according to their general direction, in order to provide the necessary balance between States with flat coastlines and States with markedly concave or convex, or to reduce very uneven coastlines to their true proportions."

expressed in the form. However, there is no doubt that the coastal islands located close to the mainland will be taken into account in determining the general direction of the coastline. As in the Court's Tunisia/Libya case, there is generally an overlap between the concepts of the relevant area and the relevant coastline. A contrary position is seen in the Canada v. France case. In this case, although they agreed on the relevant area enclosed concavely by the Canadian coast, including the entire north east coast of Nova Scotia and the entire south coast of Newfoundland, they disagreed that the coast should be considered the front of the disputed area. On the same basis, in Canada v. France, the French Bay of Fortune and St. Opposite the north and east coasts of the Pierre and Miquelon Islands are not included in the respective coasts. The Court stated that all coasts that are not in the disputed area and do not coincide with the projection of the relevant opposite coasts will be excluded from the proportionality calculation.

The difficulties in determining the relevant coasts and the relevant area with sufficient precision and the existence of claims of third states in the delimitation zone sometimes complicate the understanding of the principle of proportionality. In this context, one of the most important factors preventing the more frequent use of proportionality calculations is the difficulty in determining the extent of both relevant coasts and overlapping areas in delimitation. For an "a posteriori" proportionality test based on ratios, the areas of interest and the coastline must be properly defined. In addition, in order to make comparisons, it is necessary to determine what will be compared with the relevant area to be defined and the relevant coasts. However, if the points to be compared are not defined accurately enough, this will cast doubt on the reliability of the comparison. Therefore, the proportionality test that confirms the equitableness of the result may become meaningless in the absence of a precise definition of the relevant coasts and areas of interest. It is seen that the difficulties in the process of determining the relevant coast and the relevant area are mainly due to two reasons. The first is that when there is a disagreement between states in delimiting maritime areas, not necessarily all coasts need to be considered. In the calculation of coastal lengths, difficulties may be experienced due to reasons such as islands close to the coast (offshore islands), coastal forms, territorial waters, and the presence of inland waters. Here, the question arises whether all or part of the coastal length in the relevant area is relevant in the calculation. Therefore, it should be decided which coasts are related to the conflict. The complex geographical structure causes this process to become arbitrary in most cases. In the Gulf of Maine case, which is a good example of the difficulties in determining the coasts involved, the Bay of Fundy was included in the calculation of the relevant coast even though it was not in the overlapping area. Judge Schwebel declared that this invalidated the proportionality calculation. In this context, similar to the Gulf of Maine Case, the decisions taken in the St Pierre v. Miquelon and Eritrea v. Yemen cases were criticized for the difficulty in determining the relevant coasts. Moreover, this difficulty is related to the issue that is more studied in the definition of the relevant field. If the area of disagreement is not clear, it is almost impossible to identify the unequivocally valid areas. st. In the Pierre/Miquelon Arbitration Decision, it is seen that the referees Gotlieb and Weil criticized the proportionality test because of the difficulties in determining the relevant areas and coasts. In fact, this decision reveals that there is no scientific criterion in the measurement of the relevant coasts and areas. In the Libya v Malta case, the Court found that the way of determining the coasts and areas concerned may vary, mainly in the context of geographical structure. This will lead to very different results.

In addition, although the developments in terms of the limitation of sea areas are generally positive, it is seen that there are still significant uncertainties in this area. In particular, there are also discussions about the selection of base points before creating the temporary demarcation line. Ignoring some key points that are critical will mean a reshaping of geography, undermining the clarity and coherence of the three-stage process. Alternatively, a more objective and systematic option would be to draw the solid equidistant line containing all the principal points, and then set the temporary delimitation line in the second step.

It has been observed that there have been some conflicts between states regarding the delimitation of the continental shelf for a long time. One of the main reasons for this situation is natural resources. Especially in the area to be limited, as in the Eastern Mediterranean, natural gas, oil, etc. The existence of natural resources leads to an increase in conflicts and it is necessary to limit the continental shelf in order to resolve these conflicts. The delimitation of the continental shelf comes to the fore when the area

to be delimited is not large enough, that is, when the coastal states have overlapping sea areas. In other words, in cases where maritime areas do not overlap, there will be no issue of delimitation. In this context, it is seen that many principles are discussed in international judicial decisions on the delimitation of the continental shelf. It is observed that the principle of proportionality, which is one of these principles, has started to be discussed in detail in the doctrine as well as in the international case law due to its widening application. According to this principle, in delimiting the continental shelf, the ratio between coastal states, coastlines and apportioned areas should be similar.

It should be noted that the more objective methods can be used to determine these two concepts, the more reliable the proportionality comparison will be. As a result of this comparison, if there are significant differences between the lengths of the coasts and the proportions of the shared areas, it cannot be said that the result of the restriction is in accordance with equity. However, it should be noted that a restriction to be made strictly by adhering to the principle of proportionality, without considering other situations and principles, does not always lead to an equitable result. For this reason, the result of the limitation may change according to the weight to be given to the principle of proportionality. In the evaluation of proportionality, the fact that this concept is geographical in nature enables calculations regarding this concept. This situation is important in terms of obtaining concrete data in limitation. However, the lack of objective method or methods in determining the concepts of the relevant area and related coasts used in the calculation in the evaluation to be made leads to the questioning of the reliability of this principle. In addition, the possibility of creating an infinite number of limitation lines with the same ratio, the inability to reach a concrete limitation line according to this principle, and the widening of the discretionary powers of the judges or arbitrators who are the decision makers as a result are stated as the missing aspects of the principle of proportionality. However, these shortcomings do not mean that it is not correct or reliable to apply this principle. The most concrete example of this is the fact that the third step of delimitation has been consistently treated as a test of proportionality in international judicial decisions from the Romania v Ukraine Case of 2009 to the present. Although the principle of proportionality has three different roles in delimitation of the continental shelf, it is not accepted in international judicial decisions that it is a guiding principle. Although the principle of proportionality is not accepted as a guiding principle in international judicial decisions, it is possible to come across the acceptance of the mentioned principle in some state practices. The reason why the international judiciary does not accept this role is actually quite clear. According to this role, delimitation should be made in direct proportion to the coastlines of the States concerned, without taking into account other relevant circumstances. This situation, on the other hand, will most likely cause the result of the restriction to be contrary to equity. We believe that this role can only be adopted by the international judiciary in the future if objective criteria are used in the calculation of proportionality. In terms of proportionality as a related situation, which is the second role, it is seen that there are two different application areas in limitation, namely in determining the limitation method or correcting the limitation line. In this context, while the decisive role of proportionality comes to the fore in cases where the principle of equidistance cannot be applied, the corrective role of proportionality comes to the fore in eliminating injustice. It is seen that the test of proportionality, or in short, proportionality or disproportion, in testing the suitability of the result of the limitation, which is the last role, has become a general practice in judicial decisions, in the third step of the limitation, to check whether the result of the limitation is in accordance with equity, as stated above. However, the distinction between these roles is not always as easy as mentioned here. When international judicial decisions are examined, it is seen that these roles are intertwined. However, a clear distinction of these two roles is not really necessary. As a result, setting the line of limitation according to the principle of proportionality, as a relevant situation, actually indirectly provides an equitable result. As stated above, the fact that the principle of proportionality has more than one role also shows that this principle has a very wide application area in the delimitation of the continental shelf. The fact that this principle has been consistently applied in international jurisprudence as a test of proportionality/disproportionation, especially in the third stage of limitation, signals that this principle may become an established customary rule in the future.

Conclusion

There are a number of particularly important norms in modern international law, without which the normal functioning of the international system is practically impossible. The basic principles of international law are organically interconnected and conditioned.

If two principles are applied to the issue, neither of them is considered superior. If the dispute between the states is resolved by applying the principle of equidistance put forward in the 1958 Convention on the delimitation of the continental shelf, there is no need to apply another principle. However, if the application of this principle does not allow to solve the problem of delimitation at the required level, the principle of equity mentioned in the 1982 Convention will also be applied.

Finally, it is of great importance for Turkey to include this principle in the delimitation of the continental shelf to be made in the Aegean Sea and the Mediterranean, especially in the Eastern Mediterranean, in order not to prejudice Turkey's rights. In particular, Turkey is the state with the longest coastline length of 533 miles in the Eastern Mediterranean. The significant difference between shore lengths is seen as a relevant situation to be taken into account in ICJ decisions. However, the fact that there are generally regular coastal forms in the Eastern Mediterranean and the absence of many islands or islets once again demonstrates the justification of the application of this principle. In this context, finally, we would like to state that we believe that the development of objective criteria for the calculation of proportionality in the application of this principle to the continental shelf delimitation for Turkey will contribute to the accurate determination of the relevant coasts and the relevant area, and this will increase the accuracy and reliability of the delimitation result. In this framework, lastly, especially in terms of islands, as discussed in international judicial decisions, the length of the coastline of the islands that are integral with the coastline should be taken into account in the calculation of the relevant coasts, the islands on the opposite side should be given a pocket area to form only the territorial sea and these should be ignored in the calculation, reverse Even if they are not on the other side, the islands that do not have integrity with the coastline will be evaluated within the framework of their own special conditions, and the half/partial effect will be given to them and the coastal lengths will be included in the calculation.

References

1. Qafarov Z., Əbilov A. (2007) Beynəlxalq xüsusi hüquq. 2-ci nəşr. Bakı, Qanun nəşriyyatı,
2. Antunes, Nuno Marques. (2003). Towards the Conceptualisation o f Maritime Delimitation. Boston: Maritime Nijhoff Publish.
3. Convention on the Continental Shelf 1958.
4. Dupuy, René Jean; Daniel Vignes (1991). A Handbook on the New Law of the Sea. Martinus Nijhoff Publishers.
5. Frida M. Armas-Pfirter,Article 82 of unclos: A Clear Outcome of the ‘Package Deal’ Approach of the Convention Negotiation.
6. United Nations Convention on the Law of the Sea, https://www.un.org/depts/los/convention_-agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
7. Valencia, Mark J., Dyke, Jon M. Van, & Ludwig, Noel A. Sharing the Resources of the South China Sea,(1997), Hague: Kluwer Law Interntional.
8. Ying Cai, International law principles of continental shelf delimitation and Sino-Japanese East China Sea disputes (2006)
9. https://www.cambridge.org/core/journals/american-journal-of-international-law/article/geneva-convention-on-the-continental-shelf-a-first-impression/59FF0248BF3473FBCBF72B2B7530BCA9
10. https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/convention_historical_perspective.htm

Rəyçi: h.e.d. Əmir Əliyev

Göndərilib: 08.03.2022 Qəbul edilib: 18.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/120-124

Cavidan Şəmil oğlu Cəfərli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
cavidanceferli059@gmail.com

MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏRBİYƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ EKOLOJİ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Təhsil sistemimizdə mühüm yer tutan ekoloji təhsil nəzəri cəhətdən təhsil müəssisələrində verilir. Lakin təbii sistemlərin davamını təhdid edən bu problemin həlli təkcə təhsil sistemlərində nəzəri təhsillə mümkün deyil. "Ətraf mühitə həssas insan modeli" yalnız onu mədəniyyətlərlə əlaqələndirməklə, mədəniyyətə və həyat tərzinə çevirməklə əldə edilə bilər. Nəzəri biliklərin təcrübəyə və mədəniyyətlərə ötürülməsi həmçinin məktəbdən kənar təhsili, yəni qeyri-formal təhsillə mümkündür. Bu tədqiqatın məqsədi ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məktəbdən kənar təhsilin ümumi vəziyyətini aşkar etməkdir.

Açar sözlər: *təhsil, məktəbdən kənar tərbiyə, ətraf-mühit, ekologiya, informal təhsil*

Javidan Shamil Jaferli

Issues of environmental education in out-of-school educational institutions

Abstract

Environmental education, which plays an important role in our education system, is theoretically provided in educational institutions. However, the solution to this problem, which threatens the continuation of natural systems, is not possible only with theoretical education in education systems. An "environmentally sensitive human model" can only be achieved by linking it to cultures, transforming it into a culture and a way of life. The transfer of theoretical knowledge to practice and culture is also possible through extracurricular education, ie non-formal education. The purpose of this study is to reveal the general state of out-of-school education in the field of environmental protection.

Key words*: education, out-of-school education, environment, ecology, informal education*

Giriş

Təbii amillər və ya müxtəlif insan müdaxilələri ilə ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər həmin bölgədəki bütün həyat fəaliyyətlərinə eyni sürətlə təsir göstərir. İnsan, ətraf mühit, mədəniyyət, iqtisadiyyat və insan fəaliyyəti bir-biri ilə daim qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də, bu zəncirin bir halqasındakı dəyişiklik digərlərinə təsir edəcəkdir. Əslində dünya miqyasında əhalinin artması, elm və texnologiyanın sürətli inkişafı insanların ehtiyaclarını artırır. Bu ehtiyacların ödənilməsi üçün yaradılmış texnologiyanın nəzarətsiz istifadəsi nəticəsində zədələnən təbii ehtiyatların ətraf mühitə mənfi təsirlərində müəyyən artım müşahidə olunur.

Ekoloji təhsil insan, onun mədəniyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək və qiymətləndirmək üçün zəruri olan bacarıq və münasibətləri inkişaf etdirmək üçün dəyərlərin tanınması və anlayışların aydınlaşdırılması prosesidir. Ekoloji təhsil həmçinin ətraf mühitin keyfiyyəti ilə bağlı özünü formalaşdırmaq və qərar qəbul etmək təcrübəsini tələb edir

Məktəbdaxili ekoloji təhsillə yanaşı, ekoloji təhsil təklif edən məktəblərdən kənarda bir neçə növ və çox yönlü bölmələr və qurumlar da mövcuddur; bunlar təbiət məktəbləri, ətraf mühit mərkəzləri, düşərgə məktəbləri, gənclər mərkəzləri, muzeylər, zooparklar və s. Uşaq bağçasından 12-ci sinifə qədər məktəblərin təşəbbüsü ilə verilməyən ekoloji təhsili, bu işdə məktəbdənkənar Ətraf Mühit Təhsili adlandırırlar.

Ekoloji təhsilin əhəmiyyəti

Ekoloji təhsil indi müəllimlərdən şagirdlərə qədər birtərəfli məlumat axınının köhnə paradiqmasına deyil, ikitərəfli ünsiyyətə əsaslanaraq, hər yaşda olan insanların iştirakını və öyrənməsini təmin edən alət və proses kimi qəbul edilir. Ekoloji təhsilin məzmunu və mahiyyəti də nəzərdən keçirilir və dəyişdirilir. Bütövlükdə təhsilin davamlılığa doğru yönləndirilməsi cəmiyyətin bütün səviyyələrində formal, qeyri-formal və qeyri-rəsmi təhsilin müxtəlif səviyyələrini əhatə edir. Region ölkələri qarşılaşdıqları problemlərin böyüklüyünü və bu çağırışların həllində ekoloji təhsilin oynaya biləcəyi mühüm rolu dərk edirlər. Hökumətlər tərəfindən ekoloji təhsil məlumatlarının və kommunikasiyalarının ölkənin davam edən proqramlarına inteqrasiyası zərurəti ilə bağlı artan fikir var.

Ekoloji təhsil, ən əsas mənada, ətraf mühit haqqında bilik səviyyəsini artırmaqla insanın ətraf mühitə qarşı davranışının dəyişdirilməsi kimi müəyyən edilir. Ekoloji maarifləndirmə anlayışı hərtərəfli araşdırıldıqda "ekoloji şüurun inkişafında rol oynamaq, ekoloji cəhətdən həssas, qalıcı və eyni zamanda müsbət davranış dəyişiklikləri əldə etmək, mədəni, estetik, tarixi və təbii dəyərləri qoruyub saxlamaq, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəallığı təmin etməkdir (Pooley, 2000: 711).

Şimali Amerika Ətraf Mühit üzrə Təhsil Assosiasiyasının tərifinə əsasən, ekoloji təhsil uşaqlara və böyüklərə ətraf mühiti necə öyrənmək və öyrənmək və onu necə qorumaq barədə müdrik qərarlar qəbul etməyi öyrətmək kimi müəyyən edilir. Burada "ətraf mühiti öyrənmək" ifadəsi ilə siz Ekoloji savadlısınızmı, ətraf mühit necə işləyir, necə sağlamdır? Oxuduğunuz məlumatların işığında ekoloji savadlı insanların hansı xüsusiyyətlərə malik olduğuna inanırsınız? Belə olan halda siz özünüzü ekoloji savadlı hesab edirsiniz? Cavabınız bəli olarsa; Ekoloji savadlılıq səviyyənizi artırmaq üçün nə edə bilərsiniz? Bunu başa düşmək üçün yer elmi, biologiya, kimya, ictimai elmlər, hətta riyaziyyat və dilçilik kimi bir çox fənlər haqqında bilik və bacarıqların əldə edilməsindən bəhs edilir (8).

Eynilə, G. Haktanır bildirir ki, ekoloji təhsil; qərar qəbul etmə, dəyərlər təhsili, yaradıcılıq və ünsiyyət bacarıqları kimi bir çox mövzu və bacarıqları ehtiva etdiyi üçün bunun fənlərarası qiymətləndirilməsi lazım olan bir sahə olduğunu izah edir. (Haktanir, 2007)

Bugünkü mənada ekoloji maarifləndirmənin əhəmiyyətinin dərk edilməsi və bu mövzuda sistemli araşdırmaların başlanması çox köhnə illərə gedib çıxmır. Ümumilikdə dünyada ekoloji təhsilin tərəqqisinə nəzər salındıqda ekoloji təhsilin tarixə müxtəlif formalara daxil olduğu görünür. Ekoloji təhsil 1800-cü illərdə "təbiətşünaslıq" adlanırdısa, 1900-cü illərdə "təbiəti mühafizə təhsili"nə çevrildi. (Velempini, 2016)

On doqquzuncu əsrdə məşhur alman pedaqoq Frobel uşağın inkişafı üçün təbiətdə olması lazım olduğunu bildirərək, adını "Uşaq bağı" ("Uşaq bağçası") qoyduğu məktəblər qurmuş və uşaqlarda təbiətə sevgi hissinin formalaşması üçün çalışmışdır. (Manning 2005: 371)

Məktəbdənkənar şəraitdə ekoloji təhsil

Elm təbiəti və yaşadığımız mühiti, burada baş verən təbii hadisələri sistemli şəkildə tədqiq etmək və baş verməmiş hadisələri proqnozlaşdırmaq prosesi və səyidir. Elm təhsili isə gündəlik həyatda qarşılaşdıqları bütün problemlərə elmi həllər çıxarmaq üçün hərəkət edən fərdlər yetişdirməyi hədəfləyir. Elm təhsilində gündəlik həyata vurğu, elmin birbaşa təbiət və ətraf mühitlə iç-içə olması və onun gündəlik həyatın özü olması şərhindən irəli gəlir. Mövcud elm kurikulumu tələbələrin insanlar, cəmiyyət və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqəni dərk etmələrini və davamlı inkişaf şüuru ilə hərəkət etmələrini zəruri hesab edir. (Koseoğlu, 2001:139)

Ekoloji problemlər dünya gündəmində həllini tapmağı tələb edən gündəlik həyatın ən böyük problemlərindən biridir. Ekoloji problemlər bütün canlı və cansız amillər arasında tarazlığın insan əli və fəaliyyəti ilə pozulması nəticəsində meydana çıxır. Bu problemlərin ən mühüm xüsusiyyəti onların cinsindən, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni statusundan, irqindən, inancından, dilindən və yaşından asılı olmayaraq bütün bəşəriyyəti narahat edən və bütün canlılara zərər verən qlobal problemlər olmasıdır.

Bəs ekoloji problemlərin həlli nədir? Bu sualın cavabı tamamilə birmənalı olaraq ekoloji təhsildir. Ekoloji cəhətdən şüurlu nəsillər yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan ekoloji təhsil fərdlərin ətraf mühitə uyğun davranışları inkişaf etdirmələri, ətraf mühitin mühafizəsi və bunun üçün zəruri olan bütün bilik, bacarıq, dəyərlər, münasibət və bacarıqları əldə etmələri üçün mühüm vasitədir. Transdisiplinar

proses olan ekoloji təhsil şagirdlərin ekoloji biliklərini artırır və ətraf mühitə müsbət münasibət aşılayır. Bundan əlavə, bu münasibətləri davranışa çevirmək üçün lazım olan bütün prosesi göstərir. Buna görə də, idrak, affektiv və psixomotor sahələrə müraciət edir.

Ekoloji təhsilin əsas məqsədi ekoloji şüurlu şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Ekoloji maarifləndirmə ətraf mühitə münasibəti, ekoloji bilikləri və ekoloji cəhətdən təmiz davranışı əhatə edir. Ekoloji bilik ekoloji problemlər və onların həlli üçün zəruri olan məlumatlardır. Ətraf mühitə münasibət isə ekoloji problemlərlə bağlı formalaşan bütün müsbət və ya mənfi münasibət və düşüncə deməkdir. Ətraf mühitə uyğun davranışlar ətraf mühitin qorunmasını vərdiş halına gətirmək deməkdir. Ekoloji təhsil ekoloji cəhətdən təmiz fərdlərin yetişdirilməsi üçün bir vasitədir və eyni zamanda davamlı cəmiyyət yaratmaq üçün gələcək üçün bir zərurətdir. Bir çox araşdırmalarda şagirdlərin kifayət qədər ekoloji biliklərə malik olmadıqları, rəftarlarının arzuolunan səviyyədə olmadığı, ətraf mühitə uyğun davranışlar göstərmədikləri bildirilir.

Ətraf mühitə uyğun davranışı inkişaf etdirmək üçün tələbələr bu mövzu ilə bağlı elmin tədrisi fəaliyyətlərində iştirak etməlidirlər. Tədris fəaliyyətinin həm tərtibi, həm də həyata keçirilməsi kurrikuluma birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən kurikulumların ekoloji maarifləndirmə nöqteyi-nəzərindən araşdırılması fərqli bir perspektiv təqdim edəcəkdir.

1. Qeyri-rəsmi öyrənmə və qeyri-rəsmi (məktəbdənkənar) öyrənmə mühitləri

Ümumilikdə təhsilin, xüsusən də formal və qeyri-rəsmi təhsilin məqsədi fərdlərin fərdi inkişafını təmin etmək və müasir cəmiyyətə çevrilməkdir. Məktəblərdə formal təhsil planlı, proqramlaşdırılmış və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir. Qeyri-formal təhsil isə plansız, təsadüfi və fərdi təcrübələri əhatə edir. Qeyri-rəsmi öyrənmə mühitləri ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan, tələbələrin fərdi və qrup halında birinci əldən təcrübə qazandıqları və bu təcrübəni müəllimlər, ekspertlər, ailələr və həmyaşıdları ilə paylaşdıqları öyrənmə mühitləri kimi müəyyən edilir. Məktəbdənkənar öyrənmə mühitlərinə misal olaraq zooparklar, botanika bağları, milli parklar və sənaye müəssisələri kimi yerləri göstərmək olar. Formal və qeyri-rəsmi təhsil anlayışlarını ayırd etmək çox çətindir, çünki onların təriflərində eyni anlayışlar var. (Diamond, 1986:139)

Bunu bir nümunə ilə daha yaxşı nümayiş etdirmək olar. Ekoloji təhsil üçün botanika bağına aparılan bir sinif şagirdlərini nəzərdən keçirək. Bu tələbələr nəbatat bağındakı sərgilərə sərbəst və heç bir səlahiyyətin təsiri olmadan yaxınlaşdıqda, bu öyrənmə növü qeyri-rəsmi öyrənmə kimi müəyyən edilir. Bununla belə, bu tələbələr bələdçinin müşayiəti ilə botanika bağında planlaşdırılan tədris fəaliyyətlərində iştirak edə bilərlər. Bu halda onlar müəllim mərkəzli və planlı bir proseslə tədris olunacaqlar. Bu səbəbdən bu cür öyrənmənin formal öyrənməyə daha yaxın olduğunu söyləmək olar. Formal və qeyri-rəsmi öyrənməni bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyil. Qeyri-rəsmi (məktəbdənkənar) mühitlərdə elm tədrisini müəyyən edə bilmək üçün ilk növbədə məktəbdə və məktəbdən kənarda olmaq kimi fiziki detallar, o cümlədən formal və qeyri-rəsmi öyrənmə arasındakı sosial detalları başa düşmək və izah etmək lazımdır. Qeyri-rəsmi (məktəbdənkənar) mühitlərdə elmin tədrisi formal təhsil və qeyri-rəsmi təhsil arasında körpüdür, təcrübə yaratmaqla formal və qeyri-rəsmi öyrənməni bir araya gətirmək üsuludur. Bu mühitlər məktəb və təbii mühit arasında körpü yaradır və şagirdlərin potensialından ən yaxşı şəkildə istifadə etməyə kömək edir. (Eshach,2007:171)

Ümumiyyətlə, öyrənmə divarlar arasında məhdudlaşdırılacaq bir proses deyil. Bu səbəbdən, məktəbdənkənar təlim mühitlərində həyata keçiriləcək fəaliyyətlər məktəb divarları xaricində fən kurikulumunda öyrənmə nəticələrinə yönəldilməli və buna görə də şagirdlərin elm öyrənmələrini təkmilləşdirə bilməlidir.

Məktəbdənkənar şəraitdə ekoloji maarifləndirmə işinin aparılması ətraf mühitə bütöv bir baxış yaradacaq və ekoloji maarifləndirmə üçün zəruri olan birinci əldən ekoloji məlumat verəcəkdir. Bu proses zamanı şagirdlər formal öyrənmə mühitləri ilə müqayisədə daha təbii və sosial şəraitdə tədris fəaliyyətlərində iştirak edəcəkləri üçün sərbəst şəkildə etməklə, yaşayaraq və müşahidə etməklə ətraf mühitin əhəmiyyətini dərk edəcəklər. Şagirdlər təbii mühitlə fiziki və psixoloji ünsiyyət bağı formalaşdıracaq və empatiya qura biləcəklər. Bundan əlavə, məktəbdənkənar təlim mühitləri çoxlu tədris materialları ilə təmin olunur. Bu baxımdan məktəbdənkənar öyrənmə mühitləri, tələbələrin birinci əldən təcrübə əldə etdikləri, ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədə sosial vaxt keçirdikləri əyləncəli və pulsuz

açıq hava laboratoriyalarına bənzədilir. Bu, ətraf mühitə və ekoloji təmizliyə müsbət münasibət formalaşdırmaq üçün daha asan və effektiv üsuldur, çünki məktəbdənkənar şəraitdə həyata keçirilən tədris fəaliyyəti həm uzunmüddətli, həm də öyrənməni gücləndirən təsirə malikdir.

Bu gün ekoloji savadlı fərdlərin yetişdirilməsi, eləcə də ətraf mühitə faydalı davranışların və ətraf mühitə müsbət münasibətin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji savadlı fərdlər davamlı inkişafın şüurunda olan, ətraf mühitin əsasını təşkil edən tarazlığı pozmamağa çalışan, təbiətin qanun və hüdudlarını mənimsəyən, həyatlarını ətraf mühitin bir hissəsi kimi yaşayan fərdlərdir. Bu fərdlərə görə ətraf mühit insanlardan üstündür və gələcəyə buraxılacaq ən böyük mirasdır.

Şagirdlərin zooparklarda, botanika bağlarında, təbiət təhsili, düşərgələrdə, çöl gəzintilərində keçirdikləri vaxt və əldə etdikləri təcrübələr onların ətraf mühitlə emosional bağlarını, ətraf mühitə qarşı zehinlilik və məsuliyyət hissini, sosial münasibətlərini artırır. Məsələn, tələbələrin meşədə gəzinti zamanı zibil toplamalı olduqları bir fəaliyyətə nəzər salaq. Sadə bir fəaliyyət kimi görünsə də, bu fəaliyyət zamanı şagirdlərin qazanacaqları təcrübələr onları birbaşa ekoloji problemlər haqqında düşünməyə vadar edəcək. Beləliklə, ümumilikdə ekoloji problemlərin, xüsusən də tullantı və zibil problemlərinin araşdırılması və sorğulanması prosesləri başlayacaq. Daha sonra proses təbiətə qarşı məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə, şüurlu davranmaqla, təbiətlə sosial bağ qurmaqla davam edəcək. Bu fəaliyyətin öyrənmə nəticəsi olaraq, tələbələr bir daha heç yerə zibil atmaya bilərlər.

Məktəbdənkənar şəraitdə ekoloji təhsil təkcə koqnitiv, affektiv və psixomotor sahələrə müraciət etməklə elm öyrətməyəcək, həm də tələbələrə etika ilə bağlı bir çox kurslar keçməyə imkan verəcək (Woodhouse, 2000: 56).

Məktəbdənkənar şəraitdə ekoloji təhsilin tarixi icmalı göstərir ki, ətraf mühitin mühafizəsi mövzusunda beynəlxalq səviyyədə keçirilən görüşlər mühüm yer tutur. Beynəlxalq miqyasda ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədqiqatlar aparan ilk təşkilat kimi tanınan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1972-ci ildə keçirdiyi "İnsan Ətraf Mühit" konfransı diqqəti cəlb edir. Eynilə, 1977-ci ildə nəşr olunan və ekoloji problemlərin gündəmə gətirildiyi və ekoloji maarifləndirmənin ən müasir yanaşmalarla işləndiyi Tiflis Bəyannaməsi mühüm yer tutur. Daha sonra 1992-ci ildə Rioda keçirilən toplantı ilə ekoloji təhsillə bağlı geniş qərarlar qəbul edildi. Türkiyədə 1994-cü ildən sonra Yeddinci Beşillik İnkişaf Planı və Tiflis Bəyannaməsində qeyd olunan ekoloji təhsil strategiyaları istiqamətində ilk addımlar atıldı. (Kiçik, 2019:246)

Bu başlıq altında müzakirə edilməli olan digər məsələ, şübhəsiz ki, ekoloji təhsilin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olan məktəbdənkənar təlim şəraitidir. Zooparklar və təbii həyat parkları, botanika bağları, təbiət təhsili, milli parklar və sənaye müəssisələri bu mənada ekoloji təhsillə eyniləşdirilən öyrənmə mühitləridir. Zooparklar vəhşi və ev heyvanları olan təbii parklardır; botanika bağları bitkiləri, bu bitkilərin yaratdığı qrupları və bu qruplar arasındakı qohumluq əlaqələrini özündə birləşdirən öyrənmə mühitləridir. Milli parklar elm və təbiət baxımından həm milli, həm də beynəlxalq dəyərə malik, sənayeləşmə və urbanizasiyadan uzaq təbiət əraziləridir, sənaye təşkilatları isə insanların mövcud ehtiyaclarını və xammal emal prosesini göstərən öyrənmə mühitləridir. Məqsədlərindən, nümayiş etdirdikləri canlı və cansız varlıqlardan asılı olmayaraq, bütün bu mühitlərin ortaq cəhəti odur ki, onlar tələbələrin işləyərək beş duyğu orqanını öyrənə bildikləri, sosial cəhətdən təsirləndikləri və bir çox bacarıqları inkişaf etdirə biləcəkləri yerlərdir.

Nəticə

Tədqiqata əsasən qeyri-formal təlim mühitində çalışan müəllimlərin ətraf mühit haqqında məlumatlılığın artırılması üçün istifadə etdiyi fəaliyyətlər, keçirilən tədbirlərin şagirdlərə verdiyi töhfə, ekoloji maarifləndirmədə qeyri-formal təlim mühitinin yeri, tədbirdə iştirak edən müəllimlərin əməkdaşlığı müəssisədəki digər müəllimlərlə aparılan araşdırmalar, məktəblərdə çalışan müəllimlərlə əməkdaşlıq, fənn üzrə iştirak etmək istəyən maarifləndirici fəaliyyətlər, əlaqədar müəllimlərin fikirləri araşdırılıb.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1.Şagirdlərin ekoloji maarifləndirilməsinə töhfə verəcək qurumlar olan məlumat evləri kimi qeyri-formal təlim mühitlərinin sayı artırılmalıdır.

2.Məktəblərdə çalışan müəllimlər şagirdlərini bu cür qeyri-formal öyrənmə mühitlərinə yönəltməlidirlər.

3.Qeyri-formal təhsil mühitləri və məktəblər arasında müxtəlif əməkdaşlıq fəaliyyətləri həyata keçirilməlidir. Bu fəaliyyətlər birgə tətbiqlər və ya layihə araşdırmaları şəklində ola bilər.

4. Qeyri-formal təlim mühitində işləyən müəllimlərə müxtəlif ixtisasartırma təlimləri keçirilməlidir. Bu təlimlərə ekoloji maarifləndirmə ilə bağlı müxtəlif tədris metodları və üsulları daxil edilməlidir.

5.İnformasiya evlərində çalışan müəllimlər üçün həyata keçirilən bu araşdırmanı şagirdlərə və valideynlərə də şamil etmək olar. Şagirdlərin və valideynlərin qeyri-rəsmi təlim mühitində baş verən fəaliyyətlərlə bağlı ekoloji maarifləndirməyə dair fikirləri araşdırıla bilər.

6.Məktəblərdə çalışan müəllimlərin qeyri-formal öyrənmə mühitləri və bu mühitlərin ətraf mühit haqqında məlumatlılığı necə yüksəltməsi ilə bağlı fikirləri digər tədqiqatçılar tərəfindən də müəyyən edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Diamond, J. (1986). Elm Muzeylərində Ailə Qruplarının Davranışı. Kurator: Muzey Jurnalı, 29(2), s 139 – 154.
2. Eshach, H. (2007). Məktəbdaxili və məktəbdənkənar təhsilin əlaqələndirilməsi: formal, qeyri-formal və qeyri-rəsmi təhsil. Elm Təhsili və Texnologiyası jurnalı, 16(2), s 171–190.
3. Haktanir, G. (2007). Məktəbəqədər dövrdə ekoloji təhsil. Ekoloji Təhsildə. Ankara: Türkiyə Ətraf Mühit Vəqfi (TÇV) Nəşrləri.
4. Kiçik. A., İıldırım, N. (2019). Təbiət təhsili və təbiət məktəbləri. A.İ. Şen (Red.) Məktəbdənkənar öyrənmə mühitləri, s. 246-272
5. Köseoğlu, F., & Qavaq, N. (2001). Elm tədrisində konstruktivist yanaşma. G.U. Qazi Təhsil Fakültəsi jurnalı, 21(1), s 139-148.
6. Manning, J. P. (2005). Froebelin yenidən kəşf edilməsi. Erkən Uşaqlıq Təhsili Jurnalı, 32(6), s 371-376.
7. Pooley, J. A. və O'Connor, M. (2000). Ekoloji təhsil və münasibət: Emosiyalar və inanclar lazım olan şeydir. Ətraf mühit və davranış, 32(5), s 711-723.
8. Şimali Amerika Ətraf Mühit Təhsili Assosiasiyası (NAAEE). (2014). Ekoloji təhsil nədir? http://www.naaee.net/what-is-ee (Giriş: 30.04.2022)
9. Velempini, K. M. (2016). Orta məktəb kurikulumunda ekoloji təhsilin inteqrasiyası: Botsvana, Okavanqo deltasında 10-cu sinif orta məktəb kurikulumunun nümunə araşdırması. Nəşr olunmamış doktorluq dissertasiyası. Ohio Universiteti.
10. Woodhouse, J. L. və Knapp, C. (2000). Məkan əsaslı kurikulum və təlimat: Xarici və ekoloji təhsil yanaşmaları. Kənd Təhsili və Kiçik Məktəblər üzrə Hesablaşma Mərkəzi, Appalachia Təhsil Laboratoriyası.

Rəyçi: p.ü.f.d. Vəli Əliyev

Göndərilib: 12.03.2022 Qəbul edilib: 22. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/125-133

Sabahat Abulfat Hasanova
Baku State University
master
sebahet.h.va@gmail.com

PURPOSES OF PUNISHMENT IN TRANSNATIONAL CRIMINAL LAW, EFFECTIVENESS OF APPLIED PUNISHMENTS

Abstract

Punishment is a sanction imposed by the state in return for a crime committed. Punishment is a fact accepted as an undeniable necessity. Indeed, it is impossible to give up punishment in public life. Punishment is necessary for the maintenance of state and legal order. The qualities that must be meted out in a sentence are that it is lawful, concrete and measured, fair, humane and moral. Because punishment, like crime, can only be determined by law. It is inadmissible to impose an unjust punishment that infringes on human rights and dignity. This must be prevented. In addition, the punishment must be adapted to the identity of the offender to be punished. Therefore, the punishment should be divisible, not a fixed punishment, and thus the individualization of the punishment should be allowed.

Key words: *punishment, criminal law, theories of punishment, the purpose of punishment, the effectiveness of punishment*

Səbahət Əbülfət qızı Həsənova

Transmilli cinayət hüququnda cəzanın məqsədləri, tətbiq edilən cəzaların effektivliyi

Xülasə

Cəza törətdilən cinayətin müqabilində dövlət tərəfindən tətbiq etdiyi sanksiyadır. Cəza danılmaz zərurət kimi qəbul edilən bir həqiqətdir. Doğrudan da, cəmiyyət həyatında cəzadan imtina etmək mümkün deyil. Cəza, dövlət və hüquqi nizamın davam etdirilməsi üçün zəruridir. Tətbiq edilən cəzada olması lazım olan keyfiyyətlər onun qanuni, konkret və ölçülü olması, ədalətli, insani və əxlaqlı olmasıdır. Çünki cinayət kimi cəza da ancaq qanunla müəyyən edilə bilər. İnsan hüquq və ləyaqətinə xələl gətirən ədalətsiz cəza tətbiq etmək yolverilməzdir. Bunun qarşısını almaq lazımdır. Bundan əlavə, cəza cəzalandırılacaq cinayətkarın şəxsiyyətinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu səbəbdən, cəza sabit cəza deyil, bölünə bilən olmalıdır və beləliklə, cəzanın fərdiləşdirilməsinə icazə verilməlidir.

***Açar sözlər*:** *cəza, cinayət hüququ, cəza nəzəriyyələri, cəzanın məqsədi, cəzanın effektivliyi*

Introduction

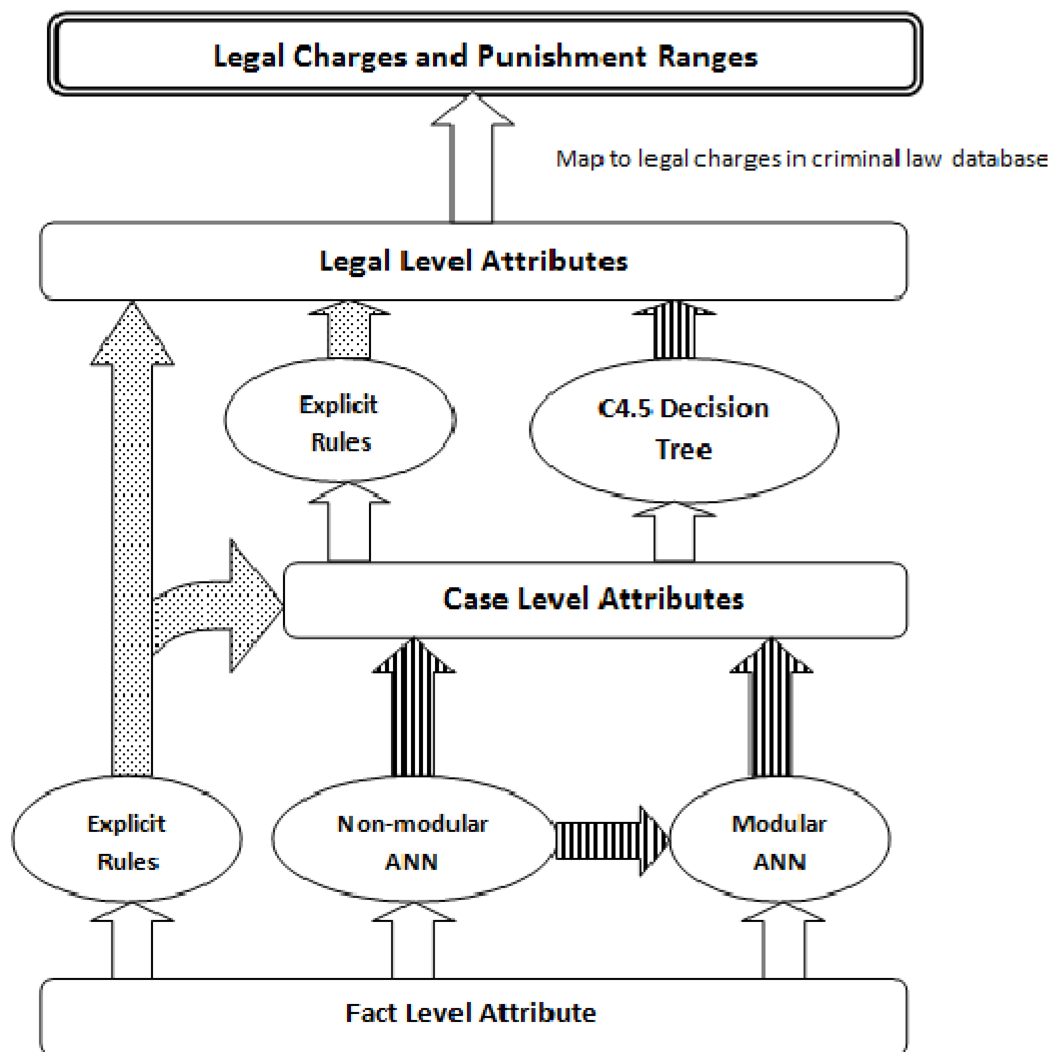
It is seen that the special prevention purpose of the penalty is given importance in the court decisions. Indeed, according to the Constitutional Court, the old understanding of criminal law, which adopted the principle of satisfying the feelings of revenge of the society in the execution of punishments and that criminal sanctions be an effective example, has been abandoned almost completely in our time when the level of civilization of societies has developed to a great extent and human dignity is more respected (1). A new system based on both humane and social principles and aims, such as correcting criminals with education, training and employment ways suitable for their personalities, and making themselves useful individuals for the society, has been envisaged by all western countries. The monitoring of convicts who have repented and recovered after leaving prisons in order to prevent them from committing crimes again, and even to protect them against delinquency in a way, is also within the scope of the modern fulfillment system, which is more appropriate for this new human dignity. In accordance with the main purpose of imposing criminal sanctions in contemporary criminal law, the basic principle in the implementation of these sanctions is to enter the inner existence and world of the criminal convicts, to correct them, to prevent them from committing a crime again and to be a constant danger to the society,

and to make them useful individuals for the society again. Since it should be released into the society afterward, ensuring the convict's own will and consciousness and the need to be in partnership with his own will and consciousness in tending to such a way of correction constitutes the leading conditions for success (2). Such a successful result can be achieved by softening the fulfillment, which is increasingly practiced in all the civilized countries of our age, by bringing the convicts closer to the society in various aspects during the execution of the penal sanctions and reintegrating them. In the field of contemporary criminal and execution law, it is necessary to move away from the old rigid punishment system and to evaluate the fine distinctions in the personality of the criminal and the way the crime was committed, in order to reach the conclusions that satisfies the sense of justice, truly rehabilitates the criminal and prevents him from committing crimes again, and to reach the necessary protective results against the crime and the criminals. The tendency and attempt to move towards a more convenient, flexible and soft order has gained importance and intensity as a necessity, especially in recent years. The idea emphasized by the Supreme Court in its various decisions is that the purpose of punishment is to train a person who commits a crime in order to prevent him from committing a crime in the future. In that case, the Court of Cassation adopts that the purpose of punishment is to rehabilitate the perpetrator and thus to protect it from repetition. Therefore, the special prevention purpose of punishment is brought to the fore in court decisions.

Main text

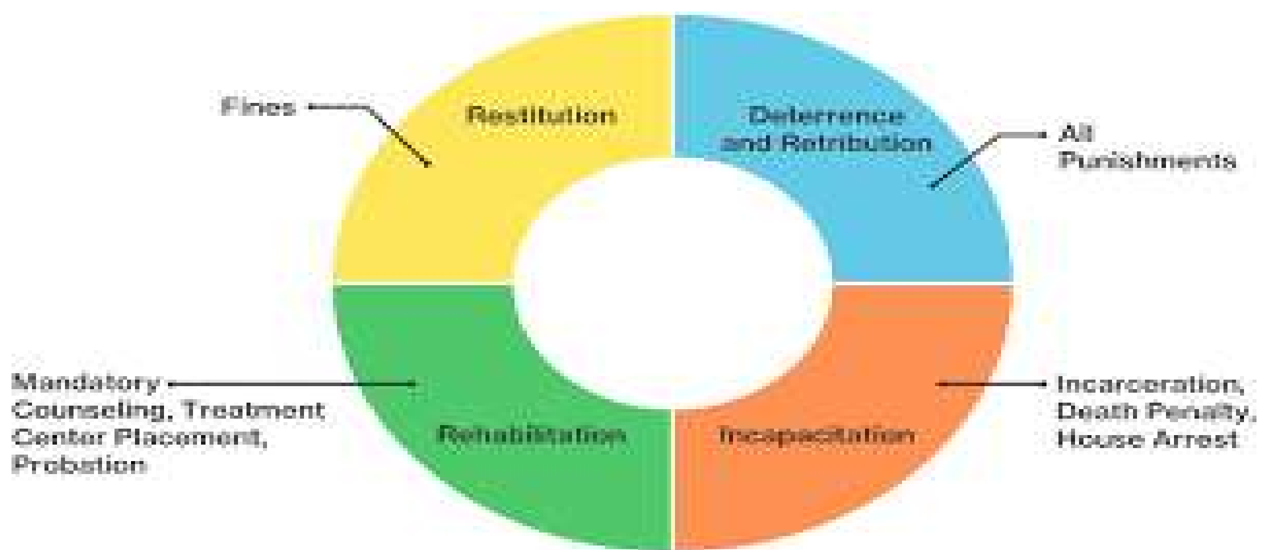
There are various views as to what the purpose of punishment is:

1. Absolute Theories - Theories that see the application of punishment as an end in itself are called absolute theories. According to these theories, punishment is applied not for the future, but because the order of the society is disturbed, and it is accepted that the purpose of the punishment is realized with the punishment. Absolute theories are the theories of atonement and justice: a) Atonement theory - The earliest thought on the purpose of punishment is that punishment is atonement. The essence of this theory is an eye for an eye, a tooth for a tooth. The wicked must pay for it. In this sense, punishment is retroactive. The fault of the perpetrator can only be compensated by the application of punishment. Atonement means that the criminal is cleansed of his sin by punishing him and closing the account between him and the society. This understanding looks at punishment only from the point of view of morality. The idea that punishment is revenge and retribution, which can be considered together with atonement, aims to fulfill the moral balance that has been disturbed by the commission of the crime, but prioritizes the prevention of crimes, not the moral cleansing of the offender. b) The theory of justice - According to this theory, imposing punishment does not have a purpose, but only the realization of the idea of justice. For justice to be served, punishment must be given. According to Kant, even if the state and society come to an end, the last murderer in prison must be hanged before society falls apart. For Hegel, punishment is the denial of the denial of law. The expiation is paid by the withdrawal of the penalty, which will restore the violated right (3).

Absolute theories do not start from the understanding that punishment has a purpose, but accept that the application of punishment is the goal itself. In order for justice to be done and for the satisfaction of their feelings of vengeance, the offender will be punished. Punishment should not look for a forward-looking purpose. The premise of absolute theories is imperfection [4]. The perpetrator should be punished proportionally to his fault. c) Criticism of absolute theories - Absolute theories that do not seek a prospective purpose in punishment and apply punishment retrospectively have received various criticisms. According to one view, it is not possible to explain the purpose of punishment with the theory of atonement. Because: 1) this theory reveals the necessity of punishment, but it cannot explain when punishment should be given. The question of under which conditions the fault will be met with punishment remains unanswered. This theory falls short of limiting the state's power to impose penalties in terms of content. This theory cannot prevent arbitrary behavior from being included in the penal laws and actually punishing in the presence of general criminal charges. In this respect, it is as if the legislator was given a blank check. The theory contains not only theoretical weaknesses, but also practical dangers. 2) Although it is considered unrestricted that the state has the authority to punish the wrongful behavior, it is not satisfactory to explain the penal sanction with the idea of equalizing the fault, because the possibility of fault stipulates the freedom of will, and its existence has not been proven. 3) On the other hand, how can an evil be removed by another evil, namely by punishment (4). Although this satisfies people's sense of revenge, state atonement should be completely different from revenge. For these reasons, the atonement theory cannot explain the essence of punishment. Because it cannot explain the conditions of punishability and cannot form a solid foundation. Another criticism is as follows: According to the theory of justice, the meaning of punishment is to perform justice. Here, compensatory justice (equalization of evil with criminal evil) is in question. The criminal act is paid

with a penalty. However, over the centuries, some crimes of the same nature have been paid with very different punishments. For example, some cases of theft crime are still in the XVIII. While it was punished with the death penalty even in the 19th century, only freedom-binding punishment is given today. However, this situation is not contrary to the theory of justice. Because justice cannot set an absolute measure valid for every period, justice is different for each period. However, this situation gives rise to the question, "we are really punishing for the sake of justice". It is difficult to compare here with other moral requirements such as being compassionate, telling the truth, keeping one's word, trusting. Because these obligations are directed towards individuals. On the other hand, the state has a duty in punishment. In the punishment of individuals with the capacity of educating children and young people, the aim of correction and upbringing dominates, not justice. In this area, it is known that the aim can be achieved by forgiveness or ignoring wrong behavior rather than punishment. However, the possible obligation of individuals to assist the sentencing through reporting crimes, testifying as a witness, participating in the trial as a judge, etc., is only in question if these are accepted as a social duty before sentencing (5).

On the other hand, in practice, some crimes go unpunished (black numbers), some attempted crimes are not punished, some crimes are subject to the victim's complaint, and finally, institutions such as postponement and statute of limitations prevent punishment from being imposed. Whereas, if punishment were to be given to carry out justice on earth, every crime should be punished. Since the state does not punish for the sake of justice, some crimes go unpunished, and many people console themselves by saying that "there is retribution justice in the other world". The phenomenon of punishment clearly shows us that punishment is not given for the sake of justice. However, this does not mean that the legislator and the judge will not strive for justice. But the justice governing punishment is very formal. If we wanted to make evil pay with equal weight of evil, it was necessary to determine the punishments according to the effect of the punished person. However, we are content with formal justice. As punishment, we usually apply what is accepted as punishment. We cannot avoid some injustices. For example, life imprisonment for a 25-year-old murderer takes longer than a 75-year-old. These considerations show that we cannot see punishments as behaviors applied for the sake of justice. On the other hand, the theory of atonement does not fit with today's moral phenomenon. Although this theory requires us to bring our relative who committed a crime to justice, the provisions of the law leave impunity for abetting or perjury for their relatives. A close examination of the punishments in this way shows that no punishment was given for the purpose of expiation either. Atonement theory is not conducive to answering the question of the meaning of punishment as a public institution. Like other absolute theories, the atonement theory looks more at the punishment inflicted, trying to make as much sense as possible from it for the punished. According to another view, the meaning of the idea of atonement XVIII. century has begun to change. Today, penance means: Punishment is a response to

wrongful injustice and should be equivalent to this injustice according to the principle of distributive justice. That is, penance is not related to the society's sense of revenge and hatred, it is a measure of the punishment. The reason and measure of the punishment is the crime committed (6).

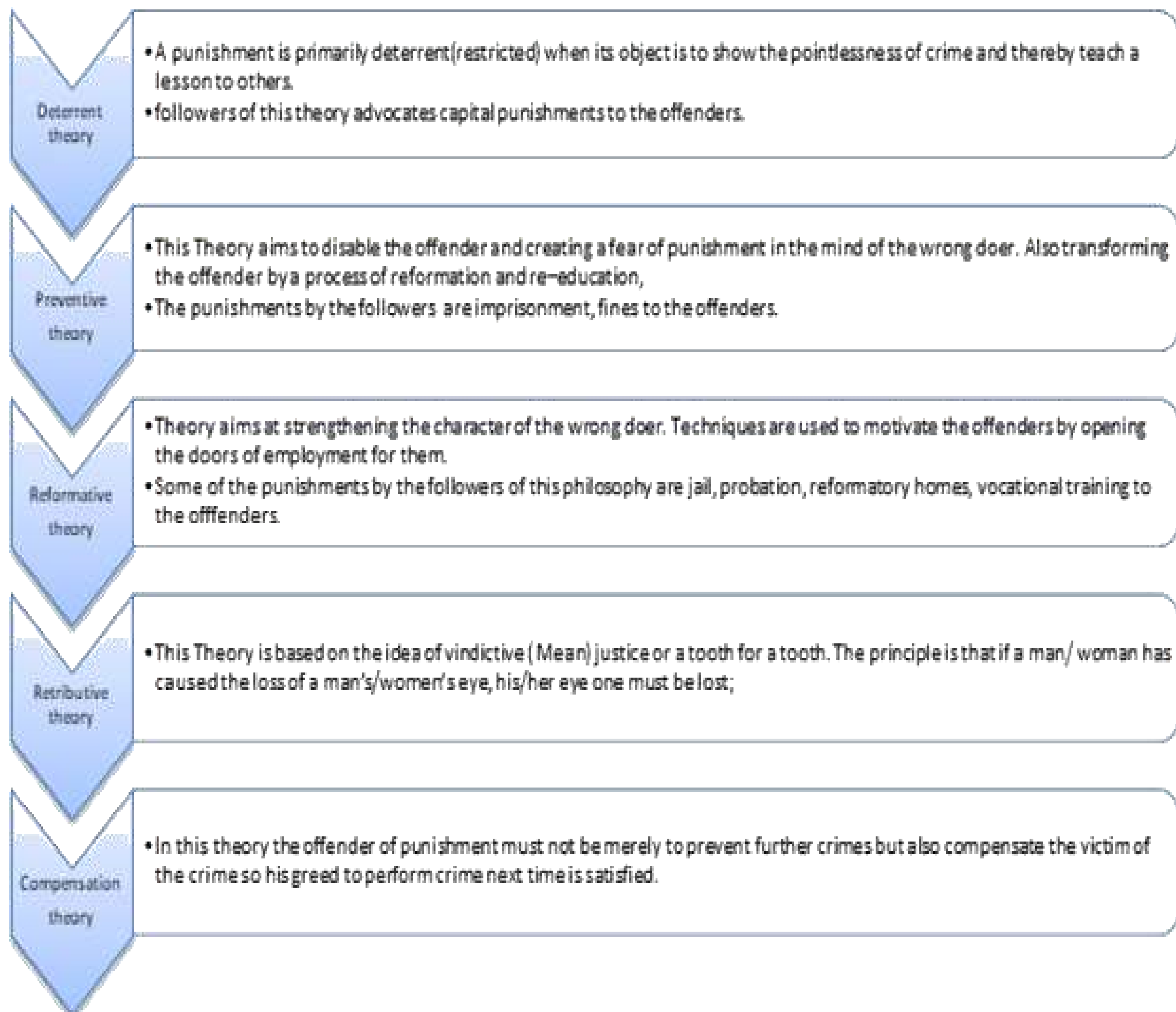
2. Relative Theories - According to relative theories, which are the opposite of absolute theories, punishment is given for the future, the purpose of punishment is to prevent crime. However, there is no consensus on how to prevent crime. Accordingly, special and general prevention theories, which are completely opposite to each other, have emerged.

a) Special prevention - According to this theory, which is the opposite of the atonement theory, the purpose of punishment is future-oriented. This consists of keeping the perpetrator from future crimes. Punishment is a means of protection from crime. The purpose of punishment is only prevention. Crime is not the cause of punishment, but the occasion for punishment. The perpetrator is not punished at the rate of his fault, but in the amount necessary for his re-socialization. The type and extent of the punishment is determined by the purpose of prevention, not the wrongful injustice (7). The first traces of the theory of private prevention also go back to ancient times. As early as the 1st century, Seneca expressed the classic maxim of all prevention theories, based on the idea conveyed by Plato from Protagoras: "The wise man punishes not for being a sinner, but for not being a sinner", or "the wise man punishes not because crime is committed, but so that crime is not committed." punishes” (nemo prudens punit quia peccatum est, sed ne peccetur). These views put forward about the purpose of punishment resulted in the establishment of an independent theory of private prevention in the age of enlightenment, and this caused the atonement theory to lose its importance. According to Liszt, spokesperson of the sociological criminal law school, special prevention takes three forms: 1) Securing the society against the perpetrator by isolating the perpetrators, 2) frightening the perpetrator from committing other crimes by means of punishment, 3) protecting the perpetrator from repetition by reforming. In line with these views, the author talked about different processes according to the types of offenders in the Marburg program: 1) rehabilitating those who can be corrected and in need of remediation, 2) frightening accidental offenders, 3) rendering harmless the conventional criminals who are frightened and cannot be reformed (8).

b) Criticism of private prevention theory - Various criticisms have been leveled against private prevention theory. According to one view, private prevention theory serves the welfare state principle better than other principles, since it aims at the re-socialization of the perpetrator. As this theory undertakes to protect the individual and society, it also aims to help the perpetrator, does not exclude or stigmatize him. However, unlike the penance theory, it has shortcomings such as not being able to bring any measure and not knowing what to do with the perpetrators who need re-socialization. In theory, the prisoner should be kept in prison until they can socialize again. This leads to an indefinite term punishment. This results in long-term punishment if there is a sign of severe personality disorder, even for a minor crime. In fact, a person who has not committed a crime but is in serious danger of guilt can be treated with socialization. These are interventions that go far beyond the measure of punishment that is appropriate according to the theory of atonement, and lead to the restriction of the freedom of individuals far beyond what would be permissible in a liberal state of law. On the other hand, according to the private prevention theory, punishment should not be applied even for the most serious crime if there is no danger of re-offending. Also, the idea of correction becomes a purpose in punishment, but this in no way demonstrates that the purpose is appropriate. It must be asked what justifies the imposition of the majority on the minority with its own way of life, and where the right to reform adult humans arises against their will. Kant and Hegel see this as a violation of human dignity, while the German Constitutional Court states in a decision that the state has no duty to reform the individual (9).

According to another view, representatives of the private prevention theory are generally those who reject the freedom of will and rely on the fact that punishment presupposes the existence of freedom of will. For this reason, they struggle for the abolition of punishment and the application of treatment in its place, accepting that only such a reaction is appropriate when the will is not free. However, there are two important errors in this thought: 1) the unrealistic expectation that the special preventive treatment of criminals will be like the treatment of sick people in the future, so that the evil nature of punishment

in terms of general prevention will disappear, 2) the fault and punishment of the perpetrator, the freedom of will of the person. Considering that it is a condition to admit that it exists. However, punishment in no way stipulates belief in freedom of will, and the idea of fault is not related to freedom of will (10)

Punishment stipulates that the perpetrator violates the basic values of social life not only in his voluntary behavior but also in his spiritual behavior. For this reason, minors and mentally ill people are not properly punished for their criminal behavior. However, since this content of the concept of fault is not understood, freedom of will is discussed in the context of the perpetrator “could have avoided the crime”. However, as the conditions of punishment, only the perpetrator's life, honor, property etc. It should be contented with the determination of intellectual participation in such a value and its violation, no more can be asked and answered. Undoubtedly, the idea of fault is still of great importance because of its function of limiting punishment. If there is no fault, no punishment can be given. If a penalty is given, the measure of the penalty should not exceed the measure of the fault. On the other hand, the suggestions of special prevention theories for criminal groups are criticized and inconsistencies are tried to be revealed (11). According to specific prevention theories, punishment exists to fight offenders. That is, punishment is given to ensure that the offender does not re-offend by constantly isolating or educating or intimidating. In special prevention theories, criminals are generally divided into three groups in terms of punishment: accidental offenders, habitual offenders and non-reformable habitual offenders. An accidental criminal is a person who commits a crime as a result of coincidences, albeit grave ones. In practice, people who have committed more than one crime, but only one of them is revealed and those who know how to hide the others are also considered accidental criminals. Just as the doctor cannot be thought to treat the healthy or the cured, so the accidental offender must be left

unpunished for special prevention. However, those who support this theory do not make such a recommendation for this group, which, according to crime statistics, constitutes 2/3 of all convicts. Undoubtedly, in many cases, the application of punishment by suspension is abandoned and this is in various ways beneficial to the accidental offenders. However, it is intolerable, especially in serious crimes, to abandon the punishment of accidental or first-time offenders as a general rule. The second group consists of habitual criminals. A habitual criminal is someone who tends to commit crimes repeatedly. Special prevention theory is particularly suitable for this group. Among these perpetrators, the group of those who can or are eligible to be resocialized is important. This includes anyone who commits more than one crime and can be brought to the right path. Punishment against this group of offenders should serve to resocialize. Resocialization is a concept that requires being socialized before: By committing a crime, the perpetrator is out of society. Now it must be regained and made a "re-member" of the "legal society" (12). These concepts can be perceived intellectually: The perpetrator is excluded from the society by violating the law, and rejoins the society with punishment. However, this understanding fits with German idealism and the view of its followers (like Hegel's denial of denial). On the other hand, by re-socialization, the modern understanding does not mean the intellectual but the completely real, that is, the procedure that will ensure the actual recovery of the agent and will be fully effective on him in order to recognize the limitations imposed on the individual for a life for the benefit of society or for the sake of life for the benefit of society. Among the perpetrators in this group, those who can be described as truly asocial, hostile to society, maintain a private livelihood and almost unrelated people can be found. However, as a rule, the necessity of re-socialization can be approved only if the perpetrator is completely in the society and does not obey the prohibitions and orders of the society in one way or another. Such a perpetrator may be known as a law-abiding person. For example, when it turns out that a successful official has been embezzling money for years. This example shows how little the theory of private prevention takes the facts into account by requiring the offender to be reformed to be a previously socialized person in need of resocialization. In the condition of being previously socialized, there is usually nothing more than the fact that the perpetrator has committed more than one crime (offenses committed by perpetrators, many of whom have not been caught and resocialized, as the black numbers assumption suggests). Private prevention theory tends to substitute the notion of harmfulness and dangerousness for fault as a condition of punishment. However, these concepts apply more to animals than to humans. Moreover, if the balance sheet of a human life's usefulness and harmfulness for society is drawn, the comparison between some criminals and some law-abiding citizens can reveal a surprising picture. For example, a large number of fraudsters may also have done very well. The person who is enriched by constant blackmail has the courage to save a few children from a burning house, perhaps at the cost of his own life. Of course, the three children saved from death outweigh the thirty blackmails in this usefulness assessment. The suitability of punishment for resocialization is also questionable. Especially in freedom-binding punishments, re-socialization is not achieved by giving punishment, it is important how it is punished. If we understand resocialization as discipline in mentally healthy offenders, we see that the discipline of not only adults but also juveniles contains contradictions in terms of removing freedom in criminal execution: the person can be disciplined by restricting this freedom for the proper use of external freedom. And finally, determining the amount of time that training will require poses a problem. It is not possible to talk about a period such as the period whose necessity for school education is calculated here. For the perpetrator, maybe 2 weeks will be more successful than 2 years. Or maybe putting him in prison will not serve to re-socialize, the perpetrator will come out worse than he entered (13)

Conclusion

Punishment is the reaction of the state in case of violation of benefits deemed worthy of protection in society. The general purpose of punishment is to make social life possible. Punishment is society's defense tool. Community life requires peace and security. If the order created to achieve this is disrupted by the violation of the rules protecting the order, sanctions must be applied to re-establish it. Punishment is a tool to make social life possible. If the deteriorated social order can be re-established by means other than punishment, such as administrative and legal measures, punishment is not applied. Therefore, punishment is of secondary nature. The purpose of punishment is neither to do justice by making

atonement for the wrong done, nor to rehabilitate the perpetrator in order to prevent new crimes, nor to deter crime by frightening potential criminals. In my opinion, the purpose of punishment is all of these. Apart from these, it is unacceptable for some criminals to have other purposes, such as liquidation. Undoubtedly, there is a great deal of truth in the criticisms leveled at each of the theories on the purpose of punishment. As we mentioned above, the theories are one-sided in line with the view they advocate, ignoring the fact that punishment can include more than one purpose. Indeed, justice is a relative concept. Absolute justice is impossible. The benefit of society should be the guide. Atonement results in looking at punishment purely from the point of view of morality. Special prevention necessitates indefinite punishment and includes an indefinite concept such as dangerousness. General prevention results in heavy penalties, includes a contradiction such as punishing the perpetrator for others, and the high risk of being caught affects potential criminals, not the height of the penalty. However, despite all these, the purposes of expiation, general prevention and special prevention are within the scope of punishment. Punishment, on the one hand, constitutes atonement for the evil done. The fact that the punishment is proportional to the fault shows this. Punishment must be fair. On the other hand, there is a small possibility that the threat of punishment prevented some people who did not commit crimes. There is no doubt that the existence of punishment strengthens the sense of trust in the society. The execution of the sentence, on the other hand, prevents the offender from committing a crime again by serving for his rehabilitation and re-socialization. The fact that these are assumptions does not prevent the penalty from including these purposes. Although punishment includes these purposes, only rehabilitation and re-socialization are aimed in the execution of the sentence in contemporary criminal law. The education, vocational training and employment programs envisaged to be implemented in contemporary execution systems are aimed at this. Even if the idea that punishment provides the correction of the criminal and deters potential criminals from crime goes beyond being an assumption, we will not be able to give up punishment in the name of social life. Thinking about the uneasiness and the feeling of insecurity that those who do not commit crimes will feel if the perpetrators go unpunished is enough to show us why we cannot give up on this institution. The following evaluations made by an author on the purpose of punishment are perhaps the best sentences to summarize the subject: We are not punishing for the sake of justice. But if we are punishing, we must be as fair as possible. We do not punish for the sake of atonement, but if we do, the realization of atonement should not be made impossible. We do not impose punishment to correct or improve individuals. But if we are punishing, we must do everything so that the prisoner can regain his confidence in himself and in others and on the right path.

References

1. Hybrid Theories of Punishment', in The Routledge Handbook of the Philosophy and Science of Punishment (2021) B. Waller, E. Shaw, and F. Focquaert 9eds.), New York: Routledge, 2021, p. 37–48
2. Anger and Punishment', in The Ethics of Anger, C. D. Lewis and G. L. Bock (eds.), Lanham, Md.: Lexington Books, (2020), p. 227–49
3. Y Samandarov, F.Y. (2009)The problem of punishment in criminal law, textbook, Baku University Publishing House, 2009, 286 p.
4. Nazarova, K, S.Rzayeva, S., Muradov E. (2019) Crimes against property. Curriculum. "Laman Publishing Polygraphy" LLC, Baku, 2019. 35 p.
5. Muradov, E. (2011) The essence, content and form of criminal liability // Actual issues of forensic science, criminology and criminology (collection of scientific works №55). Baku, 2011.
6. Muradov, E. (2005) Classification of mitigating circumstances // Law №07 (135). Baku, p. 45
7. Muradov, E. (2012) On the history of development of imprisonment // News of Baku University. Socio-political sciences series №1. Baku University Publishing House, 2012. p. 49-61
8. Muradov, E (2015) The norm of criminal law as a legal expression of the principle of social justice // Unique. International Journal of Interdisciplinary Social Studies №2, p. 155-164

9. Punishment, Contempt, and the Prospect of Moral Reform', (2013) Criminal Justice Ethics,p. 1–18.
10. Holroyd, J. (2010)'Punishment and justice', Social Theory and Practice, 2010, p. 78–111
11. Fair, P. (2011) Political Obligation, and Punishment', Criminal Law and Philosophy, 2011, p. 53–71.
12. Allen M. Locating Forgiveness in Criminal Law and Punishment : diss. / M. Allen. – London, 2015. – 240 p.
13. Grasso, A.J. (2018) Punishment and Privilege: The Politics of Class, Crime, and Corporations in America : diss. / A.J. Grasso. – Pennsylvania – 484 p.

Rəyçi: h.ü.f.d. Orxan Aslanov

Göndərilib: 03.04.2022 Qəbul edilib: 03.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/134-138

Aytaj Ilgar Adgozalzade
Baku State University
master
aytac.adigezalzade@gmail.com

JURISDICTION OF INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEDURE

Abstract

At first in introduction we analyze the term "jurisdiction" itself, give its definition, types, emphasize its importance and role in legal science and jurisprudence. Then its important to analyze term "international criminal procedure", give a legal assessment of this term, its usage, historical view of the problem. We need touch upon the relevance of this topic in the modern world and science in general. The views of various scientists, their opinions, scientific disputes and forecasts for the future on this subject. Give a detailed analysis of the legislative framework and case law. Universal jurisdiction in different countries and interesting cases based on it. How the analysis of this topic will affect the fight against international crime and the protection of human rights.

Key words: *jurisdiction, international criminal procedure, legislative framework, human rights, international crime, case law*

Aytac İlqar qızı Adgözəlzadə

Beynəlxalq cinayət prosesinin yurisdiksiyası

Xülasə

İlk öncə giriş hissədə biz "yurisdiksiya" terminini analiz edirik, onun anlayışını veririk, növlərini sadalayırıq və hüquq elmində əhəmiyyətini təsdiq edirik. Sonra isə birbaşa "beynəlxalq cinayət prosesi" terminin anlayışını veririk, onun elmdə istifadəsini və tarixi baxışı analiz edirik. Bu mövzuya həm müasir dünya çərçivəsində, həm də ki elmin daxilində toxunmaq əhəmiyyətlidir. Müxtəlif alimlərin bu terminə baxışları, onların fikirləri, müzakirələri və bu mövzuda gələcəyə baxış. Qanunvericilik toplusunun və presedent hüququnun bu mövzu çərçivəsində hər tərəfli analizin veririk. Universal yurisdiksiya və buna əsaslanan maraqlı keyslər. Bu mövzunun analizi necə beynəlxalq cinayətlərlə mübarizədə yardım edəcək və insan haqqlarını qoruyacaq.

Açar sözlər: *yurisdiksiya, beynəlxalq cinayət prosesi, qanunvericilik toplusu, insan hüquqları, beynəlxalq cinayət, presedent hüququ*

Introduction

Before parsing term "jurisdiction of international criminal procedure" itself it was necessary to analyze the term "jurisdiction" in general. What is jurisdiction? Jurisdiction (lat. Jurisdictio)- the limits, limits of the competence of public authority or may be particular court. We meet this term very often in legal acts so its detailed analysis is important. The following concepts correspond in accordance with the scope of the term jurisdiction: 1) delimitation of competence between the judical bodies, it is necessary in daily practice for the consideration of cases. Delimitation depends on the nature of cases (they can be administrative, civil, criminal, international or international criminal and etc). In legal science this delimitation is named cognizance; 2) depending on the place where the offense or crime was commited; 3) depending on the place of location or residence of the parties to the dispute; 4) depending on the value of the claim 5) and at last assignment of a particular legal relationship to the appropriate authority.

We use this term in international law as the power, the power of the state, the power to give a legal assessment of the facts, to resolve any legal issues.

There are five types of jurisdiction. The first is **Subject-Matter Jurisdiction.** Subject-matter jurisdiction involves the legal rights, legal rights to hear and decide different types of cases. As an example we can say the judge wouldn't hear a civil case in a criminal court. Who would hear an appeal?

Of course only a judge in an appellate court would hear an appeal. There are a number of constitutional provisions and statutes that determine subject-matter jurisdiction.

The second is of course **Territorial Jurisdiction.** This type is one of the most used and many people even if they are not lawyers or have anything common with law and legal science think of it when they think about jurisdiction. What it involves? It involves the geographic boundaries, geographic boundaries a court can act over. This jurisdiction is one of fundamental in the USA. For example if a crime is commited outside of the city of Los Angeles, in this case a municipal court will not have a jurisdiction. In our country we have District Courts which are examples of territorial jurisdiction.

The third type of jurisdiction is **Personal Jurisdiction.** For example we have a special defendant, it can be a juvenile or a military member. This type of jurisdiction involves if or not a court has jurisdiction over a special defendant. The military member will be under jurisdiction of the military court. The juvenile will be under jurisdiction of the juvenile court. In our country we don't have special juvenile courts but cases will juveniles are heard more differently than with adults.

The fourth type of jurisdiction is **General and Limited Jurisdiction.** If a court has a limited jurisdiction it can handle certain cases. If a court has general jurisdiction it can handle or hear almost all types of cases. We see it in daily practice, for example a court with limited jurisdiction can hear only cases which are misdemeanors or other minor crimes. But a court than handles felonies can be a court with general jurisdiction.

And at last the fifth type of jurisdiction is **Exclusive/Concurrent Jurisdiction.** Some cases in daily practice can be heard and decided only in one, define court. This is exclusive jurisdiction. But some cases can be heard or decided in one of several courts. This is an example of concurrent jurisdiction. It depends on prosecutor in which court the case will be tried. But the defense can file an appeal to move jurisdictin.

That is all we need to know about jurisdiction within our scientific work and research.

Main part

International Criminal Procedure has a pluralistic nature. Which are international criminal procedures? They are procedures that are used at the international criminal courts and tribunals. These procedures were established with purpose to address war crimes, genocide, crimes against humanity and other serious offenses. It became important part, recognized body of law over the last two decades.

International criminal procedure identifies and crystallizes the rules and principles of international criminal procedure, based on painstaking analysis of existing case law and practice. (Nina.H.B.Jorgensen, 2020:100) Then we can say that it provides a comprehensive overview of the procedural law of international criminal tribunals (William Schabas, 2020:50). And of course it gives important, valuable recommendations for the future development of international criminal procedure.

If we analyze the history of international criminal procedure, we ought to remember that first ideas of it appeared after World War I finished, but successful international organs of criminal justice- the Nuremberg and Tokio Military Tribunals were established only after World War II finished. The ideas and purposes of their establishment were to address crimes against humanity, crimes against peace and war crimes which were commited during World War II. But there was proccess of establishment permanent international criminal court that will address these crimes. This proccess dates back to the end of World War II, but was virtually suspended in the 1950s due to the complex international political environment of the Cold War. (Beth Van Schaack's 2013 article:2)

But it was not the end, talks about establishment resurfaced in early 1980s and of course in 1990s when the large-scale atrocities were committed in Rwanda and former Yugoslavia. This prompted the United Nations to set up two important ad hoc tribunals in 1990s.

There were series of negotiations of establishment universal international criminal court that will have universal jurisdiction over serious international crimes regardless where they or by whom they were committed.

That situation step by step led to adoption of the Statue of the International Criminal Court in Rome in July 1998. It established and embodied the world community's general idea that who commit serious

crimes won't go unpunished. The establishment of International Criminal Court was very important because it is the first permanent international, treaty-based criminal court that was created to punish perpetrators of the most severe international crimes. Other mixed tribunals, having both elements of domestic and international jurisdiction and special chambers within national courts have subsequently been established to try those responsible for crimes committed in specific contexts. (Darryl K. Brown, Jenia Iontcheva Turner, and Bettina Weisser, 2019: 30)

When we talk about International Criminal Court, we ought to remember term "universal jurisdiction". What is universal jurisdiction? Universal jurisdiction is a term that refers to idea that court can prosecute individuals for serious crimes against international law-such as crimes against humanity, war crimes, genocide and torture. This idea is based on principle that such crimes harm international community and international order, that States want to protect. When is it important? When other principles of criminal jurisdiction are not available. For example, somebody committed a crime but his is not citizen of this State, he didn't commit a crime against this State or citizens of this States, his committed crime does not affect national interests of this State but the nature of his crime is such that he can be prosecuted in this State too.

But in which cases States can exercise universal jurisdiction? They can do it in cases when State ratified, adopted legislation recognizing the relevant crimes and authorizing their prosecution. (Carsten Stanh, 2018: 40) In some States national legislative system is mandated by international agreements such as the Convention against Tortures and Inter- American Convention to Prevent and Punish Torture. These acts require to prosecute defendant within their national legislation and territorial jurisdiction.

Universal jurisdiction is different in all parts of the world. Why? A national jurisdiction of State to prosecute defendants that committed crimes in other crimes depends on legal framework of this State and facts of this case.

A range of States' national laws provide for some form of universal jurisdiction. Such domestic legislation empowers national courts to investigate and prosecute persons suspected of crimes potentially amounting to violations of international law regardless of where the crime was committed, the nationality of the suspect, or the nationality of the victim. (Beth Van Schaack's 2013 article: 5)

When we speak about universal jurisdiction it is necessary to remember these cases which based on it

1. the United Kingdom's consideration of Spain's request to extradite former Chilean dictator Augusto Pinochet (UK House of Lords' Nov. 25, 1998 judgment and summary from the International Crimes Database
2. U.S. prosecution of the former Liberian president's son, Chuckie Taylor
3. Spanish prosecution of Guatemalan officials in the Guatemalan genocide case
4. Spanish prosecution of El Salvadoran officials for the murder of six Jesuit priests
5. Spanish prosecution of an Argentine naval officer for crimes against humanity during the Dirty War

Let's give a bit information about universal jurisdiction in other countries and make a comparation. For example, New Zealand's International Crimes and International Criminal Court Act 2000 defines war crimes, crimes against humanity, and genocide in accordance with the Geneva Conventions and the Rome Statute, and its section 8(1)(c) provides that individuals may be prosecuted in New Zealand for these crimes regardless of "I the nationality or citizenship of the person accused; or II whether or not any act forming part of the offence occurred in New Zealand; or III whether or not the person accused was in New Zealand at the time that the act constituting the offence occurred or at the time a decision was made to charge the person with an offence." (Amnesty International's 2012 report: 1-3)

Canada is another example of a State that provides domestic exercise of universal jurisdiction, in its Crimes Against Humanity and War Crimes Act of 2000. For genocide, crimes against humanity, or war crimes as defined in the Act, section 9 provides that proceedings may commence in any territorial division in Canada for those offenses "alleged to have been committed outside Canada for which a person may be prosecuted under this Act […], whether or not the person is in Canada." (Beth Van Schaack's 2013 article: 5)

Conclusion

As a conclusion I would like to tell that this topic is actual nowadays. Especially in our country that was affected and our nation that suffered from actions of aggressors. Universal jurisdiction, punishment of perpetrators that committed crimes not only against our country but also the whole humanity is very important and must be on agenda of our and international mass media. We need competent lawyers who will prepare necessary documents for ICC and defend our point of view.

The International Criminal Court (ICC) has been a mirror of the European Court of Human Rights when defining the scope of defence rights and limiting their exercise on public interest grounds. (William Schabas, 2020: 68)

The ICC has been consistently deferential to the Strasbourg Court in the interpretation of the accused's rights to disclosure of evidence and to cross-examine prosecution witnesses, leaving the door open for a virtual theory of implied external limitations upon defence rights. (William Schabas, 2020: 69)

The ICC has nevertheless failed to provide a rationale, besides its non-systematic reference to the ICC Statute's human rights enabling clause, when cross fertilising with the Strasbourg Court. The latter has not only exerted influence over other international human rights monitoring bodies but also accounted for judicial developments within domestic and international fora when tailoring its own human rights standards. The ICC has overall proven to be a promising platform for extrapolating regional interpretations of fair trial rights to the international legal order. (William Schabas, 2020: 70)

Procedural fairness requires a coherent and predictable framework in order to provide legal certainty to the interfering authority and to the individual affected by the public interest interference. (Emma Palmer, 2021: 50)

For the ICC, guidance in developing this framework may be derived from the practice of international human rights bodies. It is the theme that the ICC has been the most consistent and systematic amongst other international criminal courts in its references to and review of the ECHR case law, often refraining from reviewing case law developments in other international human rights systems. (Emma Palmer, 2021: 52).

The ICC Statute lays down the sources of law that are to be applied by the ICC and establishes a hierarchy of sources tailored to the Court's needs. (Emma Palmer, 2021: 68)

The permanent international criminal court is bound to apply: I the Rules (so long as they are consistent with the Statute); II the Statute; III 'where appropriate', international treaties and general rules of international humanitarian law; and IV general principles of law as derived from the national legal systems, so long as they are in accordance with the Statute and with public international law.32 Gideon Boas, William A.Schabas, Michael P.Scharf, 2020:90)

The ICC Statute also provides that the Court can follow 'principles and rules of law as interpreted in its previous decisions'.33 Finally, Article 21(3) of the ICC Statute emphasises that the Court has to interpret its internal legal framework in such a way as to abide by 'internationally recognized human rights' law.34 This provision thus embodies a 'human rights law enabling clause'. This is in stark contrast to the Ad Hoc Tribunals' respective Statutes and Rules, which fail to specify the sources of international law applicable to them, let alone their hierarchical relation. (Gideon Boas, William A.Schabas, Michael P.Scharf, 2020:100)

And this we don't forget that human rights and lives are priority. A distinct, but related, evolving concept is that of **"Responsibility to Protect,"** which promotes the idea that the international community has a responsibility to assist a State in fulfilling its primary responsibility of protecting the lives and wellbeing of those within its territory. The norm suggests that States are obligated to intervene diplomatically and/or militarily to prevent the commission of crimes such as genocide, war crimes, crimes against humanity, and ethnic cleansing. (Robert Cryer, Darryl Robinson, Sergey Vasiliev, 2019: 60).

References

1. Amnesty International's 2012 report, Universal Jurisdiction: A Preliminary Survey of Legislation Around the World – 2012 Update summarizes domestic legislation establishing universal jurisdiction.
2. An Introduction to the International Criminal Court. William Schabas, Cambridge University Press; 6th edition August 2020.
3. Beth Van Schaack's 2013 article, *Universal Jurisdiction Cases Involving U.S. Defendants*, on Just Security catalogs universal jurisdiction cases brought in non-United States courts against U.S. personnel.
4. Carsten Stanh: A Critical Introduction to International Criminal Law. Cambridge University Press, August 2018.
5. Futures of International Criminal Justice- 1st Edition Emma Palmer. December 2021.
6. International Criminal Justice: Legitimacy and Coherence. Gideon Boas, William A.Schabas, Michael P.Scharf. 2020.
7. International Criminal Law - Volume I: History and Structures on the International Criminal Court Paperback – July 28, 2021.
8. International Criminal Tribunals: Politics, Law & Business Kindle Edition; May 2010.
9. Robert Cryer, Darryl Robinson, Sergey Vasiliev: *An introduction to International Criminal Law and Procedure*. 4th edition, August 2019.
10. Roger O Keefe, International Criminal Law; 4th June 2015
11. Terrorism, Criminal Law and Politics: The Decline of the Political Offence Exception to Extradition (Transnational Criminal Justice) 1st Edition, Kindle Edition; July 2019.
12. The International Criminal Responsibility of War's Funders and Profiteers. Nina.H.B.Jorgensen Cambridge University Press, September 2020.
13. Yudan Tan: The Rome Statute as Evidence of Customary International Law (International Criminal Law, 16); Brill | Nijhoff (July 29, 2021).

Rəyçi: h.ü.f.d. Könül Hüseynova

Göndərildi: 02.04.2022 Qəbul edildi: 04.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/139-144

Sabirə Tofiq qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
aliyevasabira0@gmail.com

BİZNES STRUKTURLARININ İNNOVATİV İNKİŞAFI YOLU

Xülasə

Məqalədə bazarda lazımi səviyyədə rəqabət qabiliyyətini və strateji imkanları təmin etmək üçün biznes strukturlarının inkişafının innovativ yolları nəzərdən keçirilir. Biznes strukturlarının innovativ inkişafının əsasları təhlil edilir. Bir çox alimlərin elmi əsərləri bu mövzuya həsr olunub, lakin çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq, biznes strukturlarının innovativ inkişafı problemləri kifayət qədər işıqlandırılmayıb, biznes strukturlarının strateji inkişafı modelləri və mexanizmləri işlənilməyib. Məlum olub ki, müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, innovativ potensialın rasional cəlb edilməsi üçün innovativ inkişaf mexanizminin formalaşdırılması, sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilən innovativ proseslərin intensivliyinin artırılması innovativ inkişaf mexanizmini formalaşdırmaq üçün zəruridir.

Açar sözlər: *biznes, innovativ, struktur, mexanizm, rəqabət*

Sabira Tofig Aliyeva

Way of innovative development of business structures

Abstract

The article considers innovative ways to develop business structures to ensure the required level of competitiveness and strategic opportunities in the market. The basics of innovative development of business structures are analyzed. The scientific works of many scientists are devoted to this topic, but despite numerous studies, the problems of innovative development of business structures are not sufficiently covered, models and mechanisms of strategic development of business structures are not developed. It was found that ensuring the competitiveness of the enterprise, the formation of an innovative development mechanism for the rational attraction of innovative potential, increasing the intensity of innovative processes carried out by businesses is necessary to form an innovative development mechanism.

Key words*: *, innovative, structure, mechanism, competition

Giriş

Müxtəlif elmi mənbələrdə innovasiya strategiyası anlayışının ən çox yayılmış tərifi sistemli yanaşmadır. Eyni zamanda, innovasiya strategiyası müəssisənin korporativ strategiyasının bir hissəsi olaraq həm sosial, həm də iqtisadi strategiyanın elementi kimi qəbul edilir. Hər bir müəssisə üçün müəyyən dərəcədə innovativ inkişafın idarə edilməsi unikaldır, daxili və xarici mühit amilləri ilə xarakterizə olunur. Buna əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, müəssisələrin istifadə edə biləcəyi standart innovasiya strategiyası yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə strategiyasının hazırlanması prosesi strateji innovasiyaların inkişafı mexanizmi ilə formalaşır, burada innovasiya nəticə və strateji məqsədlərə nail olmaq yolu kimi çıxış etməlidir. Müəssisənin innovativ strategiyalarına daxili və xarici mühit amillərinin təsiri biznes bölmələrinin hər hansı innovativ məqsədlərinə düzəlişlər edən sistemin yaradılması ilə məhdudlaşmalıdır.

Eyni zamanda, müəssisənin innovativ strategiyasının strukturlarını araşdırmaq və təhlil etmək lazımdır, bu da biznes bölmələrinin innovativ inkişafının mümkün yolları sistemini öyrənməyə, innovasiya strategiyasının bu və ya digər növünü seçmək üçün konkret üsul və vasitələri müəyyən etməyə imkan yaradacaq.

Yerli istehsalçıların həm xarici, həm də daxili bazarlarda xaricdə istehsal olunan məhsullarla rəqabət aparmalı olduğu "açıq" model iqtisadiyyata keçidi ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin mallarının rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı iqtisadi problemlər yaradır. Artımın əldə edilməsi və rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsas müəyyənedici amillər əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalını təmin etmək, yerli sahibkarlıq subyektlərinin təchizat vasitələrini tamamilə yeniləməkdir.

Bu baxımdan təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün innovativ variantın alternativ yanaşması yoxdur. Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi inkişafının nəticələrini və dərəcəsini müəyyən etmək üçün iqtisadi inkişafın innovativ yolu intensiv olmalıdır. Bütün bu nüansları nəzərə alaraq, bu tədqiqatın məqsədi olan biznes bölmələri üçün innovativ strategiyalar hazırlamaq lazımdır.

Metod

Tədqiqat prosesində əsasən müqayisə, təhlil və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işləri, müəssisələrin təşkili və idarə edilməsi sahəsində mütəxəssislərin elmi işləri tədqiqatın obyektidir.

Təhlil

Ciddi rəqabət və müəssisələrin yeni şərtlərə strateji istiqamətləndirilməsi şəraitində biznes strukturlarının inkişafının innovativ yolu yeganə yoldur. Bu kontekstdə onlar iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən innovativ dəyişiklik imkanlarını nəzərə alaraq islahatlar aparmalıdırlar. Müəssisənin rəqabət qabiliyyətini və innovativ potensialın rasional cəlb edilməsini təmin etmək üçün innovativ inkişaf mexanizminin formalaşdırılması, sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilən innovativ proseslərin intensivliyinin artırılması tələb olunur. Bu mexanizmlərdən istifadə etməklə davamlı innovasiya fəaliyyətlərində yüksək nəticələr əldə etmək, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının qeyri-sabit şəraitində və bu müəssisənin fəaliyyətinin sənayedəki vəziyyətində biznes bölmələrinin səmərəliliyini artırmaq üçün yeni imkanlar əldə etmək mümkündür (Makarkin, 2013: 76).

İnnovasiya prosesində daimi riskin olması və xarici mühitdən təhlükələrin gözlənilməsi sahibkarları daim dəyişikliklərə hazır olmağa və onları müəyyən üstünlük və strateji innovativ inkişafı təmin edəcək metodlardan istifadə edərək bu dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə məcbur edir. Bu isə öz növbəsində innovativ texnologiyaların tətbiqini sosial-iqtisadi artımın əsas amilinə çevirir ki, bu da həyata keçirilən innovasiyalarla biznes strukturlarının ümumi məqsədlərinə nail olunmasını təmin edir (Maksimov, 2013: 34)

Sahibkarları innovativ texnologiya və strategiya tətbiq etmək məcburiyyəti nəticədə müəssisələrin innovativ davranış mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bunun üçün ilk növbədə innovasiya strategiyasının məzmununu, o cümlədən innovasiya strategiyasının formalaşması və seçilməsi proseslərinə yanaşmaların həyata keçirilməsini başa düşmək və aydınlaşdırmaq lazımdır (Hüseynova, 2020: 67).

Müxtəlif elmi mənbələrdə innovasiya strategiyası anlayışının ən çox yayılmış tərifi sistemli yanaşmadır. Eyni zamanda, "innovasiya strategiyası" müəssisənin korporativ strategiyasının tərkib hissəsi və həm sosial, həm də iqtisadi strategiyanın elementi kimi qəbul edilir. İnnovasiya strategiyası həmçinin satış, istehsal, kadr və maliyyə strategiyaları kimi funksional xarakter daşıyan digər strategiya növlərini də tamamlayır. Müəssisələrin fəaliyyətinin innovativ xarakteri yalnız universal inkişaf strukturunda məqsədlərə nail olmaq üçün ayrıca vasitə kimi özünü göstərməsinə baxmayaraq, bizə elə gəlir ki, ümumi strategiya çərçivəsində innovasiyaların idarə edilməsinin strateji məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müxtəlif elmi əsərlərdə innovasiya strategiyası yalnız müəssisənin ayrı-ayrı biznes proseslərinə xas olan və birləşdirici funksiyaya malik element kimi qəbul edilir. Müəssisənin innovativ inkişafı strategiyasını innovasiya menecmentinin və müəssisə strategiyasının bir hissəsi kimi müəyyən etmək olar (Borisova, 2013: 46).

İnnovasiya strategiyası qaydalar və metodlar toplusundan, habelə resurs təminatı sahəsində elmi, nəzəri və texnoloji tədqiqatların və siyasətin işlənib hazırlanmasının perspektivli və ən yaxşı yollarını tapmaq vasitələrindən ibarətdir.

İnnovasiya strategiyası - biznesin məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edilən alətlərdən biridir. Bu ilk növbədə şirkətlər, sənaye, bazar və istehlakçılar üçün innovasiyası ilə digər vasitələrdən fərqlənir.

İnnovasiya strategiyası müəssisənin ümumi strategiyasına tabedir. O, innovasiyanın məqsədlərini, onlara nail olmaq üçün vasitələrin seçimini və bu vəsaitlərin cəlb edilməsi mənbələrini müəyyən edir. İnnovativ strategiyalar layihə, firma və korporativ idarəetmə üçün çətin şərait yaradır. Bu şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

- innovasiya risklərinin idarə edilməsi kimi konkret funksiyanın inkişaf etdirilməsini zəruri edən nəticələrin qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin artması;

-layihələrin investisiya risklərinin artması. İnnovativ layihələr portfelində orta müddətli və xüsusilə uzunmüddətli layihələr üstünlük təşkil edir. Biz daha riskli investorlar axtarmalıyıq. İnnovasiya-investisiya layihəsi təşkilatın nəzarət sisteminin qarşısında keyfiyyətcə yeni idarəetmə obyekti meydana çıxarır;

-innovativ restrukturizasiya hesabına təşkilatda dəyişikliklər axınının artırılması. Strateji dəyişiklik axınları sabit davam edən istehsal prosesləri ilə birləşdirilməlidir. Strateji, elmi-texniki, maliyyə, istehsal və marketinq menecment qərarlarının əlaqələndirilməsini və maraqların birləşməsini təmin etmək tələb olunur.

Əgər seçilmiş strategiya innovativ xarakter daşıyırsa, bu zaman strategiya strateji xarakter daşıyan yuxarıda göstərilən iki növ alternativə aiddir. Bunu nəzərə alaraq, elm adamları innovasiya strategiyasının alternativ yollarını tədqiq edərkən əsasən iki qrupa ayırırlar. Bunu çox vaxt aktiv və passiv bəzən də hücum və müdafiə kimi iki qrupa bölürlər.

Belə bir təsnifatın yaranması göstərir ki, müəssisələrin inkişafı üçün innovativ strategiyanın formalaşdırılması ilə bağlı alim və iş adamlarının tam fikirləri yoxdur və həmçinin onu göstərir ki, bu, vahid əvəzolunmaz innovasiya strategiyasının ümumi modelinin və innovasiya inkişafının vahid mexanizminin yaradılması, onların həyata keçirilməsində çətinliklər yaratmaq, innovasiyaların effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq imkanlarını istisna edir (Maksimov, 2013: 54). Strategiyaların təsnifatı təşkilatın xarici və daxili mühitinə münasibətdə də tətbiq edilir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Xarici mühitlə bağlı innovativ strategiyaların təsnifatı

Təsnifat meyarı və strategiyanın növü	**Strategiya xarakteristikası**
İnnovasiya təşəbbüsünün subyekti üzrə: 1. İstehsalçıya əsaslanan innovasiya strategiyası 2. İstehlakçıya əsaslanan innovasiya strategiyası	1. Bazarın müşahidəsi və təhlilinə diqqət yetirmək, hədəf qrupunu seçmək, ehtiyaclarını öyrənmək, innovativ ideyaları laboratoriya və bazar şəraitində sınaqdan keçirmək 2. İstehlakçı istehsalçını axtarır, yeni məhsul və ya texnologiya ideyasını inkişaf etdirir. İstehsalçı ən perspektivli müraciətləri seçir, onları konkretləşdirir və təcəssüm etdirir. Uğursuzluq riskini və xərcləri azaltdığı zaman istehsalçının istehlakçıdan asılılığının yaranması mümkündür
Texnoloji davranışa əsasən: 1. Texnologiya liderliyi strategiyası 2. Texnoloji təqib strategiyası	1. Təcrübənin olmaması, yüksək xərclər və səhv qərarların verilməsi ehtimalı. Müvəffəqiyyətli olarsa, rəqabət olmadığı təqdirdə əlavə inhisar mənfəətinə zəmanət verilir 2. Başqasının təcrübəsini kopyalamaq, gec başlama. Xərclərin və risklərin minimuma endirilməsi, lakin ciddi rəqabət səbəbindən innovasiya potensialı məhdudluğu
Yeniliklərin müəllifliyi ilə: 1. Öz inkişaf strategiyası 2. Başqasının innovasiyasından istifadə strategiyası	1. Tətbiqi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin müstəqil aparılması yaxşı tədqiqat və dizayn bazası tələb edir. 2. Başqasının əməyindən istifadə etmək hüququ üçün patent və ya lisenziyanın alınması

Təcrübə göstərir ki, müəssisələr öz fəaliyyətlərində çox nadir hallarda yalnız bir strategiyadan istifadə edirlər. Onlar tez-tez innovasiya strategiyasının müxtəlif formalarından, məsələn, sabit mövqe seçildikdə, eləcə də müdafiə strategiyasından hücumçu innovasiya strategiyasına keçdikdə ən effektiv hesab edilən birləşmiş innovasiya strategiyalarından istifadə edirlər (Romanchenko, 2012: 67).

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, innovativ strategiya növləri ayrı-ayrılıqda özünəməxsus xüsusiyyətlərə və strateji amillərə, çoxşaxəliliyə və fərqliliyə malikdir. Bu xüsusiyyətlər və strateji amillərlə innovasiya-strateji proseslər hərtərəfli təsvir olunur. Məqsəd funksiyası strategiyanın növünü, xarakterini, əsas xüsusiyyətlərini daha obyektiv şəkildə müəyyən edir. Müəssisədə innovativ dəyişikliklərin ətraflı və düzgün planlaşdırılması üçün innovativ strategiya seçilərkən bu funksiya nəzərə alınmalıdır.

İnnovativ strategiyanın formalaşmasında strateji amillərin tədqiqi və təhlili əsasında, seçim prosesinin istiqaməti hər birinə xas olan xüsusiyyətlərin hədəf funksiyasının yaradılmasına yönəldilməsi, yerli, absorbsiyalayıcı, operativ, qısamüddətli və s. biznes strukturları üçün innovativ inkişaf yolları ola bilər. Strateji xarakter daşıyan innovativ inkişaf mexanizmini yaradarkən innovativ strategiyanın xüsusiyyətlərini və çətinliklərini, ona təsir edən amillər sistemini anlamaq , müəssisənin müəyyən ümumi strategiyasının həyata keçirilməsində onun rolunu aydın şəkildə bilmək lazımdır.

İnnovasiya strategiyası, biznes strukturlarında (müəssisədə) birləşərək qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisənin əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün fərqli vasitələr yaradaraq, innovativ proseslərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təşkilatın perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün strateji yanaşmaya əsaslanır.

Nəzərə alsaq ki, innovasiya inkişafının idarə edilməsinin məzmunu müəyyən dərəcədə hər bir müəssisə üçün unikaldır, daxili və xarici mühit amillərinin diktə etdiyi spesifik forma ilə xarakterizə olunur. Müəssisələrin istifadə edə biləcəyi dəqiq standart innovasiya strategiyasının olmasından inamla danışmaq mümkün deyil.

İnnovativ inkişaf strategiyasını hazırlayarkən onun xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, müəssisənin innovativ inkişafı üçün mühüm strategiyanın hazırlanması prosesinin özü innovativ inkişaf mexanizminin yaradılmasının əsas vəzifəsidir. Bu zaman innovasiyalar da nəticə və müəssisənin strateji məqsədlərinə çatmaq yolu kimi çıxış edir.

Sistemli yeniliklərə ehtiyac, o cümlədən innovasiyaya strateji dəstək müəssisənin inkişafının əsas mərhələlərini və pilələrini təyin edir, təsərrüfat subyektləri arasında balanslaşdırılmış münasibətlər üçün zəmin yaradır, müəssisələrin innovasiya strategiyasına tələbatını müəyyənləşdirir. Tətbiq edilən yeniliklər, əlavə dəyişikliklərə töhfə verir ki, bu da müəssisənin və innovasiya prosesinin strateji idarəetmə istiqamətlərinə yenidən baxılmasını tələb edir (Nekipelov, 2017: 56).

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiyaların effektiv idarə edilməsi "innovasiya-strategiya-innovasiya" zəncirinə əsaslanır və diqqəti ümumi qəbul edilmiş müəssisə idarəetmə strategiyasına yönəldir. Təhlil, planlaşdırma, həyata keçirmə və nəzarət kimi dörd əsas mərhələyə ayrılır. Bu, öz növbəsində, innovativ inkişafın idarə edilməsində növbəti addımları müəyyən etməyə imkan verir.

İkincisi, sahibkarlıq subyektlərinin innovativ strategiyasına ətraf mühitin dəyişkənliyinin təsir etdiyini nəzərə alaraq, müəssisənin bu dəyişikliklərə reaksiyası ümumi strateji istiqaməti də xarakterizə etməlidir, ya müəssisə müstəqil olaraq aktiv təsirlə dəyişikliklər yaratmalıdır (hücumedici innovasiya strategiyaları kimi) və ya dəyişikliklər reaksiya şəklində baş verəcəkdir (müdafiə / müdafiə innovasiya strategiyaları kimi)

Üçüncüsü, müəssisənin ümumi strategiyasının məqsədindən innovasiya strategiyasının məqsədinə doğru irəliləyir və eyni zamanda onun məzmununa təsir edir, uğur qazanmasına kömək edir. Bu aşağıdakı əsas müddəalarla ifadə oluna bilər: yeni məhsulların effektiv öyrənilməsi və inkişafı, iqtisadi artımın təmin edilməsi, ölkədə iqtisadi vəziyyətdə gözlənilən əhəmiyyətli dəyişikliklərin qabaqcadan hiss edilməsi və müəssisənin bazar mövqeyinin möhkəmlənməsinə və sabit inkişafına yönəlməli olan həll yollarının axtarışı. Müəssisənin ümumi inkişaf strategiyası innovasiya strategiyasını əsaslandırmaq, onun mahiyyətini və fəaliyyətini müəyyən etmək üçün zəmin yaradır. Onun fəaliyyəti, şübhəsiz ki, keyfiyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəssisənin ümumi inkişaf yolları ilə bağlıdır.

Dördüncüsü innovasiya strategiyasının yaradılması prosesinə, məzmununa, şərtlərinə çoxsaylı amillər təsir edir. Məsələn: şirkət rəhbərliyinin innovasiya ilə bağlı mövqeyi, innovasiyaların idarə edilməsi yanaşmaları, zəruri tədqiqatların aparılması üçün şərait; nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemi, kəşflər, "know-how", patentlər; investisiya qoyuluşu; müəssisənin innovativ potensialı. Müəssisənin innovasiya strategiyasının təsvir olunan mərhələlərinin hər biri onlarda həm mikromühitin, həm də

makromühitin öyrənilən amillərinin biznes bölmələrinin innovativ inkişafı strategiyasının işlənib hazırlanması prosesinə müsbət və ya mənfi təsirinin olması ilə əsaslandırıla bilər.

Tədqiqata əsasən belə nəticəyə gələ bilərik ki, yuxarıda göstərilən amillərin müəssisənin innovativ strategiyasına təsiri biznes bölmələrinin bütün növ innovativ məqsədlərinə düzəlişlər edən sistemin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmalıdır. Eyni zamanda, müəssisənin innovativ strategiyasının strukturlarını araşdırmaq və təhlil etmək lazımdır ki, bu da biznes bölmələrinin innovativ inkişafının mümkün yolları sistemini öyrənməyə, bu və ya digər növ innovasiya strategiyasını seçmək üçün konkret metod və vasitələri müəyyən etməyə imkan verəcək.

Biznes bölmələri çox yönlülük, innovasiya və strateji prosesləri kompleks şəkildə nizamlamağa kömək edəcək strateji amilləri müəyyən etməlidir. Məqsəd funksiyası davamlı inkişafı təmin edəcək, əsas texniki-iqtisadi göstəricilər səviyyəsində davamlı artım tendensiyası formalaşdıracaq strategiya növünün seçilməsinə kömək etməli, innovativ transformasiyaların mərhələli planlaşdırılması üçün müəssisənin innovasiya siyasətinin konkret növünü seçməyə imkan verməlidir.

Nəticə

Hər bir müəssisə üçün müəyyən dərəcədə innovasiya inkişafının idarə edilməsinin məzmunu unikaldır, daxili və ətraf mühit amillərinin diktə etdiyi xüsusi bir forma ilə xarakterizə olunur. Müəssisələrin istifadə edə biləcəyi aydın standart innovasiya strategiyasının olduğunu dəqiq və əminliklə söyləmək mümkün deyil. İnnovativ inkişaf strategiyasını hazırlamaq üçün onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır:

- müəssisənin innovativ inkişafi strategiyasının işlənib hazırlanması prosesinin özü innovativ inkişaf mexanizminin yaradılmasının əsas vəzifəsidir, innovasiyalar isə sahibkarın strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün nəticə və yol kimi çıxış edir;
- müəssisənin innovativ strategiyasına ətraf mühitin dəyişkənliyi təsir edir, müəssisənin bu dəyişkənliyə reaksiyası həm də ümumi strateji istiqaməti səciyyələndirməlidir və ya müəssisə aktiv təsirlə müstəqil şəkildə dəyişikliklər yaratmalı, ya da dəyişikliklər reaksiya şəklində baş verəcək;
- innovasiya strategiyasının məqsədləri eyni zamanda onun məzmununa təsir edən müəssisənin ümumi strategiyasından irəli gəlir, nailiyyət qazanmasına öz töhfəsini verir. Bu aşağıdakı əsas müddəalarla ifadə oluna bilər: yeni məhsulların səmərəli öyrənilməsi və işlənib hazırlanması, iqtisadi artımın təmin edilməsi, ölkədə iqtisadi vəziyyətdə gözlənilən əhəmiyyətli dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması və həll yollarının axtarışı müəssisənin bazardakı mövqeyinin möhkəmlənməsinə və sabit inkişafına yönəldilməlidir. Müəssisənin inkişafının ümumi strategiyası innovasiya strategiyasının əsaslandırılması, onun mahiyyətinin və fəaliyyətinin müəyyən edilməsi üçün zəmin yaradır;
- innovasiya strategiyasının yaradılmasının məzmununa, şərtlərinə və prosesinə çoxsaylı amillər təsir edir, məsələn: şirkət rəhbərliyinin innovasiya ilə bağlı mövqeyi, innovasiyaların idarə edilməsinə yanaşmalar, zəruri tədqiqatların aparılması üçün şərait, nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemi, kəşflər, “know-how”, patentlər, investisiyalar, müəssisənin innovativ potensialı.

Tədqiqata əsasən tövsiyə xarakterli aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

- yuxarıda göstərilən amillərin müəssisənin innovativ strategiyasına təsiri biznes bölmələrinin bütün növ innovativ məqsədlərinə düzəlişlər edən sistemin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmalıdır.
- müəssisənin innovativ strategiyasının strukturunu araşdırmaq və təhlil etmək lazımdır, bu da biznes bölmələrinin innovativ inkişafının mümkün yolları sistemini görməyə, bu və ya digər növ innovativ strategiyaların seçilməsi üçün konkret metod və vasitələri müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, A.D. (2020), “Elm və innovasiya fəaliyyəti: ölçmə və qiymətləndirmə”, Bakı: Tuna, 374 s.
2. Borisova, L.M. (2013), "İnnovativ sahibkarlıq": dərslik Tomsk, "TPU", 235 səh.
3. Makarkin N.P. (2013), "İnnovativ inkişaf şərtləri haqqında" / N.P. Makarkin - Moskva: İqtisadiyyat, 148 səh.
4. Maksimov, N.N. (3013)“İnnovasiyanın nəzəri əsasları”, “Gənc alim” jurnalı

5. Nekipelov, S.S. (2017), "Müəssisələrin inkişafının idarə edilməsi sistemində innovasiya yönümlü biznes modelləri" (akademik magistr dərəcəsi üçün dissertasiya), Belqorod, 100
6. Romançenko, S. V. (2012) Yeniliklər, yeni qaydalar, innovasiyalar: təriflər və mahiyyət" "Gənc alim" jurnalı, No 4, s.166-168.
7. Barşeva, A.V., Baldin K.V., Qladiçkaya S.N. və d.. (2007), «İnnovaçiya». M. «Daşkov i Ko», 302 c.
8. Buşa, V.V., (2008) İnnovaçionny razvite Yaponii http://www.rusnauka. com/25_ DN_2008/Economics/29214.doc.htm.
9. Vasilyev, S.V. (2011), «Upravlenie innovaçionniy deyatelnostyu Novqorod 236 c.
10. Qerasimov, P.P. (2013) K vaprosu ob ekonomiçeski suşnosti i saderjanie predprenimatelstvo Almanaxsavremennoy nauka i abrazovaniya
11. Qolubev, A.A. (2012), «Ekonomika i upravlenie innovaçionnuy deyatelnostyu », spb.: SPBQU ITMO119 c.
12. Qerşanok, Q.A., Molodçik N.A., Papov V.L., Palkin A.F.və b.., (2012), «Osnovi innovaçionnovo pred prin imatelnosttva », red. Q.A. Qerşanoka. – Perm.: «İzd.-vo Perм. Naç. Issled.. politexnik. Un.t.», 167s.

Rəyçi: i.ü.f.d. Sərvinaz Xanlarzadə

Göndərilib: 20.02.2022 Qəbul edilib: 15.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/145-150

Islam Elshan Dunyamaliyev
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
master
islam.dunyamaliyev98@gmail.com

LOCAL AND GLOBAL RESULTS OF COVID-19 VIRUS IN THE ENERGY SECTOR

Abstract

Being proclaimed a worldwide crisis, the COVID-19 pandemic has taken many lives, undermined occupations, and organizations all throughout the planet. The energy business, specifically, has encountered colossal strain coming about because of the pandemic. Because of such a test, the improvement of economical assets and sustainable power foundation has exhibited its potential as a promising and successful system. To adequately address the impact of COVID-19 on environmentally friendly power advancement procedures, transient approach needs ought to be distinguished, while mid-term and long-haul activity plans ought to be figured in accomplishing the distinct sustainable power targets and progress towards a more reasonable energy future. In this audit, openings, challenges, and critical effects of the COVID-19 pandemic on current and future practical energy procedures were examined exhaustively; while drawing from encounters in recognizing sensible practices, orientating suitable activities, and strategy suggestions on the supportable energy direction were likewise referenced. Without a doubt, the inquiry is that whether the COVID-19 pandemic will kill us or furnish us with a valuable illustration on future maintainable energy advancement. As an outcome, the slower speed of financial and creation exercises has prompted a critical drop in worldwide energy requests which thusly impacted the organization of perfect, sustainable power assets. As per International Energy Agency (IEA) information, worldwide energy request fell by 3.8% during the primary quarter of 2020 contrasted with a similar period in 2019.

Key words: *COVID-19, pandemic period, global energy, energy agency, virus*

İslam Elşən oğlu Dünyamalıyev

COVID-19 virusunun enerji sektorunda lokal və qlobal nəticələri

Xülasə

Bütün dünyaya yayılmış yeni tipli COVID-19 virusu bir çox insanların ölümünə, işlərini itirməsinə və şirkətlərin fəaliyyətinin dayanmasına gətirib çıxartdı. Enerji biznesində xüsusilə enerji biznesinin maliyyələşdirilməsi çətinlikləri yarandı. COVID-19 pandemiyasının enerji sektorunda yaratdığı çətinliklər ciddi araşdırılmalı və daha dayanıqlı enerji gələcəyi üçün qısamüddətli və uzunmüddətli planlar təqdim olunmalıdır. Bu məqalədə, COVID-19 pandemiyasının hazırki və gələcək enerji sektorunda yaratdığı və yarada biləcəyi kritik təsirlər araşdırılmış və həll yolları irəli sürülmüşdür. Şübhəsiz ki, burada əsas sorğu COVID-19 pandemiyasının dayanıqlı enerji gələcəyini dayandıracağı, yoxsa daha da təkmilləşdirəcəyidir. Ümumilikdə pandemiya dövründə yaşıl enerji sahələrinin maliyyələşdirilməsi prosesi ciddi zərər görmüş və dayanıqlı gələcək enerji planları təxirə salınmışdır. Yaşıl enerji tətbiqində ciddi gecikmələr olmuşdur. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin verdiyi məlumata görə, 2020-ci ilin birinci yarımilində dünyada enerji tələbi 2019-cu ilə nisbətən 3.8% düşmüşdür.

Açar sözlər: *COVID-19, pandemiya dövrü, global enerji, enerji agentliyi, virus*

Introduction

Since the main affirmed instance of the COVID-19 was recorded in Wuhan, China in December 2019, the infection has unleashed destruction all throughout the planet requiring extreme and basic reactions from the World Health Organization just as neighborhood and public legislatures all throughout the planet to battle the phenomenal worldwide wellbeing emergency. To forestall the fast

spread of the infection, nearby, local, and public lockdowns at different scales have been put into impact affecting up to 30% of the whole worldwide populace.

In outcome, the restricted development and social individual association because of such lockdowns have prompted impermanent conclusion as well as long-lasting closure of 80% of organizations which anticipates a 0.3% decrease in GDP and an impending monetary downturn. With most of day-by-day exercises inside, significant changes are expected to oblige new propensities, social conduct, family, and work needs. With many thousands losing their positions or simply having the option to work from a distance, the economy has endured a hotshot from the steep fall in both creation and utilization (6).

The environmentally friendly power area has been intensely affected by the COVID-19 pandemic. Sharp slumps in monetary exercises have created significant setbacks for environmentally friendly power supply chains, while the absence of accessible financing from the market and government motivators for sus.

in worldwide energy interest because of the pandemic-initiated lockdowns has negatively affected environmentally friendly power ventures. In the interim, government impetuses are being moved toward pandemic aid ventures. According to a monetary point of view, the current decrease in the worldwide energy market is probably the steepest level in the beyond 30 years, putting some sustainable power organizations in danger of monetary misfortune. Especially, the unexpected end underway has prompted significant disturbances in the worldwide environmentally friendly power inventory network (5).

The process of the global spread of coronavirus (COVID-19) continues. Countries are forced to impose sanctions in various areas to prevent the spread of the virus. This weakens economic activity globally, worsening overall economic growth and exacerbating the geopolitical situation. The suspension of flights due to the virus, the minimization of exports of products, the closure of the borders of countries lead to stagnation in tourism, processing industry, and other economic sectors and disruption of the sustainability of the value chain. Economic stagnation is pushing economic centers such as the United States and the Eurozone, including China, where the virus is spreading, into recession.

The weakening of global economic activity also has a negative impact on the economies of countries that depend on the export of those raw materials, reducing the demand for them. In this regard, the spread of COVID-19 has led to a sharp decline in demand for energy products and disagreements among energy exporters. As a result, oil prices have fallen sharply in international markets.

As the fall in oil prices has a direct impact on the Azerbaijani economy, it is important to analyze the economic impact of the spread of the coronavirus. Therefore, it is very important to consider and properly analyze how the coronavirus affects the world's most powerful economies, the world economy in general, and the Azerbaijani economy in general.

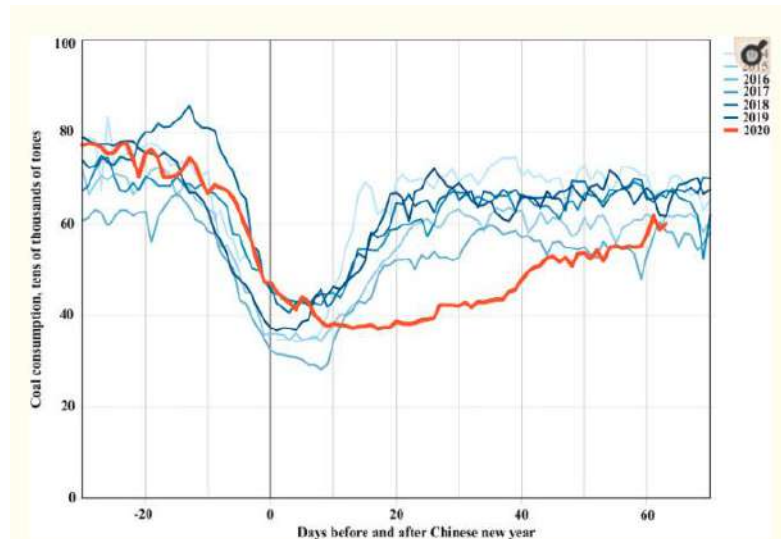
As a worldwide wellbeing crisis, the COVID-19 pandemic has been a significant difficulty to the worldwide economy and the energy area specifically. Regulation measures, remembering boycotts for all fundamental travel, conclusion of global line, change to remote learning and working, and so on, have radically diminished the utilization of individual vehicles and other significant types of transportation. Subsequently, the degree of energy creation has been changed with a sensational decrease in light of the lower generally speaking interest as seen by the diminished result from atomic plants in Europe and the US during the primary quarter of 2020. During a similar period, interest for gaseous petrol likewise came around as much as 2% with the biggest decreases in China, Europe, and the U.S. Besides, a critical decrease popular for coal and oil on the planet was experienced. Notwithstanding the new slump in worldwide energy interest, specialists have brought up the consistent expansion in sustainable power interest in the beyond quite a long while (i.e., by as much as 1.5%) because of the expansion of new wind and sunlight-based plants. To be sure, a critical part of environmentally friendly power age coming from the EU, US, China, Japan, Southeast Asia, and Africa has consistently extended the level of sustainable assets inside the worldwide power age blend (3).

As indicated by IEA information, worldwide oil creation in 2020 was estimated to decay up to 9% coming to the past level in 2012. As power utilization has dropped by 5% in the previous year, the significant coal-terminated power plant has encountered as much as a 10% decrease in yield, while coal

creation likewise diminished by 8%. Because of the impermanent stop insignificant creation and financial exercises in China, coal creation was intensely affected by the unexpected drop in energy interest. The everyday coal utilization levels of 6 significant energy organizations in China can be found in Fig. 1. Other than the financial effect from the different lockdown gauges, the elevated speculation dangers and worry over the sprouting worldwide monetary slump because of the fall in energy requests are difficulties confronting sustainable power engineers and financial backers the same (Susskind and Vines, 2020: 1-13).

Power request drops during pandemic occasions and fixing monetary administration could flag fewer closeout volumes accessible for new environmentally friendly power projects. Considering the EU's broadly restricting 2020 environmentally friendly power focuses on, the diminished energy request level could bring about a lower impetus for part states to put resources into new sustainable power projects and dial back the recently accomplished advancement (Bertramet al., 2021: 1-4). Glancing back at 2019, some EU nations were near the very edge of not having the option to meet their objectives because of the absence of forceful strategy to help the necessary volume of environmentally friendly power projects. The unfurling occasion from the COVID-19 pandemic and its impact may have adjusted that situation. The lower over energy request has unintentionally expanded the portion of sustainable power in the power age blend.

Figure 1: Daily coal consumption at six major power firms of China

Source: Myllyvirta L. 2020. "Analysis: Coronavirus Temporarily Reduced China's CO2 Emissions

In view of the above, we can say that the changes in the oil market in the short term will depend mainly on how countries fight the COVID-19 virus and how countries resume freight and human travel. Positive results have already been achieved in China to stop the spread of the COVID-19 virus, and it seems that Beijing will soon resume production. This process, in turn, will stimulate energy demand in China.

Currently, world demand for oil has dropped significantly. There are various forecasts for oil demand. However, the International Energy Organization presents two main scenarios in this direction. First, the fight against the COVID-19 virus is underdeveloped and global oil demand is declining. Second, the steps taken against COVID-19 are yielding positive results in the short term, and global oil demand is growing. It seems that in the short term, changes in oil prices will be directly related to COVID-19.

In general, the impact of COVID-19 on the energy market has affected all energy entities. Energy producers and suppliers have once again realized the importance of building more optimal energy

connections in the future. These negative effects are not limited to oil. As mentioned above, this includes other energy sectors. These areas are mainly as follows;

Alternative and renewable energy sources. The development of alternative and renewable energy sources has already become a topical issue in many countries. The main components of energy production in this area are produced in Asian countries, and China has made significant progress in this area. Beijing produces solar panels and wind turbines and is one of the world's leading exporters. For example, the share of Chinese companies in the sale of solar panels is about 50%. The stagnation in this direction will be felt in the global supply. Market research also shows that the recession in Asian markets has had a significant impact on this area, leading to lower demand and prices. Companies are mainly waiting for the recovery of the global supply chain (Kuzemko, 2020: 6).

Natural gas. The decline in the oil sector, of course, did not go unnoticed in this sector. Therefore, the decrease in energy demand is accompanied by a decrease in demand for natural gas. The decline in demand for natural gas, mainly in China, has created uncertainty in the natural gas market and created conditions for more natural gas supplies in the short term. In the gas sector, it is also important to reduce the supply of LNG (natural liquefied natural gas) to Asian markets. Thus, there will be a decrease in LNG sources exported to China, and the presence of additional LNG market share will be accompanied by lower prices. With the resumption of China's LNG share (starting in June-July), the LNG market will also stabilize.

Oil products. The negative processes observed in the oil and natural gas sector have had a direct impact on the production of oil products. As noted, the spread of COVID-19 has led to the cessation of both human travel and cargo transportation. This is accompanied by a decline in demand for oil products. Jet fuel, diesel and gasoline are the most affected fuels. With this in mind, a number of petrochemical plants have already reduced production to prevent further fall in prices. Large petrochemical plants and energy companies are "on standby." They mainly hope for market regulation in the second half of 2020 and expect stabilization of demand for oil products.

As an energy exporter, Azerbaijan also depends on trends in global energy markets. Dependence on oil and natural gas export revenues is the weakest point of the country's economy. The recent drop in oil prices and the discovery of the COVID-19 virus in the country will be a very serious test for the country's economy. Falling or falling oil prices will also raise new challenges. There are three main scenarios in this direction. First, as a pessimistic option, if the OPEC + countries do not reach an agreement on oil and COVID-19 spreads sharply both in the world and in the country, as a result, economic ties will be delayed for a long time and oil prices may fall further. If this happens, oil revenues will decline, and the government will have to take additional measures. Second, if the OPEC + countries reach an agreement, but the consequences of COVID-19 do not disappear soon, there will be a slight increase in oil prices.

The economic problems caused by the spread of the coronavirus will continue to affect the growth of the world economy for a long time (at best until the end of the year). The forecasts for global economic growth also show this. Therefore, world demand for oil will remain low for a long time. Therefore, the second scenario is likely to happen. Third, according to the optimistic scenario, OPEC + countries will agree, the consequences of COVID-19 will be eliminated in a short time, and the operation of production facilities and transportation in the world will be restored. In this case, the demand for energy will increase and energy-exporting countries will be able to keep the market stable. This process will eliminate uncertainty in terms of both price and demand. It should also be noted that these scenarios are related to the challenges that will be formed on the basis of the complications caused by the COVID-19 virus. China's current share of the energy market makes the energy market sensitive and stimulates tensions. All energy markets and investments are expected to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic. This is primarily due to the stabilization of the global economic situation and the resumption of the global supply chain (Barron, Hultén, and Hudson, 2012: 345-366).

The shortcomings of the spread of COVID-19 in the system of international economic relations will allow this system to change in the coming decades. This will be especially evident in the United States,

which will exacerbate the debate over the sustainability of its economic system (Pradhan & Ghose, 2020: 36-38).

It can be assumed that from now on countries will try to reduce the existing concentration in the international supply chain in order to reduce the sensitivity of their economies. Already in recent years, a number of political and economic factors, including the trade war, have begun to diversify the supply chain. The economic crisis caused by the virus will accelerate this process. This could lead to a reduction in China's role in the world economy and a weakening of its expansionary policy. This, in turn, will allow the United States to gain an advantage over China in a trade war.

Conclusion

. People who are known with the understanding of maximum profit and minimum cost both cause income injustice and waste resources, unnecessary production, and most importantly, the destruction of nature. However, when acting within the framework of minimum artificial life and maximum nature understanding, there may be more to be left to future generations.

Ultimately, with the COVID-19 pandemic, the socioeconomic status of people and their adaptation to new conditions will force social classes to redefine. In this context, the definition of being poor and wealthy will include the criteria of how safe individuals and societies are in terms of health, as well as economic status.

1. Structures in which the regulatory and balancing role of the state is strengthened, and democratic institutions and rules are dominant make the solution of problems easier and sustainable. Contrary practices may solve some problems but lead to new problems and raise the issue of sustainability.

2. The expectation that uncertainties will increase in the upcoming period and that confidence and stability will deteriorate seems to threaten both the economy and the social structure. The way to minimize these effects is to identify the risks well and take quick measures.

3. The financing of social expenditures has always been controversial. The above suggestions will increase social expenditures, but it is recommended to be preferred as it will support demand and prevent social problems. Resource can be created by considering alternatives such as new income-based taxes, austerity measures, revision of investment plans, and borrowing.

4. Undoubtedly, claiming the opposite and reducing social expenditures is a choice, but this choice has its costs. It is possible to reduce the damage of the crisis by focusing on production, taking savings as a basis, increasing efficiency, and determining policies in a timely and effective manner.

References

1. Bertram, C. (2021). COVID-19-induced low power demand and market forces starkly reduce CO 2 emissions. Nat. Clim. Change. (1-4).
2. Barron, A., Hultén, P. and Hudson, S. (2012). The financial crisis and the gathering of political intelligence: A cross-country comparison of SMEs in France, Sweden and the UK. International Small Business Journal, vol. 30, №4, p.345-366.
3. Chakraborty, I. and Maity, P. (2020). COVID-19 outbreak: migration, effects on society, global environment and prevention. Sci. Total Environ. [PMC free article] [PubMed]
4. Electricity demand during pandemic times: the case of the COVID-19 in Spain. Energy Pol. 148, p.36-42
5. Ivanov, D. and Dolgui, A. (2021). OR-methods for coping with the ripple effect in supply chains during COVID-19 pandemic: managerial insights and research implications. Int. J. Prod. Econ. 232 [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar].
6. Kaplan, J., Frias, L. and McFall-Johnson, M. (2020). Countries that are on lockdown because of coronavirus. Bus. Insid. https://www.businessinsider.com/countries-on-lockdown-coronavirus-italy-2020-3 [Google Scholar].
7. Kuzemko, C. (2020). Covid-19 and the politics of sustainable energy transitions. Energy Res. Soc. Sci. p.6-7

8. Newell, P. and Lane, R. (2020). A climate for change? The impacts of climate change on energy politics. Camb. Rev. Int. Aff. 33(3), 347-364.
9. Pradhan, S. and Ghose, D. (2020). Shabbiruddin Present and future impact of COVID-19 in the renewable energy sector: a case study on India," Energy Sources, Part A Recover. Util. Environ. Eff. (1–11). p.36-38
10. Susskind, D. and Vines, D. (2020). The economics of the COVID-19 pandemic: an assessment. Oxf. Rev. Econ. Pol. 36, 1-13. Supplement_1.
11. Wigand, F. (2020). Impact of COVID-19 on Renewable Energy Auctions," AURES, 412 p.
12. Werth, A., Gravino, P. and Prevedello, G. (2021), the Impact analysis of COVID-19 responses on energy grid dynamics in Europe. *Appl. Energy.* 281 p.

Rəyçi: i.ü.f.d. Aida Quliyeva

Göndərilib: 01.04.2022 Qəbul edilib: 01. 05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/151-155

Xəqani Məqsəd oğlu Salmanov
Azərbaycan Respublikası Turizm
və Menecment Universiteti
magistrant
xetai.salmanov@list.ru

CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNDA NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI VƏ ONUN İNVESTİSYALAŞMASININ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə dövlətlərarası əlaqələrin sürətli inkşafı səbəbindən nəqliyyat sektorunun rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin aktual mövzusuna çevirilmişdir.Nəqliyyat sektoru, hər bir dövlətin maddi mədəniyyətinininkişaf dərəcəsinin göstərən vacib faktorlardan biridir. Bu səbəbdən də hər bir dövlət nəqliyyat sektorunun inkşafına xüsusi diqqət ayırır.Bu mənada nəqliyyatın inkişafına əsasən üç amil təsir edir. Dövlətlərin və ya ümumi regionun yerləşdiyi məkan amili. Bu amil məkan xarakteristikasının (əsas beynəlxalq yük və sərnişin axınlarına nisbətdə coğrafi yerləşmə) təsvirini ifadə edir. Dövlətlərin və ya ümumi regionun özünün yük və sərnişin axınları potensialının aşkarlanması amili. Bu amil dövlətlərin və ya ümumi regionun sosial-iqtisadi potensial anlayışının müəyyən hissəsi ilə xarakterizə olunur. Dövlətlərdə və ya ümumi regionda həyata keçirilən mövcud nəqliyyat siyasətinin adekvatlığı amili.Qloballaşan dünyada iqtisadi əlaqələrin inkişafında dövlətlərarası və region daxili nəqliyyat dəhlizləri xüsusi rol oynayır. Nəqliyyat dəhlizləri qlobal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir.Nəqliyyat dəhlizinin əsas funksiyası ən qısa marşrut xətti ilə yüklərin lazimi ünvana maksimum dərəcədə tez çatdırılması prosesidir. Hal-hazırda nəqliyyat potensialına görə fərqlənən regionlardan biri də Cənubi Qafqazdır.Cənubi Qafqazın müasir nəqliyyat xarakteristikasını, region ölkələrinin inkişaf tendensiyalarını təhlili aşağıdakı perspektivlərin qiymətləndirilir. Əlverişli mövqeylərin (coğrafi, geosiyasi, geoiqtisadi, hərbi-geostrateji) mövcudluğu; Müstəqil daxili və xarici siyasətin yürüdülməsi; Təbii ehtiyatların və resursların (maddi, mənəvi, əmək və insan) zənginliyi; Şərqlə Qərb arasında alternativ nəqliyyat-kommunikasiya, enerji dəhlizlərinin yaradılması sahəsində yürüdülən transmilli siyasət;

***Açar sözlər* :** *Cənubi Qafqaz , Nəqliyyat sektoru, Dövlətlərarası, Qlobal iqtisadiyyat, Region*

Khagani Maksad Salmanov

Priority areas of transportation infrastructure develoment and its investment in the South Caucasus region

Abstract

To the rapid development of interstate relations in modern times, the role of the transport sector has increased significantly and has become a topical issue of economic policy of each state. The transport sector is one of the important factors in determining the level of development of the material culture of each state. For this reason, each state pays special attention to the development of the transport sector. In this sense, the development of transport is mainly influenced by three factors: The spatial factor in which countries or the region as a whole is located. This factor describes the spatial characteristics (geographical location relative to major international freight and passenger flows).The potential for states or the region as a whole to identify its own freight and passenger flows. This factor is characterized by a certain part of the concept of socio-economic potential of states or the region as a whole. The adequacy of existing transport policies in countries or the region as a whole.Interstate and intra-regional transport corridors play a special role in the development of economic relations in a globalizing world. Transport corridors form the basis of the global economy. The main function of the transport corridor is the process of delivering cargo to the required address as quickly as possible with the shortest route.Currently, one of the regions that differs in terms of transport potential is the South

Caucasus. The analysisof the modern transport characteristics of the South Caucasus, the development trends of the countries of the region assesses the following perspectives: The existence of favorable positions (geographical, geopolitical, geoeconomic, military-geostrategic); Pursuing an independent domestic and foreign policy; Richness of natural resources and resources (material, spiritual, labor and human);
Key words: South Caucasus, Transport Sector, Interstate,Global Economy, region

Giriş

Regiona daxil olan ölkələrin nəqliyyat sektorunu ayrıca olaraq analiz edək. 1. **Gürcüstan** – Ümumi olaraq yol şəbəkələrinin uzunluğu 22.000 km çoxdur. Ölkədə nəqliyyat sektoru üzrə çalışanların sayı 110 min nəfər təşkil edir. İl ərzində nəqliyyat ilə bağlı sahələrdən büdcəyə orta hesabla – 12.8 mlrd. dollar daxil olur. Ölkə olaraq Bakı- Tiblisi – Qars və Trasseca kimi nəhəng layihlərində iştirak edir. Dəmiryolu üzrə xətlərin 80 % - ə qədəri eletrikləşdirilmişdir. İl əzində 180.000 şəxsə hava nəqliyyatı üzrə xidmət göstərilir. 2040 –cı illədək yükdaşımaların həcmi 2.5 dəfə artırılacağı proqnozlaşdırılır.

2.Ermənistan – Uzun zaman işğalçılıq siyasət yürütməsi nəticəsində bir çox layihələrdən kənar qalmışdır. Əlavə olaraq işğalda saxladığı ərazilərdə nəqliyyat qovşaqlarından istifadə edilməmişdir. Ümumi yolların uzunluğu 10.818 km təşkil edir. 2010-2019 –ci illər üzrə müqayisə etdikdə xarici şirkətlər tərəfindən nəqliyyat sahəsinə qoyulan investitisyanın həcmi 1.8 dəfə azalmışdır. Digər tərəfdən nəqliyyat sahəsində çalışan işçi sayı isə 0.7 dəfəyədək azalmışdır. Qısa olaraq Ermənistanı Cənubi Qafqazın "üz qarası" adlandırmaq olar. Cənubi Qafqazda nəqliyyat sahəsinin yüksək inkşaf potensialına və perspektivinə malik ölkə Azərbaycan Respublikasıdır. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sahəsinin inkşaf resursları aşağıdakılardır: 86,6 min kvadrat kilometr quru sahəsi və 80 min kvadrat kilometr Xəzər dənizindəki milli sektora malikolması;- Avropa və Asiyanı birləşdirən əlverişli coğrafi, geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyin mövcudluğu - Avtomobil, dəmir yolu və su nəqliyyatı vasitəsilə Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Orta Asiya və Qara dəniz regionu dövlətləri ilə nəqliyyat-kommunikasyia xətlərinin mövcudluğu. Cənubi Qafqazda həyata keçirilən beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin əsas məqsədlərinə regionun digər regionlarla əməkdaşlığına, Cənubi Qafqazın milli təhlükəsizliyinin qorunmasına, regionda sülhün, sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmaq və iqtisadi inteqrasiya proseslərində daha fəal iştirak etməkdən ibarətdir. Cənubi Qafqazda həyata keçirilən beynəlxalq nəqliyyat layihələrindən biri Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin – TRASEKA proqramıdır. TRASEKA proqramının əsas strateji məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

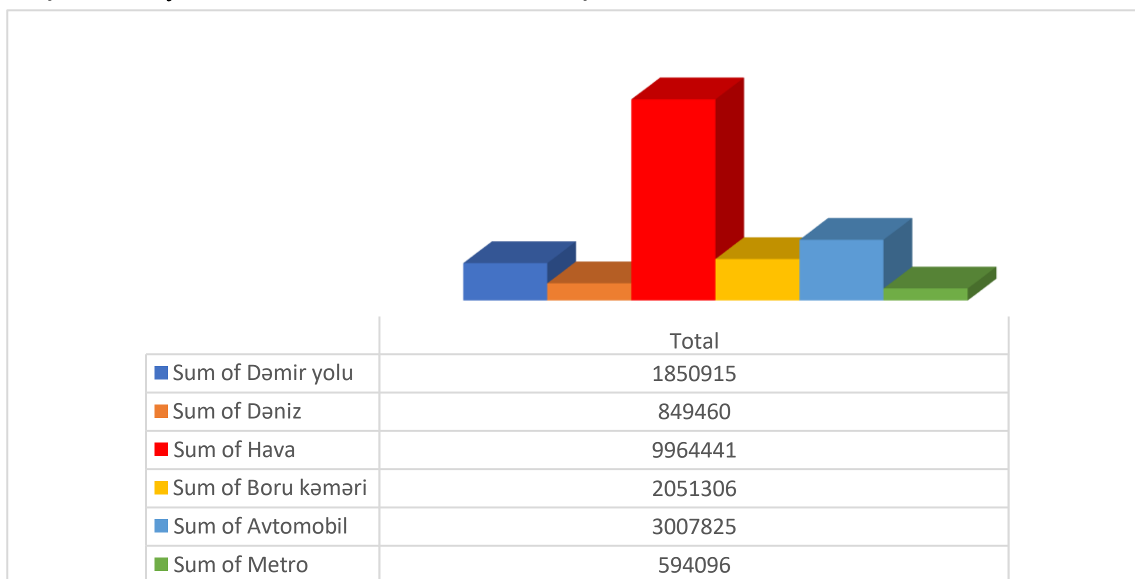
1.Asiya-Avropa arasında alternativ nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə Orta Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Qərb bazarlarına çıxışını təmin etmək və bununla da həmin dövlətlərin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına təkan vermək;2. Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələri arasında qarşılıqlı regional

tərəfdaşlığı və əməkdaşlığı genişləndirmək; 3.Beynəlxalq maliyyə orqanlarının region ölkələrinə maliyyə yardımları etməsini stimillaşdırmaq; 4.Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizini Transavropa nəqliyyat şəbəkəsi ilə birləşdirmək. Cənubi Qafqaz regionunda nəqliyyat infrastrukturunun inkşafı üç mənfəət amilinə təkan verəcək. Bu amillər aşağıdakılardır: İqtisadi mənfəətlər Sosial mənfəətlər . Sosial mənfəətlər İqtisadi mənfəətlər- Region ölkələri üzrə mal və xidmətlər dövriyyəsinin yüksəlməsi, bütünlükdə yükdaşımaların həcminin artmasına, nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkəsinin qarşılıqlı şəkildə inkişafına, infrastrukturun yaxşılaşdırılması təkan verəcək. Sosial mənfəətlər- Bu mənfəətə işsizlik probleminin aradan qaldırılması, informasiya mübadiləsinin güclənməsi, əhalinin pul gəlirlərinin artması və s. daxildir.Siyasi mənfəətlər. Cənubi Qafqaz regionunun dünyanın iri ölkələrinin geosiyasi və geoiqtisadi cəhətdən diqqət mərkəzində saxlanılması, çoxlu sayda ölkələrin əməkdaşlığa cəlb etməsi və bununda nəticəsində sağlam beynəlxalq iqlimin bərqərar olması, lahihə iştirakçıları arasında mənafe birliyinə nail olunması, təhlükəsizliyin və siyasi sabitliyin təmin olunması və s. daxildir. Azərbaycanda nəqliyyat sahəsi daima təkmilləşdirilməkdədir. Təkmilləşdirilmə tədbirlərinə investisiyaların istiqamətlənməsi, bir sıra dövlət proqramlarının qəbul edilməsi daxildir. Bu tədbirlər, nəqliyyat sektorunun inkşafına müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun investisyalaşdırılması aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir.

Nəqliyyat sisteminin ekologiya və təhlükəsiz cəhətdən davamlı şəkildə fəaliyyətini təmin edən mülkiyyətində olan obyektlərin istismarının, eyni zamanda dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi;

- Nəqliyyatın əsasən müvafiq büdcə maliyyəsi hesabına zəmanətli qorunmasının təmin olunması;
- Banklarla əməkdaşlıq edərək əldə olunan kreditlər vasitəsi nəticəsində özəl sektorun iştirakını həvəsləndirmək yeni infrastruktur obyektlərinin formalaşması və müasirləşdirilməsi;

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasında 2010-2016-cı illər ərzində nəqliyyat sahəsinə qoyulmuş investisiyaların ümumi həcmi əks olunmuşdur.

	Total
Sum of Dəmir yolu	1850915
Sum of Dəniz	849460
Sum of Hava	9964441
Sum of Boru kəməri	2051306
Sum of Avtomobil	3007825
Sum of Metro	594096

2015-ci ildə Orta Asiya və Qara dəniz regionunda yük həcmi 9,9 milyon ton olmuşdursa, 2020-ci ildə bu rəqəmin 13,8 milyon tona çatacağı proqnozlaşdırılır. Orta Asiyanın Avropa ilə cari ticarət dövriyyəsi 40 milyon tona yaxındır və 2020-ci ildə bu göstəricinin 56 milyon tondan artıq olacağı proqnozlaşdırılır. Bu dəhliz üzrə Azərbaycan ərazisindən 2015-ci ildə cəmi 9,5 milyon ton tranzit yük daşınmışdır. Bundan əlavə, Şimal-Cənub dəhlizi boyunca Rusiya və İran arasında illik ticarət dövriyyəsi (əsasən Xəzər dənizi üzərindən) 4 milyon ton, İranla Qara dəniz hövzəsi ölkələri arasında 2,3 milyon tondur. Tranzit yükdaşıma həcminin artırılması potensialı çox böyükdür və Azərbaycana 2020-ci ilə qədər cəlb olunacaq tranzit yüklərin həcminin artırılması proqnozlaşdırılır. Qeyd olunan dəhlizlərin potensialından maksimum istifadənin təmin edilməsi, eyni zamanda, logistika sahəsində infrastrukturun və digər işlərin yenidən qurulması və ya optimallaşdırılması nəticəsində:

2020-ci ildə Azərbaycanın real ÜDM-i 400 milyon manat birbaşa və 205 milyon manat dolayı olmaqla, ümumilikdə, 605 milyon manat artacaq, bilavasitə bu sahədə 10900 olmaqla, ümumilikdə, 18900 yeni iş yeri yaradılacaqdır. Nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşınmasına çəkilmiş xərclər, əvvəlki ilə nisbətən %-lə aşağıda qeyd edilib.

Cəmi	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
	107.3	**120.9**	**131.9**	**114.5**	**102.7**	**110.1**
Dəmir yolu	90.3	162.1	140.6	70.3	105.3	117.1
Dəniz	130.1	112.4	93.4	107.6	97.1	99.5
Hava	105.2	120.3	166.8	134.5	103.9	127.8
Boru kəməri	104.8	102.9	107.1	94.0	111.0	94.3
Avtomobil	116.8	114.9	113.7	112.6	94.5	63.2
Metro	104.6	152.2	66.4	103.8	106.1	92.1

Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi istiqamətində aşağıdakı mühüm layihələrin icrası üzrə işlər aparılır.

- Avropa, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər və Mərkəzi Asiya regionlarının arasında iqtisadi, ticari, nəqliyyat və logistika əlaqələrinin inkişafı;
- Çin və Avropa İttifaqı arasında ən qısa quru yolu üzərində qurulan multimodal dəhlizin inkişafı;
- Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin qurulması;
- Böyük İpək Yolu çərçivəsində tranzit yüklərin cəlb edilməsi

2020 –ci ildə Azərbaycan ordusu tərəfindən tarixi torpaqların işğaldan azad edilməsi nəqliyyat sahəsinə yeni nəfəs gətirdi. Çəkiləcək yeni nəqliyyat xətlərindən biri Azərbaycanı təxminən 30 ildir Ermənistan tərəfindən mühasirəyə alınan Naxçıvanla birləşdirəcəkdir. Bu, həmçinin Cənubi Qafqaz ölkələri və qonşuları arasında əlaqəni yaxşılaşdıracaqdır. Yeni nəqliyyat landşaftı iqtisadi əməkdaşlığa və inkişafa kömək edəcək, bu da regional və beynəlxalq miqyasda müsbət təsiri təmin edəcək

Nəticə

Qloballaşan dünyada dinamik və ən fəal sahələrdən biri də nəqliyyatdır. Müasir dövrdə nəqliyyat sektorunun inkişafı, xidmət sahələrinin sərbəst mübadiləsinin, sosial-iqtisadi inkşafın, eyni zamanda rəqabətin və həyat şəraitinin yüksəlməsinin əsas komponentlərindən biridir. Eyni zamanda nəqliyyat sahəsinin inkşafı ölkənin inkşafı ilə düz mütənasiblik təşkil edir.Ümumi baxımdan nəqliyyat, bütövlükdə ölkənin başqa iqtisadi sektorları ilə yanaşı sosial tələbatların qarşılanması və eyni zamanda başqa ölkənin tələblərinə xidmət etmək baxımından əhəmiyyətli sahədir. Nəqliyyat sisteminə bir sıra nəqliyyat növləri daxildir və müasir dövrdə nəqliyyat sahəsi makro səviyyədə idarəetmə obyekti kimi qeyd olunur.

Ədəbiyyat

1. Babaoglu.H. (1998) Dünya siyasəti və Beynəlxalq münasibətlər
2. M.Nəsibov (2015) Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. Bakı: Elm və təhsil. nəşriyyatı, 544 s.
3. Əliyev E.Ə. (2009) Beynəlxalq nəqliyyat hüququ.Dərslik. Bakı Elm.
4. Məmmədov.Z.S. (2009) XXI :İqtisadi İnkişafın nəqliyyat faktoru.Bakı .Gənclik386 səh.
5. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkisafına dair Dövlət Proqramı (2012) Elm.
6. Azərbaycan Respublikasında avtomobil yolları şəbəkəsinin yeniləşdirilməsi və inkşafına dair Dövlət Proqramı|| (2009-2020-ci illər)
7. Cənub-Şimal nəqliyyat dəhlizi: inkişaf meyilləri və perspektivlər. 2005-2006- cı illərdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. (A.F.Hacızadə ilə müştərək)

8. Regional nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsinin rolu. Azərbaycanın vergi jurnalı. Bakı: № 3.
9. Koçetov E.G. (1999) Geoiqtisadiyyat. Dünya iqtisadi məkanının mənimsənilməsi ali məktəblər üçün dərslik. Rus dilindən tərcümə. Bakı: ―İqtisad Universiteti‖ Nəşriyyatı
10. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya, iqtisadi və beynəlxalq münasibətlər, II Beynəlxalq Konqres materialları, Qafqaz Universiteti
11. mot.gov.az-A(zərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi)
12. www.traceca-org.org/ru/traseka/istorija-traseka/
13. www.xalqqazeti.com/az/news/economy/66959
14. iqtisadiyyat.com/az/pages/8/information/489

Rəyçi: i.ü.f.d. Camal Hacıyev

Göndərilib: 11.03.2022 Qəbul edilib: 14. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/156-162

Həbib Yusif oğlu Həbibi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
hebib7732@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA MÜASİR NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN İNKİŞAFI

Xülasə

Nəqliyyatdasektorislahatlarınıntamalanmasıvahidnəqliyyatsiyasətininformalaşması üçün stimul yaratmışdır. Vahid nəqliyyat siyasətinin hədəflərindən biri sub sektroların inteqrasiyasından və nəqliyyat xidməti bazarında həm birləşmiş həm də multi-modelli nəqliyyat sistemlərində bacarıqların artırılmasındanibarətdir.

Araşdırılmış ədəbiyyatlar vasitəsilə işğaldan azad edilmiş rayonlarda nəqliyyat sisteminin təşkilinin tənzimləməsi, dünya təcrübəsinin qiymətləndirilməsi və Azərbaycanda istifadə imkanları müqayisə ediləcəkdir.

Nəqliyyat daşımaları üzrə, aralıq xidmətlərin dəyəri müxtəlif rola malikdir. Belə ki, bu zaman istifadə edilən aralıq məhsul üzrə marja daşıma və ticarət xidmətlərini əhatə edir. Məlum olduğu kimi, sənaye, investor və ev təsərrüfatı tərəfindən istifadə edilən məhsulun son məkanı istehlak nöqtəsində qərarlaşır. Məhsul və ya xidmətin ixrac məkanı isə istehsal nöqtəsi ilə müxtəliflik təşkil edir. Tələbin fərqsizliyi funksiyası göstərir ki, məkanda tələb əmtəə qrupuna proporsionaldır və məkanla yanaşı texniki dəyişikliklərlə də əlaqəlidir.

Daxili nəqliyyat xidməti bazarında alternativ xidmət növü kimi dəmiryol nəqliyyatı çıxış edir. Xarici xidmət bazarına çıxış imkanlarının zəif olmasına baxmayaraq, hazırba nəqliyyat müəssisələri daxili bazarda necə rəqabət aparmaqları və digər nəqliyyat növləri qarşısında üstünlüyü necə əldə etmələri haqqında düşünürlər. Ona görə də, nəqliyyat xidməti təklif edən hər bir müəssisə üçün əsas problem bu resurslardan səmərəli istifadə etməkdir.

Daxili xidmət bazarında yalnız iri müəssisələr tam xidmət paketi: yükün daşınmasının təşkili, yüklənməsinin təşkili, saxlanılması və s. təklif etmək imkanına malikdirlər. Bununla belə, rəqabət üstünlüyü faktoru kimi enerji daşıyıcılarının qiyməti də digər ölkələrlə müqayisədə yüksəkdir ki, bu da dəniz nəqliyyatını digər nəqliyyat-tranzit vasitələri ilə müqayisədə daha rəqabətli edir.

Açar sözlər: *nəqliyyat sistemi, azad müasir nəqliyyat sisteminin inkişafı, Azərbaycanda nəqliyyat sistemində yenidən qurulma işləri*

Habib Yusif Habibi

Development of modern transport system in occupied territories in Azerbaijan

Abstract

Completion of sector reforms in transport has created an incentive for the formation of a unified transport policy. One of the goals of the unified transport policy is the integration of sub-sectors and capacity building in the transport service market in both integrated and multi-model transport systems.

The studied literature will compare the organization of the transport system in the liberated regions, the assessment of world experience and the possibility of using it in Azerbaijan.

The cost of intermediate services plays a different role in transportation. Thus, the margin on the intermediate product used in this case covers transportation and trade services. As is well known, the last place for a product used by industry, investors and households is at the point of consumption. The export space of a product or service varies with the point of production. The demand difference function shows that demand in space is proportional to the commodity group and is related to space as well as technical changes.

In the domestic transport services market, railway transport is an alternative service. Despite their limited access to foreign services, modern transport companies are thinking about how to compete in the domestic market and how to gain an advantage over other modes of transport. Therefore, the main problem for any enterprise offering transport services is the efficient use of these resources.

In the domestic service market, only large enterprises have a full service package: organization of cargo transportation, organization of loading, storage, etc. have the opportunity to offer. However, as a factor of competitive advantage, energy prices are also higher than in other countries, which makes maritime transport more competitive than other means of transport and transit.

Key words: *transport system, development of free modern transport system, reconstruction of transport system*

Giriş

Nəqliyyat sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil,səhiyyə ilə yanaşı,nəqliyyat cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbatını təminetmək ilə sosial,iqtisadi,xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinə nail olmaq üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikas ımüstəqillik qazandıqdan sonra nəqliyyatsistemiinkişafınınyenimərhələsinə qədəm qoymuşdur.Əsaslı struktur islahatlar tamamlanmışdır.Ölkə İqtisadiyyatı sürətli inkişafın növbəti mərhələsinə keçmiş, bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəqliyyatın işinin hüquqi bazasının yaradılmasına,tələbə yönəlik,bazar iqtisadiyyatının tələblərini əks etdirən güclü fəaliyyətlərə üz tutmağa səbəb olmuşdur.

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda, dağıntıların hərtərəfli və böyük miqyaslı olması azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesini mürəkkəb və zaman alan prosesə çevirir. Bunları nəzərə alaraq İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən dərhal sonra azad edilmiş ərazilərdə “Böyük Qayıdış” proqramı əsasında bərpa prosesi başlandı.

Dövlətin siyasətinə əsaslanaraq Azərbaycanda nəqliyyat, bütövlükdə ölkənin başqa iqtisadi sektorları ilə yanaşı ictimai ehtiyacların ödənilməsi və bundan başqa ölkənin tələblərinə xidmət etmək baxımından əhəmiyyətli sahədir. Nəqliyyat sisteminə daxil olan çeşidli nəqliyyat növləri fərqlənsələr də Azərbaycanın nəqliyyat sektoru nəqliyyatın davamlı inkişaf etməsi iqtisadi bütövlüyün, xidmətlərin sərbəst şəkildə mübadiləsinin, iqtisadi fəaliyyətdə sərbəstliyin, eyni zamanda rəqabətin və həyat şəraitinin yüksəlməsinin təminatıdır.

Malların mübadiləsinin və istehsalının prosesinin düzgün formalaşdırılması məhz nəqliyyat köməyi ilə təmin edilir. Material axınlarının yaranma mənbəyindən istehlak yerlərinə kimi hərəkəti logistik əməliyyatların böyük hissəsi məhz müxtəlif nəqliyyat üsullarının iştirakı ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan nəqliyyatın funksional sahələri arasında asılı rol oynayır. Məhsulların logistik dövrənin mərhələlərinə ötürülməsi, yəni prosesin ahəngdar təşkili, logistik yük vahidlərinin cəld ötüb keçməsi, istehsal ehtiyatların tələb olunan dərəcədə saxlanılması nəqliyyat ilə sıx bağlıdır. Yüklərin nəql edilməsindən asılı olan proseslərə logistikanın tətbiq edilməsi nəticəsində əldə edilən pozitiv irəliləyişlər son zamanlarda respublikamızda bazar tələbləri baxımından reallaşdırılan əsaslı struktur siyasəti nəticəsində möhkəmlənir. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişaf etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tənzimləyici və təşkilati fəaliyyətlərin bölgüsü ilə yanaşı inzibati idarəetmə şəraitindən bazar şəraitində tənzimlənmə sisteminə keçirilmiş, nəqliyyat fəaliyyətinin hüquqi əsası yaradılmışdır.

1. Azərbaycanda müasir nəqliyyat sisteminin təhlili

Bərpa prosesinin həyata keçirilməsi üçün 2021-ci ilin büdcəsində ilkin olaraq 2.2 milyard dollar vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur. Bərpa prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçiriləcəkdir. Birinci mərhələdə büdcədən ayrılan vəsaitlər əsas iki məqsəd üçün,infrastrukturun formalaşdırılmasına və kommunal xidmətlərin əlçatanlığının təmin edilməsinə yönəldiləcəkdir. Növbəti mərhələdə isə özəl və xarici investisiyanın cəlb edilməsinə daha çox yer ayrılacaqdır.

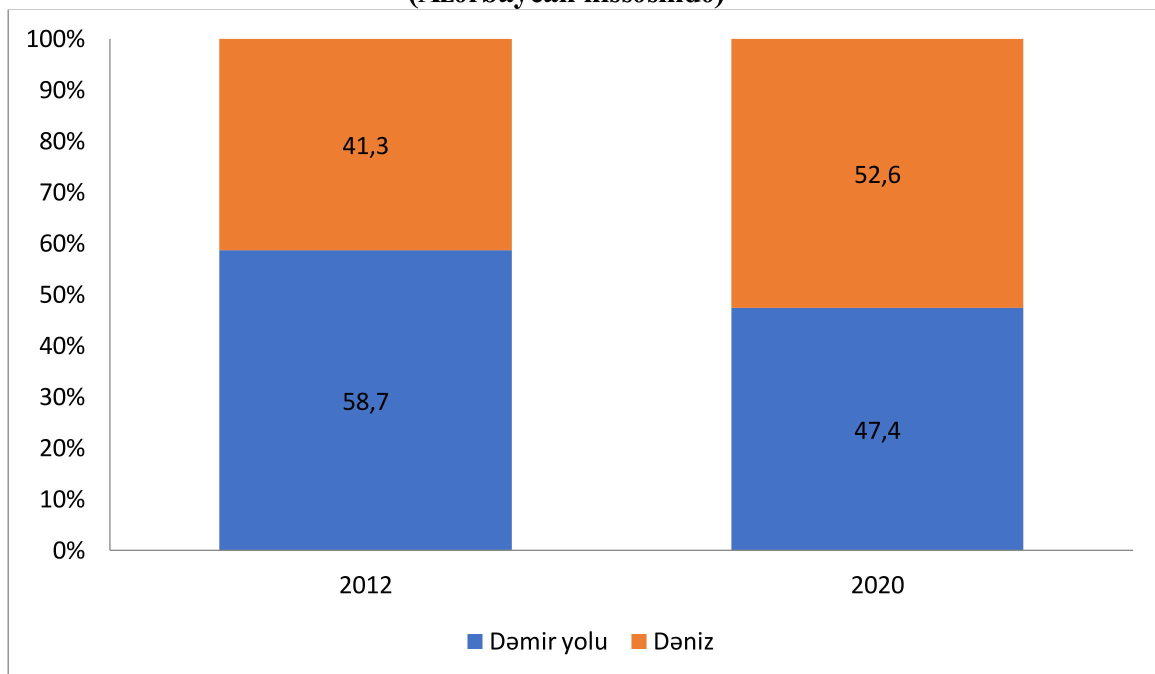
Ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin olunduqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin bərpası və bu istiqamətdə tranzit daşımaların həyata keçirilməsi üçün

perspektiv imkanlar yaranmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma, iqtisadi fəaliyyətin canlanması və nəqliyyat-logistika imkanlarından istifadə regional iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirəcəkdir.

Nəzərdə tutulan strateji istiqamətlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün bölgədə logistika, ticarət və digər xidmətlərin göstərilməsi, həmçinin qabaqcıl texnologiyalara və "yaşıl enerji" konsepsiyasına əsaslanan rəqabətqabiliyyətli və innovativ sənaye sahələrinin, o cümlədən tikinti materialları istehsalının dəstəklənməsi olduqca mühümdür (Şəkərəliyev, 2016: 87).

Hazırda Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizi başlıca olaraq ticarət tərəfdaşı ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsinə xidmət edir. Bununla belə nəqliyyat-tranzit sistemində yükdaşımada avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı iştirak etsə də, TRASECA-nın Azərbaycan bölməsindəki tranzit yükdaşımalarda avtomobil nəqliyyatının statistikası verilməmişdir. Bu dəhliz üzrə yükdaşımada dəmir yolu geniş paya malikdir ki, bu da yeni xətlərin istifadəyə verilməsi ilə bağlıdır. (Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkisafına dair (2006–2015-cu illər) Dövlət Proqramı)

Cədvəl 1: Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində nəqliyyatın fəaliyyəti (Azərbaycan hissəsində)

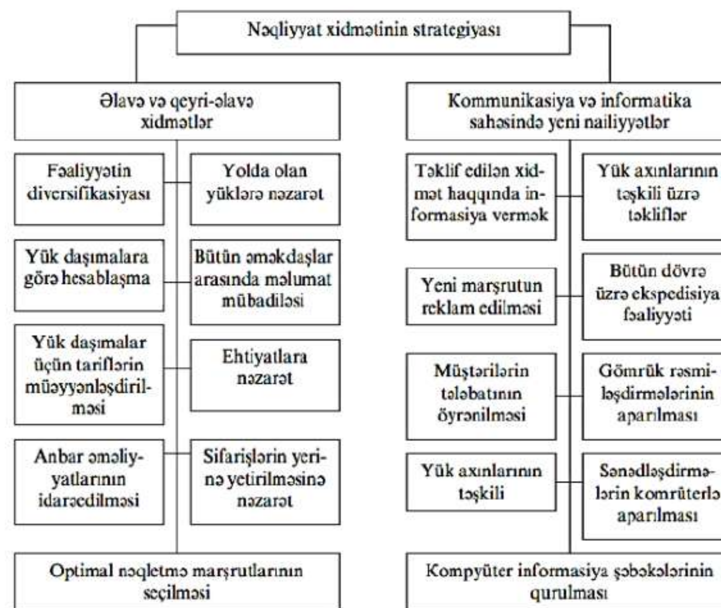

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur**.**

İşğaldan azad olunmuş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun Arazboyu ərazisinin əsasən düzənlik relyefə və həmin bölgənin cənub istiqamətində giriş qapısı mövqeyinə malik olması sənaye parkının yaradılması üçün əlverişli şəraiti təmin edir (geostrategiya.az). Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun cənubunda - Cəbrayıl rayonu ərazisində yerləşən tarixi Xudafərin körpülərinin olduğu istiqamətdə sərhəd-gömrük keçid məntəqəsinin açılması da sənaye parkının fəaliyyətə başlaması ilə daha səmərəli olar. Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonunda logistika mərkəzinin, müxtəlif xidmət və innovativ sənaye sahələrinin, o cümlədən tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin yaradılması işğaldan azad edilmiş digər rayonların da bərpasında faydalı olacaqdır (11).

Nəqliyyat xidməti göstərən müəssisələr üçün əsas problemlərdən biri də əməkdaşlarda profesionallığın aşağı olmasıdır ki, bu da təcrübəli sürücülərin MDB ölkələrinə miqrasiya etmələri ilə bağlıdır. İşçilərin profesionallığı ilə yanaşı, müəssisələrin texniki göstəriciləri (nəqliyyat kommunikasiyası üzrə biliklər, infrasdstruktur, əlavə dəyər yaratmaq imkanları və s) nəqliyyat xidməti göstərən müəssisələr üçün problem olaraq qalır. Xidmətlər bazarında kommunikasiya imkanları qənaətbəxş vəziyyətdə deyil və neqativ olaraq qalmaqdadır (Bağırov, 2019: 46).

Cədvəl 2: Nəqliyyat xidmətinin strategiyası

Mənbə: Osmanlı A.E., "Nəqliyyat sisteminin optimal idarə edilməsi məsələləri dissertasiyası.

2020-ci ilin fevral ayında təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində "işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış" beş prioritetdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Sənəddə bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün iki məqsəd müəyyən edilmişdir: *dayanıqlı məskunlaşma* və *iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya.* Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla, əhalinin məskunlaşma səviyyəsinin işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırılması təmin edilməli və azad edilmiş ərazilərin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payı işğaldan əvvəlki vəziyyətə çatdırılmalı və daha sonra artırılmalıdır (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər). Ona görə də deyə bilərik ki, azad edilmiş ərazilərin bərpası təkcə Qarabağ regionunun deyil, bütünlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır (12).

Bərpa prosesinin hansı formada həyata keçirilməsini müəyyən etmək üçün nəqliyyat, enerji, şəhərsalma və digər istiqamətlər üzrə həyata keçirilən layihələri və qarşıya qoyulan məqsədləri nəzərdən keçirək.

Nəqliyyatındayanıqlıinkişafının baza prinsiplərinə əsasən nəqliyyat ehtiyaclarının ödənilməsi məsələlərinin həlli vətəndaşların sağlamlığı və ətraf mühitin qorunması prioritetləri ilə ziddiyyət təşkil etmir və gələcək nəsillərin maraqlarınatoxunmur. (Avtomobil yolları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2000)

2. Azərbaycanda nəqliyyat sisteminin inkşaf yolları

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması istiqamətində atılan ilk addımlar avtomobil yolların çəkilməsi oldu. Qarabağın dirçəlişinə aparan "Böyük Qayıdış" proqramının birinci mərhələsi məhz işğal olunmuş ərazilərdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. İcra edilən nəqliyyat layihələri Şimal, Cənub və Şərq istiqamətindən Qarabağa hərəkət etmək imkanı yaradacaqdır. Həyata keçirilən və ya həyata keçirilməsi planlaşdırılan avtomobil, dəmiryolu və hava limanı layihələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Suqovuşan və Talış avtomobil yolu. Həyata keçirilməsinə başlanılan ilk layihələrdən biri Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yollarının yenidən qurulması oldu. Hələ döyüşlərin davam etdiyi dövrdə bu yolların çəkilişinə başlanıldı. Bu yolun Tərtər şəhərindən Suqovuşan kəndinə qədər olan hissəsi 21 km, Suqovuşandan Talış kəndinə doğru uzanan hissəsi isə 7,5 km-dir. 2 geniş hərəkət zolağından ibarət olacaq yolun asfalt-beton örtüyünün eni 9 metr təşkil edir və artıq bu yollar 2-ci texniki dərəcəyə uyğun olaraq 1-ci mərhələ üzrə bərpa edilib. Növbəti mərhələdə isə Çaylı

kəndindən Talış kəndinə qədər uzunluğu 8 kilometr olan yolun, həmçinin Talış kəndindən Naftalan şəhərinə doğru 22 kilometr uzunluğa malik yeni yolun inşası da planlaşdırılır. Qeyd edilən avtomobil yollarının birləşdirilməsi nəticəsində Tərtər şəhəri ilə yanaşı, alternativ olaraq Naftalan şəhərindən də Talış və Suqovuşan istiqamətində hərəkət etmək mümkün olacaqdır.

Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu. Digər böyük əhəmiyyətə malik olan avtomobil yolu isə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. 2020-ci ilin noyabrın 17-də Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam imzalanmışdır və sərəncama əsasən Prezidentin ehtiyat fondundan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinə ilkin olaraq 50 milyon manat ayrılmışdır. Yolun ümumi uzunluğu 101.5 km, eni isə 37.7 metr olacaqdır və ən gec 2022-ci ildə hazır olacağı gözlənilir. Bu yolu Füzulidə tikiləcək yeni hava limanı ilə əlaqələndirmək məqsədi ilə isə yolun 27-ci km-ində yol qovşağının və hava limanına giriş yolunun inşası da nəzərdə tutulur.

Bu yolun simvolik məna daşıyan hissəsi Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. Bu yol Topxana meşələrinin ətəyindən keçməklə Daşaltı kəndinə, oradan isə Şuşa şəhərinə çəkiləcəkdir. Bu yoldan İsa bulağına da yol çəkiləcəkdir və yolun dördzolaqlı, bəzi yerlərdə altızolaqlı olacağı gözlənilir. Füzuli-Şuşa yolu əsgərlərimizin Qarabağın mərkəzinə, xüsusilə də Şuşaya doğru irəlilədikləri yoldur. Ona görə də ölkə başçısı bu yolu "Qələbə Yolu" adlandırmışdır.

Toğanalı - Kəlbəcər avtomobil yolu. Şimal istiqamətində isə Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolunun çəkilməsi nəzərdə tutulur. Bu yol Göygöl rayonunun Toğanalı kəndindən başlayaraq, Murov dağı silsiləsindən keçərək, Kəlbəcər, İstisu və Laçın istiqamətində davam edəcəkdir. Yolun ümumi uzunluğu təxminən 190 km-ə yaxındır. Toğanalı-Kəlbəcər istiqamətində olan hissəsi 74 km, Kəlbəcər-İstisu istiqamətində 28 km, Kəlbəcər-Laçın istiqamətinə isə 87 km təşkil edir. Yol iki, bəzi hissələrdə üç zolaqlı olacaqdır (Həşimova, 2018: 39).

Layihənin 16 kilometrliyindən Murov dağı silsiləsi başlanır və bundan sonra yolun keçəcəyi bəzi ərazilərdə yüksəklik 3500 metrə qədər çatır. Bu isə qış aylarında bu yoldan istifadəni çətinləşdirəcəkdir. Bu problemin qarşısını almaq üçün tunellərin tikintisi nəzərdə tutulur. Tikiləcək tunellərin ümumi uzunluğu təxminən 10-12 km olacaqdır. Tunellərdə hərəkət zolaqlarının sayının 4-ə qədər artırılması planlaşdırılır.

Qeyd edilən avtomobil yolları ilə yanaşı eyni zamanda Horadizdən Zəngilana, oradan Qubadlıya və Laçın rayonuna qədər avtomobil yolunun çəkilişi ilə bağlı da göstəriş verilib və bu istiqamətlərdə hazırlıq işləri başlayıb. Beləliklə qeyd edilən avtomobil yollarının çəkilişi nəticəsində həm şimaldan, həm də cənubdan Laçın və Kəlbəcər rayonlarına aparan müasir yol-nəqliyyat infrastrukturu yaradılacaqdır.

Dəmiryolları. Avtomobil yolları ilə yanaşı bərpa prosesində dəmiryollarının da çəkilməsi və yenidən qurulması nəzərdə tutulub. Belə dəmir yollarından biri *Bərdə-Ağdam dəmiryoludur* və şərq istiqamətindən Qarabağa hərəkət etməyə imkan yaradır. Bərdə-Ağdam dəmir yolu xətti işğaldan əvvəl istifadə edilmiş və 104 km uzunluğunda olan Yevlax-Xankəndi dəmir yolunun bir hissəsidir. Hazırda həmin yolun Bərdədən başlayaraq Ağdama qədər uzanan 45 kilometrlik hissəsi yenidən tikilir. Dəmir yolu xəttinin layihələndirmə və tikinti işlərinin iki mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İlkin mərhələdə Bərdə-Təzəkənd istiqamətində 19 kilometr, ikinci mərhələdə isə Təzəkənd-Ağdam istiqamətində 26 km-lik dəmiryolu yolu bərpa ediləcəkdir. Bu yolun tikintisi üçün artıq dövlət tərəfindən ilkin olaraq 5 milyon manat ayrılıb.

Eyni zamanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə *Horadiz-Füzuli* və *Füzuli-Şuşa dəmir yolu* xəttləri də inşa olunacaqdır. Şuşanın Qarabağda əsas turizm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilməsi nəzərdə tutulduğundan avtomobil yolu ilə yanaşı Şuşaya dəmiryolu xətti də çəkiləcəkdir. Digər nəzərdə tutulan dəmir yolu layihəsi isə *Horadiz-Ağbənd* dəmir yolunun yenidən tikilməsidir. Bu yol Ermənistan ərazisindən keçməklə Naxçıvana gedən Zəngəzur dəhlizinin əsas komponentlərindən biridir.

Hava limanları. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli inkişafının təmin edilməsi və turizm potensialının tam olaraq reallaşdırılması üçün hava limanlarının da tikintisi nəzərdə tutulur. İlk hava limanı layihəsi *Beynəlxalq Füzuli Hava Limanının* layihəsidir. Yeni hava limanı beynəlxalq standartlara uyğun infrastrukturla təchiz edilib. Limanın uçuş-enmə zolağının uzunluğu 2800 metrdir. Yeni hava

limanının əsas məqsədi xarici qonaqların və turistlərin azad edilmiş ərazilərə, xüsusilə də Şuşaya gəlişini təmin etməkdir. Xarici qonaqlar Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına gələrək, çox rahat və qısa müddət ərzində tikintisi həyata keçirilən Füzuli-Şuşa avtomobil yolu vasitəsilə Şuşa şəhərinə gedə biləcəklər. Eyni zamanda azad edilmiş ərazilərdə daha iki hava limanın tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Bu limanlar Zəngilan və Laçın rayonlarının ərazisində inşa ediləcəkdir. Hazırda limanlar üçün uyğun ərazinin seçilməsi həyata keçirilir.

Eyni zamanda azad edilmiş ərazilərdə mövcud olmuş Su Elektrik Stansiyalarının (SES) da bərpası və yenidən qurulması həyata keçirilir. Müharibə dövründə Ermənilər azad olunan ərazilərində mövcud olan kiçik su elektrik stansiyalarını darmadağın edərək yararlı avadanlıqlarını söküb aparıb, apara bilmədiklərini yandırıb və ya partladıblar. Nəticədə azad edilmiş ərazilərdə olan SES-lər yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Ona görə də həmin stansiyaların bərpası həyata keçirilir.

Nəticə

Nəqliyyatin ifrastrukturunun inkişafı büdcə vəsaitlərindən və digər vəsaitlərdən istifadə etməklə bərabər, şəxsi investorların cəlb edilməsini genişləndirməyi nəzərdə tutur.

Onun istismarına özəl investorları cəlb etməklə, infrastrukturun kommersiyalaşdırılması və idarəedilməsini gözdən qaçırmamaq zəruridir. Həmçinin dövlət siyasətinə müvafiq olaraq bir sıra nəqliyyat infrastrukturunun tədricən özəlləşdirilməsi də mühim xarakterdaşıyır.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, ümumilikdə rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillər qiymət, həcm və rentabellik səviyyəsidir. Eyni zamanda ölkədə nəqliyyat-tranzit sektorunun rəqabət qabiliyyəti rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin bu sektorda nə vaxtdan fəaliyyət göstərməsindən və xidmətlər bazarında rəqabətin intensivliyindən asılıdır. Rəqabət qabiliyyətliliyi isə rəqabət vasitələrini, müəssisənin xüsusiyyəti və bazarda rəqabət üstünlüyündən istifadə etmək imkanlarını əhatə edir.

MDB və Avropa ölkələrinin nəqliyyat xidmətləri ilə müqayisədə Azərbaycanın nəqliyyat-tranzit sahəsində xidmət göstərən müəssisələr elə də böyük rəqabət aparmaq imkanlarına malik deyildir. Bu, rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən amillərin kifayət qədər zəif inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Tədqiqatın nəticələrinə və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla həm rəqabət qabiliyyətli nəqliyyat-tranzit sektorunun formalaşdırılması və həm də beynəlxalq xidmətlər bazarında rəqabət üstünlüyünün qorunması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik:

- Nəqliyyat məsrəflərinin azaldılması və sektorun rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün regional logistik mərkəzlərin yaradılması;
- Ölkə ərazisindən tranzit konteyner daşımalarını inkişaf etdirmək, bu məqsədlə dəmir yolu tariflərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- Nəqliyyat sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün innovasiyaların tətbiqini və klasterlərin yaranmasının stimullaşdırılması;
- Nəqliyyat növlərindən asılı olaraq yük daşıma qiymətlərinin (tranzit və yerli) Tarif Şurası tərəfindən tənzimlənməsi;
- Maliyyə institutlarının nəqliyyat kompleksinə kapital qoyuluşlarını artırmağa stimulların verilməsi;
- Nəqliyyat sektorunda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi.
- Tranzit və əlavə nəqliyyat xidmətləri göstərən müəssisələrdə infrastrukturun yeniləşməsinə dəstək;
- Liman ərazisində azad iqtisadi zonaların yaradılması və bu ərazilərdə nəqliyyat xidmətlərinin inkişafına dövlət dəstəyinin artırılması.
- Nəqliyyat-tranzit fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi.

Dəyişən şərtlər nəqliyyat sisteminin inkişafı üçün əsas istiqamətlərin müəyyən olunmasınıvə nəqliyyatın inkişafı sahəsində dövlət tərəfindən müəyyən olunan vəzifələrin müəyyənləşdirilməsini zəruriedir.

Nəqliyyatsisteminədaxilolanmüxtəlifnəqliyyatnövləribir-birindənfərqlənsələrdə, dövlətnəqliyyata makrosəviyyədə vahid idarəetmə obyekti kimi baxır. Nəqliyyatdan müxtəlif növləri arasında rəqabəti deyil, nəqliyyat xidmətlərindən istifadə edənlərə tamamlayıcı, qarşılıqlı, müxtəlif yönlü xidmətləri təmin edən vahid kompleksə çevirməyi tələb edir. Dövlət tənzimləmə işlərində əməkdaşılıq edərək müxtəlif nəqliyyat növlərinin inkişafınadəstək göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
2. Avtomobil yolları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Nurlan, 2000
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. AR Prezidentinin Sərəncamı// 12 fevral 2021
4. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkisafına dair (2006‒2015-cu Illər) Dövlət Proqramı
5. Bağırov, F. (2009), “Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyatın rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri” Bakı, 364 səh.
6. Əliyev, E.Ə. (2004), Nəqliyyat hüququnun əsasları. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı,
7. Həşimova, A.Ç. (2018), Rabitə xidmətləri bazarının dövlət tənzimlənməsi problemləri, Beynəlxalq elmi və praktiki konfrans, - Bakı: səh.60-63
8. Həşimova, A.Ç. (2018), Rabitə xidmətləri bazarının dövlət tənzimlənməsi problemləri, Beynəlxalq elmi və praktiki konfrans, - Bakı: səh.60-63
9. https://aircenter.az/uploads/files/orxan%20tehlil%20mart.pdf?fbclid=IwAR0vC980vM4fPLHRgrSz3g5S9O1oavvI-7uIkPNJjtaWHaocTaeYUSK3yfc
10. https://president.az/articles/53319/print
11. Qafarov, Z., Əliyev E. (2002) “Müasir beynəlxalq nəqliyyat hüququnun Azərbaycan Respublikasında tətbiqi” Bakı: Elm
12. Şəkərəliyev, A. (2016), “Azərbaycanın iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər” / A.Şəkərəliyev, Q.Şəkərəliyev – Bakı, 365 səh.

Rəyçi: i.ü.f.d. Samirə Abbasova

Göndərilib: 29.02.2022 Qəbul edilib: 31.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/163-168

Rufi Vidadi oğlu Lələyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
Irufi@mail.ru

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA SƏNAYENİN VƏ ONUN STRUKTURUNUN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalənin vəzifəsi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarında sənayenin formalaşmasını təhlil etməkdir. Tədqiqatlar bu regionlarda sənayenin ümumi vəziyyətinə və inkişaf səviyyəsinə diqqət yetirməlidir. Bu prosesə təsir edən əsas amillər araşdırılmalıdır. Nəticədə bəzi addımlar arasında müqayisələr aparılır və müvafiq qurumlar və ya dövlət tərəfindən həyata keçirilə biləcək gələcək fəaliyyətlər, mümkün məhdudiyyətlər və risklər üçün tövsiyələr verilir. Araşdırmanın əsas nəticələri müəyyən edilmişdir.İlk növbədə müəyyən edilmişdir ki, bu regionlarda sənayenin inkişaf səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir və sənaye ölkələri ilə müqayisə edilir. İstehsal üçün xammal və gələcək artım üçün ehtiyatlar mövcuddur. Yeni zavodların təşkili və tikintisi prosesinə başlanılıb. Çox erkən mərhələdə belə qənaətə gəlinir ki, gələcəkdə Azərbaycanda bu prosesin hər kəs şahidi ola bilər.İkincisi, belə qənaətə gəlinir ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarında sənayenin inkişafının əsas amili onun texnoloji yeniliklərlə sıx bağlı olmasıdır. Sənayenin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək üçün ölkədə texnoloji infrastrukturu inkişaf etdirmək lazımdır. Qeyd edək ki, bu proses artıq başlayıb və hələ də davam edir. Bu məqalə Azərbaycanda sənaye inkişafı layihələrinin yaradılmasında faydalı olacaq. Bu, gələcəkdə belə layihələrin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan nəzəri və praktiki biliklər verəcəkdir.

Açar sözlər : *sənaye, resurs, azad olunmuş ərazilər, quruculuq, hasilat*

Rufi Vidadi Laleyev

Formation of industry and its structure in the occupyed regions of Azerbaijan

Abstract

The task of the article is to analyze the formation of industry in the liberated regions of Azerbaijan. Research should focus on the general state of industry and the level of development in these regions. The main factors influencing this process should be investigated. As a result, comparisons are made between some of the steps and recommendations are made for future activities, possible constraints and risks that may be undertaken by the relevant authorities or the state. The main results of the study have been identified. First of all, it was determined that the level of industrial development in these regions is quite high and comparable to industrialized countries. There are raw materials for production and reserves for future growth. The process of organizing and constructing new plants has begun. At a very early stage, it is concluded that in the future everyone can witness this process in Azerbaijan. Secondly, it is concluded that the main factor in the development of industry in the liberated regions of Azerbaijan is its close connection with technological innovation. In order to increase the level of industrial development, it is necessary to develop the technological infrastructure in the country. Note that this process has already begun and is still ongoing. This article will be useful in creating industrial development projects in Azerbaijan. This will provide the theoretical and practical knowledge necessary for the implementation of such projects in the future.

Key words**:** *industry, resource, liberated territories, construction, extraction*

Giriş

İstənilən regionda iqtisadi fəaliyyət növləri arasında sənaye xüsusi yer tutur. Regionların magistral sənaye müəssisələrinin inkişafı layihələri onların istehsal ixtisaslaşmasının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Deməli, regionların inkişafında layihə idarəetməsinə keçid əksər hallarda sənayedə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi deməkdir.

Məqalədə sənaye layihələri ilə bağlı məlumat verilir, həyata keçirilmə məqsədindən və əhəmiyyətindən asılı olaraq onların həyata keçirilməsi şərtləri göstərilir. İşğaldan azad olunan bölgələrdə sənaye mərkəzlərinin inkişafında sənaye layihələrin yeri göstərilir. Aşağıdakı vəzifələrin həlli yolları nəzərdən keçirilir: regionlarda sənayenin inkişaf meyllərinin və qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi; ölkənin regionlarında sənayenin inkişafı layihələri üçün əsas tələblərin müəyyən edilməsi; işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bu sənayenin inkişafı üçün mövcud layihələr paketinin ekspertizası; respublikanın sənayesində strateji layihələrə dair təkliflər. Ənənəvi sənaye yerləşdirmə zonasından kənarda həyata keçirilən layihələr və ölkə üçün yeni fəaliyyət növləri üçün güzəştlərin genişləndirilməsi təklif olunur.

Bu regionlarda sənayenin inkişaf səviyyəsi sənayeləşmiş regionların müqayisəli səviyyəsinə yaxındır. Bunu istehsal üçün tanınmış xammal, gələcək artım üçün ehtiyatlar və texnoloji innovasiyalarla sıx əlaqə də daxil olmaqla bir neçə faktorla izah etmək olar. Sənayenin gələcək inkişafını davam etdirmək və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün rəqabətqabiliyyətli mövqe yaratmaq üçün sənayedə elmi-tədqiqat mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsi və gələcək kadr hazırlığının təmin edilməsi zəruri olacaqdır. İstehsal üçün daha əlverişli mühitin yaradılması, yeni müəssisələrin sayının artırılması, xarici tərəfdaşlarla əlaqələrin inkişaf etdirilməsi vacibdir. İqtisadiyyatı xarici şoklardan qorumaq üçün sənayenin inkişafı üçün alternativ yollar tapmaq lazımdır (Daşsalahlı, 2021: s.2).

Sənayeləşmənin əsas məqsədi həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və məşğulluq imkanlarının artırılması, habelə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasıdır. Hökumət Azərbaycanda işsizliyin azaldılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycanda sənayeləşmənin formalaşması üçün əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Birinci amil Azərbaycanda mövcud olan infrastrukturdur. Azərbaycanda böyük həcmdə xammal, o cümlədən mis, qızıl, neft və qaz, eləcə də digər ehtiyatlar var. Xammal və ehtiyatların mövcudluğu ölkədə sənayeni sürətlə inkişaf etdirməyə imkan verir.
2. Sənayeləşməni şərtləndirən digər amil bu illər ərzində artmış işçi qüvvəsidir.
3. Azərbaycanda sənayenin inkişafında digər mühüm amil xarici investorların marağıdır.
4. Sənayeləşməni şərtləndirən digər amillər zəngin təbii ehtiyatlar və güclü iqtisadiyyatı təmin etmək istəyidir. Dövlət böyük infrastrukturun inkişafı proqramı yaratmaqla işsizliyi azaltmaq üçün addımlar atmaqdadır.

Sənayeləşmə Azərbaycan iqtisadiyyatının ən mühüm məsələlərindən biridir, lakin o, ilk göründüyündən daha mürəkkəbdir. Sənayeləşmənin iki müxtəlif formasını müşahidə etmək olar: biri xarici yardıma əsaslanan və digəri daxili istehsal prosesləri vasitəsilə iqtisadi artıma əsaslanan.

Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və işsizliyin azaldılması üçün Azərbaycanda sənayeni inkişaf etdirmək lazımdır. Sənayeləşmənin əsas məqsədi məşğulluq imkanlarını artırmaq, işsizliyi azaltmaq və insanların həyatını yaxşılaşdırmaqdır. Sənaye Azərbaycanda bir çox iqtisadi, sosial və mədəni problemləri həll edir. Azərbaycanda sənayeləşmə iki fərqli sənaye növünə əsaslanır. Biri xarici investisiyaya əsaslanan sənaye, digəri isə yerli istehsal proseslərinə əsaslanır. Azərbaycanın işğaldan azad olunan bölgələrində maddi-texniki və işçi qüvvəsinin çatışmazlığı bu məsələnin həlli üçün təsirli tədbirlərin görülməsini tələb edəcəkdir (Abdulla 2021: s.10).

Azərbaycanda sənayeləşmə xarici investorların maraqlarını dövlət maraqları ilə birləşdirən mürəkkəb prosesdir. Sənayeləşmə əhəmiyyətli resurs və maliyyə resursları tələb edəcəkdir. Sənayeləşmə prosesi dövlətin xarici investorlara münasibətdə siyasətindən başlayır. Azərbaycanda sənayeləşmənin əsas addımları aşağıdakılardır (Məmmədova P., 2020: s.62-64):

1. Addım 1: İnkişaf prosesinin dövlət tərəfindən, o cümlədən irimiqyaslı layihələr və mühüm iqtisadi səmərə verən digər layihələr vasitəsilə sürətləndirilməsi.
2. Addım 2: Sənayeləşmənin bir səviyyəsindən digər səviyyəsinə keçid, o cümlədən yeni investisiya və inkişaf layihələri üçün strateji planlar, müxtəlif sektorlarda iri şirkətlərin yaradılması və xarici tərəfdaşlarla birgə müəssisələrin yaradılması.
3. 3-cü addım: İqtisadi inkişafın aydın strategiyasının həyata keçirilməsi və iqtisadi artımın təşviqi daxil olmaqla sənayeləşmənin bir səviyyəsindən digər səviyyəsinə keçid.

4. Addım 4: Yerli ehtiyaclara uyğun gələn regional inkişaf proqramlarına əsaslanan sənayeləşmə və ölkənin müxtəlif sahələrində istehsal proseslərinin icrasının monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması.

Azərbaycanda sənayeləşməyə əsaslanan iqtisadiyyat var. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sənayeləşmə proqramının əsas məqsədi istehsal və emal sənayesini artırmaq, işsizliyi aradan qaldırmaq və həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Hökumətin inflyasiyanın cilovlanması, artımın sürətləndirilməsi və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində göstərdiyi səylər nəticəsində son illər Azərbaycan mühüm iqtisadi uğurlar əldə edib. Ölkənin sənaye infrastrukturu hazırda külli miqdarda investisiya tələb edir. Azərbaycanda sənayeləşmə xarici investorların maraqlarını dövlət maraqları ilə birləşdirən mürəkkəb prosesdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sənayeləşmənin bir növündən digərinə mərhələli keçid prosesindədir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilən bölgələri sənayeləşmə əhəmiyyətli resurs və maliyyə resursları tələb edəcəkdir. Ölkənin sənaye infrastrukturu hazırda infrastruktur, logistika, nəqliyyat və digər komponentlər kimi bir çox aspektləri özündə birləşdirən inkişaf planının bir hissəsi kimi böyük həcmdə investisiya tələb edir.

- Azərbaycanda sənayeləşmənin birinci mərhələsi infrastruktur layihələri üçün böyük həcmdə investisiya və maliyyə resursları tələb edəcəkdir. Bu layihələrə sənaye parkları, fabriklər, elektrik stansiyaları, boru kəmərləri və digər iri sənaye obyektləri daxildir. Bunların hamısı ölkənin aşağıdakı əsas elementlərə əsaslanan ümumi inkişaf planının bir hissəsidir:

- Azərbaycanda sənayeləşmənin ikinci mərhələsi inkişaf layihələri, o cümlədən başqa ölkədə bazar üçün mal və xidmətlər istehsal edən xarici şirkətlərlə çoxlu sayda birgə müəssisələrin yaradılması üçün əlavə investisiya və maliyyə vəsaiti tələb edəcəkdir.

Sənayenin davamlı inkişafı mexanizminin formalaşdırılması sənaye müəssisəsinin yerləşdiyi ərazinin ətraf mühit imkanları ilə sosial-iqtisadi sistemlərdə idarəetmənin konseptual əsaslarının işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bunun üçün ərazinin təhlükəsiz və dayanıqlı inkişafı kimi konsepsiyanın tətbiqi məqsədəuyğundur. Ərazinin inkişafı təhlükəsizliyi dedikdə, ilk növbədə, bu ərazinin müstəqil inkişafına və antropogen təsir təhdidlərindən qorunmasına imkan verən müəyyən bir ərazidə təbii sərvətin optimal çıxarılması vəziyyəti başa düşülməlidir. Belə ki, tənzimləmənin sosial-iqtisadi aspektləri əsasında təbii sərvətlərin çıxarılması sisteminin qurulması həm də ərazinin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir. Əgər təbii sərvətin yerləşdiyi ərazinin inkişafının davamlılığı əhalinin tələbatını ödəmək və təkcə bu ərazidə deyil, həm də gəlir əldə etmək imkanlarının artımının qorunub saxlanması kimi başa düşülürsə, optimallıq ola bilər. təbii sərvətdən istifadənin dəyişdirilməsi, faydalı fəaliyyət texnologiyasının əmsalının artırılması və idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolu ilə əldə edilə bilər. Sosial-iqtisadi optimallığın müəyyən edilməsi ətraf mühitin vəziyyəti və təkrar istehsalı, onun qanunları ilə əlaqəsi nəzərə alınmaqla, pul ifadəsində ifadə olunan tələb və təklif balansı şəklində iqtisadi inkişafa nail olmağa imkan verəcək ki, bu da ətraf mühitin məhv edilməsi təhlükəsini nəzərə ala və onunla mütənasib əlaqələr qura bilər. Bu şəkildə qurulan müasir resursların idarə edilməsi mexanizmi ətraf mühitin imkanlarına, bilik iqtisadiyyatına (yeni texnologiyalar vasitəsilə əvəzetmə) və bazar vasitəsilə real ehtiyaclarla tənzimlənən sosial ehtiyaclara uyğun olmalıdır (Baxşəliyev, 2021: s.2-3).

Bu gün yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə texnologiya, sosial-iqtisadi inkişaf, elm və texnologiya sahəsində dəyişikliklərin davamlı monitorinqi mexanizmi mövcuddur ki, bu da iqtisadiyyatın sektorlarının inkişafı üçün uzunmüddətli planlar hazırlamağa imkan verir. Bütövlükdə iqtisadiyyat və qlobal sosial-iqtisadi sistemlərə xas olan ümumi xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün:

– qlobal inteqrasiya nəticəsində müxtəlif ölkələrin inkişaf proseslərinin xarici iqtisadi və sosial şəraitdən asılılığının artması;

- resursların qıtlığı nəticəsində müəyyən edilmiş və resurslara qənaət prinsipləri əsasında onlardan istifadəni artıran və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi sistemin dayanıqlığını təmin edən yeni innovativ texnologiyaların axtarışını tələb edən problemlərin kəskinləşməsi;

– ilk növbədə işğaldan azad olunan bölgə sisteminin imkanları nəzərə alınmaqla, iqtisadi səmərə əldə etməyə yönəlmiş sosial-iqtisadi proseslərin optimal tənzimlənməsi prinsiplərinin işlənib hazırlanması zərurəti;

- idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında onun tarazlığını pozmadan sistemin inkişafını tənzimləmə üsullarını, prinsiplərini, üsullarını və yollarını formalaşdırmağa imkan verən regional aspektin (ərazinin inkişafı xüsusiyyətlərinin) nəzərə alınması zərurəti.

– iri sənaye komplekslərinin inkişafı təsərrüfat subyektlərinin çevikliyinin və mobilliyinin artması nəzərə alınmaqla nəzərə alınmalıdır;

– sənaye obyektlərinin istehsal amillərinin məcmusunu təyin edərkən sənayenin iqtisadiyyatında mövcud innovativ dəyişikliklər səviyyəsində resursların bölüşdürülməsinin mümkünlüyü nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, innovativ texnologiyaların inkişafı elm və texnika sahəsində gələcək elmi tədqiqatlar üçün müasir istehsal bazasının formalaşmasına imkan verən yeni texnologiyaların inkişafına təkan verir. Nəticədə də, innovasiyalar elmi və texnoloji inkişafa töhfə verir və sosial-iqtisadi sistemlərdə təkamül dəyişikliklərinə təsir göstərir. Təbii ehtiyatların məhdud təbiətindən danışırıqsa, bilik kimi bir resurs məhdudiyyətsiz kimi xarakterizə edilə bilər və nəticədə yeni mənbələrin meydana gəlməsi ilə əvəzetmə imkanlarını nəzərə alaraq ehtiyatların təkrar istehsalını nəzərdən keçirə bilərik (Sarıyeva İ., 2020: s.10).Bununla belə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində innovativ imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün ilk növbədə, yeni biliklərin yaranması və qiymətləndirilməsi sahəsində proqnozlaşdırma metodologiyasından başlamaq lazımdır. Bu günə qədər ən təsirli proqnozlaşdırma metodologiyaları kəşfiyyat və normativdir. Bu metodologiyalar formalaşmada ehtiyatların təkrar istehsalının tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi prinsipləri üzrə optimal həllərin və təkliflərin işlənib hazırlanmasında bir-birini tamamlayır.

Bölüşdürmə nəzəriyyəsində sənayedə innovativ imkanlarla təkrar istehsalın əlaqələndirilməsi əsasında iqtisadiyyatın və cəmiyyətin resurslara tələbatının müəyyən edilməsinin proqnoz səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmanın formalaşdırılması təklif edilir.

Belə ki, təqdim olunan proqnoz əsasında ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı proqramı qurulmalı və davamlı iqtisadi inkişaf mexanizmi formalaşmalıdır. Eyni zamanda, biliklər iqtisadiyyatında baş verən innovativ dəyişikliklər nəticəsində yeni texnoloji və idarəetmə innovasiyalarının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq istehsal prosesində iştirak edən resurslar və onların əvəzediciləri arasında nisbətin həcmi zamanla dəyişməlidir.

Aşağıdakı cədvəldə azad olunmuş regionlar üzrə sənaye məhsulun, xidmətlərin dəyəri, işlərin hər rayon üzrə faktiki qiymətlərlə göstərilmişdir. 2015-ci ildən Kəlbəcər rayonu su təchizatı, onların tullantılarının təmizlənməsi, o cümlədən emalı üzrə fəaliyyətləri mövcuddur. Amma Kəlbəcərdə bu məbləğ təxminən 1475,4 min manata bərabər olub. Bundan başqa da Laçın ərazisi üzrə də emal sənayesinin fəalliyyətinə başlanılmışdır. Beləliklə, 2018- 2020-ci illər sənaye istehsalatı statistik məlumatlarda qeydinə əsasən 361,7 min manat, habelə geyim istehsalı üzrə 294,2 min manat olmuşdur. Bundan başqa, Qubadlı rayonunun su təchizatı və burdakı tullantılarının təmizlənməsi, sənaye emalı üzrə fəaliyyətləri olmuşdur. Həmin sənaye sahəsi üzrə ümumi gəlir 2015-ci ildə təxminən 4,1 min manat, 2017-ci ili üzrə isə 34,9min manata bərabər olmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən də Zəngilan rayonunda 2015-2018 dövrü üzrə təxminən 4662 ədəd yataq ağları, o cümlədən 6926 ədəd qadınlara kostyum istehsal edilmişdir. Son olaraq da, Cəbrayılın 2015-2020 dövrü ərzində təxminən 8437,3 min kub metr su təmizləməsi, onun bölüşdürülməsi üzrə, 2015-2018 dövrdə isə təxminən 5842 ədəd yataq ağları, habelə 1460 ədəd yubka-şalvarlar istehsal edilmişdir. Ümumi nəticə olaraq burada daha çox su təchizatı, dərzi, geyim sahələri əsas istehsalata yönəlmişdir.

Cədvəl 1:Regionlar üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, min manat)

	2015	2016	2017	2018	2019*	2020*
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	1205	1122	4442	2823	2991	2543
Cəbrayıl rayonu	556	560	3910	2171	2251	2050

Kəlbəcər rayonu	274	251	225	253	248	224
Qubadlı rayonu	4	-	35	-	-	-
Laçın rayonu	320	253	214	376	492	268
Zəngilan rayonu	51	59	58	22	-	-
Qarabağ iqtisadi rayonu	**44700**	**57148**	**85860**	**97485**	**125603**	**114680**
Ağcabədi rayonu	9475	15202	29752	38438	62330	52357
Ağdam rayonu	6841	7111	12693	12609	13731	13105
Bərdə rayonu	11617	13156	14368	14301	19525	23946
Füzuli rayonu	10298	11726	17324	16494	19575	18225
Xocalı rayonu	-	-	-	-	-	-
Xocavənd rayonu	352	346	381	225	598	648
Şuşa rayonu	12	17	7	8	8	15
Tərtər rayonu	6105	9590	11334	15411	9836	6385

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi,Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/industry/, 2022.

Ona görə də, işğaldan azad olunmuş rayonlarda davamlı inkişaf mexanizmi yaratmaqla iqtisadiyyatın sənaye sahələrinin artım potensialını müəyyən etmək mümkündür. Davamlı inkişaf dedikdə sənaye müəssisələrinin resurslarının birləşməsindən istifadədə tarazlıq başa düşülməlidir ki, bu da istifadə olunmamış ehtiyatların, müəyyən kateqoriyalı resurslardan istifadənin artması nəticəsində istehsalın artım potensialının müəyyən edilməsini, istehsalın optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verən müəssisələrin mövcud texnoloji imkanları hesabına onların birləşməsi. Eyni zamanda, yaranan resurs potensialı iqtisadi sistemin resurslarının məcmusundan ibarət olacaq və tədqiqi iqtisadiyyatın sənaye sahələrinin dayanıqlı fəaliyyət göstərmə məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyətini müəyyən edəcək bir obyekt olacaqdır. Bununla bağlı əldə edilən geriləmə konkret sənayenin mövcud istehsal vasitələrindən istifadə etmək, resursların çatışmazlığını müəyyən etmək, sənaye müəssisələrinin istehsalat, texnoloji və iş proseslərində ehtiyatları müəyyən etmək qabiliyyətini əks etdirəcəkdir. Deməli, resurs potensialı son məhsulun yaradılmasının əsasını təşkil edir və resurslardan istifadənin səmərəliliyi iqtisadiyyatın sahələrinin iqtisadi artımında özünü göstərir.

Nəticə

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında sənayenin inkişafında, yeni sənaye istehsalı üçün müəssisələrin yaradılmasında və onların inkişafı üçün bir neçə fəaliyyət sahəsi müəyyən edilmişdir.Nəticədə də bu torpaqlarda nəzərdə tutulan inkişafın təmin edilməsi üçün aşağıdakı prosesin izlənilməsi məqsədəuyğun olacaq:

-Bu ərazilərdə əhalinin həyatı və təhlükəsizliyi üçün vacib olan şəraitin yaradılması üzrə tədbirlər izlənilməlidir və ərazilərin minaların böyük qismi təmizlənməlidir;

-Bu ildən etibarən işğaldan azad olunmuş rayonlarında sənayenin inkişafı potensialının müəyyən olunması tədbirlərinə başlanılmalı və qiymətləndirilməlidir;

-Bölgədə məskunlaşmanın səmərəli təşkili üzrə, kəndlərin və şəhərlərin bərpasına sistemli yanaşmalar müəyyən edilməlidir;

- Tarix boyu toplanan sənaye təcrübəsinin qorunub saxlanılması ilə mövcud sənaye xammalından ölkədə səmərəli istifadə olunması, hazır məhsulların dünya bazarına çıxışının təmin olunması və imkanların genişləndirilməsi üzrə iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməlidir;

-Ərazidə mövcud ehtiyatlardan və təbii resurslardan səmərəli formada istifadə olunması və sənaye sahibkarlığı yaradılmalıdır. Bu məhsulların xarici bazarlara çıxarılmasında yerli sakinlərin iştirakı təmin edilməlidir;

- İşğaldan azad edilmiş rayonlarında insanların həyat keyfiyyətinin bərpası və yaxşılaşdırılması üzrə maliyyə ehtiyatlarını və imkanlarını müəyyən etməlidir;

-Sahibkarlar və yerli əhali üzrə torpaqlarınədalətli bölüşdürülməlidir. Bundan başqa ehtiyat torpaq fondunun qorunması, ümumilikdə ərazidə kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafının təmin edilməsi və bu torpaqlardan səmərəli formada istifadə etməklə sahibkarlığın inkişafı təmin edilməlidir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında sənayeni inkişaf etdirmək mümkündür. Lakin istənilən halda bir çox problemə sistemli yanaşma tərtib olunması, çoxşaxəli və mürəkkəb proses zamanı parçalanmanı aradan qaldırmaq üçün davamlı proqnozlar edilməsi problemlərin həllini bu ərazilər üzrə asanlaşdıra bilər.

Ədəbiyyat

1. Filatov V. I. (2015) Structural aspect of the new model of economic growth of the Russian economy // World of New Economics, No. (1). pp. 31-36.
2. Shcherbakov, V. N., Khalidov, R. A. (2014) Problems of updating the technical and technological potential of the industry // Region: systems, economics, management.v.3, no.(26). pp. 71-79.
3. Abdulla, N. (2015) Regional sosial-iqtisadi inkişaf: problemlər və reallıqlar,525-ci qəzet. 2021. 14 oktyabr. S.10.
4. Baxşəliyev E., (2021) 2022 -ci ildə də sosial-iqtisadi inkişaf davam edəcək. Azərbaycan .10 sentyabr. S.1-4.
5. Bayramov, V. (2022) İqtisadi inkişaf sosial rifahın əsas amilidir. Xalq qəzeti, 11 yanvar. s.1-6.
6. Daşsalahlı, R. (2021) Qarabağ -inkişaf, tərəqqi meydanı, Azərbaycan müəllimi, 5 mart. S.2.
7. Məmmədova, P. (2020) Azərbaycanda sənayə müəsiisələrinin investisiya potensiyalının formalaşması və qiymətləndirilməsi, Kooperasiya/elmi-praktiki jurnal№3. S. 61-68.
8. Sarıyeva İ., (2021) Qarabağ turizmi - bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf mənbələrindən biri. Bakı Xəbər. 28 dekabr.S.10.
9. Sərxanlı, S.A., (2020). Sənayenin İnvestisiya Cəlbediciliyinə Təsir Edən Amillər. In İqtısadi Təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət Və Perspektivlər, səh.318-321.
10. Azərbaycanın sənayesi, (2022) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/industry/.
11. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, https://www.senaye.gov.az
12. Milli hesablar və makroiqtisadi göstəricilər statistikası, https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/01/001.php
13. Allahverdiqızı, F. (2020) Azad edilən ərazilər yerli və xarici investorlar üçün cəlbedici olacaq. 10 Dekabr 2020. https://vergiler.az/news/economy/11072.html.

Rəyçi: i.e.d. Sahib Məmmədov

Göndərilib: 04.03.2022 Qəbul edilib: 21.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/169-172

Xəqani Məqsəd oğlu Salmanov
Azərbaycan Respublikası Turizm
və Menecment Universiteti
magistrant
xetai.salmanov@list.ru

AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT SAHƏSİNİN İNKİŞAFI VƏ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN DİNAMİKASI

Xülasə

İqtisadiyyatın inkişafı və ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənirilməsində nəqliyyat sektoru vacib amillərdəndir. Belə ki , xarici investorlar hər hansı bir ölkəyə yatırım etdikdə təhlil edilən istiqamətlərdən biri də ölkənin nəqliyyatıdır. Bu səbəbdən ölkənin inkişafı etdirilməsi ilə nəqliyyat sahəsinin inkişaf etdirilməsi arasında birbaşa əlaqə vardır.

Ölkəmizdə də nəqliyyat sahəsinin inkişaf etdirilməsi Dövlət qarşısında duran priotet istiqamətlərdən biridir. Bununla bağlı olaraq hər il yeni layihələr həyata keçirilir və nəqliyyatat sektoru hərtərəfli, sistemli şəkildə inkişaf edir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra həyata keçirilən bütün layihərlər uğurla yekunlaşıb, həmçinin yol təsərrüfat sahələrinin yenidən qurulması, yeni yolların salınması, köhnə yolların isə tam şəkildə təmiri ilə bağlı layihələr uğurla davam etdirilmişdir.Bakıda və regionlarda xeyli sayda yol ötürücüləri, körpülər, tunellər , yerüstü və yeraltı piyada keçidləri inşa olunub. İllər üzrə müqayisə etdikdə 2014 – 2018-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı 1,65%, qeyri - neft sektoru 3,7%, nəqliyyat sektoru isə orta hesabla 7.2% artmışdır. Nəqliyyat sektorundan əldə edilən gəlir 2014-cü ildə 2.8 milyard manat olduğu halda 2018-ci ildə 1.5 dəfə artaraq 4.8 milyard manata bərabər olmuşdur. 2018-ci il üzrə nəqliyyat sektoru əlavə dəyərin 6.3% -ə işçi qüvvəsinin isə 8.1% -ni işlə təmin etmişdir.Yuxarıda qeyd edilən məlumatlar ümumi olaraq Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun inkişaf dinamikası qeyd edilmişdir. Rəqəmlərdən də tam olaraq aydın olur ki, Ölkə üzrə nəqliyyat sektoru daimi olaraq inkişafdadır.

Açar sözlər: *ölkə iqtisadiyyatı, Azərbaycanda nəqliyyat, nəqliyyat sahəsi, layihə, nəqliyyat sektoru*

Khagani Maksad Salmanov

Dynamics of transportation field development and financing in Azerbaijian

Abstract

The transport sector is one of the important factors in the development of the economy and the expansion of economic ties between the countries. Thus, one of the directions analyzed when foreign investors invest in any country is the country's transport. Therefore, there is a direct link between the development of the country and the development of the transport sector.The development of the transport sector in our country is one of the priorities facing the state. In this regard, new projects are implemented every year and the transport sector is developing comprehensively and systematically. All the projects implemented after gaining independence have been successfully completed, as well as projects related to the reconstruction of road facilities, construction of new roads and the complete repair of old roads. Numerous overpasses, bridges, tunnels, overground and underground pedestrian crossings have been built in Baku and the regions. Compared to the years, in 2014-2018, the country's economy grew by 1.65%, the non-oil sector by 3.7%, and the transport sector by an average of 7.2%. Revenues from the transport sector increased 1.5 times in 2018 from 2.8 billion manat in 2014 to 4.8 billion manat. In 2018, the transport sector provided 6.3% of value added and 8.1% of the workforce.

The above-mentioned information generally noted the dynamics of development of the transport sector in Azerbaijan. It is clear from the figures that the transport sector in the country is constantly developing.

Key words: *Country economy, transport in Azerbaijan, transport sector, project, transport sector*

Giriş

Stateji baxımından Azərbaycan Yaxın Şərq , Avropa və Asiya arasında şimal-cənub, həmçinin şərq-qərb ticarət qovşaqlarının kəsişməsində yerləşir. Eyni zamanda dünyanın ən qədim neft istehsal edən ölkələrindən olmaqla yanaşı regionda vacib qaz və neft istehsalçısı , eləcədə ixracatçısıdır. Azərbaycanda nəqliyyat sektoru sürətlə inkişaf edir və ümumi daxili məhsula kifayət qədər töhvə verir. 2013-cü il statistikasına əsasən nəqliyyat sektoru ÜDM 4.7% təşkil etdiyi halda 2018-ci ildə isə 1.4 artaraq 6.7% -ə bərabər olmuşdur. 21-ci əsrin ilk on ilində Azərbaycanda iqtisadiyyatı qaz və neft ehtiyatlarından çox asılı idi. Lakin dövlət bu asılılıqdan sığortalanmaq üçün son bir neçə qeyri-neft sektorunun inkişafına üstünlük verir. Hətta 2030-cu il üçün qeydri-neft sektorunun neft sektounu üstələyəcəyi haqqında proqnozlar verilir. Nəqliyyat sahəsi bu məqsədlə əhəmiyyətli bir sektor olaraq təyin edildi. Nəticədə 2017-ci ildə Hökumət tərəfindən iqtisadiyyatın 11 sektoruna əsas istiqamət olan 'Milli İqtisadiyyat üçün Strateji Yol Xəritəsini' qəbul edildi və bu sahələrin hər biri üçün sahə inkişaf planlarını ayrı-ayrılıqda təqdim olundu. Əlavə olaraq "Logistika və ticarət üçün strateji yol xəritəsi" nəqliyyat sektoru üzrə bir sıra hədəfləri işlənildi. 2019-cu ilin yanvar ayından etibarən Logistika və Ticarətin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsindəki qəbul edilən fəaliyyətin 27%-i həyata keçirildi, 10%-i qismən həyata keçirildi və 63%-isə növbəti illərdə həyata keçiriləcəyi gözlənilir. Hal-hazırda Azərbaycan "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə infrastruktur layihələrini davam etdirməkdədir. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi istiqamətində aşağıdakı mühüm layihələrin icrası üzrə işlər aparılır. Bu səbəbdən ilkin olaraq ölkə daxilində nəqliyyat qovşaqlarının əsaslı şəkildə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulub. Dünya İqtisadi Forumunun 2021-ci ildə üçün avtomobil yollarının vəziyyəti haqqında hesabatına əsasən, Azərbaycan MDB məkanında 1-ci yer olmuşdur. Siyahı üzrə Azərbaycan Asiya qitəsi üzrə 10-cu, ümumilikdə 141 ölkə arasında isə 24-cü yerdə olmuşdur.

Ölkə üzrə Nəqliyyat sektorunun bir sıra makroiqtisadi göstəricilər aşağıda qeyd edilib. (cədvəl 1.1)

1. Nəqliyyat üzrə əsas makro göstəricilər

	2016	2017	2018	2019	2020
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə),milyon manat	4.076	4.719	4.928	4.867	5 144*)
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	3.281	3.860	3.959	3.789	3 993*)
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	2.162	2.935	3.137	3.055	3 229*)
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	123,8	126,1	126,8	130,8	140,7*)
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	649	734	807	856	886*)
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	11.582	12.404	15.175	15.696	15 839*)
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	1.391	1.774	1.923	2.189	2.092

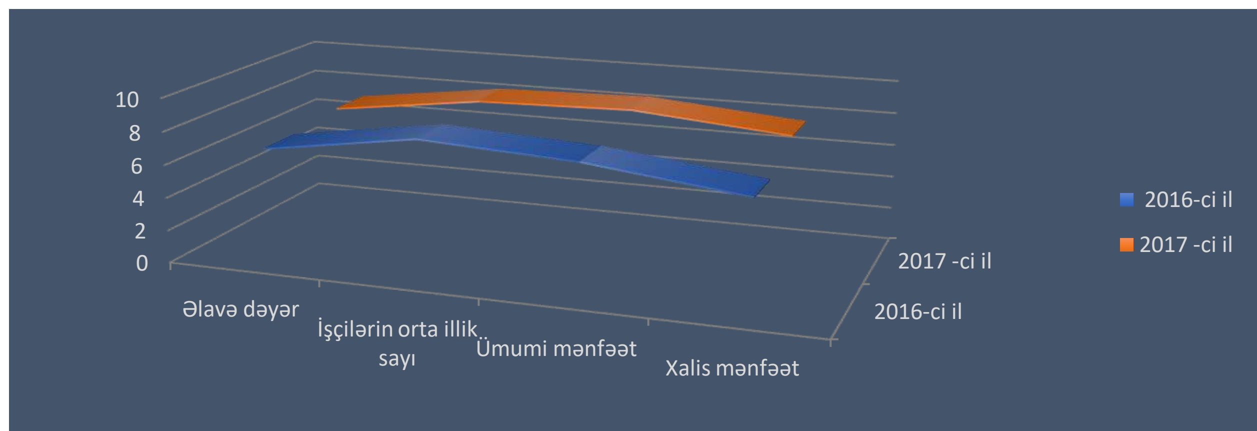
Cədvəl üzrə nəzərə alsaq son 4 ildə Əlavə dəyər məbləği 1.26 , Ümumi mənfəət 1.21, Xalis mənfəət 1.49 dəfə artmışdır. Bu göstəricilər üzrə Respublikamız dünya ölkələri arasında bir çox dövləti qabaqlayır.

Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 1.2) isə Nəqliyyatın ölkə iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi qeyd edilib.

1.1. Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisi, faizlə

	2016	2017	2018	2019	2020
Əlavə dəyər	6,7	6,7	6,2	5,9	7,1*)
Ümumi mənfəət	7,6	7,4	6,7	6,6	8,5*)
Xalis mənfəət	6,5	6,5	5,8	5,8	7,7*)
İşçilərin orta illik sayı	8,1	8,2	8,1	8,0	8,3*)

Orta aylıq nominal əmək haqqı**)	129,9	138,9	148,2	134,8	125,2*)
Əsas fondlar	8,1	6,8	7,6	6,9	6,8*)
Əsas kapitala investisiyalar	8,8	10,2	11,2	11,8	12,1

Nəqliyyatda maliyyə planlaşdırılması, maliyyə sxemlərinin hazırlanması, təhlil edilməsi və icra olunması üzrə prosesləri özündə əks etdirir. Maliyyə planlaşdırılması nəqliyyat sahəsinin idarə olunması fəaliyyətinin funksional tərkib hissəsidir. Maliyyə planlaşdırılması zamanı nəqliyyat subyektləri, müvafiq nəqliyyat orqanları ilə mövcud maliyyə resurslarının tərkibində və strukturunda qiymətləndirmələr aparır, maliyyə vəsaitlərinin artırılması və səmərəli istifadə olunması ilə bağlı tövsiyyələr hazırlayır. Düzgün maliyyə planlaşdırılması nəqliyyat sahəsində iqtisadi tarazlığa və sabit maliyyə mühitinin formalaşdırılmasına, mənfəət əldə edilməsinə, qarşıya qoyulmuş iqtisadi və sosial vəzifələrə nail olmağa zəmin yaradır. Belə ki , 2020 -ci ilin sonlarından etibarən ərzilərin işğaldan azad edilməsi yeni nəqliyyat qovşaqlarının yaranmasına imkan yaratdı. Belə ki , 2020-ci il il noyabr ayında "Zəfər yolu" təməli qoyulmuşdur. Bu yol Şuşa şəhərindən Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistralına qədər uzanır. Yolun ümümi uzunluğu 101 km təşkil edir. Digər layihə isə Zəngilan-Horadiz avtomobil yolunun tikintisidir. Bu yolun çəkilməsi ilə bağlı işlət davam etdirilməkdədir. Yolun ümumi uzunluğu 124 kilometr təşkil edir və 4-6 zolaqdan ibarətdir. Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsindən başlayan və Cəbrayıl rayonundan keçməklə Şükürbəyli kəndində Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yoluna birləşən Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yolunun da tikintisinin icrasına başlanılmışdır. Layihələndirilən yolun uzunluğu 43 kilometr təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə icra olunan yol infrastrukturu layihələrindən biri Bərdə-Ağdam avtomobil yoludur. Başlanğıcını Bərdə şəhərindən götürən Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun uzunluğu 44,5 kilometr təşkil edir . Azad edilmiş ərazilərdə icra olunan yol infrastrukturu layihələrindən biri Xudafərin-Qubadlı-Laçın və Xanlıq-Qubadlı avtomobil yollarıdır. Laçın – Qubadlı- Xudafərin avtomobil yolunun uzunluğu 66 km təşkil edəcək. Qeyd edilən yol Xanlıq məntəqəsindən başlayaraq Qubadlı şəhərinə qədər 17 km uzunluğunda yeni avtomobil yolunun da inşası nəzərdə tutulub. Layihələndirilən yolların ümumi uzunluğu 83 km təşkil edir. Əlavə olaraq uzunluğu 29 kilometr olan Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış avtomobil yolunun bərpası həyata keçirilib.Hal-hazırda əlverişli coğrafi məkanda yerləşən respublikamız bütün beynəlxalq və regional layihələrin reallaşması prosesində aktiv iştirak edir.Son illər dəmir yolu nəqliyyatı sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, ölkənin dəmir yolları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, müasirləşdirilməsi və yenilənməsi istiqamətində intensiv işlər aparılıb. Həmçinin beynəlxalq və regional nəqliyyat dəhlizlərinin, "Bakı-Tbilisi-Qars" və "Şimal-Cənub" layihələrinin reallaşması prosesində Azərbaycanın aktiv iştirakı təmin edilib. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dəmiryolu şəbəkəsinin bərpası istiqamətində işlər aparılır. Uzunluğu 100 km olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin işğaldan azad olunmuş torpaqlara gediş-gəlişində mühüm rol oynayacaq və ən vacibi gələcəkdə Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan MR arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsinin yaranmasına imkan verəcək. Bundan əlavə, ümumi uzunluğu 45 kilometr olan Bərdə–Ağdam dəmir yolu xətti də yenidən qurulur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2019-cu ildə 235 milyon ton mal nəql edilmişdir .Avtomobil nəqliyyatı yüklərin daşınması üzrə əsas növ (2018-ci ildə 65%) olsa da, boru kəmərləri də bu rəqəmin mühüm hissəsini (ümuminin təxminən 25%-ni) təmsil edir ki, bu da Azərbaycanın neft və qaz istehsalçısı və ixracatçısı kimi profilinə uyğun gəlir. Boru kəmərləri istisna olmaqla daşınan malların 88%-i avtomobil nəqliyyatı, sonra müvafiq olaraq dəmir yolu (8,4%), dənizlə (3,4%) və hava yolu (0.1%) nəqliyyatının payına düşür. 2014-2019-cu illər ərzində ümumi yük daşımalarının həcmi 5,6% artmışdır. Bu, əsasən avtomobil yolu vasitəsilə yük nəqliyyatında 17% artımdan meydana gəldi, eyni zamanda dəmir yolları və dəniz vasitəsilə daşımalar azaldı. Avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşımalardakı artım tendensiyası Azərbaycanın MDM hədəflərinə çatması üçün, şübhəsiz ki, çağırışa çevriləcək. Nəqliyyat sektorunda mal dövriyyəsi 2014-cü ildəki 93.531 milyon ton-km-dən 2019-cu ildə 89.749 milyon ton-km-ə qədər azalıb.

Nəqliyyat sisteminin inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır.

1. nəqliyyat xidmətləri ilə respublika əhalisinin çevikliyinin artan tələblərini qarşılamaqla həyat tərzinə olan müsbət təsirin maksimum səviyyəyə çatdırılması
2. iqtisadi artıma xidmət etmək üçün etibarlı,sağlam,əlverişli nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsi .Nəqliyyat sisteminin inkişafının məqsədləri, sürətli iqtisadi artım mərhələsinə keçidlə üst üstə düşən birbaşa ictimai və iqtisadi prioritetlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.
3. Vahid iqtisadi məkanın inkişafı, mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatda nəqliyyat xərclərinin azaldılması - mal dövriyyəsi sistemində inzibati əngəllərin və ayrı-ayrı regionların nəqliyyat sisteminin inkişafında qeyri-bərabərliyin ləğv olunması ilə yanaşı, ölkədə vahid dayanıqlı nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılmasını tələb edir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikası qarşısında duran əsas prioritet istiqamətlərdən biri də nəqliyyat sektorunu çoxşaxəli istiqamətdə inkişaf etdirməkdir. Tam əminlikdə demək olar ki bu vəzifə yüksək səviyyədə icra edilir. Bu gün Azərbaycan Respublikası öz regionunun ən inkişaf etmiş ölkəsidir. Yuxarıda məqalədə qeyd edilən nəticələri analiz etdikdə bu inkişafın davamlı olacağını demək olar. Ərazilərin işğaldan azad edilməsi isə bu inkişafa xüsusi olaraq rəng qatacaq.

Ədəbiyyat

1. Əliyev E.Ə. (2009)Beynəlxalq nəqliyyat hüququ.Dərslik. Bakı: Elm.
2. Cənub-Şimal nəqliyyat dəhlizi: inkişaf meyilləri və perspektivlər. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
3. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkisafına dair (2010 −2020 - ci Illər) Dövlət Proqramı
4. Regional nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsinin rolu. Azərbaycanın vergi jurnalı. Bakı
5. Azərbaycan Respublikasında avtomobil yolları səbəkəsinin yeniləşdirilməsi və inkşafına dair Dövlət Proqramı|| (2009-2020-ci illər)
6. Regional nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti layihəsinin rolu. Azərbaycanın vergi jurnalı. Bakı: № 3.
7. Məmmədov.Z.S. XXI :İqtisadi İnkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı: Elm, 386 səh.
8. mot.gov.az-A(zərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi)
9. www.traceca-org.org/ru/traseka/istorija-traseka/
10. www.xalqqazeti.com/az/news/economy/66959
11. iqtisadiyyat.com/az/pages/8/information/489
12. Economy.gov.az

Rəyçi: i.ü.f.d. Camal Hacıyev

Göndərilib: 11.03.2022 Qəbul edilib: 12.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/173-177

Ləman Amil qızı Amil
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
amil.leman@mail.ru

ƏMLAK VERGİLƏRİNİN HESABLANMASI VƏ TUTULMASININ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Əmlak vergisi hal-hazırda dünyanın 120-dən çox ölkəsində tətbiq edilməkdədir. Əmlak vergisinin tətbiq edildiyi ölkələrin əksəriyyətində büdcə gəlirlərində əmlak vergisi üzrə daxilolmaların payı təxminən 1-3% arasında dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da həmin göstərici hətta doqquz faizə qədər hesab olunur . Əmlak vergisi üzrə mədaxilin Ümumi Daxili Məhsuldakı dəyəri Kanada, İngiltərə, Amerika Birləşmiş Ştatları, Yaponiya və Fransa kimi inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif göstəricilərə malikdir. Azərbaycan Respublikasında isə fiziki və hüquqi şəxslərdən tutulan əmlak vergisi mədaxilinin Ümumi Daxil Məhsuldakı dəyəri təxminən 0,3%-a bərabərdir. Azərbaycan Respublikasındakı əmlak vergisinin göstərici səviyyəsi Avstraliya və Avstriya ilə eyni səviyyədədir.
Açar sözlər:*əmlak vergisi, dünya təcrübəsi, büdcə, torpaq vergisi, ümumi daxili məhsul*

Laman Amil Amil

World experience of calculation and determination of property taxes

Abstract

Property taxes are currently applied in more than 120 countries around the world. In most countries where property taxes are applied, the share of property tax revenues in budget revenues varies between about 1-3%. It should be noted that in the United States, this figure is as high as nine percent. The value of property tax revenue in GDP varies in developed countries such as Canada, the United Kingdom, the United States, Japan and France. In the Republic of Azerbaijan, the value of property tax income from individuals and legal entities in the Gross Domestic Product is about 0.3%. The indicator level of property tax in the Republic of Azerbaijan is the same as in Australia and Austria.
Key words : *property tax, world experience, budget, land tax, gross domestic product*

Giriş

Beynəlxalq təcrübədə əmlak vergisi qeyd-şərtsiz olaraq yerli vergiyə daxil edilir, yəni bəzi ölkələrdə torpaq vergisi ayrıca olaraq alınmır, daşınmaz əmlakla birlikdə vahid vergi sistemi olan əmlak vergisinə daxil edilir. Bundan əlavə hüquqi şəxslərdən alınan əmlak vergisi də yerli büdcənin tərkibində hesablanılır. Aşağıdakı cədvəldə 2019-cu il statistikasına görə inkişaf etmiş həmçinin inkişafda olan digər ölkələrdə əmlak vergisinin həcmi göstərilmişdir (14).

Amerika Birləşmiş Ştatlarında səciyyəvi olaraq əmlak vergisi adətən sahibkarlıqla əlaqədar hüquqa bağlı olaraq daşınmaz əmlakın məbləğinə əsasən vergi tutulması tətbiq edilir. Buna nümunə olaraq Texas əyalətində əmlakla bağlı verginin sahibindən tutulma vaxtı hər vergi ilinin yanvar ayının 1-nə təsadüf edir. Verginin hesablanması isə əmlakın həmin tarixə olan dəyərinin vergi dərəcəsinə tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, Nyu-Yorkda olduğu digər ştatlarda da daşınmaz əmlakın alqı-satqısının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar vergi sistemi mövcuddur. Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, ir ABŞ-ın bir çox ştatlarında digər əmlak vergisi ilə birlikdə şəxsi əmlak vergisi tutulur. Şəxsi əmlak vegisinin tutulduğu əyalətin sərhədləri əhatəsində mövcud olan əmlak obyektinə sahib olmaq yaxud mülkiyyətçilik hüquqlarına əsasən bir ilə uyğun vergi məbləği hesablanaraq tətbiq edilir (15).

Kanadada yerli vergi sistemində miqyasına görə ən əhəmiyyətlisi olan məhz əmlak vergisidir. Kanadada mövcud vergitutmanın məbləği üzərində tikinti aparılan torpağın dəyərinə uyğun olaraq hesablanılır. Əyalətlərdə vahidləşmə sisteminin formalaşdırılışması üçün vergi əldə edilən əmlakın dəyərləndirilməsi funksiyasını ştat hakimiyyətləri həyata keçirir. Qiymətləndirmədə mövcud dəyərin

yaradılmasında ortaya çıxan məxaric, mülkiyyətçisinə qazandırdığı real gəlir və dəyərləndirmə zamanı bazarda mövcud qiymətin hesabatının aparılması olaraq üç əsas faktor nəzərə alınır. Bundan əlavə vergitutma obyektinə yalnız torpaq və binalar daxil olub, bu vergi sistemi avadanlıqlara tətbiq edilmir (15).

Almaniyada əmlak vergisi "Əmlak vergisi haqqında " 14 mart 1985-ci il tarixli qanununa uyğun olaraq tətbiq edilir. Almaniyada əmlak vergisi bütöv məbləğdə federativ sahə üzrə büdcəyə mədaxil olunur. Əmlak üzrə dəyərləndirilmə metodu isə xammal dəyərlilərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Burada vergi məbləği fiziki şəxslərə görə 0,5%, hüquqi şəxslərə üçün 6/10 faiz hesablanılır. Həmçinin əmlaka uyğun olaraq müəyyən güzəştlər tətbiq edilir (13).

Almaniya Federativ Respublikasının vergi sisteminə əsasən əmlak vergisi üzrə vergiyə cəlb olunan əmlak əsasən daşınmaz əmlak hesab olunan binalar, torpaqlar, maddi olmayan aktivlər səhmlər, borc öhdəlikləri mal-material qiymətliləri, uzunmüddətli şəkildə istifadə edilən mallar olan televizorlar, soyuducular yəni real şəxsi əmlak, kommunal və kommunal olmayan digər müəssisələrin obyektləri və avadanlıqlara tətbiq edilir. Bundan əlavə, kənd və meşə təsərrüfatına aid olan müəssisələrin əmlakı, hüquqi və fiziki şəxslərin daşınmaz əmlakı, şirkətlərin istehsal təyinatlı əmlakı, şəxsi əmlakın müxtəlif növləridə əmlak vergisinə daxildir.

Almaniyada əmlak vergisi üzrə bütün mədaxillər torpaq hökumətinin büdcəsinə daxil edilir. Şəxsi və istehsal məqsədilə olan əmlaklar bir-birindən ayrılaraq vergiyə cəlb edilməsi mərhələsində növlərinə uyğun dərəcələrdən istifadə edilir. Burada hüquqi şəxslərə tətbiq edilən əmlak vergisi 0,6 %-ə bərabərdir. Nəticəsi etibarilə qeyd edə bilərik ki, burada əmlaka daxil olan bütün amillərin dəyərinə vergi tətbiq edilir. Şirkətə məxsus olan daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə mərhələsində isə reallaşdırma qiymətinə uyğun olaraq yekun göstəriciyə daxil edilir (13, s 48).

Şirkətlərin eləcə də fiziki şəxslərin öz əmlaklarını qiymətləndirmə dəyəri isə əmlak vergitutmasının əsas elementi hesab edilir . Belə ki, əmlaka daxil olan bütün amillərinin gəlirlilik səviyyəsinə uyğun qiymətləri cəmi vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq vergiyə cəlb edilir. Müəssisənin daşınmaz əmlakı satılarkən onun dəyəri qiymətləndirmə mərhələsində qiymət göstəricisi ilə, eləcə də daşınan əmlakın qalıq dəyəri ilə, qiymətli kağızların eləcə də iştirak isə kurs dəyəri ilə müəyyən edilir. Almaniyada hətta müəssisənin əmlakının minimum ölçüsü belə müəyyən edilərək ondan vergi tutulur (13, s. 52).

1995-ci ilə qədər fiziki şəxsin ortaq əmlakının vergi səviyyəsi 0,5 faiz təşkil etdiyi halda, həmin ildən sonra isə qeyd edilən vergi dərəcəsi 1 faizə qədər yüksəldilmişdir. Şirkətlər eləcə də öz növbəsində istehsal fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrə isə 0,6 faiz vergi ödəyirlər. Qeyd etdiyimiz vergi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə birilikdə üzərinə vergi tətbiq edilməyən müəssisələrin minimum dərəcəsi də artırılmışdır. Belə ki, vergi dərəcəsi artırılmadan əvvəl 70 000 mark dəyərində olan əmlakdan vergi alınmırdısa, hal-hazırda dəyəri 120 min markadan kiçik olan əmlaka vergi tətbiq edilmir. Hüquqi şəxslərdə isə üzərinə vergi qoyulmayan əmlak üçün minimum dəyə 20 min mark təşkil etməlidir. Əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi müddəti isə hər üç ildən bir həyata keçirilir(11).

Almaniyada daşınan əmlak hesab olunan nəqliyyat vasitələrinə qoyulan vergi iyirmi bir dekabr 1927-ci ildə qəbul edilən, eləcə də iyirmi iki dekabr 1983-cü il tarixində yenidən redaktə olunan qanuna uyğun olaraq tətbiq edilir. Motosiklet və minik avtomobillərə tətbiq edilən vergi dərəcəsi mühərrikin işçi həcminə uyğun olaraq hesablanılır. Yük maşının isə ümumi çəkisi nəzərə alınaraq vergi tətbiq edilir. Nəqliyyat vasitələrinin vergisinin tutulma tezliyi isə ildə bir dəfə təşkil edilir. Daşınmaz əmlakdan alınan vergi növlərindən biri də məhz torpaq vergisidir. Buna baxmayaraq burada kilsələr, məktəbəqədər körpələr üçün tərbiyə qurumları, xəstəxanalar, internat evləri, tədris məqsədilə ayrılan torpaq əraziləri qeyd edilən əmlak vergisindən azaddır (11).

Digər ölkələrdə olduğu kimi Türkiyə Respublikasının sərhəddi daxilində də daşınmayan əmlak obyektləri birbaşa əmlak üzrə vergiyə daxil edilir. Sahibkarlığında daşınmayan əmlaka malik şəxslər isə əmlak vergisi ödəyən şəxs qismində fəaliyyət göstərir. Türkiyə Respublikasında əmlak vergisi bina yəni tikili vergisi və torpaq vergisi olmaqla 2 yerə ayırılır. Buna baxmaraq bir sıra müəssisələr əmlak vergisindən azaddır. Belə müəssisələrə büdcə təşkilatları və qurumları, dövlət eləcə də bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlaklar, hərbi şəhərciklərə daxil olan tikililər daxildir (10). Yaşayış binalarının 2 min beş yüz TL dəyərindən yüksək olmaq şərtilə ödəyəcəyi verginin 4-də bir hissəsi binanın inşasının yekunlaşdığı ildən sonrakı 5 il müddətində heç bir vergi ödənilmir. Bundan əlavə turizm müəssisələrinə

məxsus inşaatlar tikintisinin yekunlaşdığı yaxud alqı-satqı ilə əldə olunduğu növbəti ildən etibarən beş il müddətində əmlak üzrə vergisi ümumiyyətlə tutulmur. Torpaq vergisindən azad olan başqa müəssisələr isə dövlətin, bələdiyyələrin, büdcə təşkilatlarının eləcə də fermerlərin mülkiyyətində olan torpaq sahələridir (7).

İspaniyada şəxsi əmlakı olan fiziki şəxs il ərzində bir dəfə əmlak vergisi ödəməli olur. Burada əmlaklarının harada olması nəzərə alınmadan əmlak obyektinin bütöv dəyərini rezidentlərdən, qeyri-rezidentlərdən İspaniya ərazisindəki əmlak üçün vergi məbləği tutulur. Vergi məbləği isə əmlak obyektinin dəyərinə görə dəyişiklik göstərir. Belə ki, burada vergi əmlakın dəyərinin ümumi məbləği 2/10 faizdən 2,5 faizədək göstəricilərə malikdir. Burada daşınmayan əmlak obyekti və həmin əmlak üçün razılaşmayla əlaqədar vergi məbləği, iqtisadiyaat sahəsində yerinə yetirilən funksiyalarla bağlı vergi, torpaq sahələrinin yüksəliş göstərən dəyərinə uyğun olan vergilər məhz əmlak vergisinə daxildir. Burada daşınmayan əmlak obyekti üçün vergitutma obyekti deyildikdə bələdiyyə orqanı əhatəsində mövcud olan torpaq ərazisi və inşaatlar nəzərdə tutulur. Kadastr idarəsi isə əmlakın qiymətləndirilməsi funksiyasını həyata keçirir. Burada dərəcələr diferensial olub bələdiyyələr tərəfindən tənzimlənmə həyata keçirilir. Tənzimlənmənin əsas səbəbi şəhərlərdə və kənd yerlərində mövcud olan torpaqlardır. Bələdiyyələr vergi dərəcəsini müəyyənləşdirir və bu dərəcə 16 faizdən 30 faizə qədər göstəriciyə sahib olur. Daşınmaz əmlak sahibi olan xarici firmalara isə İspaniya hökumətinə xüsusi vergi ödəməli olurlar. Xüsusi verginin dərəcə faizi isə 5 faiz olub əmlakın kadastr qiymətinə tətbiq edilir. Əmlakın alqısı eləcə də satışı ilə əldə edilmiş razılaşma ilə qiymətli kağızlarla əməliyyatlara əmlak üzrə razılaşma və əmlak hüququ vergisi tətbiq olunur. Daşınmaz əmlak üzrə satışın vergi dərəcəsi 6 faiz, qiymətli kağızlar üzrə razılaşma üçün vergi dərəcəsi isə 4 faiz təşkil edir.

Rusiyada əmlak vergisi siyasəti fərqli bir şəkildə tətbiq edilir. Belə ki, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün Rusiya Fedrasiyasında mövcud olan təşkilatlar, eləcə də daimi nümayəndəliyin vasitəsilə fəaliyyətdə olan əcnəbi qurumlar, RF sərhəddi daxilində sahibkarlığında daşınmayan əmlaka malik əcnəbi qurumlar birbaşa şəkildə həmin qurumların əmlak vergisinin ödəyiciləri hesab olunr. Rusiya Federasiyası təşkilatları üçün aparılan mühasibat uçotu qaydalarına görə balansda əsas vəsait daşınar və daşınmaz əmlakdan tutulan vergi hesab olunur (12).

Rusiya Federasiyasında daimi nümayəndə olaraq fəaliyyətdə göstərən əcnəbi qurumlara görə mühüm məbləğ obyekti daşınan və daşınmayan əmlak obyekti aid edilir. Bundan əlavə RF-da daimi nümayəndə şəklində fəaliyyətdə olmayan əcnəbi təşkilatların mülkiyyət hüququna məxsus olan buna baxmayaraq Rusiya Federasiyası burada yerləşən daşınmaz əmlak da vergitutma obyekti hesab edilir. Vergitutma bazası olan əmlakın illik dəyərinin maksimum səviyyəsi 2,2 faiz hesablanılır. Əmlakın, yəni qeyd etiyimiz təşkilatların yer aldığı məkandan, fəaliyyət göstərdiyi sektordan əlaqədar olaraq vergi məbləğini müəyyən etmək hüququ federasiyanın subyektlərinə aiddir. Rusiya Federasiyası ərazisində əmlak mülkiyyətçisi vətəndaşlar, əcnəbilər eləcə də vətəndaşlığa sahib olmayan şəxslərin hər biri fiziki şəxslər üçün tətbiq edilən əmlak vergisi tutulur. Yaşayış yerləri, bina və başqa inşaat obyektləri vergi tutulan müəssisə olub, ərazi üzrə idarəetmə qurumlarının müəyyən edəcəyi dəyəri və vergi məbləğinin səviyyəsini federal qanunvericilik müəyyənləşdirir (2, s. 28).

Rusiya Federasiyasında fiziki şəxslər daşınmaz əmlak hesab olunan vergitutma obyektlərinə yəni mənzillərə, otaqlara, evlərə olması eləcə də hamam, qaraj, anbar və digər təsərrüfat tikililərinə görə əmlak vergisi ödəməlidirlər. Verginin məbləği tikilinin kadastr dəyərinə uyğun olaraq hesablanılır. Bundan əlavə yarımçıq tikili də vergitutma obyekti olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Nəticədə bələdiyyə qurumlarının gəlirləri və eləcədə rolu daha da artmışdır. Qərara əsasən qeyd etdiymiz vergitutma obyekti olan əmlaka görə bazar dəyəri üzrə vergi ödənilmədiyi təqdirdə həmin təşkilatlar sökülməlidir (3).

Əmlak vergisi siyasətinə ciddi nəzarət edən ölkələrdən biri də məhz Böyük Britaniyadır. Belə ki burada yerli vergi sistemi deyildikdə ilk ağla gələn ünsür əmlak vergisi və bələdiyyə vergisidir. Böyük Britaniyada məhz əmlakdan alınan vergi məbləği vergi gəlirlərində xüsusi yerə sahibdir. Daşınmaz əmlak hesab olunan torpaq ərazisi, yaşayış, qeyri-yaşayış binalarından və buna bənzər digər təşkilatların mülkiyyətçi və istifadəçisi əmlak vergisi ödəməli olurlar . Bundan əlavə, həmin vergiyə binanı icarəyə götürən və mənzilin istisması ilə bağlı məbləğ ödənişi edən şəxslər də öz növbəsində cəlb edilirlər. Böyük Britaniyada yalnız aqrar sektora aid torpaqlar və burada yer alan inşaat obyektləri (yaşayışın olduğu

obyektlər xaric), eləcə də kilsə binaları vegitutma obyektinə daxil deyildir. Vergitutma bazası olaraq əmlakın bir illik xalis dəyəri müəyyən edilir. Əmlak vergisi məbləğinin müəyyənləşdirilməsində əmlak dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi prosesi olduqca əhəmiyyətli rola sahibdir (8). Böyük Britaniyada qeyd etdiyimiz bu proses on ildən bir həyata keçirilir. Qiymətləndirilmənin aparılmasının əsas məqsədi əmlak dəyəri ilə real bazarda mövcud dəyərə uyğunlaşdırıla bilməsidir. Bu verginin dərəcə faizi bələdiyyələrin maliyyə resurs tələbinə uyğun olarq tərtib edilir, bu səbəbdən qeyd etiyimiz əmlak dərəcəsi göstəricisi şəhər və qraflıqlar baxımından bir-birindən olduqca fərqli göstəricilərə malikdirlər. Vergi il ərzində rüblərə bölünməklə bərabər miqdarda on dəfəyə ödənilməlidir. Aztəminatlı ailələr, eləcə də xeyriyyə təşkilatları üçün isə yerli vergilərin tutulması miqdarında 50 faiz güzəşt tətbiq edilir (9).

Fransada əmlak vergisinin əsas ödəyicisi hüquqi şəxslərdir. Fransada ümumilikdə əmlak vergisindən əldə edilən dəyər dövlət gəlirlərinin 10 faizini təşkil edir. Xüsusilə, peşəkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində və məqsədilə istifadə edilən əmlak, kənd təsərrüfatı obyektlərinin digər növləri, rəssamlıq və digər incəsənətə aid məmulatlar tam və ya qismən vergiyə cəlb edilmirlər. Əmlak üzrə vergi növü təkmilləşmə xüsusiyyətinə malik olsa da, gəlir vergisi ilə əmlak vergisinin dəyəri ümumi gəlirin 85%-ni keçməməlidir. Müəssisə və şirkətlərə məxsus olan avtonəqliyyat vasitələri də vergiyə cəlb edilən ünsürlər hesab edilir. Həmin obyektlərin vergi ödəyicisi isə özəl avtomobil nəqliyyatı vasitələrindən yararlanan hüquqi şəxslərdir. Vergi məbləği avtomobillər üzrə say hesabına və onlara məxsus vasitələrin həcminə görə dəyişiklik göstərir. Bundan əlavə əmlak üzrə vergiyə dair qrupa qeydiyyatın olunması, tutulması və rüsum məbləğini , eləcə də mühasibatlıq və kredit təşkilattrı, sığorta lahiyələrini bütün məxaricindən əldə olunan rüsumları da daxil etmək mümkündür. Yaşayış ərazisinə görə vergini isə istər yaşayış yerinin sahibləri istərsə də kirayəyə götürənlər mənzil vergisi şəkilində ödəyirlər (40).

Hollandiyada əmlak vergisi bələdiyyə tərəfindən hər il müəyyən edilir. Yerli icra hakimiyyəti orqanları əmlak vergisi məbləğini seçmək səlahiyyətinə malikdir. Burada əmlak vergisini əsasən iki tərəf ödəyir. Belə ki, verginin bir hissəsi əmlak sahibindən, digər hissəsi isə onun istifadəçisindən tutulur. Əgər əmlak sahibi və istifadəçisi eyni şəxsdirsə əmlak vergisini həmin şəxs təkbaşına ödəyir. Tikinti dövründə olan yeni binalardan isə əmlak vergisi tutulmur (5).

İtaliyada əmlak vergisi hesablandığı zaman kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə dair məqsədlər üçün torpaq ayrıca uçota alınır. Vergilər yalnız yaşayış binaları hesab edilən obyektlər, eləcə də şəhər evləri və bağ evlərinə tətbiq edilir. Təklif həcmi daşınmaz əmlak vergisi sahibinin istifadəsinə dair tariflərə uyğun müəyyən edilir. Burada əmlak vergisi bazası icarəyə verilən əmlaka dair bağlanan icarə müqaviləsinə əsaslanaraq hər il üçün icarə haqqının məbləği ilə hesablanılır. Torpağın icarə haqqının məbləğinin tənzimlənməsi isə kadastr əsasında reyestrlər tərəfindən həyata keçirilir. Kadastr dəyərinə hər on ildən bir yenidən baxılır.

İsveçrə dövlətində daşınmaz əmlak vergisi yaşayış, ticarət və istehsal məqsədləri üçün tutulur. Bundan əlavə, ödənilmiş daşınmaz əmlak vergisi korporativ gəlir vergisinin düzəlişi üçün əsas hesab oluna bilər (60).

Dünya iqtisadiyyatı təcrübəsindən də gördüyümüz ki, əmlak vergisinin büdcədəki payı olduqca yüksəkdir. Respublikamızda da son dövrdə keçirilən vergi islahatları nəticəsində əmlak vergisinin büdcədəki payı getdikcə artmağa başlamaqdadır. Doğrudur, bu artış yüksək səviyyədə olmasa da, gələcəkdə əmlak vergisinin daha da təkmilləşdirilməsi nəticəsində həmin yüksəlmənin müşahidə olunması gözləniləndir.

Nəticə

Əmlak vergisi adətən aşağı səviyyədə əmlakın məbləğinin 5/10 və bir faizdən tutulsa da, buna baxmayaraq daşınmaz əmlak müəyyən fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə üçün tutulmuşdursa bu zaman vergi dərəcəsi kəskin şəkildə yüksəlir. Buna nümunə olaraq əgər əmlak bərbərlik fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuşdursa binanın otuz faizi məbləğində, vəkilliklə bağlı ofislər və həkimliklə əlaqədar idarələr üçün müəyyən edilimişdirsə 50% miqdarında vergi məbləği tətbiq edilir (9). Burada ən yüksək əmlak vergisi faizi isə alkoqollu içkilərin istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan binaların payına düşür, belə ki əmlak vergisi yüz qırx faiz məbləğində ödənilir. İdarə etmə qurumu və ştat müəssisələri eləcə də bu müəssisələrin tərkibində olan qurğular daşınmaz əmlak vergisindən azad edilir. Buna

baxmayaraq həmin binalara ümumi dotasiya və subvensiyalar tətbiq edilməklə birlikdə onların ödəmədikləri vergi miqdarında vəsait ayrılaraq bələdiyyə tərəfindən ödənilir. Ştatlara və bələdiyyə qurumların həmçinin otel və restoran fəaliyyəti ilə əlaqədar rüsumun məbləği və vergilərin alınması ilə birlikdə, alkoqollu içki növlərinin satışınını keçirilməsi ilə lazım olan vergi məbləğinin toplanılması səlahiyyətləri də verilmişdir. Bələdiyyə qurumları üzrə vergi mədaxilinin əsas qismini fərqli icazələrin və lisenziyaları əldə olunmasına verilən ödəmələr təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi (Şamaxı 2014: 604)Vergiyə giriş
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti (Bakı 2021: 270). "Hüquqi Şəxlərin Əmlak Vergisi"
3. Azərbaycanın Vergi Jurnalı. (2016). Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında səmərəli vergi siyasətinin rolu, Bakı.
4. Əliyeva, N.N., (Bakı-2016: 73). "Müəssisələrdə vergilərin tərkibi, xüsusiyyətləri onların uçotunun təkmilləşdirilməsi" //
5. Musayev, A., Qəhrəmanov A. (2020)"Vergi mədəniyyəti". Bakı: Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 343 səh.
6. Şirinov, Ş. İ. (2016)"Əmlak vergisi və onun tətbiqi problemləri", Bakı-2016, 85 s.
7. Büyüme Odaklı Vergilendirme Çalışma Grubu Raporu., " On birinci kalkınma planı"// Ankara-2018., 71 s.
8. Hasanov, V. (2019) Azerbaycan Vergi Sistemi: Sorunlar ve Çözüm Öneriler.,İstanbul
9. Kurt E., "Emlak vergisi sisteminin değerlendirilmesi ve yeni düzenlenme önerileri" // İstanbul-2021, 105 s.
10. Yüksel, C. (2021) "Kamu Maliyesi özet ders notları// İstanbul72 s.
11. Bogachev, S.V. "Real estate tax: foreign experience"// Moscow- No. 4 (187) 2020, 6 p.
12. Dementieva, M. A. (2019) Zakharova A. V., "Wholesale taxation of real estate of individuals in foreign countries and its application in Russia"// Moscow-2019., 8 p.

Rəyçi: i.e.d. Mübariz Bağırov

Göndərilib: 27.03.2022 Qəbul edilib: 30.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/178-182

Günəş Azər qızı Azərli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gunesazerli@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSİAL TURİZMİN İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ ƏSAS AMİLLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində az dəyişmişdir. O, sosial sığorta, sosial yardım və pulsuz xidmətlər kimi sosial müdafiə komponentlərini özündə birləşdirən sovet yanaşmasını davam etdirdi. Kommunizm dövründə uşaq bağçaları və sanatoriya yolları kimi bir çox sosial yardım proqramları dövlət sənayesi və müəssisələri üçün bağlandı. Bu ərazilərdə çalışan insanların ailələri pulsuz müalicə, mənzil və güzəştli avtomobil almaq hüququna malik idi. Bir çox müəssisələrin bağlanması, sənaye transformasiyası, iqtisadiyyatın yenidən qurulması, məşğulluğun xarakterinin dəyişməsi işçiləri sosial müdafiəsiz və adi imtiyazlardan məhrum etdi. İşsizlərin əksəriyyətinin iş tapdığı inkişaf etməkdə olan xidmət sektoru heç bir sosial müavinət təklif etmirdi. Bu, pulsuz sosial yardım proqramlarının əsas maliyyə mənbəyini təmin edirdi. Bununla belə, qeydiyyatı olmayan şəxslərin ayda nə qədər qazandığını və nə qədər vergi ödədiyini təxmin etmək çətindir.
Açar sözlər: *turizm, inkişaf dinamikası, iqtisadiyyat, sosial müdafiə, sənaye müəssisələri*

Gunesh Azar Azarli

Development dynamics and main factors of social tourism in the Republic of Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan's social protection system has changed little in the 1990s and early 2000s. He continued the Soviet approach, which included components of social protection such as social insurance, social assistance and free services. During the communist era, many social assistance programs, such as kindergartens and sanatorium roads, were closed to state-owned industries and enterprises. Families of people working in these areas were entitled to free medical treatment, housing and a discounted car. This event eventually led to the disappearance of trade unions. The emerging service sector, where the majority of the unemployed found work, did not offer any social benefits. This provided the main source of funding for free social assistance programs. However, it is difficult to estimate how much unregistered individuals earn per month and how much they pay in taxes.
Key words: *tourism, development dynamics, economy, social protection, industrial enterprises*

Giriş

Bu gün bizim istifadə etdiyimiz turizm anlayışının formalaşması XIX əsrə qədər gedib çıxır. Sözü gedən dövrdə əhalinin əksəriyyətinin məzuniyyət imkanları çox məhdud idi, belə ki, bazar günləri də daxil olmaqla hər gün işə getməli olan işçilər üçün tətillər keçirilmirdi və turizm yalnız cəmiyyətin yuxarı təbəqələri üçün əlçatan idi. Sosial turizm üzrə islahatlar 1936-cı ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərəfindən Ödənişli Tətil Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə başladı. Bu konvensiyanın mahiyyəti 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır.

Sosial turizm anlayışı dövlət tərəfindən həssas qrup və ya xüsusi diqqət tələb edən sosial qruplar üçün təmin edilən istirahət imkanları deməkdir. Bura aztəminatlı ailələr, uşaqlar və tələbələr, əlillər və digər sosial qruplar daxildir. Sosial cəhətdən həssas insanlar büdcə vəsaitləri və digər yardımlar hesabına müvafiq turizm imkanlarından yararlana bilirlər.

Əsas hissə

1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi az dəyişib. O, sosial sığorta, sosial yardım və pulsuz xidmətlər kimi sosial müdafiə komponentlərini özündə birləşdirən sovet yanaşmasını davam etdirib. Kommunizm dövründə dövlət sənaye və müəssisələrinə uşaq bağçaları və sanatoriya yolları kimi bir çox sosial yardım proqramları bağlanırdı. Bu yerlərdə

çalışan insanların ailələri pulsuz müalicə, ev və güzəştli avtomobil almaq hüququna malik idilər. Bir çox müəssisələrin bağlanması, sənaye transformasiyası, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və məşğulluğun xarakterinin dəyişməsi işçiləri sosial müdafiəsiz qoydu və onları adi güzəştlərdən məhrum etdi. Bundan əlavə, ölkədə sənaye fabriklərinin dağılması bir çox insanı müxtəlif xidmət sahələrində işləməyə və ya öz-özünə işlə məşğul olmağa məcbur etdi. Bu hadisə sonda həmkarlar ittifaqlarının yox olmasına gətirib çıxardı. İşsizlərin əksəriyyətinin iş tapdığı inkişaf etməkdə olan xidmət sektoru heç bir sosial müavinət təklif etmirdi. Bu, ödənişsiz sosial yardım proqramları üçün əsas maliyyə mənbəyini təmin edirdi. Bununla belə, qeydiyyatdan keçməyən şəxslərin aylıq nə qədər qazandığını və nə qədər vergi ödədiyini təxmin etmək çətindir.

Qeydiyyatdan keçməyən insanların kiçik azlığının vergi ödəmək və yığımı əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq üçün kifayət qədər qazanacağını gözləyə bilərik (Əlirzayev, 2013 :87). Eyni zamanda, yoxsulluğun təbiətinin dəyişməsi və yoxsul ailələrin müəyyən edilməsi üçün yeni meyarlar sosial müdafiə sisteminə həssas insanların kateqoriyalarını düzgün müəyyən etməyə imkan verməmişdir. Sovet dövründən əvvəl yoxsulluq homojen idi. Yoxsulların böyük əksəriyyəti çoxlu sayda himayəsində olan ailələr, pensiyaçılar və tək analar idi. Bu, hökumətə asanlıqla müəyyən edilə bilən kateqoriyalar vasitəsilə sosial müdafiəni təmin etməyə imkan verdi. Bundan əlavə, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin gəlirlərinin yoxlanılması, hökumətin bütün məşğulluğu təmin etdiyi mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın xarakterinə görə çətin deyildi. Lakin müstəqillik əldə edildikdən sonra yoxsulluq ölkə daxilində getdikcə heterojen xarakter almışdır və demoqrafik xüsusiyyətlər yoxsulluğun zəif determinantına çevrilmişdir.

Azərbaycanda mövcud sosial müdafiə sistemi əsasən iki proqrama bölünür: sosial sığorta və sosial yardım. Sosial sığorta müavinətləri (məsələn, qocalıq, işsizlik, xəstəlik) məşğul əhalinin ödədiyi sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilir. Bu cür müavinətlər yuxarıda qeyd olunan hadisələr baş verdikdə ev təsərrüfatlarını və fərdləri yoxsulluqdan qoruyur. Uşaq müavinətləri, natura şəklində müavinətlər, ünvanlı sosial yardımlar və əlilliyə görə müavinətlər kimi sosial transfertlər sığortaolunmaz xarakter daşıyır və dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Bu cür sosial yardım proqramlarının əsas məqsədi yoxsulların minimum istehlak səviyyəsini saxlamasını təmin etmək üçün resursları yenidən bölüşdürməkdir. Belə islahatların başlanması ilə Azərbaycan sosial sığorta ödənişlərinin qeydiyyatı və həyata keçirilməsində böyük irəliləyiş əldə edib (Əlirzayev, 2013:87).

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, son vaxtlar dünya iqtisadiyyatının sürətinə təsir edən güclü dövlətlərdən biri də turizm sahəsidir. Onun inkişafı qəbul edən ölkənin büdcələrinin formalaşmasına və ticarət balansının sabitləşməsinə güclü təsir göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas problemlərdən biri də ölkənin inkişafını təmin etmək üçün neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə bu sahənin inkişaf məsələlərinin həllidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istənilən ölkədə yüksək inkişaf səviyyəsi yalnız regionların inkişafını təmin etməklə əldə edilir. Ona görə də respublikada qeyri-neft sahələrinin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı bazar infrastrukturunun fəal formalaşdırılması və yeni idarəetmə modelinə keçidlə səciyyələnir. Bu məqsəd regionların sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən birinə həsr edilmişdir. Lakin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti mürəkkəb olduğundan regionlarda infrastrukturun fəaliyyətinə daim diqqət yetirilir. Müasir dövrün tələbləri ilə respublikanın uzunmüddətli inkişafına nail olmaq üçün müxtəlif proqram və layihələrin tərtibi və layihələri ən məqsədyönlü üsuldur.

Sosial sferanın əsas sahələrindən biri olan turizmin sosial-iqtisadi strukturunu təsvir edərkən qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bazar prinsipləri əsasında hərəkət etməklə müəyyən sosial tələbatların ödənilməsi mümkün deyil. Belə tələblərə məhsuldar istehsal və xidmətlər daxildir, cəmiyyətin, xüsusən də onun tabeliyində olanların gələcək inkişafı bu ehtiyacları ödəmədən mümkün deyildir. Turizm xidmətlərinin hərəkətverici qüvvəsi sayılan kommersiya, sosial, nəqliyyat, mehmanxana və informasiya kompleksləri turizm sənayesinin əsas hissəsi hesab olunur. Turizm, 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi az dəyişmişdir. O, sosial sığorta, sosial yardım və pulsuz xidmətlər kimi sosial müdafiə komponentlərini özündə birləşdirən sovet yanaşmasını davam etdirmişdir. Kommunizm dövründə dövlət sənaye və müəssisələrinə uşaq bağçaları və sanatoriya yolları

kimi bir çox sosial yardım proqramları bağlanırdı. Bu yerlərdə çalışan insanların ailələri pulsuz müalicə, ev və güzəştli avtomobil almaq hüququna malik idilər. Bir çox müəssisələrin bağlanması, sənaye transformasiyası, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və məşğulluğun xarakterinin dəyişməsi işçiləri sosial müdafiəsiz qoydu və onları adi güzəştlərdən məhrum etdi. Bundan əlavə, ölkədə sənaye fabriklərinin dağılması bir çox insanı müxtəlif xidmət sahələrində işləməyə və ya öz-özünə işlə məşğul olmağa məcbur etdi. Bu hadisə sonda həmkarlar ittifaqlarının yox olmasına gətirib çıxardı. İşsizlərin əksəriyyətinin iş tapdığı inkişaf etməkdə olan xidmət sektoru heç bir sosial müavinət təklif etmirdi. Bu, ödənişsiz sosial yardım proqramları üçün əsas maliyyə mənbəyini təmin edirdi. Bununla belə, qeydiyyatdan keçməyən şəxslərin aylıq nə qədər qazandığını və nə qədər vergi ödədiyini təxmin etmək çətindir.

Bu əlamətlər turizmin səhiyyə sistemindəki yerini müəyyən etmir və onların təsnifatında heç bir prinsipi pozmadan əhalinin uzunmüddətli miqrasiyası ilə turist rekreasiyasının digər növləri arasında fərq qoymur. Turizm xidmətləri cəmiyyətin spesifik xüsusiyyətlərini və məzmununu müəyyən edən milli iqtisadiyyat strukturunun müstəqil hissəsidir. Turizmdə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məqsədilə xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, əməyin təşkili və təşviqinin forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi, turizmin və sosial-mədəni xidmətlərin inkişafı. Turizm milli iqtisadiyyatın iqtisadi inkişafının əsasını elmi, iqtisadi, nəzəri, sosial, analitik və proqnozlaşdırıcı strukturdan təşkil etməklə onun inkişafına təkan verir. Turizm bir çox ölkələrdə, o cümlədən respublikada fiziki hazırlıq və elm və mədəniyyət dünyagörüşünün formalaşmasında, regionun iqtisadiyyatının çoxmərhələli inkişafında əsas rol oynayır.

Sosial turizm sistemi əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə turistlərin rekreasiya imkanlarından yararlanmağa imkan verən sosial-mədəni obyektlərin və iştirakçıların, habelə prinsiplərin, məqsədlərin, vasitələrin, o cümlədən imtiyazların məcmusudur.Turistlərin istirahətinin əlçatanlığını təmin etmək üçün qanunvericilik bazasının yaradılmasına, normativ-hüquqi aktların qəbuluna, sosial infrastrukturun inkişafına, informasiya işinin təşkili üçün ixtisaslı kadrların hazırlanmasına və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin idmanla məşğul olmasına köməklik göstərilməsinə yönəlmiş dövlət sosial turizm siyasətinin hazırlanması zəruridir. Bəzi ölkələrdə sosial turist statusu dövlət işçilərinə, hərbçilərə, din xadimlərinə, yüksək riskli hadisələrin iştirakçılarına şamil edilir.

Sosial turizm anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Beynəlxalq Sosial Turizm Təşkilatının 2010-cu ilin sentyabrında keçirilən sonuncu Baş Assambleyasında qəbul edilmiş yeni nizamnaməsində qeyd edilir ki, sosial turizm cəmiyyətin imkansız təbəqələrinin və ya turizmdə iştirak edə bilməyənlərin iştirakı ilə bağlı əlaqə və hadisədir. Bu qrupların turizmə daxil edilməsi dəqiq müəyyən edilmiş sosial, maliyyə və ya digər müdaxilələrlə mümkün olur. Bir çox Avropa cəmiyyətləri uzun müddətdir ki, turizmin işçilər üçün mühüm bərpaedici funksiyasını qəbul etmişlər və səyahət və işin sosial hüquq olduğu ideyasını bir daha təsdiqləyən müddəalar işləyib hazırlamışlar ki, bu da onların əhalisinin əksəriyyətinə tətildən zövq almağa imkan verir. Bu məqsədlə müxtəlif xüsusiyyətlərə görə fərqlənən qruplar üçün sosial turizmin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

- Uşaqlar üçün turizim: Uşaqların dünyanı fəal şəkildə öyrənmələri üçün uşaq turizminin əhəmiyyəti aydındır. Lakin maliyyə təminatının aşağı olması və dövlət dəstəyinin yetərincə olmaması buna imkan vermir. Eyni zamanda, müxtəlif turizm təkliflərinə çox həssaslıqla yanaşan bu qrup əksər hallarda inkişaf etmiş turizm infrastrukturuna və standart turizm xidmətlərinin göstərilməsinə ehtiyac duymur.
- Yaşlılar üçün turizm: Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə turistlərin əksəriyyəti bu qrupun üzvləri olsa da, Azərbaycanda qənaətbəxş pensiya alan əhali əhalinin çox az hissəsini təşkil edir (3, s. 8). Ona görə də yaşlılar üçün sosial turizmə ehtiyac var.
- Əlillər üçün turizm Turist əhalinin çox kiçik bir hissəsi əlildir. Onların istirahəti zamanı xüsusi tələblər yerinə yetirilməlidir. Lakin sosial turizmin yarandığı sovet dövründə belə əlillər üçün xüsusi ekskursiyaların təşkilinə diqqət yetirilmirdi (3, s. 8).
- Aztəminatlı və sosial cəhətdən həssas qruplar üçün turizm: Aztəminatlı şəxslərin və ailələrin istirahət hüququnu təmin etmək üçün xüsusi tələblər yerinə yetirilməlidir.

Əsas vəzifəsi 260 milyon işi dəstəkləyən və dünya ÜDM-nin 9%-ni təşkil edən dünyanın ən böyük sənaye sahələrindən biri olan Səyahət və Turizm haqqında məlumatlılığı artırmaq olan Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının məlumatına görə, inkişafda dövlət dəstəyinin rolu. sosial turizm vacibdir (Əlirzayev, 2013: 43). Buna görə də sosial turizm təkcə əlverişsiz səyahətçilərə qayğı baxımından deyil, həm də onların potensial işəgötürənləri baxımından başa düşülməlidir.

Sosial turizmin mövcudluğunu və inkişafını yalnız dövlət və onun institutu vasitəsilə təmin etmək mümkündür. Şirkətlər investisiyanın sürətli qaytarılması, çox sayda ziyarətçi, orta gündəlik əmək haqqı, aşağı alış və ya əlil sərnişinlər, binaları ehtiyaclarına və əlilliklərinə uyğun dəyişdirməməkdən narahatdırlar. Buna görə də, yalnız mənfəət əldə edən biznes bölmələri və qurumları sadəcə olaraq sosial turizmin rifahının maraqlarını təmsil edə və təmsil edə bilməzlər. Sosial turizm üzrə ixtisaslaşmış təşkilatlar.

Beynəlxalq Sosial Turizm Təşkilatı sosial turizm qanunvericiliyinin beynəlxalq platformada tənzimlənməsində və inkişafında mühüm rol oynayır.

7 iyun 1963-cü ildə beynəlxalq qeyri-kommersiya təşkilatı kimi yaradılmış Beynəlxalq Sosial Turizm Təşkilatı sosial turizmin beynəlxalq səviyyədə inkişafını təşviq etmək məqsədi daşıyır. Üzvlərinin turizm fəaliyyətini əlaqələndirmək və sosial turizm, onun mədəni aspektləri və sosial turizmin iqtisadi və sosial nəticələri ilə bağlı bütün məsələlər haqqında məlumatlandırmaq üçün məsuliyyət daşıyır (10).

Beynəlxalq Sosial Turizm Təşkilatı gənclərin, ailələrin, qocaların və əlillərin bütün sosial səviyyələrdə istirahət və turizmə çıxışını təşviq etmək və bu məqsədə hökumət, ictimai təşkilatlar və operatorlar vasitəsilə nail olmaq məqsədi daşıyır. Beynəlxalq Sosial Turizm Təşkilatına hazırda 35 ölkədə 165 üzv təşkilat daxildir. Əsas maraq qruplarına gənclər, maddi çətinliyi olan ailələr, səyahət edə bilməyən və ya səyahət çətinliyindən qorxan əlillər və yaşlılar daxildir.

Avropa İttifaqı ölkələrində sosial turizm yüksək keyfiyyətli turizm xidmətləri almağa imkan verməyən aşağı gəlirli müştərilərlə əlaqələndirilir. Bu kateqoriyadan olan vətəndaşların sosial müavinətlərə ehtiyacı var. Buraya ilk növbədə çoxuşaqlı ailələr, kimsəsizlər, uşaq evləri və internat məktəblərinin şagirdləri, tələbələr və işləyən gənclər, pensiyaçılar, əlillər və yoxsul vətəndaşlar daxildir.

Sosial turizm sistemi əhalinin müəyyən kateqoriyalarını təkcə güzəştli vauçerlərlə deyil, həm də mehmanxanada yerləşmə, ictimai iaşə üçün əhəmiyyətli endirimlər, müxtəlif nəqliyyat növlərinə bilet almaq üçün güzəştlər verilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, bütün dünyada 25 yaşa qədər gənclərə yaşayış, yemək və səyahətdə əhəmiyyətli endirimlər əldə etməyə imkan verən gənclər yataqxanalarının (tələbə yataqxanaları kimi ucuz otellər) yaxşı qurulmuş sistemi mövcuddur.

Sosial turizm Avropada geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Ümumi mövcudluq + aşağı qiymət = yüksək tələbat və olduqca sürətli geri ödəmə. Bu düstur həm dövlətə, həm də vətəndaşların özünə uyğun gəlir. Məsələn, Almaniya. Əlillərə xidmət göstərən məşhur xristian otellər şəbəkəsi var. Xidmətin dəyəri xüsusi fond tərəfindən ödənilir. Sosial turizmin mənfi cəhətləri:

- ✓ aşağı və ya orta xidmət keyfiyyəti;
- ✓ xidmət personalının aşağı ixtisas səviyyəsi;
- ✓ sosial tətil keçirən turistlər mallara və əlaqəli xidmətlərə çox pul xərcləyə bilmirlər.

Beləliklə, infrastruktur və əyləncə sənayesi inkişaf etmir (13).

Nəticə

Turizimin iqtisadi səmərəliliyi qədər, sosial səmərəliliyidə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik bazasında hər bir insanın istirahət etmək hüququnun olduğu əks edilmişdir. Bu baxımdan dövlət ehtiyac qrupuna aid edilən social qrupların turizimin imkanlarından istifadəsini öz üzərinə öhdəlik kimi götürür.

Azərbaycanda sosial turizm tarixən sanatoriya-kurort kompleksi vasitəsilə həyata keçirilirdi, sosial turizmin ən geniş yayılmış növü isə rekreasion turizmdir.

Bununla birlikdə, müasir şəraitdə sanatoriya-kurort müəssisələri kommersiya əsasında işləməyə məcburdurlar, bu isə sosial turizmin payının azalmasına gətirib çıxarır. Sanatoriya-kurort müalicəsi üçün dotasiya verən müəssisələrin bu imkanının kəskin azalması nəticəsində əhaliyə güzəştli putyovkalar

verilməsinin kəskin ixtisarı fonunda rekreasiya xidmətlərinin verilməsinin həcmi bir neçə dəfə azalmışdır.

Rekreasiya xidmətləri bazarının ixtisarı, mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmənin pisləşməsi istehlakçıların strukturunun dəyişməsinə, bu xidmətləri, tam dəyərinə alan şəxslərin nisbi payının artmasına gətirib çıxarmışdır. Düzdür, indi sanatoriya-kurort kompleksinin müəssisələrinə sosial putyovkaların müəyyən hissəsi dövlət strukturları vasitəsilə satılır, amma onların nisbi payı hələ də kiçikdir.

Yuxarıda qeyd olunana əsaslanaraq, iddia etmək olar ki, Azərbaycanda sosial turizmin inkişafı çox cəhətdən, sanatoriya-kurort xidmətləri sisteminin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır.

Yeni şəraitdə dövlət rekreasiya müəssisələrinə təsir göstərmək, ən azı, respublikada kurort müalicəsinə ehtiyac duyan bütün vətəndaşlar üçün onun heç olmasa müəyyən dərəcədə əlyetərliliyinə zəmanət vermək imkanına malik olmalıdır. Həmkarlar ittifaqlarında və müxtəlif ictimai təşkilatlarda kurort təsərrüfatının müəyyən hissəsinin saxlanılması da qanunidir, çünki sırf bazar münasibətləri səhhətini yaxşılaşdırmağa daha çox ehtiyac duyan, amma bunun üçün zəruri vəsaitləri olmayan şəxslərin yox, tədiyə qabiliyyəti daha yüksək olan istehlakçıların üstün tutduğu dəyərlərə yönəldilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev, A. (2013) Azərbaycanda problemin inkişafı və əsas istiqamətin inkişafı. Journal of Business Consulting, Bakı, 2013, №9, s.90-98
2. Rəhmanov, F.Azərbaycanda Sosial Turizmin İnkişafı Problemləri.
3. Hüseynov, İ., Əfəndiyeva N. (2013) Turizmin əsasları. Bakı, 2013, 345 s.
4. International Social Tourism Organisation, https://isto.international/
5. İsabalayeva, İ. (2019)“Azərbaycanın turizm potensialı və ondan istifadə imkanları”, https://az.trend.az/business/tourism/3145448.html, (20.12.2019).
6. Jana Jablonska, Matúš Jaremko, Gejza M. Timčák, Social Tourism, Its Clients and Perspectives, Mediterranean Journal of Social Sciences Vol 7, 42 (2016)
7. Qasımov, R. (2014) Beynəlxalq bazar turizm üçün cəlbedicidir. Bakı,143 s.
8. Qismətqızı, H. (2010)“Turizmin başlıca problemi”// Kaspi qəzeti, Bakü, s.13
9. Soltanova, H. (2015) Azerbaycan’da Turizm və onun gelişimi, Bakı, 280 s.
10. Universal Declaration of Human Rights, 1948
11. https://medeniyyet.az/page/news/6146/Azerbaycanda-sosial-turizm-infrastrukturu-genisdir.html
12. https://studme.org/394192/turizm/sotsialnyy_turizm
13. https://tourlib.net/books_tourism/senin11.htm

Rəyçi: h.ü.f.d. Azər Səfərov

Göndərilib: 27.02.2022 Qəbul edilib: 11. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/183-188

Mehdi Yusif Asgarov
Baku State University
master
mexdiasgerovv@gmail.com

THE IMPORTANCE AND THE MAIN ELEMENTS OF THE "EU GREEN DEAL"

Abstract

The European Green Deal is a key new growth strategy for the EU's transition to a sustainable economic model. The Commission's President Ursula von der Leyen presented on 11 December 2019 the European Green Deal, the overarching objective of the EU Green Deal is for the EU to become the first climate neutral continent by 2050, resulting in a cleaner environment, more affordable energy, smarter transport, new jobs and an overall better quality of life. There are a number of funding mechanisms in place to facilitate the EU Green Deal, totalling over €1 trillion. This investment funds the delivery of the policy reform needed for the EU's economic growth and climate neutrality.The Green Deal is a new growth strategy to make the EU's economy sustainable and create sustainable industry and transport, without leaving anyone behind. A European Climate Law havs an aim to turn this political commitment into a legal obligation. The Green Deal is a step towards a more holistic and integrated approach to address climate and environment-related challenges..The EU Green Deal is to review each existing law on its climate merits, and also introduce new legislation on the circular economy, building renovation, biodiversity, farming and innovation.

Key words: *The EU Green Deal, Eliminating pollution, Clean energy, Climate change, Research and Devolopment*

Mehdi Yusif oğlu Əsgərov

"Avropa yaşıl sövdələşmə"nin əhəmiyyəti və əsas elementləri

Xülasə

"Avropa Yaşıl Sövdələşmə" Avropa İttifaqı iqtisadiyyatını dayanıqlı iqtisadi modelə keçid üçün Avropa İttifaqının əsas yeni artım strategiyasıdır. Avropa Komissiyasının Prezidenti Ursula von der Leyen tərəfindən 11 dekabr 2019-cu il tarixində təqdim edilən "Avropa Yaşıl Sövdələşmə"nin əsas məqsədi Aİ-nin 2050-ci ilə qədər ilk neytral iqlim qitəsinə çevrilməsi, nəticədə daha təmiz ətraf mühit, sərfəli enerji, ağıllı nəqliyyat, yeni iş yerləri və ümumilikdə daha yaxşı həyat keyfiyyəti ilə nəticələnməlidir. "Avropa Yaşıl Sövdələşmə"ni asanlaşdırmaq üçün ümumi dəyəri bir trilyon avrodan çox olan bir sıra maliyyələşdirmə mexanizmləri mövcuddur. Bu investisiya Avropa İttifaqının iqtisadi inkişafı və iqlim neytrallığı üçün lazım olan siyasət islahatının həyata keçirilməsini maliyyələşdirəcək."Avropa Yaşıl Sövdələşmə" iqlim və ətraf mühitlə bağlı problemləri həll etmək üçün daha vahid və inteqrasiya olunmuş yanaşmaya doğru bir addımdır. O, həmçinin davamlılıq və iqlim dəyişikliyinə həsr olunmuş bir neçə mövcud siyasəti, təşəbbüsləri və maliyyələşdirmə proqramlarını bir araya gətirərək və təkmilləşdirməklə ətraf mühit siyasətini əsas istiqamətə yönəltməyə çalışır.

Açar sözlər: *Avropa Yaşıl Sövdələşmə, çirklənmənin aradan qaldırılması, təmiz enerji, iqlim dəyişikliyi, tədqiqat və İnkişaf*

Introduction

The European Green Deal, approved 2020, is a set of policy initiatives by the European Commission with the overarching aim of making the European Union (EU) climate neutral in 2050.The overarching aim of the European Green Deal is for the European Union to become the world's first "climate-neutral bloc". It has goals extending to many different sectors, including construction, biodiversity, energy, transport and food. An impact assessed plan will also be presented to increase the EU's greenhouse gas emission reductions target for 2030 to at least 50% and towards 55% compared with 1990 levels. The

plan is to review each existing law on its climate merits, and also introduce new legislation on the circular economy, building renovation, biodiversity, farming and innovation (1)

The proposed financing of the EU Green Deal is set out in the EU Green Deal Investment Plan. It comprises two principal financing streams totalling €1 trillion. Over half of the budget, €528 billion, will come directly from the EU budget and the EU Emissions Trading System. The remainder will be sourced through the InvestEU programme, which combines €279 billion from the public and private sectors to 2030 and €114 billion from national co-financing. It will provide an EU budget guarantee to allow the EIB Group and others to invest in higher-risk projects, enabling private investment. The European Innovation Council has also set aside a €300 million budget to invest in market-creating innovations that contribute to the goals of the EU Green Deal.

There is recognition in the EU Green Deal that transition can only succeed if it is conducted in a fair and inclusive way. As a result, a Just Transition Mechanism is proposed to exclusively focus on the regions and sectors that are most affected by the transition. It draws upon both the EU budget and InvestEU programme to generate €100 billion of funding. This will be available for the regions and sectors that depend on fossil fuels or carbon-intensive processes (1)

The European Green Deal is a response to these challenges. It is a new growth strategy that aims to transform the EU into a fair and prosperous society, with a modern, resource-efficient and competitive economy where there are no net emissions of greenhouse gases in 2050 and where economic growth is decoupled from resource use.

To deliver the European Green Deal, there is a need to rethink policies for clean energy supply across the economy, industry, production and consumption, large-scale infrastructure, transport, food and agriculture, construction, taxation and social benefits. To achieve these aims, it is essential to increase the value given to protecting and restoring natural ecosystems, to the sustainable use of resources and to improving human health. This is where transformational change is most needed and potentially most beneficial for the EU economy, society and natural environment (12) The EU should also promote and invest in the necessary digital transformation and tools as these are essential enablers of the changes.

The plan includes potential carbon tariffs for countries that don't curtail their greenhouse gas pollution at the same rate. The mechanism to achieve this is called the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM). It also includes:

1. a circular economy action plan;
2. a review and possible revision (where needed) of the all relevant climate-related policy instruments, including the Emissions Trading System;
3. a Farm to Fork strategy along with a focus shift from compliance to performance (which will reward farmers for managing and storing carbon in the soil, improved nutrient management, reducing emissions, ...); (6)
4. a revision of the Energy Taxation Directive which is looking closely at fossil fuel subsidies and tax exemptions (aviation, shipping);
5. a sustainable and smart mobility strategy and;
6. an EU forest strategy. The latter will have as its key objectives effective afforestation, and forest preservation and restoration in Europe.

It also aims to protect, conserve and enhance the EU's natural capital, and protect the health and well-being of citizens from environment-related risks and impacts.

The deal aims to achieve three main goals. First, it focuses on achieving net-zero emissions by proposing specific strategies that can help curb emissions across all sectors, with a strong focus on energy, which makes up more than 75% of total EU-27’s greenhouses gas. The objective is to increase the share of renewable energy in the EU’s energy mix (10)

Second, it plans to decouple growth from resource exploitation. While reductions in emissions have been achieved in the last decade, Europe remains one of the major contributors of resource consumption in the world. Described as a “generation-defining task,” achieving this objective will not only require a boost in technological advancements but also rethinking lifestyles, communities, and societies (13)

Third is the need to foster an inclusive green transition and to leave none behind, supported through the Just Transition Mechanism, which will provide between 65€ and 75€ billion over the period of 2021-2027 to alleviate the socio-economic impacts of the transition.

The main elements of the EU Green Deal are:

Climate action - Between 1990 and 2018, greenhouse gas emissions in the EU were reduced by 23 percent. A central objective of the EU Green Deal is to set out the trajectory for the EU to be climate neutral by 2050. As a milestone towards this target, the EU Commission proposed a 2030 target to reduce greenhouse gas emissions by 55 per cent compared to 1990. This 2030 target is proposed to be reflected in a European Climate Law, which will also enshrine the 2050 climate neutrality objective of the EU Green Deal in legislation (2)

The European Climate Law requires that all EU policies contribute to achieving the EU Green Deal objective. As a result, the EU Commission are reviewing every EU law to ensure its alignment with the EU emission reduction targets, under an exercise termed the “Fit for 55 package”. This lengthy process has already begun. A selection of the key legislation that the EU Commission proposes to revise in light of the revised emissions reduction target is:

- the Renewable Energy Directive;
- the Energy Efficiency Directive;
- the Emissions Trading System;
- the Effort Sharing Regulation;
- the Land Use, Land Use Change and Forestry Regulation;
- the Energy Performance of Buildings Directive; and
- the Energy Taxation Directive.

Clean energy - Climate neutrality by the year of 2050 is the main goal of the European Green Deal. For the EU to reach their target of climate neutrality, one goal is to decarbonise their energy system by aiming to achieve “net-zero greenhouse gas emissions by 2050”. Their relevant energy directive is intended to be looked over and adjusted if problem areas arise. Many other in place and present regulations will also be reviewed. In 2023, the Member states will update their climate and national energy plans to adhere to the EU's climate goal for 2030. The key principles include: “to prioritise energy efficiency”, “to develop a power sector based largely on renewable resources”, “to secure an affordable EU energy supply”, “fully integrated, interconnected digitalised EU energy market” (8)

In 2020, the European Commission unveiled its strategy for a greener, cleaner energy future. The EU Strategy for Energy System Integration serves as a framework for an energy transition, which comprises measures to achieve a more circular system, and measures to implement greater direct electrification as well as to develop clean fuels (including hydrogen). The European Clean Hydrogen Alliance has also been launched as hydrogen has a special role to play in this seismic shift.

Sustainable industry - Another target area to achieve the EU's climate goals is the introduction of the Circular Economy Industrial policy. In March 2020, the EU announced their Industrial Strategy with its aim to “empower citizens, revitalises regions and have the best technologies.” Key points of this policy area include boosting the modern aspects of industries, influencing the exploration and creation of “climate neutral” circular economy friendly goods markets. This further entails the “decarbonisation and modernisation of energy-intensive industries such as steel and cement.” ‘Sustainable products’ policy is also projected to be introduced which will focus on reducing the wastage of materials. This aims to ensure products will be reused and recycling processes will be reinforced. The materials particularly focused on include “textiles, construction, vehicles, batteries, electronics and plastics”. The European Union is also of the opinion that it “should stop exporting its waste outside of the EU” and it will therefore “revisit the rules on waste shipments and illegal exports”. The EU also mentioned that the Commission will also propose to revise the rules on end-of-life vehicles with a view to promoting more circular business models (3)

Buildings and renovations - This policy area is targeting the process of building and renovation in regards to their currently unsustainable methods. Many non-renewable resources are used in the process as well. Thus, the plan focuses on promoting the use of energy efficient building methods such as

climate proofing buildings, increasing digitalisation and enforcing rules surrounding the energy performance of buildings. Social housing renovation will also occur in order to reduce the price of energy bills for those less able to finance these costs. They aim to triple the renovation rate of all buildings to reduce the pollution emitted during these processes.

Another target area to achieve the EU's climate goals is the introduction of the Circular Economy Industrial policy. In March 2020, the EU announced their Industrial Strategy with its aim to “empower citizens, revitalises regions and have the best technologies.” Key points of this policy area include boosting the modern aspects of industries, influencing the exploration and creation of “climate neutral” circular economy friendly goods markets. This further entails the “decarbonisation and modernisation of energy-intensive industries such as steel and cement.”(4)

A ‘Sustainable products’ policy is also projected to be introduced which will focus on reducing the wastage of materials. This aims to ensure products will be reused and recycling processes will be reinforced. The materials particularly focused on include “textiles, construction, vehicles, batteries, electronics and plastics.” The European Union is also of the opinion that it "should stop exporting its waste outside of the EU" and it will therefore "revisit the rules on waste shipments and illegal exports" The EU also mentioned that "the Commission will also propose to revise the rules on end-of-life vehicles with a view to promoting more circular business models.

Sustainable mobility - A reduction in emissions from transportation methods is another target area within the European Green Deal. A comprehensive strategy on "Sustainable and Smart mobility" intends to be implemented. This will increase the adoption of sustainable and alternative fuels in road, maritime and air transport and fix the emission standards for combustion-engine vehicles. It also aims to make sustainable alternative solutions available to businesses and the public. Smart traffic management systems and applications intend to be developed as a solution. Freight delivery methods aim to be altered, with preferred pathways being by land or water. Public transport alterations aim to reduce public congestion as well as pollution. Installations of charging ports for electric vehicles intends to encourage the purchase of low-emission vehicles. The ‘Single European Sky’ plan focuses on air traffic management in order to increase safety, flight efficiency and environmentally friendly conditions (7)

Eliminating pollution - The ‘Zero Pollution Action Plan’ that aims to be adopted by the commission in 2021 intends to achieve no pollution from “all sources”, cleaning the air, water and soil by 2050. The Environment Quality standards are to be fully met, enforcing all industrial activities to be within toxic-free environments. Agricultural and urban industries water management policies will be overlooked to suit the “no harm” policy. Harmful resources such as micro-plastics and chemicals, such as pharmaceuticals, that are threatening the environment aim to be substituted in order to reach this goal. The ‘Farm to Fork’ strategy aids pollution reduction from excess nutrients and sustainable methods of production and transportation.

Farm to Fork - The ‘From Farm to Fork’ strategy pursues the issue of food sustainability as well as the support allocated to the producers, i.e. farmers and fishermen (5) The methods of production and transfer of these resources are what the E.U. considers a climate-friendly approach, aiming to increase efficiency as well. The price and quality of the goods will aim to not be hindered during these newly adopted processes. Specific target areas include reducing the use of chemical pesticides, increaesing the availability of health food options and aiding consumers to understand the health ratings of products and sustainable packaging.

Preserving biodiversity - A strategy surrounding the protection of the European Union's biodiversity put forth. Management of forests and maritime areas, environment protection and addressing the issue of losses of species and ecosystems are all aspects of this target area. Restoration of affected ecosystems is intended to occur through implementing organic farming methods, aiding pollination processes, restoring free flowing rivers, reducing pesticides that harm surrounding wildlife and reforestation. The EU wants to protect 30% of land and 30% of sea, whilst creating stricter safeguards around new and old growth forests. Their aim is to restore ecosystems and their biological levels.

The biodiversity strategy is an essential part of the climate change mitigation strategy of the European Union. From the 25% of the European budget that will go to fight climate change, a large portion of that will be dedicated to restoring biodiversity and nature based solutions.

Research and development - Research and development underpins each element of the EU Green Deal. Many of the EU Green Deal initiatives require harnessing new technologies, and transforming financial models and supply chains. Many research and development initiatives will be funded by Horizon Europe, which has pledged over 35 per cent of its €95.5 billion budget to achieving EU climate objectives. Under Horizon Europe, the EU will form green partnerships with various industries and its member states to focus on key areas such as batteries, clean hydrogen, low-carbon steel, the built environment and biodiversity (9)

Preventing unfair competition from carbon leakage - The EU Green Deal will require significant reorientation of the EU economy towards a low carbon model. This brings with it the risk of carbon leakage (11) The EU Commission has identified this as the risk that either production is transferred from the EU to other countries with lower ambition for emission reduction, or that EU products are replaced by more carbon-intensive imports. Carbon leakage is currently controlled by the free allocation of allowances under the EU ETS, or compensation for energy intensive industries impacted by higher electricity costs as a result of carbon pricing under the EU ETS. The EU Commission is therefore proposing a Carbon Border Adjustment Mechanism to ensure that the price of imports reflects more accurately their carbon content. This measure is proposed to be designed to comply with World Trade Organization rules and other international obligations of the EU.

Conclusion

The European Green Deal is the EU's ambitious and comprehensive plan to become the first climate neutral continent and fundamentally transform the European Economy.

Biodiversity, sustainable agriculture, preserving biodiversity clean energy, sustainable industry, building and renovating, sustainable mobility, eliminating pollution and climate action - the deal represents an unprecedented effort to review more than 50 European laws and redesign public policies.

The European Green Deal pursues ambitious environmental goals which require a green transformation of many sectors of society. The transformative potentialof Artificial Intelligence to contribute to the achievement of the goals of a green transition have been increasingly and prominently highlighted.

F. Sherwood Rowland, a chemist who shared a Nobel Prize for the discovery of the ozone hole, famously observed that work is going well, but it looks like it might be the end of the world . Footnote One should hope that the European Green Deal will not be just "work going well", but will initiate new substantive attitude towards environmental and climate considerations at the political, institutional, regulatory, administrative and individual levels. European Green Deal will undoubtedly trigger indirect or direct financial impact on all areas of the European Union economy and industry.

Yet, the green transition and its financing can only happen where it involves both the EU and State actors and the EU citizens who will agree to bear the costs and participate in the process, notably in the framework of the announced Climate Pact. The enhanced solidarity of the green transition towards climate neutrality should be a synonym of the European Green Deal.

References

1. Alicja S., European Green Deal – legal and financial challenges ofthe climate change, Article, 03 november 2020, pages 17;
2. European Commission, A Clean Planet for all, COM/2018/773;
3. European Commission, A New Industrial Strategy for Europe, COM/2020/102;
4. European Commission, A Renovation Wave for Europe – Greening our buildings, creating jobs, improving lives, COM/2020/662;
5. European Commission, Commission Work Programme 2021: A Union of vitality in a world of fragility, COM/2020/690;

6. EU Documents, Communication from the Commission. The European Green Deal, COM (2019) 640 Final; EU: Brussels, Belgium, 2019;
7. EU Documents, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Sustainable Europe Investment Plan. European Green Deal Investment Plan, COM (2020) 21 Final; EU: Brussels, Belgium, 2020;
8. European Commission, The European Green Deal, COM/2019/640;
9. Gesellschaft & Wirtschaft. Klima: Politik & Green Deal | Technologie & Digitalisierung, Berlin, 2020, pages 272;
10. Jan H. Jans & Hans H.B. Vedder, European environmental law, Groningen, 2008, pages 496;
11. Langlet, David, Mahmoudi, Said, EU environmental law and policy, Oxford, 2016, pages 386;
12. Marjan Peeters & Mariolina Eliantonio, Research Handbook on EU Environmental Law, Northampton, 2020, pages 547;
13. Monika Hinteregger. Environmental liability and ecological damage in European law, Cambridge, 2008, pages 765.

Rəyçi: h.ü.f.d. Elnarə Mirzəyeva

Göndərilib: 23. 03. 2022 Qəbul edilib: 27. 04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/189-195

Aytaj Mazahir Gurbanzadeh
Baku State University
master
aytaj.gurbanzadeh@gmail.com

IMPORTANCE OF TRADEMARK PROTECTION AS A FORM OF INTELLECTUAL PROPERTY

Abstract

Intellectual property means the legal rights which result from intellectual activity in the industrial, scientific, literary and artistic fields. The World Intellectual Property Organization (WIPO) is one of the specialized agencies of the United Nations (UN). The "Convention Establishing the World Intellectual Property Organization" was signed at Stockholm in 1967 and entered into force in 1970. However, the origins of WIPO go back to 1883 and 1886, with the adoption of the Paris Convention and the Berne Convention respectively. A trademark as a form of intellectual property is any sign that individualizes the goods and services, and distinguishes them from the goods and services of competitors. Trademarks already existed in the ancient world. They started to play an important role with industrialization, and they have since become a key factor in the modern world of international trade and market-oriented economies. Industrialization and the growth of the system of the market-oriented economy allow competing manufacturers and traders to offer consumers a variety of goods in the same category.

The main purpose of this research is to identify and learn modern approach to the trademark protection as well as to focus on the role of trademark as a part of intellectual property.

Key words: *Intellectual property, protection of trademarks, history of trademarks, registration process, international acts on trademarks*

Aytac Məzahir qızı Qurbanzadə

Əqli mülkiyyətin forması kimi əmtəə nişanlarının mühafizəsinin əhəmiyyəti

Xülasə

Əqli mülkiyyət dedikdə sənaye, elmi, ədəbi və incəsənət sahələrində zehni fəaliyyətin nəticəsi olan hüquqlar başa düşülür. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) ixtisaslaşmış agentliklərindən biridir. "Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının yaradılması barədə Konvensiya" 1967-ci ildə Stokholmda imzalanmış və 1970-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Ancaq Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜƏMT) yaranması müvafiq olaraq 1883 və 1886-cı illərdə qəbul olunmuş Paris və Bern Konvensiyaları ilə əlaqəlidir. Əmtəə nişanı əqli mülkiyyətin bir forması kimi əmtəə və xidmətləri fərdiləşdirən və onları rəqiblərin əmtəə və xidmətlərindən fərqləndirən hər hansı işarədir. Əmtəə nişanları qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Onlar sənayeləşmə dövründə vacib rol oynamağa başlamış və həmin vaxtdan beynəlxalq ticarət və bazar yönümlü iqtisadiyyatların müasir dünyasında əsas amilə çevrilmişdir. Sənayeləşmə və bazar yönümlü iqtisadiyyatlar sisteminin inkişafı eyni kateqoriyadan olan müxtəlif əmtəələrin rəqabət aparan istehsalçı və ticarətçilər tərəfindən təklif edilməsinə şərait yaratmışdır.

Bu araşdırmanın əsas məqsədi əmtəə nişanlarının mühafizəsinə müasir yanaşmanı aydınlaşdırmaq və öyrənmək, həmçinin əqli mülkiyyətin bir forması kimi əmtəə nişanlarının roluna nəzər yetirməkdir.

Açar sözlər: *Əqli mülkiyyət, əmtəə nişanlarının mühafizəsi, əmtəə nişanlarının tarixi, qeydiyyat prosesi, əmtəə nişanlarına dair beynəlxalq aktlar*

Introduction

Intellectual property laws, along with court decisions and regulations, establish rules for the following activities:

- the registration and administration of intellectual property

- selling or licensing of intellectual property, and
- resolving disputes between companies making or selling
- similar intellectual property products and services. (Rishard, 2018: 14).

Intellectual property law consists of various separate and interrelated legal disciplines, each with their own specific characteristics and terminology. If the author (owner) of the creation is concerned about the object of the protection, he/she will need to know what form (or forms) of intellectual property applies to it: 1) Patent law establishes three types of patents: Utility patents (the most common) are awarded for new processes, machines, manufactures, or compositions of matter, or new uses of any of the above. The utility patent owner has the exclusive right to make, use, and sell the invention for a limited term: it expires 20 years after the date the application was filed. Design patents are awarded to new nonfunctional, ornamental, or aesthetic design elements of an invention or product. A design patent lasts 15 years from issuance if it was filed on. 2) Copyright law protects expressions of creative ideas such as songs, artwork, writing, films, software, architecture, and video games. Copyright law does not protect ideas and facts, only the manner in which those ideas and facts are expressed. 3) Trademark law protects marketing signifiers such as thename of a product or service or the symbols, logos, shapes, designs, sounds, or smells used to identify it (Rober,1997: 24).

The interrelation among the the different forms of intellectual property should also be concerned in order to identify and understand the meaning and essence of the these forms. Copyright and trademark: For instance, it’s not uncommon for an item tobe protected under both trademark and copyright law. The expressive artwork in a package design may be protected by copyright, while the overall look and feel of thepackage may be protected as a form of trademark. Likewise, a commercial may include some material covered by copyright (for example, a jingle) and other material covered by trademark (the product or company name). The difference here is that copyright protects the literal expression, while trademark protects whatever is used to designate the source of a product or service being offered in the marketplace. Another example can be considered which occurs among patent, copyright, and trademark. Patent law can intersect with copyright and trademark law in the case of certain products. For example, the designer of a toy or of jewelry may protect the device’s name or appearance (as a trademark), the design of the item (design patent), the appearance of any artwork or graphics (copyright), and the novel, non-obvious functionality of the device (utility patent) (Justine,Torremants, 2019: 122).

Trademarks as form of intellectual property consist of any word or symbol used by a merchant to identify its goods or services, and to distinguish them from those of others. To be subject to protection under the trademark laws, a mark must successfully distinguish the origins of its associated goods, and not be confusingly similar to marks used by others or merely describe the characteristics of those goods.Trademark rights arise under state law as soon as the mark is used on goods in commerce. Trademark law also protects the appearance of product packaging and, in some cases, the actual physical configuration of the goods, if these serve as brandidentifiers. A trademark owner may prevent others from using any mark that creates a likelihood of confusion as to the source or sponsorship of the associated goods or services. (Roger, 2003: 315) Terms such as "mark", "brand" and "logo" are sometimes used interchangeably with "trademark". "Trademark", however, also includes any device, brand, label, name, signature, word, letter, numerical, shape of goods, packaging, color or combination of colors, smell, sound, movement or any combination thereof which is capable of distinguishing goods and services of one business from those of others. It must be capable of graphical representation and must be applied to goods or services for which it is registered. Specialized types of trademark include certification marks, collective trademarks and defensive trademarks. A trademark that is popularly used to describe a product or service (rather than to distinguish the product or services from those of third parties) is sometimes known as a genericized trademark. If such a mark becomes synonymous with that product or service to the extent that the trademark owner can no longer enforce its proprietary rights, the mark becomes generic(Barton, 2001: 64)

Trademark rights persist so long as the mark continues to be used and retains its distinctiveness. Trademarks form one arm of the common law of unfair competition, a collection of principles that

encourage the maintenance of honest practices in commercial affairs. A number of other doctrines are grouped under this heading, including passing off, reverse passing off, dilution and false advertising.

It is not certain when marks were first put on goods, though the practice surely goes back to ancient times. In many cases, these marks were probably just ways to identify ownership in the event of loss or theft, analogous to writing your name inside a book's cover. Perhaps one of the oldest examples of this form of "marking" is the branding of cattle, which has been dated as far back as ancient Egypt. It is no coincidence that the word "branding" today has the dual meaning of a rancher marking cattle and an MBA developing a catchy trademark and memorable advertising campaign for a new consumer product. Other ancient marks may have been simply appended to goods as an act of pride by the artists or craftsmen who fabricated them, just as it is customary for modern day painters and sculptors to sign their work. Archaeologists have identified marks of this sort on a variety of artifacts, most notably pottery, coming from a wide range of cultures around the globe. It is unlikely that ancient peoples used these markings as we use trademarks today. Commerce was primitive, most goods were made within the family unit, and the number of producers of any particular category of goods was probably quite small. In such a world, it would not be likely that one would rely on pottery markings when shopping for a new crock. On the other hand, some historians have speculated that even in ancient days, markings on products enabled users to relocate the maker of the item if it proved unsatisfactory, so that a complaint could be registered or a replacement obtained - a function that trademarks still serve down to the present day. (Ruston,1955:125) Medieval Trademarks: In the middle ages, merchants producing various categories of goods often were located in close proximity to each other. In larger towns and cities various neighborhoods might contain concentrations of leather tanners, cloth dyers, sword makers, goldsmiths, or butchers. This made it very easy for consumers to shop for low prices, which in turn often led to intense price competition making it difficult for many merchants to survive. As a response, medieval producers organized themselves into "guilds." These were essentially primitive cartels in which the members agreed to refrain from price competition with each other. In addition, however, the guilds usually imposed quality requirements on their members. To make it easier to identify any guild member violating those quality requirements, the guilds also often required merchants to mark their goods with identifying symbols. Thus, as one source explains: In 1202 A.D., England adopted laws to regulate the price of bread and limit bakers' profits. Many bakers were prosecuted for selling loaves that did not conform to the weights required by local laws. As a result of the "bread trials" in England in 1266, bakers were ordered to mark each loaf of bread so if a non-conforming loaf turned up, the baker could be found. The bakers' marks were among the first trademarks. As the leading work on trademark history has summarized, these medieval guild marks were used primarily "to facilitate the tracing of false or defective wares and the punishment of the offending craftsman." By the late middle ages, these mandatory markings were beginning to take on some of the features and functions of contemporary trademarks. Perhaps the earliest case of what we might consider modern trademark infringement is the decision in J.G. v. Samford. The plaintiff in this 1584 litigation was a maker of woolen cloth. When the defendant, a competitor who made lower grade cloth, marked his goods with the plaintiff's trademark, the plaintiff sued for deceit and the court held that these facts stated a cause of action (Robert, 2000: 314). Early Common Law Developments: From the colonial era through the civil war, most economic activity in the United States was conducted on a local level. It was expensive to transport goods over long distances, and consumers rarely traveled far from home. Consequently, unlike the situation in copyright and patent law, where there was a perceived need for national uniformity from the earliest days of the republic, trademark law remained strictly a matter of local concern until after the Civil War. It was also apparently not a source of much controversy. The first reported trademark decision after American independence was not handed down until 1837. In the following three decades only a few dozen additional cases were decided, barely averaging two cases per year. Substantively, trademark law in this era remained essentially an offshoot of the law of fraud. To recover plaintiffs effectively had to demonstrate that the defendant was using a virtually exact replica of a trade symbol, and doing so with an intent to defraud the consuming public (Frank, 2012: 59)

The rationale for protecting trademarks differs somewhat from those which animate the other two major branches of intellectual property. A major justification for the protection of both technological innovation through patents, and artistic creativity through copyright, is the need to create an incentive for people to engage in such activities in the first place. The notion is that we would have too few inventors and artists if free riders could simply duplicate their work without fear of legal sanction, because there would be no way to make a living as an artist or an inventor.

The incentive rationale, however, is not really at the root of trademark law. Our legal system does not protect trademarks to encourage firms to come up with wittier brand names or more attractive logos. The goal is not to induce another make-over of Betty Crocker or an even better name for athletic shoes than NIKE. To be more precise, trademark law does seek to provide incentives, but those incentives are designed to encourage firms to produce high quality, or at least consistent quality, good and services, rather than to produce high quality trademarks. The theory is that when the legal system grants exclusive rights to trademarks, consumers are able to use those marks to easily relocate those firm whose products have pleased them in the past, and to reward those firms with continued patronage. As the Supreme Court has put it, “trademarks foster competition and the maintenance of quality by securing to the producer the benefits of good reputation” (Robert,1997: 174).

Trademark protection is provided through national legislations of states and international agreements which regulate the filing, registration and these kinds of procedures. In order to receive maximum international protection, a trademark owner must register his mark in each country where he seeks protection. More than 200 registries exist worldwide. Utilizing international registration eliminates the requirement to register in every one of the 200 registries. International registration occurs through a myriad of multinational, bilateral, and regional treaties. The United States is a signatory to many of them. Membership in these treaties affords U.S. nationals fair treatment and access to protection of their trademarks in other member countries. Four major international treaties exist for the international protection of trademarks. The Paris Convention for the Protection of Industrial Property (1883), Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks (1891), and Trademark Law Treaty (1994) require national treatment of foreigners for protection of trademarks. These three treaties are administered by the World Intellectual Property Organization (WIPO). The World Trade Organization (WTO) administers the fourth major treaty, the General Agreement on Trade Related Aspects on Intellectual Property (TRIPs) (1994). TRIPs, one of three treaties negotiated during the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), extends protection to famous marks and imposes trade sanctions against violating member countries (4,1998: 54)

According to the Paris Convention, some provisions related to the trademark protection is stipulated in accordance with the regulation of relations in field of trademark law. The Paris Convention does not regulate the conditions for the filing and registration of marks which are determined in each Contracting State by domestic law. Consequently, no application for the registration of a mark filed by a national of a Contracting State may be refused, nor may a registration be invalidated, on the ground that filing, registration or renewal has not been effected in the country of origin. The registration of a mark obtained in one Contracting State is independent of its possible registration in any other country, including the country of origin; consequently, the lapse or annulment of the registration of a mark in one Contracting State will not affect the validity of the registration in other Contracting States. Where a mark has been duly registered in the country of origin, it must, on request, be accepted for filing and protected in its original form in the other Contracting States. Nevertheless, registration may be refused in well-defined cases, such as where the mark would infringe the acquired rights of third parties; where it is devoid of distinctive character; where it is contrary to morality or public order; or where it is of such a nature as to be liable to deceive the public. If in any Contracting State, the use of a registered mark is compulsory, the registration cannot be canceled for non-use until after a reasonable period, and then only if the owner cannot justify this inaction.

Each Contracting State must refuse registration and prohibit the use of marks that constitute a reproduction, imitation or translation, liable to create confusion, of a mark used for identical and similar goods and considered by the competent authority of that State to be well known in that State and to

already belong to a person entitled to the benefits of the Convention. Each Contracting State must likewise refuse registration and prohibit the use of marks that consist of or contain, without authorization, armorial bearings, State emblems and official signs and hallmarks of Contracting States, provided they have been communicated through the International Bureau of WIPO. The same provisions apply to armorial bearings, flags, other emblems, abbreviations and names of certain intergovernmental organizations (5)

As one of the significant sources of trademark law, the aim of the Trademark Law Treaty (TLT) is to standardize and streamline national and regional trademark registration procedures. This is achieved through the simplification and harmonization of certain features of those procedures, thus making trademark applications and the administration of trademark registrations in multiple jurisdictions less complex and more predictable. The great majority of the provisions of the TLT concern the procedure before a trademark office which can be divided into three main phases: application for registration; changes after registration; and renewal. The rules concerning each phase are constructed so as to clearly define the requirements for an application or a specific request (6).

In order to fulfil their distinguishing function for consumers who wish to make their choice between different goods of the same kind on the market, trademarks must be legally protected. Otherwise competitors could use identical signs for the same or similar goods or signs so similar that the consumer would be confused as to the origin of the goods. A deceived consumer may often not realize that the article that he has purchased is not of the origin indicated by the trademark, and may tend to hold the owner of the genuine trademark responsible if the goods do not meet the standards to which he is accustomed. However, even if the consumer eventually realizes that he has been filed to buy the wrong product by a trademark confusingly similar to the one used for the product that he intended to buy, it would be difficult for him to take action against the infringer of the genuine trademark. It is therefore recognized practically everywhere that the owner of a protected trademark must have the right to prevent competitors from using identical or confusingly similar trademarks for goods identical or similar to those for which he uses his own trademark. This is the so-called exclusive right of the proprietor of the trademark. Trademark protection is not an end in itself. Even though trademark laws generally do not require use as a condition for the application for trademark registration, or even the actual registration, the ultimate reason for trademark protection is the function of distinguishing the goods on which the trademark is used from others. It makes no economic sense, therefore, to protect trademarks by registration without imposing the obligation to use them (Mary, 2005: 87).

Unused trademarks are an artificial barrier to the registration of new marks. In this connection it is interesting to take a glance at WIPO statistics. According to the statistics from 83 countries that reported to WIPO in 1990, there were about 1.2 million trademarks filed for registration, while the total of registered trademarks in 63 countries (out of about 170 offices where trademarks can be registered with protection in nearly 200 countries) amounts to more than 6.5 million. There is therefore an absolute need to provide for a use obligation in trademark law. At the same time trademark owners need a grace period after registration before the use obligation comes into effect. This is especially true of the many companies that are active in international trade. They cannot normally introduce a new product in the market in numerous countries at the same time. In order to avoid loopholes in the protection of their new trademarks of which competitors could take advantage, they must from the very beginning apply for the registration of their new trademarks in all countries of potential future use. Without a reasonable grace period for the use obligation written into the law, internationally active companies would obviously have enormous difficulties. Indeed even in their own countries companies often need several years before they can properly launch a newly-developed product on the market. This is especially true of pharmaceutical companies, which have to make clinical tests and have to apply for approval of their product by the health authorities.

The grace period granted in trademark laws that provide for a use obligation is sometimes three years, but more often five years. This is consistent with an international trend which is followed by the Model Law and by the Community Trade

Mark system. The new Swiss trademark law also provides for five years instead of the former three years. The same is true of the new common trademark law of the countries of the Andean Pact (Decision 313 of December 1991)(13, 412).

As a general rule, a mark is owned by the business that is first to use it in a commercial context - that is, the first to associate the mark with a product or service. After the first use, the owner may be able to prevent others from using it, or a similar trademark, for their goods and services as long as the owner continues to use the mark in connection with its goods and services. The rights of the trademark owner, particularly for a trademark that is not registered with the federal government, may be limited by the geographic extent of the use. First use can also be established by filing an intent-to-use (ITU) trademark registration application with the U.S. Patent and Trademark Office. The filing date of this application will be considered the date of first use if the applicant puts the mark into actual use within required time limits (between six months and three years, depending on the reasons for the delay and whether the applicant seeks and pays for extensions) and follows up to obtain an actual registration (Graeme, 2018: 149)

The owner of a trademark has the burden of enforcing trademark rights. Whether or not a trademark is federally registered, the owner may sue to prevent someone else from using it or a confusingly similar mark. Courts will examine such factors as:

• whether the trademark is being used on competing goods or services (goods or services compete if the sale of one is likely to preclude the sale of the other)

• whether consumers would likely be confused by the concurrent use of the two companies' trademarks, and

• whether the products or services are offered in the same part of the country or are distributed through the same channels.

If the mark is infringing and the mark's owner can prove a financial loss or show that the competitor gained economically as a result of the improper use, the competitor may have to pay the owner damages based on the profit or loss. If the court finds the competitor intentionally copied the owner's trademark, the infringer may have to pay other damages, such as punitive damages, fines, or attorney fees. On the other hand, if the trademark's owner has not been damaged, a court has discretion to allow the competitor to also use the mark under very limited circumstances designed to avoid the possibility of consumer confusion (Barton, 2001: 99)

Conclusion

A trade mark identifies the goods or services with which it is associated. Thus,

it is inherent that a mark must be distinctive, that is, able to be easily distinguished from the identifying features of the products and services of others. Identifying products in this way is of small value to modern consumers except in the indication that it also brings of a reputation for quality and reliability. The identification of products enables traders to build and maintain reputations. It encourages them to maintain and enhance the standard for which they have become known, and supplies the information necessary for informed consumer choices, proving mutually beneficial to producer and customer. The two prime functions of a trade mark are, first, to provide an indication of source and, secondly, to guarantee quality. Both these functions can be isolated in a mark's "capacity to distinguish". According to the mentioned feauters, trademark protection plays an important role as an integral part of intellectual property. Although the registration process and the means of protection can be differed from country to country, the main purpose of each of them is similar.

References

1. Richard, S. (2018) "Patent, copyight and trademark.
2. Roger, E. Schechter, John R. (2003) Thomas "Intellectual property the law of copyrights, patents and trademarks"
3. Robert, N. Klieger (1997)"Trademark Dilution: The Whittling Away of the Rational Basis for Trademark Protection

4. Presses Intellectual Property Enforcement Actions in WTO, 14 INT'L Enforcement L. Rep. (April 1998)
5. Paris Convention for the Protection of Industrial Property (1883)
6. Trademark Law Treaty (1994)
7. Frank, I.S. (2012) The historical foundations of the law relating to Trademarks
8. Justine Pila, Paul Torremans "European Intellectual Property Law" 2019
9. Graeme, B. (2018) Dinwoodie, Mark D. Janis "Trademarks and unfair competition" 2018
10. Gerald Ruston, On the Origin of Trademarks, 54 Trademark Rep. 127 (1955).
11. Robert, P. (2000) Merges, One Hundred Years of Solicitude: Intellectual Property Law, 1900–2000 (2000).
12. Mary, L. (2005) "Understanding Trademark Law
13. Wolfgang, S. (2010) Trademark protection and freedom of expression
14. Barton, B. (2001) "Trademark Law: An Open-Source Casebook

Rəyçi: h.ü.f.d. Günel Vəliyeva

Göndərildi: 17.03.2022 Qəbul edildi: 26.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/196-202

Aligardash Seymur Aliyev
Azerbaijan State Economic Univserity (UNEC)
master
aligardash99@gmail.com

GLOBAL MACRO-ECONOMIC IMPACTS AND PERSPECTİVES OF COVID-19

Abstract

The COVID-19 outbreak (previously 2019-nCoV) was caused by the SARS-CoV-2 virus. This outbreak was triggered in December 2019 in Wuhan city in Hubei province of China. COVID19 continues to spread across the world. Initially, the epicenter of the outbreak was China with reported cases either in China or being travelers from China. At the time of writing this paper, at least four further epicenters have been identified: Iran, Italy, Japan and South Korea. Even though the cases reported from China are expected to have peaked and are now falling (WHO 2020), cases reported from countries previously thought to be resilient to the outbreak, due to stronger medical standards and practices, have recently increased. While some countries have been able to effectively treat reported cases, it is uncertain where and when new cases will emerge. Amidst the significant public health risk COVID-19 poses to the world, the World Health Organization (WHO) has declared a public health emergency of international concern to coordinate international responses to the disease. It is, however, currently debated whether COVID-19 could potentially escalate to a global pandemic. In a strongly connected and integrated world, the impacts of the disease beyond mortality (those who die) and morbidity (those who are incapacitated or caring for the incapacitated and unable to work for a period) have become apparent since the outbreak. Amidst the slowing down of the Chinese economy with interruptions to production, the functioning of global supply chains has been disrupted.

Key words: *COVID-19; pandemic period; global impact; macroeconomic impacts*

Əliqardaş Seymur oğlu Əliyev

COVID-19-un qlobal makro-iqtisadi təsirləri və perspektivləri

Xülasə

COVID-19 epidemiyasına (əvvəllər 2019-nCoV) SARS-CoV-2 virusu səbəb olub. Bu epidemiya 2019-cu ilin dekabrında Çinin Hubei əyalətinin Uhan şəhərində baş verib. COVID19 bütün dünyaya yayılmaqda davam edir. Başlanğıcda, epidemiyanın episentri ya Çində, ya da Çindən gələn səyahətçilərin olduğu bildirilən Çin idi. Bu sənədi yazarkən ən azı daha dörd zəlzələnin mərkəzi müəyyən edilib: İran, İtaliya, Yaponiya və Cənubi Koreya. Çindən bildirilən halların pik həddə çatacağı və indi azalacağı gözlənilsə də (ÜST 2020), daha güclü tibbi standartlar və təcrübələr səbəbindən əvvəllər epidemiyaya davamlı olduğu düşünülən ölkələrdən bildirilən hallar son vaxtlar artmışdır. Bəzi ölkələr bildirilmiş halları effektiv şəkildə müalicə edə bilsələr də, yeni halların harada və nə vaxt ortaya çıxacağı qeyri-müəyyəndir. COVID-19-un dünya üçün yaratdığı əhəmiyyətli ictimai sağlamlıq riski fonunda, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) xəstəliyə beynəlxalq reaksiyaları əlaqələndirmək üçün beynəlxalq narahatlıq doğuran ictimai səhiyyə fövqəladə vəziyyəti elan etdi. Bununla belə, hazırda COVID-19-un potensial olaraq qlobal pandemiyaya çevrilə biləcəyi müzakirə olunur. Güclü əlaqəli və inteqrasiya olunmuş bir dünyada, xəstəliyin ölümdən (ölənlər) və xəstələnmədən (əmək qabiliyyəti olmayan və ya əlillərə qulluq edən və bir müddət işləyə bilməyənlər) təsirləri baş verəndən bəri aydın oldu. Çin iqtisadiyyatının istehsalda fasilələrlə yavaşlaması fonunda qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyəti pozulub.

Açar sözlər: *COVID-19, pandemiya dövrü, qlobal təsir, makroiqtisadi təsirlər*

Introduction

The process of the global spread of coronavirus (COVID-19) continues. Countries are forced to impose sanctions in various areas to prevent the spread of the virus. This weakens economic activity globally, worsens overall economic growth, and exacerbates the geopolitical situation.

The suspension of flights due to the virus, the minimization of exports of products, the closure of the borders of countries lead to stagnation in tourism, processing industry, and other economic sectors and disruption of the sustainability of the value chain.

Economic stagnation is pushing economic centers such as the United States and the Eurozone, including China, where the virus is spreading, into recession. The weakening of global economic activity also has a negative impact on the economies of countries that depend on the export of those raw materials, reducing the demand for them.

In this regard, the spread of COVID-19 has led to a sharp decline in demand for energy products and disagreements among energy exporters. As a result, oil prices have fallen sharply in international markets.

As the decline in oil prices has a direct impact on the Azerbaijani economy, it is important to analyze the economic impact of the spread of the coronavirus. Therefore, it is very important today to study the global macroeconomic effects of the coronavirus on the world's most powerful economies in general.

Many studies have found that population health, as measured by life expectancy, infant and child mortality, and maternal mortality, is positively related to economic welfare and growth (Pritchett and Summers, 1996; Bloom and Sachs, 1998; Bhargava and et al., 2001; Cuddington et al., 1994; Cuddington and Hancock, 1994; Robalino et al., 2002a; Robalino et al., 2002b; WHO Commission on Macroeconomics and Health, 2001: 46; Haacker, 2004: 57). There are many channels through which an infectious disease outbreak influences the economy. Direct and indirect economic costs of illness are often the subject of health economics studies on the burden of disease.

Humanity has been exposed to many epidemics that have caused many health problems, as well as causing the death of a large number of people affecting large geographies. Although there have been many diseases in history, not every disease has been accepted as an epidemic.

In order for a disease to be an epidemic, if it occurs with a new virus and spreads among people, it must be defined as a pandemic by the World Health Organization (WHO). In order for this to happen, the virus that caused the epidemic must have emerged for the first time, the virus must spread rapidly and continuously among people and pass from person to person, causing dangerous consequences.

Epidemics are health events that cause radical changes and global effects in the history of humanity in social, political, and economic terms. Epidemics have caused many radical changes from nutrition to management and lifestyle. So much so that the epidemics even caused the collapse of empires.

The Black Death, which started in Italy in the 1300s, surrounded Europe and North America and caused the death of approximately 75 million people, causing the collapse of feudalism in Europe. The coronavirus (COVID-19) epidemic, which was first seen in Wuhan, China in December 2019 and spread all over the world in a short time, became a global health crisis and affected the whole world.

It is estimated that this crisis, which negatively affected both the business world and the economy in a short time, will have more devastating consequences than the Great Depression of 1929. Undoubtedly, developing countries will suffer more in this process.

Especially due to the risk, there will be a decrease in the flow of foreign direct investment, a decrease in the trade volume, an increase in the prices of intermediate goods and raw materials, and depending on this increase, the production volume will decrease and the prices will increase.

The decrease in production will also cause price increases and a contraction in demand, especially in some sectors (textile, technology, etc.). However, with the rise in exchange rates, especially in developing countries, the national currency will lose value.

Research Model

Despite having a low death rate, the COVID-19 virus, which has a high spread rate, has caused an intense anxiety and panic environment, unlike previous epidemics.

The reason for this intense concern is that people are more in touch thanks to development, science and technology, international mobility of people increases due to advanced transportation networks, and countries are more affected by each other due to intense global trade.

When we look at the historical process of the countries, it has to go through five stages (traditional society stage, preparation for take-off, take-off, maturation and mass consumption stage) until it reaches the level of development (Sevda, 2018: 57).

In order to complete these stages, countries must fulfill the requirements of the age. Especially in recent years, rapid developments in science and technology have made global competition more difficult in many fields. During the development process, countries may be exposed to many wars, natural disasters and epidemics (Engin, 2019: 34).

Natural disasters and epidemics, in particular, cannot be foreseen and easily controlled. An emerging epidemic or a disaster can turn the whole order upside down. The history of humanity has witnessed these events and has undergone many changes.

When the 1918 Spanish Flu emerged, approximately 1/3 of the world's population was infected with this virus and caused the death of more than 80 million people. So much so that the number of people who lost their lives in the Spanish Flu was more than those who lost their lives in the First World War (Engin, 2019).

The spread of the Spanish flu had an impact in the war. The Ebola epidemic, which was first seen in Africa in 2013, also caused great losses. According to the World Health Organization (WHO) report, approximately 11 thousand people died from Ebola between 2013 and 2016. The Ebola epidemic has adversely affected the West African economy.

Accordingly, it has been reported that it caused a loss of approximately 53 billion dollars in the country's economy and reduced the national income of 2015 by 20%. A large number of people died in the SARS epidemic, which first appeared in China in 2003, affecting Taiwan, Singapore, the USA, and Canada. According to the World Bank report, the economic growth of 2003 decreased by 0.5% -1% (Engin, 2019: 47).

The SARS epidemic cost the global economy 54 billion dollars. Due to the plague epidemic that emerged in Europe, the rural population decreased, which led to a decrease in agricultural production. The decrease in the population engaged in agriculture caused famines.

However, animal husbandry began to develop with the grazing of animals in the vacant agricultural lands and pastures. In addition, due to the death of many people due to the plague, the workforce decreased, which led to an increase in wages. During this period, workers were working less and earning more. This, in turn, led to the emergence of the slave trade and the formation of a production structure based on the wage labor system.

Apart from this, people who wanted to escape from the plague started to trade to distant and overseas countries, and as a result, overseas voyages were made and large ships were built to be used in these voyages.

The plague did not only affect the economy, but also many cultural changes occurred. The Latin, which was widely used at that time, was gradually replaced by English and French. Significant reforms also took place in terms of religion. People have sought freedom and knowledge.

The COVID-19 epidemic, which emerged in China for the first time in December 2019 and affected the whole world in a short time, caused the death of many people and continues to do so.

When the epidemic diseases experienced throughout the history of humanity are examined, there are many common features. Accordingly, it has some common features such as affecting all humanity, not making age and gender discrimination, negatively affecting the economy, being contagious, deadly, limiting, and isolating the society.

The COVID-19 epidemic has affected many countries and many sectors in a short time. The economic effects of the epidemic are called Black Swan. The COVID-19 outbreak is both medically contagious and economically contagious (Cengiz, 2019).

With the emergence and spread of the virus, many businesses have stopped their activities; There have been many economically important developments such as decreases in production volume in many important sectors, the collapse of stock markets, decrease in interest rates.

The COVID-19 pandemic has affected the whole world and negatively affected the global economy. Starting from China, the country where the case was first seen, the whole country caused heavy damage to the economies and dragged them into economic recession.

While production and foreign trade decreased as a result of the isolation measures taken specially to prevent the spread of the epidemic; investments have almost come to a standstill and activities in many sectors have been stopped. Along with the decrease in production and trade, there has been a serious decrease in employment due to the rupture of supply chains (15).

According to the researches, the damage caused by the COVID-19 epidemic to the global economy has been more than the damage of the 2008 global crisis. It is expected that this epidemic will have profound effects on the economy, similar to the 1929 crisis.

During periods of uncertainty and intense stress in the economy, the markets are adversely affected by this situation. In the previous 2008 crisis and the crises before it, sharp decreases were observed in the markets.

Although the reason for the decline in the markets is financial and economic factors, the fear of loss experienced by investors triggers negativities. The COVID-19 epidemic also created uncertainties similar to the financial crises experienced before, causing sharp declines in the markets (15).

As a result of the countries taking intense protectionist measures against the COVID-19 epidemic, anti-globalization tendencies have started to increase, and instability and conflicts have begun to emerge in many regions. While the consequences of the epidemic threaten globalization, these threats can be reduced by international cooperation.

To understand the damage that the pandemic has done to the world economy, some economists have compared its effects to the profound recession of the world economy in the 1930s.

So, if we look at this issue in terms of time compared to different periods, we can say that this crisis is about 3 times worse than the world crisis of 2008 in terms of GDP decline. Granted, this was no worse than the Great Depression of the 1930's (Candan, 2020).

During that period, production declined for 3-4 years and the unemployment rate in the United States rose to 25%. In this pandemic, unemployment in the United States rose to 14.7% in April and gradually declined in the following months. The economic downturn in this period is the lowest in the world since 1930 (Candan, 2020: 56).

Analyses

In general, if we look at the changes that have taken place so far, we can see that China is still relatively harmless in this pandemic. There has been almost no technical recession in the Chinese economy. Only in the first quarter of 2020, negative economic growth was observed (15)

At the same time, it can be said that countries such as South Korea and Taiwan are in a better position than other countries. So, these countries have managed to control a lot of things by doing a lot of experiments with the virus and watching them. In this regard, the death toll was higher in countries such as the United States, Brazil, and India, which spend fewer resources on the fight against the virus (Candan, 2020: 56).

From an economic point of view, the European economy has been more affected, as the recession in Europe is worse than in the United States, Canada, or Japan. Especially the cooling of the weather in the last month; indicates an increase in the number of infections with this virus worldwide (Candan, 2020: 57).

In this regard, Europe is in a worse position among these regions. In particular, France, Italy, Spain and the United Kingdom are among the leading countries in the number of infections.

The pandemic has also affected the Azerbaijani economy. Thus, the country's economy, which began the first months of 2020 with positive economic growth, later declined as a result of the pandemic.

One of the interesting reasons is the trend of changing the yield of Eurobonds issued by the Azerbaijani government for foreign markets. In general, the most active and liquid of these bonds is the bond with a maturity of March 2024 and a total issue of $ 1.25 billion.

Of course, in such conditions, the areas of activity that depend on the mass gathering and number of people in connection with the activity have suffered the most. For example, airlines are one of the most affected areas. Hotel services are another example. The cruiser has suffered heavy losses in the service sector. Sufficient time is required for the restoration of these areas.

We can show high technologies to the areas that have shown good results. Many companies are trying to increase their digital development to grow their business, depending on the current situation. At the same time, the field of health services is one of the developing areas in response to the growing demand due to the current situation.

In this regard, Europe is in a worse position among these regions. In particular, France, Italy, Spain and the United Kingdom are among the leading countries in the number of infections.

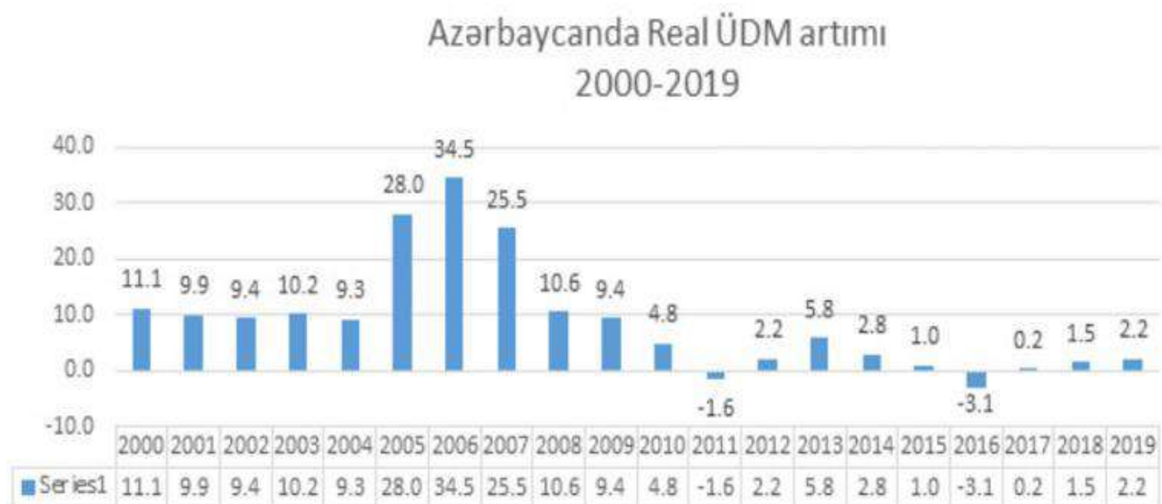
Figure 1 Real economic growth and forecast in developing countries

Source: https://marja.az/63730/covid-19-pandemiyasi-dunya-iqtisadiyyatina nece-tesir-edir-ve-iqtisadi-gozlentiler-nedir - pandemic and expected results 2021.

The pandemic has also affected the Azerbaijani economy. Thus, the country's economy, which began with positive economic growth in the first months of 2020, later declined as a result of a pandemic.

By the end of 2022, economic growth is projected at minus 3.5 to minus 4.5%. It should be noted that in the current situation, this figure is not so bad compared to other developed and neighboring countries.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Series1	11.1	9.9	9.4	10.2	9.3	28.0	34.5	25.5	10.6	9.4	4.8	-1.6	2.2	5.8	2.8	1.0	-3.1	0.2	1.5	2.2

Source: https://marja.az/63730/covid-19-pandemiyasi-dunya-iqtisadiyyatina-nece-tesir edir-ve-iqtisadi gozlentiler-nedir - pandemic and expected results 2021

The economic recession in Azerbaijan is expected to be short-lived and positive economic growth will be restored by the end of 2022.

The following information was obtained on the impact of the pandemic and war on the country's capital markets. In capital markets, we do not see much of an impact. In particular, these effects are not felt in the domestic market. There are some reasons for this. We can point to excess liquidity as the primary reason

Conclusion

The Covid-19 crisis has spread rapidly all over the world. Combined with the oil war and travel barriers between Saudi Arabia and Russia, this has put the stock markets in their worst condition since 1987. The world today is facing an entirely new crisis. Under these conditions, global recession seems inevitable. But how deep and long the decline will be depends on the success of the measures and policies implemented by the government to prevent the spread of Covid-19, the extent to which liquidity problems in SMEs can be alleviated, the government that will be implemented to support financially distressed families and secure their jobs. dependent on the effects of its policies. The depth of the crisis also depends on how companies respond to the crisis and how long the current lockdowns will last. Central banks follow different strategies during the crisis. In March, the US Federal Reserve, the Bank of England and many of the central banks lowered interest rates. Governments around the world are in a hurry to announce their liquidity increase programs. However, a lot of work falls on the government and central banks to calm the markets and improve the economy. The economic costs of the Covid-19 crisis are not the same for countries around the world. Unemployment, which already exists globally, has increased even more. As in previous crises, younger and less educated workers will be more likely to lose their jobs in this crisis. Unfortunately, it is not possible to clearly reveal the economic effects of Covid-19 under these conditions. This will depend on the pace at which the pandemic progresses over the coming time, how serious it will be, how countries respond, and what policies and measures governments take.

In the 21st century, where science and technology come to the fore, corona virus has re-emerged as an epidemic disease in the historical process. The frequent occurrence of such diseases arising from bacteria and viruses in certain periods is actually due to negative externalities that ignore the natural balance and are created by the ambition to obtain more income and rent. Therefore, the Covid-19 epidemic will lead to a rapid change in health, education and socio-cultural fields, especially in socioeconomic life, and will cause the lifestyles of individuals to differ. In this context, while there is still a chance, it should be tried to create solutions that constitute continuity in every field from science to art, from production to consumption, and political, social and economic reforms that are needed by the states should be implemented.

References

1. Aguiar, A., Chepeliev, M., Corong, E., McDougall, R. & van der Mensbrugghe, D. (2019). The GTAP Data Base: Version 10. Journal of Global Economic Analysis, 4(1), 1-27.
2. Barro, R. J. (2015). Convergence and Modernisation. Economic Journal, Vol. 125, No.585, 911-942.
3. Candan, İ.H. (2020). COVID-19'un küresel makroekonomik etkileri. Yönetim Denetim Dergisi, İstanbul, 567.
4. Cengiz, İ.O. (2019). COVID-19'un genel etkileri. Teta, İstanbul, 354 s.
5. Congressional Budget Office (2005). A Potential Influenza Pandemic: Possible Macroeconomic Effects and Policy Issues, CBO Washington DC.
6. Engin, A.L. (2019). Ekonomik geçiş ve yönetim muhasebesi uygulamalarının evrimi. Bola, İstanbul, 472.
7. Ghsindex, (2020). Global Health Security Index 2019. Nuclear Threat Initiative, Washington D.C; Johns Hopkins Center for Health Security, Maryland; and The Economist Intelligence Unit, London. https://www.ghsindex.org/.
8. Ghsindex. (2020). Global Health Security Index 2019. Nuclear Threat Initiative, Washington D.C; Johns Hopkins Center for Health Security, Maryland; and The Economist Intelligence Unit, London. https://www.ghsindex.org/.
9. Kearney. (2020). “Trade war spurs sharp reversal in 2019 Reshoring Index, foreshadowing COVID-19 test of supply chain resilience” [online] https://www.kearney.com/operations-performance-transformation/ us-reshoring-index

10. Levine, D.I. and W. J. McKibbin, W. (2020). "Simple steps to reduce the odds of a global catastrophe" The Brookings Institution, https://www.brookings.edu/opinions/simple-steps-to-reduce-the-odds-of-a-global-catastrophe/
11. McKibbin, W. and Triggs, A. (2018). Modelling the G20. Centre for Applied Macroeconomic Analysis. Working paper 17/2018. Australian National University. April. https://cama.crawford.-anu.edu.au/publication/cama-working-paperseries/12470/modelling-g20.
12. Pineda, E. and Musacchio, A. (2020). "Solving the state-owned enterprises puzzle in Latin America and the Caribbean", Banco Interamericano de Desarrollo (BID), 18 January [online] https://blogs.iadb.org/gestionfiscal/en/solving-the-state-owned-enterprises-puzzle-in-latin-america-and-the-caribbean
13. Sevda, K.A. (2018). COVID-19'un küresel makroekonomik etkileri. Koçak, İstanbul, 358.
14. UNWTO (World Tourism Organization) (2020), "Impact assessment of the COVID-19 outbreak on international tourism", 24 March [online] https://webunwto.s3.eu-west-15..amazonaws.com/s3fspublic/2020-03/24-03Coronavirus.pdf.
15. http://news.unec.edu.az/ekspert-reyi/7052-pandemiya-sheraitinde-olkelerin-igtisadi-dayanagligi – Pandemiya dövründə iqtisadi dayanıqlılıq 2021.

Rəyçi: i.ü.f.d. Aida Quliyeva

Göndərilib: 10.03.2022 Qəbul edilib: 18.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/203-208

Ələsgər Akif oğlu Səfərov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
elesgerseferov3@gmail.com

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ DAĞIDILMIŞ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BƏRPASINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (TƏRTƏR PAMBIQ EMALI ZAVODUNUN TİMSALINDA)

Xülasə

Məqalənin vəzifəsi Vətən müharibəsində dağıdılmış emal müəssisələrini Tərtər pambıq emalı zavodu timsalında bərpa prosesində investisiya qoyuluşlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Burada olan elmi nəticələr və tövsiyələr Vətən müharibəsində, o cümlədən dağıdılmış bir çox emal müəssisələrinin bərpası prosesində investisiya qoyuluşlarının təkmilləşdirməsi üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində investisiya qoyuluşlarının uçotunun nəzəri və metodoloji əsaslarıöyrənilmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bu göstəricilər dövlət orqanlarının müharibə nəticəsində dağılmış emal müəssisələrinin bərpası prosesinə lazımi diqqət yetirməklə, işğaldan azad edilən regionun yerli ərazisinin investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirmək üçün təqdim edilə və istifadə oluna bilər.

***Açar sözlər**: investisiya, texnologiya, emal müəssisələri, uçot, idarəetmə*

Alasgar Akif Safarov

Accounting for investments in the process of restoration of processing enterprises destroyed in the patriotic war (on the example of Tartar cotton processing plant)

Abstract

The task of the article is to identify areas for improving the accounting of investments in the process of restoration of processing enterprises destroyed in the Great Patriotic War, the example of the Tartar cotton processing plant. The scientific results and recommendations contained here can be used to improve investment in the war, as well as in the process of rebuilding many destroyed processing plants. As a result of the research, the theoretical and methodological bases of investment accounting were studied. Directions for the organization of current management accounting of investment activities have been identified. It can be concluded that all these indicators can be presented and used to assess the investment attractiveness of the local area of the autonomous region, with due attention to the process of restoration of war-torn processing plants by government agencies.

***Key words:** investment, technology, processing enterprises, accounting, management*

Giriş

Dağlıq Qarabağda 2020-ci ilin payızında başlayan müharibə 1990-cı illərin əvvəllərindəki birinci Qarabağ müharibəsindən xeyli fərqlənir. Birincisi, bu dəfə müharibə erməni tərəfinin məğlubiyyəti ilə başa çatıb. İkincisi, nəticədə Türkiyənin rolu xeyli artıb. Üçüncüsü, Rusiya sülhməramlı kontingenti ilk dəfə olaraq Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazidə aktiv rolu olub. Münaqişənin həllində Rusiyanın rolu keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəlib, ABŞ, Fransa və digər Avropa ölkələrinin, eləcə də ATƏT-in Minsk Qrupunun rolu nəzərəçarpacaq dərəcədə azalıb.

2020-ci il sentyabrın 27-də səhər tezdən bir tərəfdən Azərbaycan, digər tərəfdən Ermənistan və tanınmamış Artsax Respublikası və ya Dağlıq Qarabağ Respublikası (DQR) arasında silahlı toq-quşmalar yenidən başlamışdı və bu toqquşmalar tez bir zamanda silahlıtoqquşmaya çevrildi

2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçılarının birgə bəyanat imzalaması gözlənilmədən müharibəni dayandırdı, Türkiyəni sıxışdırıb çıxardı, Rusiya hərbi qüvvələrinin (sülhməramlılar rolunda) Azərbaycan ərazisində mövcudluğunu təmin etdi. Azərbaycan və

ən azı indiki mərhələdə həm ATƏT-in Minsk Qrupundan, həm də Türkiyə və İranın təşəbbüslərindən yan keçərək, Ermənistan və Azərbaycan tərəfləri arasında praktiki olaraq yeganə vasitəçi kimi Rusiyanın rolunu möhkəmləndirdi.

Müharibənin əsas qurbanlarından biri də Tərtər bölgəsi olub. Düşmənin ağır artilleriya hücumları nəticəsində tatarların ağ qızıl xəzinəsi olan Pambıq Emalı Zavodu külə dönüb. Bu, müharibə zamanı tatarlar üçün böyük itki hesab olunurdu. İxrac olunan pambıq ipliklərinin yandırılması sahibkarlıq subyektlərinə 3 milyon manatdan çox ziyan vurub. Həmin gün bu əraziyə 30-a yaxın mərmi düşüb. Bütün güllələr yanan hissələr idi. Bu səbəbdən zavodun xeyli hissəsi yanıb. Düzdür, bütün zavod zədələnmişdi. Lakin əsas zədələnmiş ərazilər yanar konstruksiyaları olan ərazilər olub. Obyekt davamlı artilleriya atəşi altında idi. Bu səbəbdən yanğınsöndürmə işləri xeyli ləngiyib. 690 tona yaxın pambıq müharibə nəticəsində yanaraq külə dönüb.

Şəkil 1: Ermənistanın silahlı qüvvələrinin atdığı top mərmisi nəticəsində Tərtər pambıq emalı zavodunun 19.10.2020-ci il tarixli görüntüsü.

Mənbə:https://genprosecutor.gov.az/az/post/3064 (giriş tarixi 25.04.2022)

Müharibədən sonrakı bərpa dövründə ilk addım yerdəki dəlillərə və mövcud hesabatlara (məsələn, Mədəni, Tarixi və Mədəniyyəti Mühafizə İnstitutu tərəfindən hazırlanmış) əsasən dağıntı səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Fiziki ziyanın ölçülməsi yenidənqurma layihəsində tətbiq olunacaq uyğun strategiyanın seçilməsi və yenidənqurma məqsədlərini müəyyən etmək üçün əsas olan şəhərdəki zərər səviyyəsini qeyd etmək üçün əhəmiyyətlidir. Bərpa olunacaq şəhərlər üçün yeni baş plan şəhərin ənənəvi simasını qoruyub saxlamalı və onu dəyişdirməməlidir, çünki şəhərsalma prosesində ətraf mühitin qorunması şəxsiyyət və aidiyyət hissini bərpa edir və müharibədən zərər çəkmiş icmaları sağaldır.

Yenidənqurma prosesində qəbul edilən istənilən qərarda yerli ictimaiyyətin iştirakı ehtiyacları, problemləri, alternativləri və həll yollarını müəyyən etmək və sahiblik hissini gücləndirmək vacibdir. Dövlət qurumları bu prosesdə iştirak etməli, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmalı, koordinasiya və çoxşaxəli yanaşmanı təşkil etməli, eyni zamanda, özəl sektor və qeyri-kommersiya təşkilatları münaqişədən sonrakı yenidənqurma prosesinin maliyyələşdirilməsində mühüm amil olmalıdır (Kisova, 2018: 45).

Yenidənqurma prosesində ya yenidənqurma üçün baxışın, məqsədlərin və planın işlənib hazırlanmasında, ya da maliyyə yardımında iştirak edən bir çox üzvlər var. Yenidənqurma iştirakçılarının rol və məqsədlərini bir-biri ilə uzlaşdırmaq bacarığı bu tərəflər arasında maraqların toqquşmasının cəmiyyət üzərində olduğu yenidənqurma planlarının uğurunun əsas amili hesab olunur.

İnvestisiya qoyuluşlarının uçotunun effektivliyini qiymətləndirmək üçün informasiya sistemlərinə əsaslanan çoxlu sayda metodlar mövcuddur. Son zamanlar rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sayəsində alimlər proqram təminatından istifadə baxımından bu məsələ üzərində işləyirlər. Tərtər pambıq emalı zavodunun timsalında layihənin gəlirliliyi məsələsi ümumi investisiya fəaliyyətinin analitikasının mühüm elementi kimi nəzərdən keçirdim. Qarabağda Ermənistan tərəfindən təxribat zamanı başlayan hərbi əməliyyatlar nəticəsində Tərtərdə yanğın baş vermişdir. Nəticə olaraq, yerli fermmerlərdən bu müəssisəyə pambıq qəbulu dayandırılmışdır. Bəzi üsullara əsasən Tərtər pambıq emalı zavodunda investisiyaların gəlirliliyinin əsas göstəricilərini müəyyən etmək mümkündür:

Cədvəl 1: Tərtər pambıq emalı zavodunda investisiya layihəsinin gəlirlilik göstəriciləri

Göstərici	Əsas komponentlər
Kommersiyalaşdırma perspektivləri	Bazarda pambıq məhsuluna tələbat
	Potensial rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi
Pambıq emalı üçün tələb olunan resurslar	Resurs potensialının qiymətləndirilməsi
	Resurs xərclərinin gözlənilən mənfəətə qədər qiymətləndiril-məsi
Pambıq emalı zavodunda olan layihə riskləri	Texniki risklərin qiymətləndirilməsi
	Layihənin bazara çıxarılması risklərinin qiymətləndirilməsi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

Bu göstəricilər Tərtər pambıq emalı zavodunda investisiya ideyalarının layihəqabağı tədqiqat metodlarından birində istifadə oluna bilər. Onlar bütün növ layihələr üçün uyğun deyil və tam analitik araşdırma aparmaq üçün tələb olunan parametrlərin yalnız kiçik bir hissəsini əhatə edir. Bununla belə, demək olar ki, bütün üsullarda layihənin risklərinin nəzərə alınmasına diqqət yetirilir. Bəzən maddi ehtiyatların qismən itkisinə, resurs xərclərinin (maliyyə, vaxt) artmasına səbəb ola biləcək müxtəlif halların görünüşünü proqnozlaşdırmaq olduqca çətindir. Xüsusi kompüter simulyasiya vasitələrindən istifadə edərkən, bəzi parametrlərdən istifadə etməklə mücərrəd model qurmaq və onun davranışını qiymətləndirmək mümkündür. Modelləşdirmə vasitələrinin seçimi bir neçə faktora əsaslana bilər, ilk növbədə, bu proqram təminatının qiymətidir.

Digər texnologiyalardan fərqli olaraq, informasiya sistemində modellərin qurulması müxtəlif qərarların qəbulu ilə əlaqədar proqnozlar yaratmaq üçün zəruri olan bir neçə parametri nəzərə almağa imkan verir. Proqram hadisələrin inkişafı üçün ən pis ssenarini seçir, onun baş vermə ehtimalını hesablayır, həmçinin mümkün itkiləri təhlil edir. Hər halda, hər bir investisiya layihəsində bir sıra neqativ hallar var (Bayramov, 2020: 34). Xarakterik parametrlərin nə seçiləcəyindən asılı olaraq, onların baş vermə ehtimalı ən yüksək olan halları qiymətləndirmək də vacibdir. Giriş məlumatları kimi texnologiyalar, investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üsulları və investisiyaların həcmi nəzərə alınır. Bununla belə, bu parametrlərin dinamikasını və qarşılıqlı təsirini nəzərə almaq problemlərinin axtarışı zamanı nadir hallarda təhlilə cəlb olunur (İqnatenko Qoryunava,2019: 45). Modellərin istifadəsi şüurlu tədqiqat aparmağa və başqa bir şəkildə əldə edilə bilməyən məlumatları əldə etməyə imkan verir. Bu gün bu cür modelləri qurarkən təşkilati və resurs bölgüsü məsələləri ən çox nəzərə alınır. Bununla belə, modelləşdirmə və əldə edilmiş nəticələrlə sonrakı iş onun həllinə sistemli yanaşma tələb edən mürəkkəb multikriteriyalı bir vəzifədir.

İnvestisiya, təşkilatlara bazarda davamlı rəqabət mövqeyinə nail olmağa imkan verən iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasının açarlarından biridir. Eyni zamanda, bu proses həmişə müəyyən risklərlə əlaqələndirilir - hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs müəyyən maddi fayda əldə etməkdə maraqlıdır, buna görə də ən etibarlı layihələrin axtarışı ilə bağlı biznes prosesləri ön plana çıxır. Nəticə etibarı ilə, mühüm

vəzifələr investisiya layihədən əvvəl təhlil aparmaq, layihənin effektivliyini və onun risklərini qiymətləndirməkdir.

Həyat dövrü ərzində hər hansı bir investisiya layihəsi bir neçə mərhələdən keçir: layihəqabağı təhlil, strateji planlaşdırma, tapşırıqların icrası, layihənin işə salınması, yekunlaşdırma. Bü mərhələlərin hər birində sistemli yanaşma və düzgün təhlillər ən mühüm şərtlərdən biridir. Bu təhlillər və analizlər yalnız rəqəmsallaşmış informasiyanın köməyi ilə tam dəqiq və dolğun aparıla bilər.

Layihənin uğuru bir çox amillərdən, eləcə də investisiya təhlili alətlərindən və tətbiq olunan idarəetmə metodlarından asılıdır. Maddi və maliyyə investisiyalarının qoyulduğu fəaliyyətin nə dərəcədə effektiv olacağı artıq layihənin həyat dövrünün birinci mərhələsi ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, nəticələrin qiymətləndirilməsi yalnız layihənin istismara verilməsi və onun həyata keçirilməsi zamanı aparıla bilər. Buna görə də investorlar üçün risklər həmişə yüksək olur və onların uçotu kifayət qədər çətindir.

Analitik proqram təminatı müstəqil informasiya sistemini təmsil edə və ya daha böyük informasiya kompleksinin bir hissəsi ola bilər. Sənaye hazırkı inkişafı mərhələsində, bütün texnologiyalar cihazları və proqramları daha böyük sistemlərdə birləşdirməyə meylli olduqda, bu təcrübə tezliklə daha aktuallaşacaqdır.

İnvestisiya fəaliyyətində risklərin bir hissəsi gözlənilməz amillərin təsiri ilə bağlıdır:

- bazar vəziyyəti,
- tələbin mövcudluğu,
- vətəndaşların alıcılıq qabiliyyəti,
- avadanlıqların sıradan çıxması (Sveçnikova, 2020: 11).

Buna görə də riskləri və nəticələri tam qiymətləndirmək üçün stresli vəziyyətlər yaratmağa imkan verən təcrübələr və sınaqlar aparılmalıdır. Normal şəraitdə belə bir araşdırma aparmaq mümkün deyil, lakin informasiya mühitində lazımi xüsusiyyətləri əldə etməyə imkan verən xüsusi modelləşdirmə vasitələri mövcuddur.

Ekspert sistemi müxtəlif ixtisas və bacarıq səviyyələrində olan mütəxəssislərin edə biləcəyi istənilən hərəkətləri yerinə yetirə bilər. Zaman keçdikcə qərar qəbuletmə sisteminin təkmilləşdirilməsi analitika və hesablamalar prosesində bir şəxsin iştirakına ehtiyacı tamamilə aradan qaldırmalıdır. Ekspert sistemlərinin köməyi ilə idarəetmə proqramları hazır məlumatları almalı və investisiya layihəsinin həyat dövrünün sonrakı mərhələlərində artıq istifadə etməlidir. Mövcud inkişaf səviyyəsində belə, ekspert intellektual proqramların və şəxsin birgə işi investisiyadan əvvəlki mərhələdə materialın toplanması və təhlili proseslərinin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmalıdır (Tağıyev,2020: 56).

Daxil olan məlumatlardan istifadə edərək, model lazımi hesablamaları yerinə yetirir və sonra müvafiq nəticə çıxarır, şəxsə cari problemin ətraflı həllini təqdim edir. Aydınlıq üçün bəzi tərtibatçılar məlumatın vizuallaşdırılması imkanlarını ehtiva edirlər. Sistem süni neyron şəbəkə modullarından istifadə etməklə məlumatları qiymətləndirə bilər ki, bu modullar təxmini funksiyalardan istifadə edərək uyğun layihə üçün düzgün strategiyanı müəyyən edə bilir, həmçinin effektiv göstəriciləri səmərəsiz olanlardan fərqləndirir. Bunun üçün şərti olaraq iki dəyəri olan funksiyanın işçi qrafikinin qurulması aparılır: 0 və 1. Alınan nəticələr bu dəyərlərdən birinə yaxınlıq baxımından qiymətləndirilir. Həqiqətin nəticəsi - "bir" əldə edildikdə, seçilmiş layihə yüksək performans göstəricilərinə malikdir. Əks halda, onlar həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu üçün kifayət deyil. Bu cür mülahizə sistem daxilində həyata keçirilir və istifadəçi onları görmür və cavabı ona tanış olan formatda alır (Əliyeva, 2021: 45).

İnvestisiya təhlilindən alınann nəticələrin digər tədqiqatların nəticələri ilə müqayisəsi də vacibdir. Bir çox ekspertlər informasiya sistemləri və texnologiyalarından istifadə baxımından investisiyaların səmərəliliyinin hesablanmasıüçün ən yaxşı metodologiyanın tapılması problemini nəzərdən keçirirlər. Məhz bu yanaşma yeni zamanın və müasir iqtisadiyyatın inkişafının tələblərinin tələbidir. Dövlətin investisiya təşkilatlarında rəqəmsal alətlərin geniş tətbiqinə diqqət yetirdiyini nəzərə alaraq, investisiya öncəsi təhlil məsələsinin həllinin avtomatlaşdırılması prioritet məsələdir. Elmi ədəbiyyatda müəyyən sistemlərin həyata keçirilməsinə dair mütəxəssislərin çoxlu sayda təkliflərinə rast gəlmək olar. Layihənin gəlirliliyini qiymətləndirmək üçün çoxlu nəzəri üsullar olduğu kimi, müxtəlif proqram elementlərini özündə birləşdirən genişçeşidli informasiya vasitələri də mövcuddur. Öz növbəsində,

texnologiyalar da geniş nəzəri alqoritmlərə və qiymətləndirmə meyarları sistemlərinə əsaslana bilər (Xamroeva İ.N.,2022).

Rəqəmsallaşma və texnoloji innovasiyalar vasitəsilə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid Azərbaycanın münaqişədən sonrakı iqtisadiyyatını qlobal tendensiyalara uyğun qurmaq üçün fürsət təqdim edir. Bununla belə, münaqişədən sonrakı kontekstdə rəqəmsallaşdırma alətləri vasitəsilə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid qısa müddətdə insan təhlükəsizliyi və inkişafıüçün şərait olmadıqda mənfi təsir göstərə bilər. O, əhalinin dövlət xidmətlərinin göstərilməsi və məşğulluq imkanları kimi təcili ehtiyaclarını dərhal həll etmir və beləliklə, şikayətləri və bərabərsizlikləri gücləndirmək riski yaradır. Əksinə, lazımi şərait mövcud olduqda, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidi özündə birləşdirən münaqişədən sonrakı iqtisadi yenidənqurmaya yanaşma münaqişənin uzunmüddətli təsirini azalda bilər, eyni zamanda ölkənin qlobal rəqəmsal inkişafda geridə qalmasının qarşısını ala bilər. Adekvat qaydalar və nəzarət həyata keçirildikdə, bu kimi rəqəmsallaşma layihələri həm də vəsaitlərin izlənməsini və şəffaflığı artıra bilər.

Nəticə

Dağıdılmış emal müəssisələrinin bərpası prosesində investisiya qoyuluşlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

İnvestisiya layihəsinin rentabelliyini əldə etməyin nəzəri üsullarından birinə görə, bütün hərəkətlər geri ödəmə müddətlərini müəyyən etməyə və iqtisadi səmərə əldə etməyə yönəldilmişdir. Bu metodoloji yanaşma mövcud olanlar arasında ən populyarlarından biridir. Buna uyğun olaraq, ekspert sisteminin işləməsi üçün təklif olunan alqoritm bu biliklərə əsaslanaraq, Vətən Müharibəsində dağıdılmış Tərtər pambıq emalı zavodunda 4 addım daxilində aşağıdakı hərəkətlərə diqqət etmək olar:

1. Layihənin ümumi dəyərinin cari və hədəf göstəricilərinin əldə edilməsi;
2. İl üçün bir və ya bir neçə risk variantının baş verməsi halında gözlənilən itkilər göstəricisinin hesablanması
3. Layihənin funksional səmərəliliyinin göstəricisinin hesablanması.
4. Son geri ödəmə göstəricisinin əldə edilməsi.

Təqdim olunan tədqiqatın nəticələri müəyyən bir sahədə investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar baxımından regional iqtisadiyyatın nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafına kömək edir. Bundan əlavə, regional səviyyələrdə hakimiyyət orqanları və idarələri, habelə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində və investisiyaların cəlb edilməsində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən investisiya məsələləri ilə bağlı strateji problemlərin həlli baxımından istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, V. (2020) "İnvestisiya proqramlarının şəffaflığı və iqtisadi səmərəsi yüksəldiləcək", // Xalq qəzeti. 2020.- 11 avqust.- S.5.
2. Əliyeva G.O. (2021)"Sənaye müəssisələrinin innovasiyalı inkişafında investisiya proseslərinin tənzimlənməsi sistemi": Bakı: 2021 :26 s
3. Xamroeva,İ.N.,(2022) "İnvestisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi-Özbəkistan neftqaz sahəsinin strateji inkişafının əsasıdır", Bakı: Elm, 26 s.
4. Quliyeva, A.Ə., (2021)"Sosial investisiyalar mexanizminin formalaşması", Bakı: Elm.34 s.
5. Tağıyev, T. (2020)"Azad ərazilərimizə xarici şirkətlərin yeni axını başlanır", Bakı Xəbər. 7 Fevral,
6. Ignatenko, A. A. (2019)"Goryunova L.A. Investment analysis: technologies and methods of computer modeling "// Innovation and investment. №4, p. 45-50.
7. Kalinina, O.N (2020)Increasing the reliability of the assessment of investment projects in terms of risk and uncertainty" // Bulletin of the Russian Economic University. G.V. Plekhanova. 2020, vol. 1, № 109. p. 186-198
8. Kisova AE "Investment and Investment Analysis: A Workshop". Lipetsk, LGTU, 2018. 65 c.
9. Nikishov, VN, (2019) Mitlina VD "Analysis of indicators of efficiency of the investment project" // Enigma.vol.1, № 10, p. 59–68.

10. Svechnikova S.S (2020)"The relevance of the integration of sustainable development priorities in the investment and financial strategy of the company: theoretical and practical aspects" // Humanitarian Balkan Studies. vol. 4, № 8, p. 40-43.
11. https://genprosecutor.gov.az/az/post/3064 (giriş tarixi 25.04.2022)
12. Health and safety risks for workers involved in manual tank gauging andsampling at oil and gas extraction sites, 2015. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/view/

Rəyçi: i.ü.f.d. Ənvər Salahov

Göndərildi: 09.03.2022 Qəbul edildi: 15.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/209-214

Mehdi Yusif Asgarov
Baku State University
master
mexdiasgerovv@gmail.com

COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND EUROPEAN UNION FOR LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL SECURITY

Abstract

After proclaimed its independence in 1991, the Republic of Azerbaijan has developed relations with the European Union in various fields, including support for economic, political and environmental reforms, the establishment of the East-West transport corridor, and the development of infrastructure.

The Partnership and Cooperation Agreement, which was signed in 1996 and entered into force in 1999, covers cooperation in the areas of political dialogue, trade, investment, legislation, science and culture. In 1998, the EU appointed its own special representative in Azerbaijan. In 2000, the Representation of Azerbaijan in the EU was established.

Azerbaijan joined "The European Neighborhood Policy" in 2004. The State Commission for Cooperation of the Republic of Azerbaijan with the European Union was established on June 1, 2005.

Azerbaijan is interested in developing relations with the European Union (EU) based on equal partnership. In 2009, the Eastern Partnership program, a format of multilateral cooperation in the eastern direction.

The European Union is working together with Azerbaijan to tackle climate change and to ensure a better quality of life for Azerbaijani citizens through the development of better environmental policies and greener investments in the modernisation of the social and technical infrastructure in cities.

Cooperation with the European Union includes decision-making aimed at protecting the environment, promoting a sustainable economy and greenery - "smart" environmental legislation - protecting the ecosystem, reducing emissions, etc. That is important in the study and application of knowledge on issues

Key words: *Environment, Water resources, Nature, Regulation, Greener and Biodiversity*

Mehdi Yusif oğlu Əsgərov

Ətraf mühit təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsi üzrə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq

Xülasə

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa İttifaqı ilə əlaqələri indiyədək iqtisadi, siyasi, ekoloji islahatlara dəstək, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, infrastrukturun inkişafı və s. kimi müxtəlif çərçivələrdə inkişaf etdirmişdir.

1996-cı ildə imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir) siyasi dialoq, ticarət, sərmayə, qanunvericilik, elm və mədiyyət sahəsində əməkdaşlığı əhatə etmişdir. 1998-ci il tarixində Aİ Azərbaycana xüsusi elçisini təyin etmişdir. 2000-ci ildə Azərbaycanın Aİ yanında Nümayəndəliyi təsis edilmişdir.

1 iyun 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqının "Avropa Qonşuluq Siyasəti"nə daxil olması və Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının işlənib hazırlanmasına dair Avropa İttifaqı Şurasının müsbət qərarının qəbul edilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyasının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi, Avropa İttifaqının Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə səmərəli və əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublika-

sının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncam verilmişdir.

Azərbaycan Avropa İttifaqı (Aİ) ilə bərabərhüquqlu tərəfdaşlığa əsaslanan münasibətlərin inkişafında maraqlıdır. Azərbaycan 2009-cu ildən bəri Aİ ilə Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) proqramı çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli formatda əməkdaşlıq edir.

Avropa İttifaqı ətraf mühitin qorunmasına dair siyasətin təkmilləşdirilməsi və şəhərlərdə sosial və texniki infrastrukturun müasirləşdirilməsi sahəsində ekologiyanın qorunmasına yönəlmiş sərmayələrin yatırılması vasitəsilə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq və Azərbaycan vətəndaşları üçün daha keyfyyətli həyat təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ilə əməkdaşlıq edir.

Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq ekologiyanın qorunmasına yönəlmiş qərar qəbul etmə, dayanıqlı iqtisadiyyat və yaşıllığın artırılması - "ağıllı"ekoloji qanunvericilik - ekosistemin qorunması, qaz tullantılarının azaldılması və s. kimi məsələlərdə biliklərin öyrənilməsi və tətbiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *ətraf mühit, su resursları, təbiət, tənzimləmə, yaşıllıq və biomüxtəliflik*

Introduction

In the new millennium, the preservation of ecological balance, rational use of natural resources, protection of water, soil and air from pollution has become a universal problem. In addition to global demographic growth, concerns such as sharp increases in consumption, global warming, ozone depletion, and depletion of natural resources have also affected environmental thinking and activities.

Maintaining the necessary balance between the economy, society and the environment in the context of the global environmental crisis can only be achieved through the formation of a new environmentally safe and economically optimal model of development - sustainable development. In this context, the main priority now is to coordinate global, regional and national tools to achieve the goals of sustainable development (10)

At present, the protection of environmental components and the application of advanced methods in solving existing environmental problems are being implemented in the international arena.

The World Health Assembly has approved a roadmap to reduce the negative environmental impact of air pollution. The roadmap includes expanding the database on the health effects of air pollution, conducting monitoring and reporting on air pollution targets of the Sustainable Development Goals, and increasing opportunities for cooperation at all levels - local, national, regional and global (12)

In order to prevent land degradation, desertification and protection from climate change, farmers and local communities around the world are being educated on sustainable agriculture and efficient use of land resources. Also, in many countries, early drought warning systems are being set up, forest areas are being planted, and landscaping is being done to prevent erosion.

Legislation and institutional frameworks are being improved to protect and sustain the use of biodiversity around the world. A number of international agreements and conventions have been adopted to protect biodiversity, including the protection of rare and endangered species of flora and fauna, and to eliminate poaching.

Also in Azerbaijan economic development, demographic growth, increased consumption due to rising incomes, climate change and other factors have resulted in an increase in the negative impact on the environment. Pollution of water bodies with wastewater, emissions of harmful gases into the atmosphere, reduction of biodiversity, soil erosion and salinization, deficiencies in waste management are among the existing environmental problems (11)

Our country in recent years, the improvement of the ecological situation, including the efficient use of natural resources, the restoration of contaminated areas, the protection of water resources, the increase of specially protected natural areas, forests and green areas, etc. (5) The projects implemented in these areas have played a role in the restoration of environmental components. The use of low-waste technologies, the rehabilitation of oil-contaminated areas, the restoration of the ecological condition of water bodies, the implementation of landscaping work, especially in the Absheron Peninsula, Baku and Sumgayit, have resulted in improved environmental conditions (2)

12% of the country's territory is covered with forests, and 10.3% are specially protected natural areas. There are 10 National Parks, 10 nature reserves and 24 nature reserves in the country. The uniqueness of natural and geographical conditions has created conditions for the diversity of species of flora and fauna. 9 out of 11 climate types on Earth are found in Azerbaijan. This factor plays an important role in the formation of rich biodiversity in the country (9)

The European Union is the world’s largest donor of official development assistance. The European Commission’s Directorate General for European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR) manages the majority of the Union’s financial and technical assistance to the neighbourhood and enlargement countries (13) By implementing assistance actions in Europe’s eastern and southern neighbourhood, DG NEAR supports reform and democratic consolidation, and strengthens the prosperity, stability and security around Europe. DG NEAR helps to promote EU values, policies and interests in this region, and to contribute to developing the special relationship of the EU with its neighbouring countries.

Protecting, preserving and improving the environment is essential for present and future generations. Azerbaijan, like other countries in the region, faces difficult challenges in air pollution, ensuring a clean and safe water supply and sustainable waste management (4) The European Union is working together with Azerbaijan to tackle climate change and to ensure a better quality of life for Azerbaijani citizens through the development of better environmental policies and greener investments in the modernisation of the social and technical infrastructure in cities (1)

A legal basis of comprehensive relations between Azerbaijan and the European Union is "Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Azerbaijan, of the other part (PCA)" signed in Luxembourg on April 22, 1996 and came into force on June 22, 1999. This agreement covers all possible, including political and economic spheres of cooperation between Azerbaijan and the EU. The agreement ensures frameworks of all kinds of cooperation between Azerbaijan and the EU, except military area. PCA was signed for 10 years period and its execution is extended for a period of one year each year as implementation period of the agreement ended in 2009 (6)

The European Union and Azerbaijan work together in these areas:

- Promoting decisions which respect both people and the environment: Developing and implementing policies which ensure a high level of environmental protection andimprove the quality of life of Azerbaijani citizens;
- Protecting nature: Building a joint network of protected areas across the Eastern Partnership region, the Emerald Network, and supporting the sustainable management of forests, crucial for better livelihoods in forestrydependent communities;
- Investing in an environmentally friendly future: Unlocking cheaper and more sustainable finance for local companies, municipalities and households willing to invest in environmentally friendly technologies; (3)
- Managing vital resources better: Improving the water management systems;
- Delivering on climate policy goals:Supporting the delivery of the goals set by the Paris Agreement on Climate Change;
- Protecting biodiversity:Over the years, over-grazing has degraded mountain pastures in Azerbaijan, with impacts on the broader ecosystem and the farming communities that depend on them. The EU and Azerbaijan are working together to establish sustainable pasture management practices, improve the fertility of pastures and forests, and prevent soil erosion and landslides (8)

Results include:

1. pasture inventory of 3,000 hectares of land intarget zones;
2. experimental restoration treatments to enhance carbon pools, including the sowing of more than 20 hectares of degraded soil with seeds, completion of 12 demonstration plots with plantings and erosion prevention measures, and establishment of rotational grazing systems for 16 farms;
3. more than 3,000 hectares of summer pastures restored.;

Monitoring air quality: The EU has launched a Twinning programme with Azerbaijan, aimed at strengthening environmental monitoring systems to ensure reliable data for policy planning. Working with the Ministry of Ecology and Natural Resources, the project aims to:

1. streamline collection, processing and reporting of data at the Ministry;
2. develop technical systems for environmental monitoring – comparing technical standards for air quality monitoring, water and soil sampling with EU standards and providing recommendations for priority investments;
3. train staff on data collection and analysis (workshops, hands-on training and study visits);
4. implement modernised systems through real case studies, including public communication of air quality assessment and pollution level index.

About EU4Environment and its important for Azerbaijan:

The general objective of EU4Environment is to help the partner countries preserve their natural capital and increase people's environmental well-being by supporting environmentrelated action, demonstrating and unlocking opportunities for greener growth, and setting mechanisms to better manage environmental risks and impacts.The “EU4Environment” Action, funded by the European Union, aims to support Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, the Republic of Moldova, and Ukraine to preserve and better use their natural capital, increase people's environmental well-being, and grasp new development opportunities. With a budget of some EUR 20 million for all six countries, “EU4Environment” is carried out from 2019 to 2022 with implementation support coming from five international partners: OECD, UNIDO, UNEP, UNECE and the World Bank Group (7)

The EU4Environment programme is structured around five Results:

• Greener decision-making (implemented by UN Environment andUNECE, with coordination by UNIDO);

• Circular economy and new growth opportunities (implemented by UN Environment and UNIDO, with coordination by UNIDO);

•. An environmental level playing field (implemented by OECD);

• Ecosystem services and livelihoods (implemented by the World Bank);

• Knowledge sharing and coordination (implemented by OECD, with input from all implementing Partners).

Since 2019, the EU-funded EU4Environment Programme has been supporting Azerbaijan, along with the other five Eastern Partner (EaP) countries, in pursuing its path of green transformation. It helps preserve their natural capital and increase people’s environmental well-being by supporting environment-related action, demonstrating and unlocking opportunities for greener growth, and setting mechanisms to better manage environmental risks and impacts.

“Final EU4Environment work plan for 2019-2022: AZERBAIJAN” presents, in a consolidated manner, the final plan of work in Azerbaijan as part of the European Union for Environment Action .It was prepared based on the discussions at the National launch event in Azerbaijan (15 April 2019, Baku), the Inaugural EU4Environment Regional Assembly meeting (27-28 June 2019, Brussels) and takes into account the final comments received by 6 September 2019.

To support the Programme implementation, the Ministries of Ecology and Natural Resources and of Economy appointed National Focal Points (NFPs) of the EU4Environment. The NFPs aims to serve the coordination role and represent their respective countries during and between the annual Regional Assembly meetings (7)

EU and Azerbaijan launched a new programme on 2 march 2022: EU4Environment – Water Resources and Environmental Data Social .The official launching of the EU4Environment - Water Resources and Environmental Data programme in Azerbaijan was held in an online format on 2 March 2022. This European Union funded programme will further support the country in the preservation of its natural resources in line with the European Green Deal and a post-COVID-19 green recovery. It aims to improve the health and wellbeing of Azerbaijani citizens, as well as the achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs). The programme is part of the Team Europe Initiative on Water and Zero Pollution, which aims at moving towards a toxic-free environment for all citizens.

EU4Environment - Water Resources and Environmental Data reinforces the on-going EU4Environment Action in Azerbaijan. It aims to support the implementation of existing and new policies and regulations at local levels through decentralized management of water resources, and give access to reliable data and information on water resources, but also on air quality, land use and waste to decision-makers and Azerbaijani citizens. To this end, EU4Environment - Water Resources and Environmental Data builds upon the success of previous operational projects like the European Water Initiative Plus (EUWI+) and the Shared Environmental Information System Phase II (ENIS SEIS II East) (7)

The European Commission and the implementing partners look forward to continuing and strengthening their engagement with Azerbaijan under this new European Union support. Together they will strengthen the management of water resources and environmental data to benefit the environment and wellbeing of Azerbaijani citizens Mr Rainer Freud, Programme Manager at the Delegation of the European Union to Azerbaijan said: "A healthy environment is crucial for functioning of ecosystems and human wellbeing. In particular, the recent dry years and the COVID-19 pandemic have demonstrated the importance of water in the times of crisis. In the European Union, environmental and water policies are part of the main building blocks of the European Green Deal. Since 2016, the European Union through the EUWI+ and ENI SEIS II EAST programmes has supported Azerbaijan in strengthening its water sector as well as in developing concrete information systems. The adoption of the National Water Strategy and the sharing of produced data with the public are two crucial next steps for Azerbaijan. This project is also supporting the Government of Azerbaijan Action Plan on rational use of water resources in 2020-2022 and can help with prioritization of investment opportunities under the European Investment Plan for Azerbaijan".

During 2020, the work was considerably affected by the COVID-19 pandemic. Despite this unprecedented global challenge, the programme pursued its planned activities and generated several concrete results on the ground.

Conclusion

The EU and Azerbaijan relations are based on the EU-Azerbaijan Partnership and Cooperation Agreement in force since 1999.

EU and Azerbaijan are working closely to advance the country’s prospects for achieving its environmental and climate change related goals. Azerbaijan joined the Eastern Europe Energy Efficiency and Environment Partnership (E5P) and adopted an Energy efficiency law.

Greening Azerbaijan’s economy is urgently needed as the current models of growth continue to erode the stocks of natural assets and undermine the integrity of ecosystem services on which economic activity depends.This decade is decisive for boosting the resilience of societies and economies in the context of urgent climate and environmental challenges. This means imminently changing the current models of growth. The shift becomes even more pertinent in the context of the global health emergency of the coronavirus (COVID-19) pandemic.

As part of its co-operation with the European Union, Azerbaijan has made commitments to green economy. This is reflected in the Eastern Partnership Summit Declarations. Azerbaijan’s strategic economic policy document “Azerbaijan 2020: Look to the future” integrates environmental concerns, recognises ecological problems from oil extraction among the major challenges and set a target “…to achieve sustainable socio-economic development from an ecological point of view…”

The EU is a key reform partner in Azerbaijan and brings best practices and experience to a wide range of sectors. Azerbaijan is one of the main beneficiaries of the Twinning instrument, profiting from peer-to-peer training and exchange with the EU Member State public administrations.Və bu səbəbdən Azərbaycanla Avropa ittifaqı arasında olan ekoloji təhlükəsizliklə bağlı tərəfdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.That is why the partnership between Azerbaijan and the European Union on environmental security is important.

References

1. Məhərrəmov, A.A. (2008), Avropa İttifaqının Ekologiya Hüququ; Bakı, 2008, pages 258;
2. Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında" Avropa Konvensiyasına qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu;
4. “Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində strateji əməkdaşlığa dair” 7 noyabr 2006-cı il tarixli Anlaşma Memorandumu;
5. “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında Azərbaycan Respublikasının İttifaqın proqramlarında iştirakının ümumi prinsipləri haqqında Çərçivə Sazişi üzrə bir tərəfdən Azərbaycan Respublikası, digər tərəfdən Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin Protokolu”nun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2014-cü il tarixli Qanunu
6. Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji Təhlükəsizlik Haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli qanunu
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” sərəncamı;
8. EU4Environment work plan for 2019-2023:Azerbaijan, Final version, February 2022, pages 25;
9. European Commission, The European Green Deal, COM/2019/640
10. Əsədov, A.Ə., Axundzadə L.T., Quliyev A.Z. (2007)Ekologiya Hüququ, Bakı, 510s.
11. Jans, H., Vedder, H.B. (2008), European environmental law, Groningen, pages 496
12. Manila, (2005), Azerbaijan Country Environmental Analysis, Philippines;
13. Marjan, P., Mariolina E. (2020), Research Handbook on EU Environmental Law, Northampton, 2020, pages 547;
14. Suzanne, K. (2001), European Perspectives on Environmental Law and Governance; Abingdon, Bakı, pages 261;

Rəyçi: h.ü.f.d. Elnarə Mirzəyeva

Göndərildi: 01.03.2022 Qəbul edildi: 06.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/215-219

Bəxtiyar Elşad oğlu Əliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
bakhtiyar.alıyev4@gmail.com

PANDEMİYA VƏ POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN VERGİLƏR VƏ GÖMRÜK TARİFLƏRİ VASİTƏSİ İLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜSULLARI

Xülasə

Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə vergilər və gömrük tarifləri birbaşa olaraq təsir edir.Ölkədəki vergitutma mexanizmini birbaşa olaraq sahibkarın fəaliyyət istiqamətinə təsir göstərir. Əgər bu mexanizm qeyri-təkmil olarsa bu sahibkarların mürəkkəb və çıxılmaz vəziyyətə düşməsinə səbəb olur.Həmçinin qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi ölkə iqtisadiyyatına da öz müsbət və mənfi təsirlərini göstərir.

Vergi siyasəti kapitalın artırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Vergi siyasəti birbaşa köçürmələrlə yanaşı, gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasında əsas rol oynayır. Daha az dərəcədə vergi siyasətləri sərvət bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün də istifadə olunur.

Açar sözlər: *pandemiya, postpandemiya, sahibkarlıq, vergi siyasəti, gömrük tarifi*

Bakhtiyar Elshad Aliyev

Regulation of the financial status of entrepreneurs in the period of pandemy and postpandemia through taxes and customs rates

Abstract

Taxes and customs tariffs directly affect the financial condition of business entities. The mechanism of taxation in the country directly affects the activities of the entrepreneur. If this mechanism is imperfect, it will put entrepreneurs in a difficult and desperate situation. The current tax legislation also has a positive and negative impact on the country's economy.

Tax policy can play an important role in increasing capital. Along with direct transfers, tax policy plays a key role in eliminating income inequality. To a lesser extent, tax policies are also used to address wealth inequality.

Key words**:** *pandemic, postpandemic, entrepreneurship, tax policy, customs tariff*

Giriş

Pandemiyanın başlanmasından bəri artan dövlət gəlir ehtiyacları və artan bərabərsizliklər ilə, çox güman ki, gələcəkdə şəxsi kapital gəlirinə və əmlaka vergilər daha böyük rol oynamalı olacaq. Böhran ölkələri yüksək büdcə kəsiri və dövlət borcunun səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə tərk edib. Eyni zamanda, böhran bəzi mövcud bərabərsizlikləri daha da gücləndirdi və bir çox həssas ailələrə daha çox zərbə vurdu . Bu kontekstdə, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra olduğu kimi, əmək və istehlak vergilərinin artırılması, bərabərlik və artım nöqteyi-nəzərindən daha az arzuolunan və siyasi baxımdan çox çətin ola bilər. Beləliklə, mövcud böhran yeni və ya az istifadə olunan gəlir mənbələrinə müraciət etmək zərurəti haqqında düşünməyə vadar edir. Fərdi kapital gəliri və əmlak vergiləri bərabərsizliyin azaldılmasında potensial əhəmiyyətli rolunu və əksər ölkələrin vergi qarışıqlarında hazırda məhdud rolunu nəzərə alaraq hökumətlərin yenidən nəzərdən keçirdiyi vergilər sırasındadır.

Əhəmiyyətli olan odur ki, beynəlxalq vergi şəffaflığı sahəsində əldə edilən irəliləyişlər şəxsi kapital gəlirlərinin və aktivlərinin daha effektiv vergiyə cəlb edilməsi potensialını artırmışdır. Son onillikdə vergi orqanları arasında avtomatik məlumat mübadiləsinin inkişafı hər hansı ofşor aktivləri və gəlirləri aşkar etmək üçün hökumətlər üçün mövcud olan vasitələri artırdı və vergi ödəyicilərinin aktivlərini xaricə köçürməklə vergidən yayınma imkanlarını azaldıb.((O'Reilly, Parra Ramirez and Stemmer, 2019,s-33)

Vergi sistemləri həm də adekvat gəlir dəstəyi təmin etməli və aşağı gəlirli əhali üçün iqtisadi imkanları gücləndirməlidir. Birbaşa köçürmələrlə birlikdə vergi tədbirləri ev təsərrüfatlarına gəlir dəstəyini təmin etmək üçün istifadə edilməlidir ki, bəzi hallarda pandemiyadan sonra onları gücləndirmək lazımdır. Bundan əlavə, vergi tədbirləri aşağı gəlirli və həssas qrupların uzunmüddətli iqtisadi imkanlarını və perspektivlərini artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, məşğulluğu, əmək bazarında iştirakını və ixtisasın artırılmasını təşviq edən vergi tədbirləri işsizliyin azaldılmasına və əmək uyğunsuzluğunun aradan qaldırılmasına töhfə verə bilər. Vergi dəstəyi tədbirləri hökumətlər üçün xərcləri ehtiva etmək və onların nəzərdə tutulan hədəflərə çatmasını təmin etmək üçün diqqətlə hədəflənməlidir. Həqiqətən də, vergi təşviqlərinin az əlavəliyə səbəb ola biləcəyinə və hədəf alınmadıqda reqressiv ola biləcəyinə dair sübutlar var .Buna görə də bu cür tədbirlər aşağı gəlirli və əmək bazarına bağlılıq səviyyəsi aşağı olanlara yönəldilməlidir

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi və tənzimləmədən yayınan böyük dərəcədə qeyri-rəsmi məşğulluq var. Qeyri-rəsmi məşğulluq işçilərin kifayət qədər sosial müdafiəsini təmin etməyi çətinləşdirir və vergi toplama səylərini zəiflədir, bu da çox vaxt rəsmi məşğulluqda olanlara və ya keyfiyyətsiz dövlət xidmətlərinə yüksək vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsinə səbəb olur. Qeyri-rəsmi bazarlar həmçinin sektorlar arasında ədalətsiz rəqabət və səmərəsiz istehsal üsulları ilə nəticələnə bilər və hətta qeyri-qanuni miqrasiyaya təkan verə bilər. Böyük qeyri-rəsmi sektoru olan iqtisadiyyatlarda sosial müdafiə sistemləri buna görə də aşağı riskli qrupların töhfələrdən yayınması və ən əlverişsiz əmək qabiliyyətli əhali qruplarının əhatə dairəsinin olmaması səbəbindən çox vaxt nisbətən səmərəsiz olur.

Avtomatlaşdırma bərabərsizliyin artmasına kömək edə və vergi sistemlərinə təsir göstərə bilər. Avtomatlaşdırma ilə yeni və daha məhsuldar iş yerləri yaradılır, lakin bir çox mövcud iş yerləri ləğv olacaq və bəzi bacarıqlar köhnələcək. Bacarıqlara əsaslanan texnoloji dəyişiklik artıq əmək haqqı boşluqlarının artmasına və məşğulluğun qütbləşməsinə səbəb olmuşdur (Michaels, Natraj and Van Reenen, 2014,s-132).

COVID-19 böhranı dövlətlərin maliyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməyə səbəb oldu və bu bərpa yaxşı getdikdən sonra vergi və xərc siyasətlərinə yenidən baxılmasını tələb edir. COVID-19 böhranına misli görünməmiş fiskal reaksiya zəruri idi və məşğulluq, gəlir və istehsalda daha böyük azalmaların qarşısını aldı və davamlı bərpa üçün zəmin hazırladı. Bununla belə, ÜDM-ə münasibətdə dövlət borcu son bir neçə onillikdə müşahidə olunan ən yüksək səviyyəyə çatıb, bu o deməkdir ki, bərpa yaxşı inkişaf etdikdən sonra siyasətçilər orta və uzunmüddətli dövr ərzində dövlət borcunun davamlılığını təmin etmək problemi ilə mübarizə aparmalı olacaqlar

Dövlət maliyyəsinə öz yanaşmalarını yenidən nəzərdən keçirərkən ölkələr üzləşdikləri struktur meylləri və problemləri həll etmək üçün vergi siyasətlərini uyğunlaşdırmalıdırlar. Son onillikdə vergi siyasəti islahatları müzakirələri vergitutma və iqtisadi artım arasındakı əlaqəyə nisbətən dar diqqət mərkəzindən vergi islahatlarına doğru uzaqlaşdı.((Arnold , 2011,s-49)

Getdikcə, inklüziv böyümə üçün vergi siyasəti islahat tövsiyələri bərabərlik və böyümənin birlikdə gedə biləcəyini qəbul etdi .Vergi siyasəti statik deyil və struktur çağırışlar və dəyişən siyasət prioritetləri fonunda inkişaf etməlidir ki, inklüziv və davamlı inkişafın stimullaşdırılmasında rol oynamağa davam edə bilsin. Üstəlik, 2008-ci ilin maliyyə və iqtisadi böhranı və COVID-19 böhranı hökumətlərin şokları bərpa etməkdə və yüngülləşməni təmin etməkdə, bərpanı təşviq etməkdə dövlətin rolunu vurğuladı. Bu rol əhəmiyyətli maliyyə resursları tələb edir, onların əksəriyyəti siyasətçilər təmin etmək üçün vergi sistemlərinə baxacaqlar. Nəticədə, ölkələrin və siyasətçilərin dəyişən iqtisadi və sosial mənzərəni nəzərə almalarını təmin etmək üçün öz vergi sistemlərini və əvvəlki vergi siyasəti məsləhətlərini yenidən qiymətləndirməyə ehtiyac var.

Vergilər hökumətlərin gəlirləri artırdığı əsas vasitə olsa da, vergi sistemlərinin rolu gəlirlərin artırılmasından kənara çıxır. Vergi sistemləri çoxsaylı problemləri həll etməlidir. Vergi sistemləri COVID-19 böhranı nəticəsində borc səviyyələrinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı kontekstdə aşağı məhsuldarlıq artımı və artan bərabərsizlik problemlərinin həllinə töhfə verməklə eyni vaxtda gəlirləri artıra bilər. Bu problemlər əhalinin qocalması və iqlim dəyişikliyi nəticəsində artan fiskal təzyiqlər kontekstində yaranır. Qloballaşan və sürətlə yeniləşən dünyada kapitalın və mobilliyi daxili kapital məqsədlərini daha da artırmaq üçün əmək və kapitala vergilərdən istifadənin səmərəli xərclərini artırır.

Texnoloji dəyişiklik və onun işin gələcəyi üçün təsiri ənənəvi sosial müdafiə sistemlərinə meydan oxuyur və fərdlərə keçiddə kömək etmək üçün tənzimləmə mexanizmlərini tələb edir.

Bir çox hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələr vergi sistemlərinin layihələndirilməsində əlavə çətinliklərlə üzləşirlər. COVID-19 böhranı nəticəsində bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə sahəsi daha məhdudlaşdıqca və borc yükləri daha da ağırlaşdığından, daxili resursların səfərbər edilməsini yaxşılaşdırmaq üçün yeni səylər tələb olunacaq. Müəssisələr arasında və əmək bazarında rəsmiləşdirmə səviyyəsinin artırılması səmərəsiz vergi xərcləri müddəalarının nəzərdən keçirilməsi kimi ümumilikdə dövlət xərcləri və xüsusilə sosial müdafiə sistemləri üçün gəlirlərin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Səhiyyə sistemlərini daha yaxşı maliyyələşdirmək və daha sağlam davranışları təşviq etmək üçün sosial sığorta haqlarının və sağlamlıq vergilərinin rolunu artırmaq yollarının tapılması da prioritet olmalıdır.

“Məlumdur ki, iqtisadiyyatın vəziyyətindən, iqtisadi inkişafın cari mərhələsində dövlətin üstün hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq maksimal, optimal və sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergi siyasəti metodlarından istifadə olunur. “(Rzayev, P, İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri (2013)

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azad olma hüququ verilə bilər. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Qanun vericilikdə müxtəlif növ və formalı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar vergi güzəştlərinin edilməsi nəzərdə tutulur. Daha çox istifadə olunan vergi güzəştlərinə aşağıdakıları göstərmək olar

- gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergiqoyma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi;
- aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi;
- zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi

Bəzi ölkələr müəssisələrin işçilərini saxlamağa və ya yeni işçilər işə götürməyə təşviq etmək üçün vergi güzəştləri tətbiq etdilər. Bir çox qabaqcıl ölkələr iş yerlərinin saxlanması sxemləri vasitəsilə müəssisələrin əmək haqqı xərclərini qismən ödəməklə, işçilərini işdən çıxarmaq əvəzinə işçilərin maaşlarını ödəməyə (ehtimal ki, bir hissəsini) davam etdirmək imkanı versə də, bəzi ölkələr də məşğulluğu dəstəkləmək üçün vergi güzəştləri tətbiq etdilər. Bəzi ölkələr fərdi gəlir vergisi öhdəliklərinin və xüsusilə sosial sığorta haqlarının ödənilməsinin təxirə salınması və imtina edilməsi kimi vergi tədbirləri vasitəsilə məşğulluğu artırmağa çalışmışlar .Koronavirusla Mübarizə, Yardım və İqtisadi Təhlükəsizlik Aktının bir hissəsi olaraq, Birləşmiş Ştatlar 2020-ci ilin mart ayından etibarən ödənilmiş ixtisaslı əmək haqqının işəgötürənləri üçün işəgötürən SSC-lərinə qarşı iddia edilə bilən İşçi Saxlama Krediti təqdim etdi. Bu işçi saxlama krediti 2021-ci ilin ortalarına qədər rübdə 10 000 ABŞ dollarına qədər ixtisaslı əmək haqqının 50%-dən 70%-ə qədər artırıldı və yuxarı həd 2021-ci ilin yanvar ayından etibarən artırıldı. Birləşmiş Ştatlar həmçinin təminat verən müəssisələr üçün vergi krediti tətbiq etdi. COVID-19 səbəbiylə ödənişli xəstəlik məzuniyyəti və ödənişli ailə və tibbi məzuniyyət və 2025-ci ilə qədər məşğulluqda davamlı olaraq əhəmiyyətli maneələrlə üzləşmiş müəyyən hədəf qruplarından olan şəxsləri işə götürmək üçün işəgötürənlərə təqdim olunan iş imkanı vergisi kreditini genişləndirdi. Honduras 2020-ci il üçün xüsusi endirim tətbiq etdi. Firmaların ümumi əmək haqqı fondunun 10%-nə bərabər olan maliyyə dövrü, ölkədə fövqəladə vəziyyət zamanı işçiləri işdən çıxarmayan və ya dayandırmayan şirkətlərə verilir.

Bəzi ölkələr böhrandan ən çox zərər çəkən qruplardan biri olan aztəminatlı işçiləri işə götürən müəssisələrin məşğulluğu üçün vergi güzəştlərini hədəfləyib. Məsələn ,Kanada 2020-ci ilin ikinci semestrindən etibarən yeni iş yerləri yaradan və ya mövcud aşağı və ya orta gəlirli işçilər üçün əmək haqqı fondunu artıran işəgötürənlər üçün vergi krediti tətbiq etdi. Tayland da isə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən işə götürülən aşağı maaşlı işçilərə maaş ödənişləri üçün 300% tutulma da daxil olmaqla, bir neçə gücləndirilmiş ayırmalar tətbiq etdi. Bəzi ölkələr, xüsusilə COVID-19

böhranından təsirlənən sektorlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin icarə xərclərini birbaşa və ya dolayı yolla azaltmaq üçün vergi müddəaları tətbiq etdi.

İtaliya binaların icarəsi xərclərini qismən ödəyən vergi kreditləri tətbiq etdi. Tədbir əvvəlcə ciddi şəkildə təsirlənmiş sektorlardakı kiçik firmaları hədəf aldı və sonra 2020-ci ilin dekabr ayına qədər bütün firma ölçülərinə genişləndirildi. Fransa sosial uzaqlaşdırma tədbirlərindən təsirlənən müəssisələr tərəfindən ödənilməli olan icarə haqqını qismən və ya tam azaldan sahiblərə vergi krediti verdi. Vergi krediti imtina edilmiş icarə haqqının faizi kimi hesablanır və müəssisədə işləyən işçilərin sayına görə dəyişir. Yunanıstan 2020-ci ilin sentyabr ayından etibarən müəssisələr üçün icbari və ya isteğe bağlı icarə haqqının azaldılması üçün müddəalar tətbiq etdi, eyni zamanda əmlak sahiblərini bu azalmalara görə gəlir vergisi və sosial həmrəylik töhfəsi ödəməkdən çəkindirdi. Eynilə, İspaniya turizm, ictimai iaşə və ticarət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrə binaları icarəyə verən əmlak sahiblərinə 2021-ci ilin yanvar-mart ayları üçün könüllü olaraq azaldılan icarə haqqının məbləğini çıxmağa icazə verdi. Koreya, həmçinin, könüllü olaraq endirim edən əmlak sahibləri üçün xüsusi vergi krediti tətbiq etdi.

Bir sıra ölkələr likvidlik dəstəyini təmin etmək və investisiyaları stimullaşdırmaq üçün aşağı dəyərli aktivlərin silinməsi həddini müvəqqəti olaraq artırıb. Bu növ tədbir Avstraliya, Çili, Çexiya, Finlandiya və Yeni Zelandiyada tətbiq edilib.

Zərərlərin əvəzləşdirilməsi ilə bağlı ehtiyatlara edilən dəyişikliklər bizneslərə likvidliyin azaldılması və iqtisadi bərpanın dəstəklənməsi üçün xüsusilə mühüm vergi siyasəti aləti olmuşdur. Vergi ödəyicilərinə cari itkilərini əvvəlki maliyyə illərində əldə etdikləri mənfəətlə kompensasiya etməyə imkan verən və əvvəllər ödənilmiş vergilərin geri qaytarılmasına səbəb olan zərərin geri qaytarılması tədbirlərinə icazə verilməsi və ya genişləndirilməsi bu tədbirlərin kontrsiklik təsirləri səbəbindən xüsusilə səmərəli ola bilər. Bundan əlavə, bu tədbirlərin, adətən dərəcənin azaldılması, təxirə salınması və ya azadolma kimi digər vergi tədbirlərindən faydalana bilməyəcək zərərlə üzləşən firmalara likvidliyin avtomatik təmin edilməsi üstünlüyü var. Bir neçə ölkə, xüsusən də İƏİT üzv ölkələri COVID-19-un başlanmasından bəri mövcud zərərin geri qaytarılması qaydalarını tətbiq etmiş və ya təkmilləşdirmişdir.

Pandemiya dövründə digər ölkələr kimi Azərbaycanda da sahibkarlıq subyektlərinə güzəştlər vasitəsilə stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirildi.Belə ki,2 iyun 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Pandemiyadan zərər çəkən müəssiələr üçün vergi güzəştləri məqsədi ilə Vergilər Məcəlləsinə dəyişikliklər etdi.Dəyişikliyə əsasən pandemiyadan zərər çəkən sahibkarlar əmlak və torpaq vergisindən azad edildi və sahibkarlara 1 yanvar 2021-ci il tarixədək aşağıdakı əlavə güzəştlər verildi :

- Mənfəət (gəlir) vergisi rejimində fəaliyyət göstərən ödəyicilər üzrə – mənfəətin (gəlirin) 75%-i.
- Sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olan ictimai iaşə və sərnişin daşımaları fəaliyyəti həyata keçirən vergi ödəyiciləri üzrə – 50%.
- fiziki şəxslərdən daşınmaz əmlakın icarəsi üzrə ödəmə mənbəyində tutulan verginin dərəcəsinin endirilməsi – 14%-dən 7%-ə;
- 1 il müddətinə cari vergi ödəmələrindən və müvafiq hesabatlardan azad edilməsi

Vergi qanunvericiliyinə edilmiş dəyişikliklərlə biryerdə ümumilikdə sahibkarlıq subyektlərinə 115 milyon manat dəyərində vergi güzəştləri və tətillər verildi .

Güzəştlər demək olar ki , bütün sahibkarlıq subyektləri əhatə etdi.Ümumi olaraq güzəştlərin strukturuna diqqət etdikdə qeyd etmək olar ki, bu güzəştlər sahibkarların postpandemiya dövründə öz fəaliyyətlərini daha qısa zamanda bərpa etməsinə imkan verəcək.Pandemiya dövründə vergi güzəştlərini dövlətin dolayı maliyyə dəstəyi kimi qiymətləndirilə bilər.Edilən güzəştlər nəticəsində sahibkarlar hesablanamış vergiləri dövlət büdcəsinə ödəməyərək öz sərəncamlarında saxlayırlar.Bunun nəticəsində sahibkarlar öz fəaliyyətlərini genişləndirə bilirlər. Yeni vergi güzəştlərinin təmin edilməsi iqtisadiyyatın leqallaşdırılması və daha liberal iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına imkan yaradacaq. Atılan addımlar, tətbiq edilən güzəştlər bu kontekstdə postpandemiya dövründə Azərbaycanda yeni iqtisadi modelin tətbiq ediləcəyindən xəbər verir.

Nəticə

Ümumilikdə edilən bu vergi və gömrük güzəşt paketləri ilə həm pandemiya həm də postpandemiya dövründə sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi nəzərdə tutulur.Bu cəhəttən edilən güzəştlər vasitəsi ilə sahibkarlıq subyektləri həm xərclərini azaldacaq,həm də zərərlərini qısa zaman ərzində bərpa edə biləcəklər.

Təbii ki, hazırda pandemiyanın səngiməsi də sahibkarlıq subyektlərinə öz təbii müsbət təsirini göstərməkdədir.Ancaq qarşıdakı period üçün vergi və gömrük mexanizmi vasitəsi ilə sahibkarlıq subyektlərini stimullaşdırmaq mümkündür.Bunun üçün bir sıra əsas istiqamətlər araşdırılmalıdır :

- Pandemiyadan sonra beynəlxalq təcrübədə sahibkarlıq subyektlərinin ümumi vəziyyətinin təhlili
- Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını stimullaşdıran vergi siyasətinə ölkədə həyata keçirilən sosial – iqtisadi siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi yanaşılması
- dövlətin vergi sistemi ilə pul-kredit sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterizə edilməsi və bu əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

Sahibkarlıq subyektlərində vergi və gömrük dərəcələrinin nəzəri cəhətlərinin və vergilərin istehsal proseslərinə təsirinin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir.Həmçinin, əcnəbi ölkələrin vergi sistemlərinin öyrənilməsi əldə olunan nəticələrin daha etibarlı olmasına təkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Niftullayev V. (2002) Sahibkarlığı əsasları. Bakı, 314 s.
2. Azərbaycan respublikası Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Qanun (15.12.1992-ci il)
3. Məmmədov R. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2019, 290 s.
4. Hacızadə N. Pandemiya dövründə Azərbaycanda xarici ticarətin vəziyyəti və diversifikasiyası. Bakı, 2021, 290 s.
5. Məmmədova N. və N.Nəriman. Koronavirus (covid-19) pandemiyasının azərbaycanda sahibkarlığa təsiri. Bakı, 2020, 290 s.
6. Məmmədov R. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2019, 290 s.
7. Rzayev P. Sahibkarlıq fəaliyyyətinin stimullaşdırılmasında vergi tənzimlənməsinin rolu. Bakı, 2021, 390 s.
8. Əliyev S.Bank sektorumuz pandemiya və müharibə dövründə. Bakı, 2021, 290 s.
9. Həbibi H.Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2019, 280 s.
10. Məmmədov R. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2020, 290 s.
11. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli qərarı.(30.09.2020-ci il)
12. Banklar və Biznes qəzeti,"Pandemiya dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında hansı işlər görülmüşdür?",Bakı-2021
13. İmanov Ə.Kiçik sahibkarlıq. Bakı, 2009, 280 s.
14. Ganglin.P and Farah.N ," Innovative Finance, Technological Adaptation and
15. SMEs Sustainability: The Mediating Role of Government Support during Covid-19 Pandemic" , 2021, 290 p.
16. Ganglin.P and Farah.N . Innovative Finance, Technological Adaptation and
17. SMEs Sustainability: The Mediating Role of Government Support during Covid-19 pandemic, 2021, 280 p.
18. Konstantin K. Some questions about the impact of the covid-19 pandemic on the development of business entities. 2020, 270 p.

Rəyçi: i.e.d. Mirələm Həsənov

Göndərilib: 13.03.2022 Qəbul edilib: 17.04.2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/220-225

Yasin Qaibqulu oğlu Gözəlov
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Azərbaycan / Göygöl
gozelov.yasin@mail.ru
Mehri Rafael qızı Xəlilova
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Azərbaycan / Göygöl
me-can@mail.ru

DOVŞANÇILIQDA XƏTTARASI HİBRİDLƏŞMƏDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ALINAN BALALARDA İRSƏN KEÇMƏ, MƏHSULDARLIQ İNDEKSİ VƏ SELEKSİYA SƏMƏRƏLİLİYİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Dovşançılıqda təmizlikdə yetişdirmə və çarpazlaşmadan istifadə edərək yeni cins yaratma zamanı aparılan seleksiya damazlıq işinin özünün xüsusiyyətləri vardır. Dovşançılıqda yetişdirmənin iki üsulu tətbiq edilir. Təmizlikdə yetişdirmə, Çarpazlaşdırma.

Təmizlikdə yetişdirmə zamanı erkək və dişi dovşanlar eyni cinsdən olur. Yüksək məhsuldar dovşan cinsləri üzərində aparılan damazlıq işi üçün təmiz yetişdirmə üsulunun böyük əhəmiyyəti vardır. Bu üsulun bioloji xüsusiyyəti bundadır ki, təmiz dovşan cinsləri özlərinə xas olan əlaməti və keyfiyyətlərini nəslinə sabit şəkildə irsən verir və həmin irsi keyfiyyəti daha da möhkəmlədir.

Dovşançılıqda hər hansı bir cinsi təmizlikdə yetişdirdikdə əsas cinsin yüksək məhsuldarlıq və damazlıq keyfiyyəti mühafizə edib, möhkəmləndirmək, cinsin sayını artırmaq, cinsi gələcəkdə daha da təkmilləşdirmək kimi məqsədləri qarşıya qoyulur.

Çarpazlaşdırma zamanıyüksək keyfiyyətli konstitusiya, eksteryerli və məhsuldarlığa malik olan dovşan cinslərindən istifadə edərək yeni mələzlər almaq olar. Alınan nəsldə balalar daha qabarıq əlamətlərə görə seçilir və arzu olunan tiplər yaradılır.

Yuxarıda deyilənləri əsas götürərək, çarpazlaşma zamanı növbəti qaydalar nəzərə alınmışdır.Uyğun gələn cinslər seçilmiş, daha məhsuldar heyvanlardan istifadə edilmiş,düzgün hədəf müəyyən edilmiş, daha keyfiyyətli əlamətlər möhkəmləndirilmişdir.

Açar sözlər: *yetişdirmə, dovşan cinsləri, yeni dovşan tipləri, irsən keçmə, məhsuldarlıq indeksi. seleksiya səmərəliliyi*

Yasin Gozalov Gaibgulu
Mehri Khalilova Rafael

Study of heredity, fertility index and selection efficiency in chicks obtained using risk hybridization in rabbit breeding

Abstract

In rabbit breeding, the selection and breeding work carried out during the creation of a new breed using purebred breeding and crossbreeding has its own characteristics. There are two methods of breeding rabbits. Cultivation in purity, Crossing.

Male and female rabbits are of the same sex during *purebred breeding. A clean breeding method is of great importance for* breeding on high-yielding rabbit breeds. The biological feature of this method is

that purebred rabbits inherit their characteristic traits and qualities from their offspring in a stable way, and this hereditary quality is further strengthened.

In rabbit breeding, the goal is to maintain and strengthen the high productivity and breeding quality of the main breed, to increase the number of breeds, and to further improve the sex in the future.

During crossbreeding, new breeds can be obtained using rabbit breeds with high quality constitution, exterior and productivity. In the obtained offspring, the offspring are selected according to the more prominent features and the desired types are created.

Based on the above, the following rules were taken into account during crossing. Suitable breeds were selected, more productive *animals were used, the correct target was set, and better quality traits were strengthened.*

Key words: *breeding, rabbit breeds, new types of rabbits, inheritance, fertility index. selection efficiency*

Giriş

Dünyada ən qlobal problemlərindən biri bu gün əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatıdır. Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq təminatı Dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Etibarlı ərzaq təminatı cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına ən azı fizioloji normalara əsaslanan tələbatından irəli gələn ehtiyacının tam ödənilməsi deməkdir və bunun üçün milli səviyyədə davamlı olaraq iqtisadi və sosial tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanına əsasən milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə 12 strateji yol xəritəsinin işlənməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin sənədlərdən biri olan "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) vəziyyəti təhlil edilir, xüsusilə bu sahədə görülmüş işlər, həyata keçirilmiş islahatlar, mövcud statistika barədə ətraflı məlumat verilir. Həmin yol xəritəsində 2020-ci ilədək strateji, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əhatə edilir. Yol xəritəsində adıçəkilən baxışlarda nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün 5 strateji hədəf müəyyən edilmişdir. Bu strateji hədəflərə KOS fəaliyyəti üçün biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın yaxşılaşdırılması, KOS subyektlərinin maliyyə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışının təmin edilməsi, onların beynəlmiləlləşdirilməsi və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması və s. aiddir.

Azərbaycanda dovşançılıq heyvandarlığın yeni bir sahəsi olaraq inkişaf etməkdədir. Bu sahənin perspektivliliyi dovşanların yüksək balavermə qabiliyyəti, tezyetişkənliliyi, ətinin yüksək qidalılığa malık olması, dərisi və tükünün qiymətli xammal olmasıdır. Belə ki, bir il ərzində bir dovşandan 60-70 kq ət, 25-30 dəri və 1 kq-a yaxın tük almaq olur (1, 2).

Dövlət Statistika Komitəsinin 2020-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatına görə ölkədə 28511 baş (onlardan 2350 başı ana dovşanlar) dovşan mövcud olmuşdur. Dovşançılıq, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Aran bölgələrində və Naxçıvan MR-də geniş yayılmışdır. Bu bölgələrdə əsasən, ətlik istiqamətli Kaliforniya cinsi, Yeni Zenlandiya cinsi, ətlik, xəz-dəri istiqamətli Ağ Velikan cinsi, Gümüş cinsi, Boz Velikan, Yapon cinsi, Marder cinsi, Holland cinsi dovşanı yunluq istiqamətli Anqora cinsi, dekorativ istiqamətli Dekorativ Karlik cinsi yetişdirilir (3, 4).

Elmi tədqiqat işinin material və metodikası

Dovşançılıqda yeni tiplərin alınması istiqamətində aparılan elmi tədqiqat işlərində yetişdirmənin müxtəlif üsullarından istifadə etmək lazım gəlir. Burada, seçmə əsas götürülərək taylaşdırma aparılır. Aparılan elmi tədqiqat işində dovşanlar uyğun olaraq yetişdirilmişdir (Aleksandrov, 2001: 256).

Bu məqsədlə, xəz dəri-ətlik istiqamətli yeni dovşan tiplərinin yaradılması istiqamətində Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutunun "Dovşançılıq Təsərrüfatında" elmi tədqiqat işi aparılmışdır. Tədqiqat zamanı Dekorativ Karlik, Kaliforniya, Yapon və Yeni Zelandiya dovşan cinslərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı alınan balalarda irsən keçmə, məhsuldarlıq indeksi və seleksiya səmərəliliyi öyrənilmişdir.

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının damazlıq işində nəzərə alınan əsas genetik göstəricilər - (parametrlər) irsilik əmsalı, təkrarlanma, əlamətlərin korelyasiyası, reqresiya, prepotentlik (törədicilərin öz əlamətlərini yüksək sabitliklə nəslinə ötürməsi), genetik oxşarlığın və homoziqotluğun artması

əmsalları, seleksiya (seçmə) diferensialı, seleksiya səmərəliliyi, məhsuldarlıq indeksi, eynilik dərəcəsi və s. göstəricilər hesabedilir (Zvanerov, 2011: 80), (Lapin, 2013: 121), (Balakirov, Tinayev, 2001: 256), (Ziper, 2007: 94).

İrsən keçmə fenotipik dəyişgənliyin bir növü olmaqla, genotipdən çox asılıdır, daha doğrusu genetik fərqlənməyə görə heyvanlar bir-birindən irsiyyətcə seçilirlər.

Burada irsən keçmənin (X) ölçüsü genotipin (G) fenotipə (F) olan nisbəti ilə götürülür və faizlə ifadə olunur.

İrsən keçmə aşağıdakı düstura hesablanır.

$$X = \frac{G}{F} x100$$

Belə bir üsul irsi keçmə və digər kəmiyyət üsullarının hazırlanmasına və irsən keçmə əmsalı hesablanmasına imkan yaradır. Hal-hazırda irsən keçmə heyvandarlıq təcrübəsində geniş istifadə edilir.

Seleksiya səmərəliliyi gələcək nəslin valideyinlərə nisbətən məhsuldarlıq və digər əlamətlərin aparılan seleksiya nəticəsində üstün olması deməkdir.

Aparılan seleksiya damazlıq işinin səmərəli olub-olmamasını müəyyən etmək üçün İohansen təklif etmiş olduğu düsturdan istifadə etmək lazım gəlir.

$$S_s = \frac{Sdxh^2}{\dot{I}}$$

Burada, $S_{səm}$-seleksiya səmərəlılıyi, **S*d***-seleksiya diferensialı, h^2-irsən keçmə əmsalı, ***İ***- nəsil arasında olan müddətdir (Sedov, 2010: 173), (Komlaçkiy, 2014: 238).

Məhsuldarlıq indeksimüəyyən dövr ərzində heyvanların (neçə dəfə) böyümə dinamikasını göstərir.

Məhsuldarlıq indeksi (**Mİ-i**) ayda bir dəfə faizlə və ya dəfə ilə hesablanır.

$$M\dot{I} = \frac{SÇ}{\dot{I}Ç} x100;$$

$$M\dot{I} = \frac{SÇ}{\dot{I}Ç}$$

Burada, ***SÇ***-son çəki, ***İÇ***-ilkin çəkidir (Ульихин, 2004: 256), (Xakimov, Ynuşeva, 2013: 43).

.

Aparılmış tədqiqat işinin təhlili və alınan nəticələr

Tədqiqat işində məqsəd istifadə olunan cinslərin yüksək məhsuldarlıq və damazlıq keyfiyyətini mühafizə edib, möhkəmləndirmək, sayını artırmaq, yeni dovşan tipləri yaratmaq, onların boy və inkişafını öyrənilməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə çarpazlaşdırma aparılmış, 03 may 2021-ci il tarixdə F_1 nəsil mələz Dekorativ Karlik×Kaliforniya erkək dovşanla, F_1 nəsl mələz Yapon×Yeni Zelandiya dişi dovşandan 5 baş bala alınmışdır. F_2 nəsil balaların atası qəhvəyi rəngli F_1erkək dovşan, anası isə F_1 nəsl ağ rəngli dovşandır (şəkil 1).

Şək.1. Dekorativ karlik X Kaliforniya mələzi

Yapon X Yeni Zelandiya mələzi

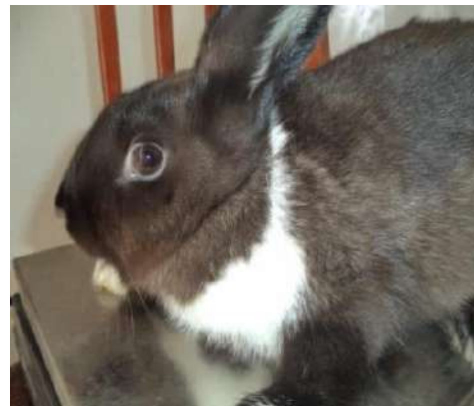
Belə ki, xəttarası hibridləşmədən alınan 1 baş balanın rəngi qəhvəyidir, boynunda ağ zolaqlar vadır, qabaq ayaqlarının ucu ağdır, ətliyə meyillidir, dərisi xəzdir, Digər balalar bir tiplidir, rəngi bozdur. Alınan hibrid balanın göstəriciləri ana və atası ilə müqayisə edilmişdir (cədvəl 1; cədvəl 2; şəkil 2).

Xəttarası hibridləşmənin aparılmasında məqsəd, dovşanların bədəninin müxtəlif nahiyyələrində qanunauyğun rəng çalarlarının əldə edilməsidir.

Cədvəl 1. Xəttarası hibridləşmədən alınan balanın qiymətləndirilməsi

S/S	Göstəricilər	3 aylıq yaşda, dişi	
1	Canlı kütləsi, qr	1980	Xəttarası hibridləşmədən alınan balanın rəngi qəhvəyidir, boynunda və qabaq ayaqlarında ağ zolaqlar vadır.
2	Bədənin uzunu, sm	38	
3	Döş qucumu, sm	28	
4	Döşün eni, sm	8	
5	Arxanın eni, sm	11	
6	Alının eni, sm	5	
7	Alının uzunu, sm	8	
8	Qulağın eni	5,5	
9	Qulağın uzunu	8,5	

Şək.2.Xəttarası hibridləşmədən alınan bala

Cədvəl 2. Xəttarası hibridləşmədə istifadə olunan dovşan cinslərinin genetik kodu

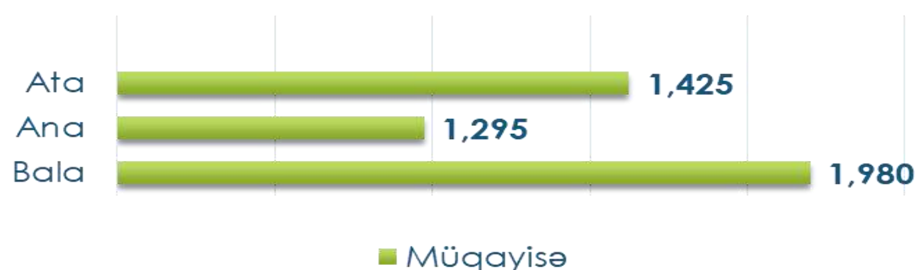
S/S	Cinslərin adı	Genetik kod
1	Dekorativ Karlik	$C^m C^m$
2	Kaliforniya	$C^H C^H$
3	Yapon	Aa
4	Yeni Zelandiya	cc
5	Hibrid balanın genetik kodu	$C^m C^m cc$

Əlamətlərin dəyişmə dinamikasından belə aydın olur ki, alınan balada fenotipik olaraq əsasən, Dekorativ Karlik və Yeni Zelandiya dovşan cinslərinin rəngləri dominant olaraq (***C^m C^m və cc dominant genlər***) üstünlük təşkil edir. Rənglərin nəslə keçmə əmsalı yəni, Dekorativ Karlik (Marder) dovşan cinsinə görə 93,75%, Yeni Zelandiya dovşan cinslərinə görə isə 6,25%-dir. Yəni, alınan hibrid bala yeni tipdir (14, 15, 16, 17, 18).

Xəttlərarası hibridləşmə alınan nəsillərdə seleksiya differensialı, məhsuldarlıq indeksi, müəyyən edilmişdir (cədvəl 3; şəkil 3).

Cədvəl 3. Məhsuldarlığın genetik əsaslarının nəticələri

Göstəricilər	Yaşı			Əlamətlərin irsən keçməsi, %		Məhsuldarlıq indeksi, dəfə	
	3 ayda anada	3 ayda atada	3 ayda balada	Anadan	Atadan	Anadan	Atadan
Canlı kütləsi, kq	1,295+ 2,3	1,425+ 2,5	1,980	52,89	38,9	1,52	1,38
Bədənin düz uzunu, sm	29,0+ 0,5	32,0+ 0,8	38,0	31,0	18,0	1,31	1,18
Döşün eni	6,0+ 0,35	7,0+ 0,38	8,0	33,0	14,0	1,33	1,14
Döş qucumu	21,0+ 0,51	25,0+ 0,53	28,0	33,3	12,0	1,33	1,12
Arxanın eni	7,0+ 0,9	9,0+ 1,3	11	57,1	22,0	1,57	12,22
Qulağın uzunluğu	6,0+ 0,9	6,5+ 1,1	8,5	41,6	30,0	1,41	1,41
Qulağın eni	4,5+ 0,9	4,8+ 1,0	5,5	22,2	14,5	1,22	1,22
Davamı							
Göstəricilər	**Yaşı**			**Seleksiya səmərəliliyi, fərq**		**Nisbi artım balada, %**	
	3 ayda anada	**3 ayda atada**	**3 ayda balada**	**Anadan**	**Atadan**	**Anadan**	**Atadan**
Canlı kütləsi, kq	1,295+ 2,3	1,425+ 2,5	1,980	0,685	0,555	52,8	38,94
Bədənin düz uzunu, sm	29,0+ 0,5	32,0+ 0,8	38,0	9,0	6,0	-	-
Döşün eni	6,0+ 0,35	7,0+ 0,38	8,0	2,0	1,0	-	-
Döş qucumu	21,0+ 0,51	25,0+ 0,53	28,0	7,0	3,0	-	-
Arxanın eni	7,0+ 0,9	9,0+ 1,3	11	4,0	2,0	-	-
Qulağın uzunluğu	6,0+ 0,9	6,5+ 1,1	8,5	2,5	2,0	-	-
Qulağın eni	4,5+ 0,9	4,8+ 1,0	5,5	1,0	0,7	-	-

Şək. 3. 3 aylıq yaşda canlı kütlənin müqayisəli göstəriciləri

Nəticə

Tədqiqat işinin sonunda əldə olunan təcrübə materialları əsasında aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1.Xəttarası hibridləşmədən alınan balanın fenotipik qiymətləndirilməsi zamanı Dekorativ Karlik və Yeni Zelandiya dovşan cinslərinin rəngləri dominant olaraq (***C^m C^m vəcc dominant genlər***) üstünlük təşkil edir. Rənglərin nəslə keçmə əmsalı yəni, Dekorativ Karlik (Marder) dovşan cinsinə görə 93,75%, Yeni Zelandiya dovşan cinslərinə görə isə 6,25%-dir.

2.Əlamətlərin irsən keçmə əmsalı canlı kütləyə görə anadan 52,89%, atadan 38,9%, bədənin düz uzununa görə uyğun olaraq 31%; 18%, döşün eninə görə 33%; 14%, döş qucumuna görə 33,3%; 12% və s. olmuşdur.

3.Alınan balaların canlı kütləsi anadan 0,52, atadan 0,38 dəfə, bədənin düz uzunu uyğun olaraq 0,31; 0,18 dəfə, döşün eni 0,33; 0,14 dəfə çox olmuşdur.

4.Alınan balanın 3 aylıq yaşda canlı kütləsi 1980 qr olmaqla, ata xəttindən (ata xəttin canlı kütləsi 1425 qr-dır) 555 qr, ana xəttindən (ana xəttin canlı kütləsi 1295 qr-dır) isə 685 qr daha çoxdur.

5.Nəticədə, alınan balalar anaya nisbətən 52,8% daha çox, ataya nisbətən isə 38,94% daha çox böyümüşdür.

Ədəbiyyat

1. www.e-qanun.az/framework/34254
2. files.preslib.az/site/laws8.pdf
3. https://azertag.az xeber Kechen_olkede_dir...
4. https://vk.com krolist
5. Abbasov,S.A.(2011).Livestock.Textbook.Ganja :, Janja Polygraphy OJSC, 215 p.
6. Aleksandrov, V.A. (2001). Leporis fetura et nutria. Moscoviae: Eksmo, 256 p.
7. Balakirev N.A., E.A. Tinaeva et al (2007). Lepus prolis. Moscow: KolosS, 232 p.
8. Zvonarev N.M. (MMXI). Lepus utiliter admissarius. Gignit, pascens, cura. Moscoviae: Tsentrpoligraf, 80 p.
9. Ziper , A.F. (2007). Lepores fetum. Moscoviae: AST, 94 p.
10. Komlatsky V.I. [et etc.]. (2014). Lepus efficax fetura pro baccalariis Facultatis Zootechnologiae et Management. Rostov-on-Don:, Phoenix, 238s.
11. Lapin, Yu.A. (2013). Lepores. Descriptio. Prolem. Curae. Moscow: Phoenix, 121 p.
12. Plokhinsky, N.A. (1970). Biometrics. Moscow: Moscow University, 668 p.
13. Sedov Yu.D. (2010). Lepores. Fetura, sustentatio, cura. Rostov n/a: Phoenix, 173 p.
14. Ul'ikhin L.I. (2004). Enchiridion Rabbit Breeder. Moscow: Phoenix, 256 p.
15. Khakimov I.N., Yunusheva T.N. (2013). Gramma Delectio. De Instructionibus Methologici. Kinel:, RIC SGSKhA, 43 p.
16. Shumilina N.N. Kalugin Yu.A., Balakirev N.A. (2010). Lepus officina in fetura. doceo. Moscoviae: Kolos, 167 p.

Rəyçi: a.e.f.d. Qafar Məmmədov

Göndərilib: 18.02.2022 Qəbul edilib: 13.04.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/226-230

Rüfət Şaiq oğlu Novruzov
Azərbaycan Dövlət Neft və
Sənaye Universiteti
magistrant
rufatnovruzov262@gmail.com

ƏHƏNGDAŞI YATAQLARINDA APARILAN MÜASİR DAŞ İŞLƏRİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (QARADAĞ ƏHƏNDAŞI YATAĞININ TİMSALINDA)

Xülasə

Bu məqaləni hazırlamaqda əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən daş karyerlərinin (Qaradağ əhəngdaşı yatağının timsalında) sənaye əhəmiyyətinin artırılması haqqındadır. Dağ işlərinin ətraf mühitə nə kimi təsiri vardır və bu təsirlərin kompleks qiymətləndirilməsi nə dərəcə də həyata keçirilir.Geoloji qiymətləndirmə işləri əsasən əhəngdaşlarının qüvvədə olan standartlara və iqtisadi səmərəliliyinə görə qiymətləndirilməsi olmuşdur. Xüsusilə Abşeron yarmadasında yerləşən mişar daşı yataqları geoloji quruluşu sadə olması, əlverişli geoloji, dağ-texniki və iqtisadi şəraitdə yerləşməsi ətraf mühitə az təsiri ilə qimətləndirilməsini mümkün edir. Dünya ölkələrinin təcrübələri ilə müqayisəli təhlili.

Açar sözlər: *Karyer, Qaradağ, əhəngdaşı, qiymətləndirmə, ətraf mühit, geoloji, dağ-texniki, problem*

Rufat Shaig Novruzov

Environmental impact assessment of modern mining operations in limestone deposits (on the example of Garadagh limestone deposit)

Abstarct

The main purpose of this article is to increase the industrial significance of stone quarries (in the example of the Garadagh limestone deposit) operating in the Republic of Azerbaijan.What is the impact of mining on the environment and to what extent is a comprehensive assessment of these effects carried out.The geological assessment was mainly based on the assessment of limestone according to current standards and economic efficiency. In particular, the geological deposits of sawdust deposits located on the Absheron Peninsula are simple, their location in favorable geological, mining and economic conditions allows them to be valued with little impact on the environment. Consequences of low impact of career activities on the environment.

Key words: *Quarry, Garadagh, limestone, assessment, environment, geological, mining-technical, problem*

Giriş

Bəşər insanı var olduğundan təbii daşları istifadə etmiş və onlardan faydalanmışdır. İlk zamanlar ovlama ve özünü qorumaq məqsədilə çeşidli alətlər hazırlamış tarixin irəliləyən zamanlarında yaşamaq məqsədilə yaşayış binalarının inşasında istifadə etməyə başlamışdır.Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və tikinti-inşaat sənayesi nəinki respublika üzrə, hətta dünya üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən dinamik və çoxşaxəli sahələrdən biridir. Bu sahə elm, texnikanı biznes və mailiyyə ilə birləşdirərək inşaat materiallarına yararlı faydalı qazıntıların kəşfiyyatını sürətləndirir. Bu sənaye sahəsi, yataqların kəşfi və təhlili, karyerlərin tikilməsi və inkişafı, istismarı və istehsalata çıxarılması, ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün ixtisas biliklərinə malik çoxlu sayda iştirakçıların, o cümlədən texnologiya və biznes üzrə mütəxəssislərin, riskləri qabaqlayan və yaradıcı şəxslərlə birgə çalışdığı bir sahədir. Karyer işi eyni zamanda yüksək mənfəət gətirən sahələrdəndir. Bu sahə bütün digər ehtiyacı olan sahələri xammalla təmin edir.Karyer işi təkcə keçmişin sənaye sahəsi deyil, o həmçinin müasir gələcək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə çalışmaq və onun haqqında məlumatlar toplamaq çox maraqlıdır.Bununla əlaqədar olaraq, bu məqalədə strateji əhəmiyyətli faydalı xammalın yerli

yataqlarının (Qaradağ) kompleks işlənməsinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi müzakirə olunur.

Əsas hissə

İstənilən yataqda fəaliyyət göstərən karyerlər daş işlərinə başlamazdan öncə, qanunla müəyyən edilmiş formada ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini həyata keçirməlidir. Təbii olaraq hər bir ölkənin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün öz müxtəlif idarəetmə qaydaları vardır, bu qaydaların bəziləri daha qətidir. Buna baxmayaraq demək olar ki, standart qiymətləndirmənin komponenetləri bir çox ölkələrdə eynidir. Bu komponentlərdən bir neçəsini qeyd etmək isdərdim:

- Bütün maraqlı tərəflər üçün problemi müəyyənləşdirmək və həllini təmin etmək imkanları;
- Layihənin bütün ekoloji, sosial və iqtisadi aspektlərinin müfəssəl ilkin və texniki tədqiqatları;
- Arzuolunmaz təsirlərin qarşısını almaq, onları minimallaşdırmaq və layihənin müsbət təsirlərini artırmaq üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi.

Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi karyer fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr, dövlət, yerli icra orqanları və digər maraqlı tərəflər məsuliyyətli olmalıdırlar. Buraya həmdə dövlət tərəfindən müvafiq qərarların qəbul edilməsi və qəbul olunmuş qərarların icra səviyyəsi, müddətləri daxildir. Aparılan dağ işlərinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi prosesi tikinti-inşaat sənayesinin üzərinə düşən məsuliyyəti formalaşdırmalı və vaxtında icrasını təmin etmək üçün tədbirləri özündə birləşdirməlidir.

Daş karyerlərində istismar zamanı əsas nəzərə alınmalı amillərə su, səs-küy, toz, hava ilə daşınan hissəciklər, işçilərin və cəmiyyətin sağlamlığı, təhlükəsizliyi aiddir.

Qaradağ əhəngdaşı yatağı 1925-ci ildə V.Veber tərəfindən kəşf olunmuşdur.Yataq 1948-ci ildən isə açıq karyer üsulu ilə istismar olunur.

Qaradağ əhəngdaşı yatağının yerləşdiyi ərazi Böyük Qafqazın iki geomorfoloji vahidinin-Qobustan və Abşeron yarımadasının qovşağında yerləşir(Geoloji Partiya. 1979:68).

Şəkil 1. Əhəngdaşı karyerinin görüntüsü

Qaradağ əhəngdaşı yatağında yerləşən karyerdə dağ açılış və hasiletmə işləri bütün respublika karyerlərində işləyən alçaq pilləli sütunvari işləmə sistemi ilə relyefdən asılı olaraq yuxarıdan aşağıya doğru aparılır.

Qaradağ əhəngdaşı yatağınının sahəsində pillələrin hasiletmə işləri əmtəə daşın dib üzrə çıxışını çoxaldır və eyni zamanda faydalı qazıntı itkilərini azaldır.

Bunun nəticəsi olaraq ətraf mühitə təsirini qiymətləndirərkən əhəmiyyətli hissəsi mənfi təsirləri minimallaşdırmağa yol açır.

Karyerdə ətraf mühitin qorunması müsbət qiymətləndirilməsi üçün hazırlanan tədbirlərə əsasən istismar prosesində korlanmış torpaq sahələrinin bərpası (dağ-texniki rekultivasiya) və toz qopmanın qarşısını almaqdan ibarətdir.

Dünya təcrübəsindən buna misal olaraq Britaniya Kolumbiyasında Highland vadisində (şəkil 1) açıq üsulla istismar edilən mis mədənini qeyd etmək olar. Belə, ki mis mədənində gündə təxminən 200 000 tondan çox filiz və boş süxurları çıxaran və hər il təqribən 300 milyon futdan çox mis hasil edən ən böyük mis mədənlərindən biridir. Mədən 1960-cı ildən açılmışdır, 1980-ci ildən isə bərpa və bağlama əməliyyatlarına başlanılmışdır. Prosesin birinci hissəsi Bethlehem sahəsi üçün torpaqdan istifadənin yekun planının tərtib edilməsi olmuşdur. Bu proses bitki örtüyü üçün torpağın hazırlanması (tələb olunan yerlərdə bitki örtüyünün artımı ilə sərhədlərin müəyyən edilməsi və torpağın üst qatının örtülməsi), otların, kolların və ağacların əkilməsi, kifayət qədər bitki örtüyü yaranandan sonra torpağın monitorinqi və idarə edilməsi ilə davam etdirilir.

Şəkil 2.Highland mis mədəni

Karyer fəaliyyətlərində ətraf mühitə təsir göstərən proseslərdən biridə toz və havada yayılan hissəciklərdir. Beləki faydalı qatın çıxarılması zamanı və ədəd daşlarının kəsimi zamanı havaya qalxmış toz buludlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu toz işçilərin sağlamlığına zərər verə bilər və həmçinin ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə nəticələnə bilər.

Dünya təcrübəsinə nəzər yetirdik də havada toz hissəciklərinin miqdarının məhdudlaşdırılması üçün bir neçə tədbirlər həyata keçirilir. Bunlara birlikdə nəzər yetirək:

→ Yolların və digər iş sahələrinin vaxtaşırı su ilə çilənməsini və ya sıxlaşdırıcı material ilə örtülməsi;

→ Emal tullantılarının toplandığı sahənin sul altında saxlanılması;

→ Xırda tullantı süxurlarının nəmləşdirməklə kipləşdirilməsi;

→ Bağlı tikililər daxilində anbarlara emal olunmalı əzilmiş, dağılmış ədəd daşlarının yığılması;

→ Süxur və emal tullantıları topalarının üzərində mümkün qədər tez bitki örtüyünün bərpa edilməsi;

→ Generatorlar və ağır avadanlıqlardan buraxılan qazlar üçün filtirlərin əlavə edilməsi.

Qaradağ karyerində toz qopmanın ətraf mühitə təsirini qiymətləndirən zaman belə bir nəticə əldə etdik ki, yuxarı sadalananlardan yalnız prosesin qarşısını almaq üçün əsas texniki tədbir yay-yaz mövsümündə işlək sahələrin sulanmasıdır.

Əlavə olaraq qeyd etmək isdərdim ki, texnoloji (süxurlar) tullantılar üçün ayrılmış sahələrin işlək sahələrə yaxın yerləşdirilməsi, gələcəkdə onların yenidən buraya nəql etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Respublikamızda mövcud olan yataqlarda ötən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bir neçə geoloji təşkilatlar tərəfindən mütəmadi olaraq geoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Lakin son dövlərdə bir çox yataqlarda istismarın pərakəndə və normalara riayət olunmadan aparılması, həmçinin yataqlardan istismar olunan ehtiyatlar haqqında məlumatın natamam verilməsi nəticəsində illər ərzində hərəkəti və ümumiyyətlə istismar işlərinin aparılma xüsusiyyətləri haqqında məlumatların kasadlığına gətirib çıxardır.

Bunun nəticəsi olaraq da, ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsində bir sıraçətinliklərlə qarşılaşırıq.

Dəyərləndirmə tədqiqatları aparan zaman Qaradağ yatağında əlverişli dağ-texniki şəraiti, magistral yola və mərkəzə yaxınlığı, tikinti materiallarının tələblərə cavab verməsi bu yataqda uzun illər ərzində bir çox müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslər tərəfindən intensiv sürətdə mişar daşı üçün istismar edilə bilməsi kimi müsbət nəticəyə gəlirik.

Respublikamızda mövcud olan əhəngdaşı yataqlarının əksəriyyəti açıq üsulla istismar olunur və əsasən, daşkəsən maşınlarla hörgü daşı, üzlük plitələr, iri bloklar kəsilən kütlənin 30-50%-ə qədəri tullantıya çevrilir. Tullantılarında yaranması ətraf mühitə təsirinin yeni aspektdən dəyərləndirilməsi deməkdir. Uzun illər boyu istismar zamanı, həmin karyerlərin tullantıxanalarında və işlənmiş karyer sahələrində milyon tonlarla belə tullantılartoplanmışdır. Bunlar isə öz növbəsində tikinti materialı kimi müxtəlif sahələrdəistifadə edilə bilər.Tullantıların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onlardan müxtəlif sahələrdə tətbiq olunmasıdır. Məsələn, əhəngdaşı sement, tikinti əhəngi, çınqıl, şüşə məmulatlarının, soda istehsalında istifadə edilə bilir; odadavamlı gil - odadavamlı məmulatlar, tikinti keramikası, tökmə qəlib hazırlanmasında və s. sahələrdə xammal kimi istifadə edilir. Lakin həmin tullantılar kifayət qədər öyrənilmədiyindən onlarkütləvi sürətdə istifadə olunmurlar. Halbuki təsərrüfatın müxtəlif sahələrində bumateriallara tələbat yüksəkdir. Abşerondakı əhəngdaşı karyerlərinin tullantısındanzavodlarında, yol tikintisində və linoleum istehsalında cüzi istifadə olunur. Yaxşı olardı ki, bu tullantılardan torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almaq üçün, kübrə kimi də istifadə olunsun.

Karyerlərdə əmələ gələn tullantılar müxtəlif ölçülü olur. Bunlar ələkləmədən sonra sement və asfalt beton üçün doldurucu kimi işlədilə bilər. Bunların iri fraksiyasından isə bünövrə və hörgü bloklarının hazırlanmasında, narın tikinti üçün məhlul hazırlanmasında istifadə etmək olar. Karyerlərdə toplanan tullantıların istehsal dövriyyəsinə qaytarılması xammaldan kompleks istifadə olunmasına səbəb olar və xeyli iqtisadi səmərə verər. Bu həm də faydalı qazıntı itkisini azaltmaqla yanaşı, yeni karyerlərin tikilməsi lüzumunu aradan qaldırar, ekoloji mühitə müsbət təsir göstərər, xeyli miqdarda torpaq sahələri tullantılardan azad olar. Bu məsələlərin müsbət həlli üçün ətraflı tədqiqat işlərinin aparılması vacibdir.

Nəticə

Son illər Bakı şəhərində və ümumi respublikada tikinti işlərinin geniş vüsət alınması ilə əlaqədar olaraq tikinti materiallarının (mişar daşına, quma,sementə və s.) olan tələbatı daha da artırmışdır. Bunun nəticəsi olaraq yeni yataqların kəşfi və istismarı ətraf mühitin daha çox mənfi təsirə məruz qalması deməkdir. Mənfi təsirlərin azaldılması üçün mütəmadi olaraq dağ işləri aparılan zaman ətraf mühitə təsir dairəsi və səviyyəyi qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə ən düzgün qərarın alınması üçün müxtəlif alternativlərin nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Misal üçün qeyd edim ki, bir karyer ekoloji cəhətdən həssas torpaqlardan keçdiyi halda, ən qısa və iqtisadi cəhətdən ən sərfəli başa gələn yol tikintisi, daha az mənfi təsirə malik, lakin, daha çox məsrəflə başa gələn alternativlər nəzərdən keçirilməlidir. Müvafiq olaraq, yerli əhali üçün daha yaxşı iqtisadi imkanları təmin edən çıxış yollarına üstünlük verilməlidir.

Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi kimi ciddi proseslər müasir karyerlərin ətraf ərazilərdə təbii mühitə minimum təsir etməklə istismar olunmasını və karyerlər bağlandıqdan sonra uzunmüddətli mənfi təsirlərin qarşısının alınmasını təmin edir. Karyer sahəsində hər bir işçi ətraf mühitə mövcud təsirlərin monitorinqini gündəlik fəaliyyətlərinə daxil etməlidirlər.

Mənfi təsirlərin azaldılması və müsbət təsirlərin artırılması karyer sahələrinin ətraf mühitə təsirlərinin "təzminatı" kimi qonşu sahələrdə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasını əhatə edir. Məsələn, karyer sahəsinin tikilməsi zamanı kiçik bir göl qurudulmalıdırsa, bunun əvəzinə qonşu ərazilərdə yeni göllər salına bilər, bununla da ekoloji mühitin ümumi vəziyyəti qorunmuş və ya inkişaf etdirilmiş olar.

Ədəbiyyat

1. Əzizov, A.M., Muxtarov H.H.,Nağıyev M.T. (2003)-Açıq Mədən işləri.Bakı
2. Həmdullah Qəzvini,(1336).«Nüzhət əl-qülub» Tehran.
3. Azərbaycan SSR İnteqrasiya edilmiş Geoloji Partiyası (1979).Daş əmələ gətirən tullantıların sement istehsalı kimi istifadə edilməsi məqsədilə Qaradağ əhəngdaşı yatağının 1-ci geoloji bölməsinin əlavə tədqiqi.Bakı.
4. İvanov, V.V. (2015)–Karxanalarda mədən işlərinin aparılması texnologiyası.Sank-Peterburq .
5. Rakişev, B. R.(2012)-Karxana sahələrinin açılması. Almata.
6. Petruşevskiİ. P. Həmdullah Qəzvin (1937).Şərqi Zaqafqaziya tarixi. SSSR. №4.
7. Abdoli, M.A., Jalili Ghazizade M., Samieefard R.(2010)- Hazardous waste management. University of Tehran's publication, Tehran.
8. Ahmari, S., Zhang L.(2012).Production of ecofriendly bricks from copper mine tailings through geopolymerization. Construction and Building Materials.
9. Andras, P., Turisova I., Dirner V., Krnac J., Volekova-Lalinskad B., Buccher G., Jelen S (2012). Hazards of Heavy Metal Contamination at L'ubietova CuDeposit.
10. Balvardi, M. (2010)- Geochemical model and mass balance of causing toxic heavy metals in rock, ore, soil, sediment, water and tailings geochemical cycle of Sirjan's Gol Gohar iron ore. Environmental Geology, Bahonar University, Kerman, Iran.
11. Efendieva, Z.J., Khalifazade Ch.M (2018). Economic problems and enviromental challenges in ore mining in Azerbaijan.Journal of mining science,. Vol. 54. № 1.
12. Chanturia, V. A.(1995). Mineral areas mineral complex raw materials. Mountain Journal,.№1.
13. Das, S.K., Sanja K., Ramachandra R. P. (2000). Exploitation of Iron Ore Tailing for the Development of Ceramic Tiles. Waste Management.
14. Geology of Azerbaijan (2003). Nafta Press, Vol. VI Minerals. Baku.
15. Habibinejad, M. (2000)- Industrial Waste Management Practical Guide. Avam publication. Tehran.
16. Hammond, A. A. (1998)- Mining and Quarrying Wastes. A Critical Review. Engineering Geaology.
17. Kozlovsky, E. A.(2015). Natural resources in the economy of Russia and in the world. Gornyi Zhurnal,. № 7.
18. Grega, M.D., Buckingham P.L., Evans, J.C. (2001)- Hazardous Waste Management. 2nd edition. McGraw- Hill Science, United state.
19. Mineral resources of Azerbaijan (2005). Baku. Ozan.
20. Nabiyev, N.A. (1978)-Complex use of mineral resources problems Azerbaijan.
21. Nevskaya, M.A. (2013)- The main problems of waste management of mining and processing of mineral resources.Actual problems of economics and management. Collection of articles of the First Corresponding Scientific and Practical Conference.
22. Van Zyl D. (1993)-Mine waste disposal. Daniel, D.E. (Ed.) Geotechnical Practice for Waste Disposal. - Chapman & Hall, London, Chapter 12.
23. Zhang, S., Xue X., Liu X., Duan P., Yang H., Jiang T., Wang D., Liu R.(2006).Current Situation and Comprehensive Utilization of Iron Ore Tailing Resources. Journal of Mining Science 42(4).

Rəyçi: y.e.ü.f.d. İntizar Əliyeva

Göndərildi: 16.03.2022 Qəbul edildi: 25.04.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCİENCES

İmzalandı: 17.05.2022
Kağız formatı : 60/84
H/n həcmi: 29,25 ç.v.
Sifariş: 527

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

